

*Im Kampf zwischen Dir und der Welt,
sekundiere der Welt.*

V souboji mezi tebou a světem
sekunduj světu.

Franz Kafka, 1917

Ten jest z ojczyzny mojej.

Jest człowiekiem.

Je z mé vlasti.

Je člověkem.

Antoni Slonimski, 1943

*Schwarze Milch der Frühe wir trinken sie abends
wir trinken sie mittags und morgens wir trinken sie nachts
wir trinken und trinken*

Černé mléko jitra večer je pijem
pijem je v poledne ráno a pijem je v noci
pijem a pijem

Paul Celan, 1944

לכל איש יש עם
שותו לו המולדת
ותנו לו שכנו

Každý člověk má jméno
dané hvězdami,
dané blíznými.

Zelda Miskovská, 1974

PŘELOŽIL MARTIN POKORNÝ

BLACK EARTH: THE HOLOCAUST AS HISTORY AND WARNING

Copyright © 2015 by Timothy Snyder

All rights reserved.

First published in the United States by Tim Duggan Books, an imprint of
the Crown Publishing Group, a division of Penguin Random House LLC, New York.

Translation © Martin Pokorný, 2015

Cover photo © Centralnyj deržavnyj kinofotofonocarehiv Ukrainy imeni G. S. Pšenyčnogo, 2015

ISBN 978-80-7260-822-0 (PROSTOR)

ISBN 978-80-7432-655-4 (Nakladatelství Paseka)

Verše Paula Celana přeložil Radek Malý.

OBSAH

Prolog	9
ÚVOD: HITLERŮV SVĚT	11
1 ŽIVOTNÍ PROSTOR	21
2 BERLÍN, VARŠAVA, MOSKVA	37
3 PŘÍSLIB PALESTINY	61
4 NIČITELÉ STÁTŮ	79
5 DVOJÍ OKUPACE	111
6 VĚTŠÍ ZLO	138
7 NĚMCI, POLÁCI, SOVĚTI, ŽIDÉ	161
8 PARADOX OSVĚTAMI	185
9 SUVERENITA A PŘEŽITÍ	201
10 ZACHRÁNCI ZE ŠEDÉ ZÓNY	221
11 NA STRANĚ BOHA A ČLOVĚKA	239
12 NĚKOLIK SPRAVEDLIVÝCH	261
ZÁVĚR: NÁŠ SVĚT	279
Poděkování	301
Jazyková a terminologická poznámka	305
Poznámky	307
Seznam nejdůležitějších zkratek	347
Bibliografie	348
Rejstřík	389

PROLOG

V šestém vídeňském okrsku s jeho pěknými ulicemi jsou dějiny holokaustu zapuštěny v dlažbě. Před budovami, kde kdysi žili a pracovali Židé, jsou do chodníků, jež museli Židé kdysi dřhnout holýma rukama, zasazeny malé čtvercové pamětní desky z mosazi se jmény, datem deportace a místem úmrtí.

Pro dospělého jsou spojnicí mezi současností a minulostí slova a čísla.

Dítě vnímá odlišně. Dítě vyjde od věcí, jež má před sebou.

Chlapec, který v šestém okrsku bydlí, každodenně pozoruje, jak na opačné straně dům od domu postupuje parta dělníků. Pozoruje je, jak rozkopávají chodník – podobně jako kdyby chtěli opravit vodovod nebo položit kabel. Jednou ráno při čekání na autobus cestou do mateřské školky uvidí dělníky přimmo proti sobě, jak nabírají a rozlévají zahrátý asfalt. Pamětní desky pro něj představují tajuplné předměty, s nimiž se manipuluje v rukavicích a které odrážejí matné paprsky slabého slunce.

„Was machen sie da, Papa?“ – „Co to tam dělají, tati?“ Chlapčív otec mlčí. Zahledí se směrem, odkud má přijet autobus. Zaváhá, nadechne se k odpovědi: „Sie bauen...“ – „Stavějí...“ Zarazí se. Je to těžké.

Pak přijede autobus, zacloní jim výhled a v závanu oleje i proudícího vzduchu otevře automatické dveře do normálního dne.

Před sedmasedmdesátí lety, v březnu 1988, Židé na všech vídeňských ulicích sdírali z chodníku slovo „Rakousko“ a vymazávali tak zemi, která po Hitlerově přejezdu s jeho vojsky přestala existovat. Dnes jsou na stejných chodnících jména týchž Židů výčitkou obnovenému Rakousku, které – jako celá Evropa – neví, jak se přesné postavit ke své minulosti.

Proč byli vídeňští Židé pronásledováni právě v době, kdy Rakousko mizelo z mapy? Proč pak byli odesláni na smrt o tisíc kilometrů dál, do Běloruska, když přitom samo Rakousko očividně nenávidělo Židy hodné? Jak se může stát, že na národ dlouhodobě usazený ve městě, v zemi či na kontinentu náhle dolehne smrtící násilí? Proč se mezi sebou zabíjejí lidé, kteří se neznají? A proč se zabíjejí lidé, kteří se znají dobře?

Ve Vídni – stejně jako takřka ve všech velkých městech střední a západní Evropy – Židé představovali významnou součást života města. Ve východní Evropě (tedy v regionech na sever, jih a východ od Výchně) Židé více než pět set let tvořili významný podíl městského i venkovského obyvatelstva – a pak jich náhle za necelých pět let bylo více než pět milionů povražděno.

Obvyklé představy tu selhávají. Holokaust si oprávněně spojujeme s nacistickou ideologií, ale zapomínáme přitom, že mnoho vrahů nebyli nacisté ani Němci. Uvažujeme především o německých Židech, ačkoli většina Židů zabitých během holokaustu žila mimo německé území. Myslíme na koncentrační tábory, ale v těch se většina povražděných Židů nikdy neocitla. Za viníka prohlašujeme stát, ačkoli k vraždění mohlo dojít jen tam, kde se státní instituce zhroutily. Přičítáme vinu vědci, a z podstatné části tak přejímáme Hitlerovo stanovisko. Přičítáme vinu celým národům, a dopouštíme se tak zjednodušení, jakých využívali nacisté. Připomínáme si oběti, ale nedokážeme odlišit připomínku od pochopení. Soustava památníků ve vídeňském šestém okrsku nese název Pamatování pro budoucnost. Máme dnes – po holokaustu – věřit, že nás očekává předvídatelná budoucnost? Náš svět obývají nejenom vzpomenuuté oběti, ale i zapomenutí pachatelé. Svět se mění a probouzí obavy, jež byly mocné v Hitlerově době a Hitler na ně reagoval. Historie holokaustu neskončila. Jeho precedent je tu už dlouho, a stále jsme si z něj nevzali patřičné poučení.

Máme-li masové vraždění evropských Židů náležitě zachytit, musí jít o popis z hlediska celé planety: Hitler uvažoval z hlediska ekosystému a Židy považoval za ránu na těle přírody. Musí zahrnovat kolonie: Hitler usiloval o vyhlazovací válku v sousedních zemích obývaných Židy. Musí být mezinárodní: Němci a další nevráždili Židy v Německu, ale v jiných zemích. Musí být uspořádan chronologicky, neboť po Hitlerově nástupu k moci (což je jen část celého příběhu) následovalo dobytí Rakouska, Československa a Polska a tyto výboje změnily podobu konečného řešení. Musí být v jistém zvláštním smyslu politický: německé ničení sousedních států totiž vytvořilo (zvláště v okupovaném Sovětském svazu) zóny, kde bylo možné provést výzkum technik vyhlazování. Musí sledovat několik hledisek současné a neomezovat se na perspektivu samotných nacistů, ale z oblastí zabíjení musí využívat zprávy od všech skupin, židovských i nežidovských; zde nejde jen o spravedlnost, ale o možnost porozumění. A uvedený popis musí také být humánní: vedle vražedných snah zachycovat i snahy o přežití, popsat Židy, jak se snažili žít, i ty nečetné druhé, kteří se jim snažili pomoci, a akceptovat nutnou složitost jednotlivců a jejich setkání.

Historie holokaustu musí být současná a dovolit nám prožít, co vlastně z Hitlerovy éry zůstává v našich duších a existencích. Hitlerův pohled na svět nebyl jedinou příčinou holokaustu, avšak jeho skrytá soudržnost vedla ke zrodu nových typů destruktivní politiky a k odhalení nových rozměrů schopnosti masového vraždění. Nikdy už nedojde k tomu, že by se ideologie a okolnosti spojily přesně tak jako v roce 1941, avšak něco podobného by se stát mohlo. Součástí snahy o porozumění minulosti je proto úsilí porozumět nám samým. Holokaust není jen historie, ale i varování.

politické myšlení. Ke krajní formulaci tu dospělo klišé z 19. století, že lidskou činnost lze pochopit biologicky. Během závěrečných dvaceti let 19. století přišli seriózní autoři i popularizátoři pod vlivem Darwinova pojmu přírodního výběru s názorem, že tento průlomový biologický objev vyřešil všechny odvěké otázky politického myšlení. V době Hitlerova mládí byly všechny významnější formy politiky ovlivněny interpretací Darwina, která v soutěži sledovala spo- lečenské dobro. Podle britského obhájce kapitalismu Herberta Spencera je trh podobný ekosféře, v níž přežívají ti nejsilnější a nejlepší, a nezkrotná soutěž čili konkurence přináší užitek, který omlouvá její bezprostřední negativa. Ale biologické analogie přijali i oponenti kapitalismu, především socialisté sdruže- ní ve Druhé internacionále: třídní boj začali chápat „přirodovědně“ a člověka považovat jen za zvíře mezi zvířaty, nikoli za bytost obdařenou zvláštním tvůr- čím potenciálem a specificky lidskou podstatou. V dané době hlavní marxis- tický teoretik Karl Kautsky pedanticky zdůrazňoval, že lidé jsou živočichové.⁶

Všichni tito liberálové a socialisté však byli – byť třeba nevědomky – ome- zování pouty zvyků a institucí a mentální návyky získané společenskou zku- šeností jim bránily dospět ke zcela radikálním závěrům. Hospodářský růst či společenská spravedlnost pro ně představovaly etickou hodnotu a lákala je představa, že uskutečnění této hodnoty zajistí přirozená soutěž. Hitler dal své knize název *Mein Kampf* (Můj boj). Od těchto dvou slov přes dva dlouhé svazky po dvě desítky let politického života projevoval bezmezný narcismus, nelibostnou konzistenci a extatický nihilismus, jakého ostatní nebyli schopni. Nekonečný zápas ras nepřetavoval jen jednu složku života, ale samu jeho podstatu – a tímto konstatováním se nevyhlašuje žádná teorie, jen pozoruje- me skutečný stav světa. Boj, to je sám život, ne prostředek v zájmu nějakého cíle, obhajitelný ohledy na blahobyt (v kapitalismu) nebo spravedlnost (v so- cialismu), které údajně přinese. Vůbec zde neslo o to, že žádoucí cíl osprave- dlně krvavé prostředky. Žádný cíl není. Skutečná je rasa, jediní a třídy před- stavují pomjívě a pomýlené konstrukce. Boj není metafora ani analogie, nýbrž hmatatelná a celá pravda. Slabým mají vládnout silní, protože „svět tu není pro zbabělé národy“. A nic dalšího není třeba vědět.⁷

Hitlerův pohled na svět zcela zavrhl náboženské i sekulární tradice, přitom na nich ale závisel. Hitler nebyl originální myslitel, našel však jisté řešení pa- nující myšlenkové krize a krize víry – jež, jako mnozí před ním, spojoval. Neslo mu ale o nalezení povznášející syntézy, která by zachránila ducha i duši, ale o vyvolání svůdné kolize, při níž obojí zavrhl. Hitler však tvrdil, že v tomto zápase jde o „vezdej- ší chléb“ či „denní chléb“ – a evokoval tak svrchované známý křesťanský text, ovšem s hluboce posunutým významem. „Chléb náš vezdejší dejž nám dnes,“ prosí se při odříkávání otčenáše. Svět, k němuž se obrací tato modlitba, má svůj metafyzický rozměr, podléhá řádu, jenž přesahuje naši Zemi, a vztahuje se k měřítkům dobra, která přecházejí z jedné sféry do druhé. Při pronášení

O budoucnosti – věřil Hitler – nelze nic přesného vědět, jediné lze znát hrani- ce naší planety, „povrch přesně vymezené koule“.¹ Přírodní zdroje jsou vzácné a existence spočívá v boji o půdu. Nemenná struktura života tkví v rozdělení živočichů do druhů, odsouzených ke „vnitřnímu odloučení“ a nekonečnému boji na život a na smrt.² Lidské rasy byly podle Hitlerova přesvědčení stejné jako druhy. Nejvyšší rasy se stále ještě vyvíjejí z nižších, což znamená, že kří- žení je možné, ale představuje hřích. Rasy by si měly počínat jako druhy: pá- řit se jen mezi sebou a usilovat o vybití těch odlišných. Hitler to chápal jako zákon – zákon rasového boje, stejně spolehlivý jako gravitační zákon. Tento boj nikdy neskončí a nemá žádný spolehlivý výsledek. Rasa může dosáhnout triumfu a rozkvětu – anebo může skončit vyhladověním a vyhlazením.³

V Hitlerově světě je jediným zákonem zákon džungle. Lidé mají potlačit jakékoli sklony k milosrdenství a naopak maximalizovat loupěžnou chťivost. Tím se Hitler rozešel s tradicemi politického myšlení, podle nichž se člověk od přírody liší schopností představovat si nové způsoby sdružování a uvést je ve skutek. Politici myslitelé se s východiskem v tomto předpokladu snažili popsat nejenom možné podoby společnosti, ale i nejspřavedlivější společnost. Podle Hitlera však jedinou, brutální a nepřekonatelnou pravdu představuje příroda a celá historie odlišných předstev je pouhou iluzí. Jak tvrdil významný naci- stický právní teoretik Carl Schmitt, politika nevychází z historie či z pojmů, ale z vědomí nepřátelství. Rasová nepřátelství nám jsou dáni od přírody a našim úkolem je bojovat, zabít a zemřít.⁴

„Příroda nezná žádné politické hranice,“ napsal Hitler. „Rozmístuje na Zemi různé formy života a pak je ponechává volně ve hře o moc.“⁵ Jelikož politika je totéž co přirozenost a přirozenost je totéž co boj, není tedy možné žádné

otčenáše lidé Boha prosí: „... odpust' nám naše viny, jakož i my odpouštíme našim viníkům, a neuveď nás v pokušení, ale zbav nás od zlého.“ V Hitlerově „boji o přirozená bohatství“ nebylo hříchem chopit se všeho, co je dostupné, a nechat přežít ostatní bylo naopak zločinem. Milosrdenství se podle Hitlera přičí světovému řádu, protože umožňuje množení slabých. Lidé musí odmítnout biblická přikázání. „Pokud příjmu nějaké Boží přikázání,“ napsal, „tedy foto; Zachovej svůj druh.“¹⁰

Hitler využíval metafory a obrazy dobře známé z křesťanství.⁹ Boha, modlitby, prvotní hřích, přikázání, proroky, vyvolený lid, mesiáš, a dokonce i známé trojí dělení času na ráj, vyhánání a vykoupění. Žijeme v bídě a musíme se vynasnažit o očistu sebe i světa, abychom se mohli vrátit do ráje. Zřetozněním ráje s bitvou druhu – a nikoli se svorností všeho stvoření – došlo ke spojení křesťanské touhy s biologickým realismem (jak se mohl jevit). Válka všech proti všem pak není bezúčelným běsem, ale naopak jediným smyslem, který lze v tomto světě najít. Hojnost přírody je – stejně jako v knize Genesis – určena člověku; má ale náležet pouze těm lidem, kteří se drží zákona přírody a bojují za ni. V Genesis i v *Mein Kampf* je příroda zdrojem určeným k lidskému využití – avšak nikoli všemi lidmi, jen vítěznými rasami. Eden se ze zahrady mění v zákopy. Poznání těla není problémem (jako v knize Genesis), nýbrž řešením. Vítězové mají smilnit; sex a reprodukce jsou podle Hitlera druhou lidskou povinností hned po zabíjení. Prvotní hřích, jenž vedl k pádu člověka, tedy nebyl hříchem těla, ale duše a ducha. Naše neblahá slabost tkví dle Hitlerova názoru ve schopnosti myslet a ve vědomí, že jediní ostatních ras jsou schopni téhož; v důsledku toho je pak uznáme jakožito své lidské bližní. Člověk z Hitlerova krvavého ráje nevyšel v důsledku tělesného poznání,¹⁰ ale proto, že poznal dobré a zlé.

Po pádu a odloučení člověka od přírody je nutné, aby se objevila postava, která není člověkem a nepatří ani k přírodě, nýbrž jedno od druhého odděluje. Pokud je lidstvo vlastně jen součástí přírody a pokud věda ví, že příroda je polem krvavého zápasu, pak přičinou zkaženosti druhu musí být něco, co stojí mimo přírodu. Nositelem pozemského poznání dobra a zla a ničitelem Edenu byl Žid. To Žid lidem řekl, že stojí nad ostatními zvířaty a jsou schopni sami rozhodovat o své budoucnosti. To Žid zavedl falešné rozlišení mezi politikou a přirozeností, lidskostí a bojem. Hitler spatřoval svůj úděl ve vykoupění prvotního hříchu židovské spirituality a obnovení krvavého ráje.¹¹ Jelikož rasy mohou přežít jen díky nějak neomezovanému vzájemnému zabíjení, musí židovský triumf rozumu nad pudem znamenat konec druhu. Rasa potřebuje „světonázor“, který jí dovolí zvítězit – a to v zásadě znamená, že rasa musí „věřit“ ve své vlastní bezmyšlenkovité poslání.¹²

Hitler prezentoval židovskou hrozbu způsobem, z něhož je znát jeho zvláštní amalgám náboženských a biologických představ. Pokud Žid zvítězí, „bude jeho koruna vítězství pohřbením věncem lidského druhu“. Na jedné straně

hitlerovská představa světa bez lidí přijímala verdikt vědy, že naše planeta vznikla velmi dávno a lidstvo se na ní vyvinulo až posléze. Po židovském vítězství „tato planeta poputuje vesmírem zase bez lidí, jako kdysi před miliony let“. Zároveň ale (jak dodává ve stejné pasáži *Mein Kampf*) je tato starobylá zeměkoule, obývaná rasami a jejich vyhlazováním, stvořena Bohem. „Věřím proto, že dnes jedním v duchu myšlenky všemohoucího Stvořitele: tím, že se bráním Židovi, bojuji za dílo Páně.“¹³

Lidský druh se podle Hitlera dělí na rasy, avšak Židy mezi ně nepočítal. Židé nejsou ani nižší, ani vyšší rasa; jsou „rasovým nic“, „opakem rasy“. Rasy následují přírodu a bojují o zemi a jídlo. Židé následují logiku „nepřirozenosti“ a vzpirají se základnímu imperativu přírody, když se odmítají spokojit s dobytím určitého území, a dokonce přesvědčí ostatní, aby si počínali podobně. Chťejí ovládnout celou planetu a její národy, a vymysleli si proto obecné ideály, které rasám brání v přirozeném zápase. Země nemá vyjma krve a pudy co nabídnout. Židé ale chytře vymysleli představy, které dovolují vnímat svět nikoli jako ekologickou past, ale jako řád blízký člověku. Od Židů pochází myšlenka politické vzájemnosti a všechny praktiky, při nichž lidé uznávají jiné lidi za sobě rovné.¹⁴

Hitler Židy nezahrnoval obvyklou výtkaou, podle níž lidé jsou dobří a zkažila je požídatelská civilizace. Naopak: lidé jsou zvířata a každé etické rozvažování je příznakem židovské náказы. Odporná je už sama snaha stanovit univerzální ideál a usilovat o něj. Hitlerův nejtěležitější pobočník Heinrich Himmler sice svého vůdce nedokázal sledovat ve všech zákrutách jeho uvažování, avšak zároveň pochopil: bludem je etika jako taková; jediná morálka tkví ve věrnosti rase. Podíl na masovém vraždění – tvrdil Himmler – je dobrým skutkem, protože rasu přivádí k vnitřnímu souladu a jednotě s přírodou. Pokud je pro nás například obtížné hledět na tisíce židovských mrtvol, je to příznakem transcendentního rázu konvenční morálky. Dočasná námaha zabíjení však je důstojnou obětí pro budoucnost rasy.¹⁵

Veškeré nerasové uvažování je podle Hitlera židovské a každá univerzální idea je mechanismem přispívajícím k židovské nadvládě. Kapitalismus je židovský, komunismus také – a zdánlivé přijetí nutnosti boje v těchto dvou systémech je jen zástěrkou židovské touhy po světovládě. Stejně tak je židovské i každé abstraktní pojetí státu. „Stát jakožito samoúčel je nesmysl,“ napsal Hitler a dodal ujasnění, že „nejvyšším lidským cílem“ není „zachování daného státu či vlády, nýbrž zachování druhu“. V průběhu rasového zápasu se hranice existujících států seřou a zmizí: „Existence politických hranic nás nesmí odvrátit od hranic věčného práva.“ Pokud státy nepředstavují zvláštní výkon lidsva, ale jen vratké bariéry, které musí překonat příroda, pak odtud plyne, že zákon není obecný, ale konkrétní: nejde o prostor rovnoprávnosti, ale o vytvoření rasové nadřazenosti. Hitlerův osobní právní zástupce Hans Frank, za

války generální guvernér okupovaného Polska, tvrdil, že zákon je zbudován „na elementech přežití našich německých lidí“. Legální tradice, které se opírají o cokoli mimo rasu, představují „bezkrvné abstrakce“. Jediným účelem zákona je kodifikovat vůdčovy momentální postřehy, kde leží dobro jeho rasy. Německá koncepce právního státu (*Rechtsstaat*) postrádá obsah. Jak objasnil Carl Schmitt, zákon slouží rase a stát též slouží rase; jediným přijatelným konceptem je tedy rasa. Idea státu podléhajícího nějakým vnějším právním standardům je léčka nastražená s cílem zkrotit silné.¹⁶

Proniknutím do nežidovských duší univerzální ideje oslabily rasové společenství ve prospěch Židů. Na obsahu různých politických idejí nezáleží: všechny jsou jen pastí na hlupáky. Mezi Židy nejsou žádní liberálové ani nacionalisté, mesiášové ani bolševici: „Bolševismus je nemanželské dítě křesťanství. Obobí je výmyslem Žida.“¹⁷ V Ježíšovi Hitler spatřoval nepřítele Židů, jehož učení svatý Pavel překročil tak, aby z něj znovu učinil falešný židovský univerzalizmus – univerzalizmus milosrdenství k slabým. Od Pavla po Trockého – tvrdil Hitler – máme jen sérii Židů, kteří na sebe berou různé pláště, aby svedli poštilce. Ideje nemají žádné historické prameny a nijak nesouvisejí s posloupností dějů ani s tvůrčím potenciálem jednotlivců. Jsou to prostě jen taktické výmysly Židů, a v tomto ohledu vyjdou všechny nastejno.¹⁸

Lidstvo podle Hitlera nemá žádné dějiny.¹⁹ „Všechny světovější události,“ tvrdil, „jsou jen lepším či horším výrazem sebezáchovného pudu ras.“ Z minulosti je nutno zaznamenat jen neustálou snahu Židů překročit přírozené uspořádání. „Ničitelem tohoto uspořádání je vždy Židovstvo,“ napsal Hitler.²⁰ Silní mají vyhladovět slabé, ale Židé to dokázali zařídit tak, že naopak slabí nechávají vyhladovět silné. Nejedná se o nespravedlnost v obvyklém smyslu slova, nýbrž o narušení logiky existence. Ve světě pokřiveném vlivem židovských idejí může boj přinést nepředstavitelné výsledky: namísto přežití těch nejschopnějších – vyhladovění těch nejschopnějších. Odtud plyne, že dokud na světě existují Židé, budou Němci vždy v postavení obětí. Němci coby nejvyšší rasa zasluhují nejvíc a mohou o nejvíc přijít. Zvrácená moc Židů „vraždí budoucnost“.²¹

Přestože se ale Hitler snažil popisovat svět bez historie, byly jeho myšlenky formovány osobními zkušenostmi. První světová válka – nejkrvavější konflikt v dějinách, vedený na kontinentu, který se považoval za civilizovaný – rozbila obecně sdílenou víru mezi Evropany, že svár je vždy prospěšný. Někteří stoupenici krajní pravice a krajní levice si však odvodili přesně opačné poučení: krveprolití podle nich naopak nebylo dostatečně rozsáhlé, oběti nebyly dostatečné. Podle ruských bolševiků, disciplinovaných marxistů s vírou v sílu vůle, poskytovala válka a jí probuzená revoluční energie příležitost k započatí celosvětové socialistické revoluce. Z pohledu Hitlera a mnoha dalších Němců válka skončila dřív, než se na bitevním poli skutečně rozhodlo, a rasové nadřazení

vojáci byli přinuceni k ústupu, aniž plně projevíli své schopnosti. Pociť, že Německo mělo vyhrát, byl samozřejmě rozšířený, a to nejenom mezi militaristy a extrémisty. Největší německý spisovatel Thomas Mann, pozdější Hitlerův odporce, hovořil o německých „právech vládnout, podílet se na řízení planety“. Vynikající německá flozofka Edith Steinová, která rozvinula teorii empatie, považovala za „vyloučené, že teď utrpíme porážku“. Po Hitlerově nástupu k moci, kdy pobývala v klášteře, byla coby Židovka zatčena a zavražděna.²²

Hitler považoval závěr první světové války za důkaz celosvětové zkaženosti. Jeho výklad těchto událostí se neomezoval na naivní nacionalismus ostatních Němců a analogie mezi jeho reakcí na utrpenou porážku a obecným zehráním na ztracená teritoria je jen povrchní. Podle Hitlera německá porážka dokázala, že je cosi zkaženého ve struktuře celého světa: je to doklad, že Židé ovládli metody přírody. Kdyby hned na začátku války šlo pár tisíc německých Židů do plynu, Německo by zvítězilo.²³ Považoval za typické, že Židé své oběti podrobují vyhladovění, a britskou námořní blokádu Německa během války i po ní pokládá za uplatnění této metody, za ukázkou jistého trvalého stavu a znak dalšího nadcházejícího utrpení. Dokud Židé nechávají vyhladovět Němce, namísto aby sami Němci nechávali vyhladovět, koho se jim zlíbí, je svět v nerovnováze.

Z porážky roku 1918 vyvodil Hitler důsledky platné pro jakýkoli budoucí konflikt. Když se do toho nezapletou Židé, Němci vždycky zvítězí. Jelikož ale Židé ovládají celou planetu a dokázali svými myšlenkami nakazit německé duše, musí mít zápas o německou moc dvojitou podobu. Jednoduchá dobovyvačná válka, ať už dosáhne sebevětšího triumfu, nikdy nepostačí. Souběžně s vyhladověním podřadných ras a zábořem jejich půdy musí Němci porazit Židy, jejichž celosvětová moc a plíživý univerzalizmus jakékoli zdravé rasové tažení nutně podkopou. Němci tedy mají práva, jež náleží silným vůči slabým, i práva, jež náleží slabým vůči silným. Coby silní musí ovládnout všechny slabší rasy, na něž narazí, a coby slabí musí osvobodit všechny rasy zpod židovské nadvlády. Hitler tak sjednotil dvě velké hrací síly světové politiky 20. století: kolonialismus a antikolonialismus.

Zápas o půdu i zápas proti Židům Hitler chápal jako drastický a vyhlazovací boj. Přesto na každý z nich pohlížel jinak. V boji o území, vedeném proti nižším rasám, šlo o ovládnutí částí zemského povrchu. Naproti tomu boj proti Židům byl záležitostí ekosystému: nešlo v něm o konkrétní rasového nepřitele nebo o konkrétní území, nýbrž o samotné podmínky života na zemi. Židé představují „mor, duchovní mor, horší než někdejší černá smrt“.²⁴ Jelikož bojují myšlenkami, sahá jejich moc všude a každý se může stát vědomým nebo nevědomým přísluhovačem. Tuto morovou nákazu lze vyhladit jedině tak, že ji vymytíme přímo u zdroje. „Jestliže příroda vybavila Žida tak, aby se stal hmotnou příčinou oslabení a pádu národů,“ napsal Hitler, „poskytla těmto národům současně možnost zdravé reakce.“²⁵ Eliminace musí být kompletní. Pokud v Evropě zůstane jediná židovská rodina, může nakazit celý kontinent.²⁶

Pád lidstva lze odčinit, zeměkouli lze uzdravit. „Národ zbavený svých Židů,“ napsal Hitler, „se spontánně navrací k přirozenému pořádku.“⁴²⁷

Hitlerova koncepce lidské existence a uspořádání přírody byla ucelená a kruhová: na politické otázky se odpovídalo, jako by se týkaly přírody – a otázky po přirozenosti se zodpovídaly zpětným poukazem k politice. Tento kruh načrtl sám Hitler. Pokud politika a přirozenost nejsou prameny zkušenosti a různých perspektiv, ale prázdnými stereotypy, které existují jen ve vzájemném doporučení, pak veškerá moc leží v rukou toho, kdo příslušná klíše uvedl do oběhu. Rozum je nahrazen ustálenými poukazy, namísto argumentů nastupuje zvýšení. „Boj“, jak prozrazuje název knihy, byl „můj“, tedy Hitlerův. Hitlerovo pojetí života jakožto boje přisuzovalo duchu svého původce schopnost vyložit smysl jakékoli události.

Ztotožněním přirozenosti a politiky se zhroutil nejenom politické, ale i vědecké myšlení. Hitler považoval přírodovědu za završené zjevení zákona mearasového zápasu, za uzavřené evangelium krve a krveproliti, ne za proces rozvíjení hypotéz a experimentů. Věda mu poskytovala slovník živočišného zápasu, nikoli zdroj pojmů a postupů umožňujících pronikavější pochopení. Věda měla odpovědět, avšak bez otázek. Lidským úkolem je podrobit se tomuto kředu a vyhnout se tomu, že přírodu svévolně obestřeme ošidnými židovskými myšlenkami. Jelikož Hitlerův světónázor vyžadoval jedinou kruhovou pravdu, která v sobě zahrnovala vše, byl pro něj hrozbou každý, i ten nejprostší dualismus, například myšlenka, že lidé mohou změnit své prostředí způsobem, který pak zase změni lidskou společnost. Pokud by věda byla s to změnit ekosystém tak, že by to přineslo změnu lidského počínání, pak by všechny Hitlerovy teze byly nepodložené a logický kruh, podle něhož společnost rovná se příroda, jelikož příroda rovná se společnost, a lidé rovná se zvířata, protože zvířata rovná se lidé, by se roztrátil.²⁸

Hitler byl připraven akceptovat, že vědci a odborníci mají v rasovém společenství svou roli: vynalézají zbraně, zlepšují komunikační prostředky, upevňují hygienu. Silnější rasy by měly mít lepší pušky, lepší vysíláče a lepší zdravotní stav, aby o to lépe vládly slabším. Hitler v tom spatřoval naplnění přirozeného příkazu k boji, nikoli porušení přirozených zákonů. Technický pokrok je důkazem rasové nadřazenosti, nikoli důkazem rozmachu obecného vědeckého chápání. „Vše, co dnes na této zemi obdivujeme,“ napsal Hitler, „učinnost a umění, technika a vynálezy, to vše je jen tvůrčím plodem několika málo národů, a původně možná jediné rasy.“ Žádná, byť sebevíc rozvinutá rasa nemůže žádným vynálezem změnit základní uspořádání přírody. Příroda se vyskytuje jen ve dvou variantách: první je ráj, ve kterém vyšší rasy vyvražďují ty nižší, druhou je padlý svět, ve kterém nadpřirození Židé upírají vyšším rasám onu kořist, která jim náleží, a nechávají je jak jen možno vyhladovět.²⁹

Hitler si uvědomoval, že pro logiku jeho systému představuje zvláštní hrozbu

agrotechnika. Pokud by lidé dokázali ovlivnit přírodu tak, že i bez záboru nové půdy vyrobí více potravin, celý jeho systém by se zhroutil. Popíral proto význam dění, které se mu odvíjelo před očima, a popíral vědeckost „zelené revoluce“, jak byla označena později, tedy hybridizace obilí, distribuce chemických hnojiv a pesticidů či expanze zavlažování. Trval na tom, že „i v tom nej příznivějším případě“ musí hlad předběhnout péstitelské pokroky. Veškerá vědecká zlepšení narážejí na jistou „mezi“. Všechny vědecké metody využití půdy“ už byly vyzkoušeny a všechny selhaly. Žádné představitelné vylepšení dnes ani v budoucnu Němcům nikdy neumožní zajistit si obživu „z vlastní půdy a vlastního území“.³⁰ Potravu si lze získat jedině dobytím úrodných oblastí, ne vědeckým rozvojem, který by zvýšil úrodnost německého území. Židé záměrně šíří opačné mínění, aby tak otupili dobytečnost Němců a dovedli německý národ k zániku. „O vstřípení těchto smrtonosných způsobů uvažování vždy usiluje a vždy v tom uspěje Žid.“³¹

Hitler musel svůj systém hájit před objevitelskými schopnostmi člověka: ohrožovaly jeho nauku stejně zásadním způsobem jako lidská soudržnost. Věda nemůže lidský druh zachránit, protože v konečné instanci jsou všechny myšlenky rasové povahy, jsou to jen estetické odnože boje. Opačná představa – že totiž myšlenky mohou skutečně zradit přírodu anebo ji změnit – je „židovskou lží“ a „židovským podvodem“. Hitler hlásal, že „člověk nikdy v ničem nedobyl přírodu“. Univerzální vědu – stejně jako univerzální politiku – je nutno vnímat ne jako lidský příslib, ale jako židovskou hrozbu.³²

Hlavní světový problém tkvěl podle Hitlera v tom, že Židé nastolili falešnou hranici mezi přírodovědou a politikou a předeštěli klamně přísliby pokroku a humánnosti. Hitlerem navržené řešení bylo konfrontovat je s brutální realitou, že příroda a společnost jsou jedno a totéž. Je tedy nutné Židy odloučit od ostatních lidí a donutit je k obývání nehostinného teritoria. Moc Židů spočívá v tom, že jejich „nepřirozenost“ působila na ostatní lidi přitažlivě – a slabí jsou naopak v tom, že nedokážou čelit brutální realitě. Po přesídlení do nějaké odlehle lokality by už nedokázali pomoci nadpozemských představ manipulovat s ostatními a podlehl by zákonu džungle. Hitlerova obsese se zprvu zaměřila na extrémní přírodní podmínky, „ostrovny stav anarchie“.³³ Později obrátil pozornost k sibiřským pustinám. Zda Židy poslat tam či onam, je – jak napsal – „lhostejné“.³⁴

V srpnu 1941, asi měsíc poté, co Hitler pronesl citovaný výrok, začali jeho vojáci střílet Židy po desetitisících. Došlo k tomu uprostřed Evropy, na místě, jež sami uvrtli do stavu anarchie; nad jámami vykopanými v černé ukrajinské zemi.

kapitola první

ŽIVOTNÍ PROSTOR

z vlastního území, a velmi dobře si uvědomoval, že kdyby se o to Němci pokusili, nepřineslo by to hladomor. Německo zcela jistě mohlo vypěstovat na německé půdě kalorie potřebné k obživě své populace. Muselo by ale kvůli tomu obětovat část průmyslu, exportu a zahraničních měnových rezerv. Prosperující Německo vyžadovalo obchodování s Britským impériem. Hitler se však domníval, že tuto obchodní vazbu by bylo možno doplnit dobytím pevninského impéria, které by dostalo Londýn s Berlínem do rovnováhy. Kdyby si Německo podrobilo ohromnou pevninskou říši, mohlo by se pak od potravní závislosti na námořních trasách, ovládaných Brity, přesunout k vlastnímu imperiálnímu zázemí a přitom si uchovat vynikající kvalitu průmyslu. Kdyby Německo ovládalo dostatečně velké území, opatřili by si tím Němci potravu v dostatečné rozmanitosti i kvalitě bez jakéhokoli záporného dopadu na německý průmysl. Dostatečně velká německá říše by mohla dosáhnout soběstačnosti, stát se „autarkickou ekonomikou“.³⁷ Romantický obrázek německého rolníka, jako ho vykresloval Hitler, nelíčil mírumilovného orače půdy, nýbrž hrdinského dobytce vzdálených území.³⁸

Britové zasluhovali úctu jakožto rasově spřízněný národ a jakožto budovatelé velkého impéria. Cílem bylo vymanit se z jejich mocenské sítě a přitom je nevyprovokovat k odpovědi. Zábor eizí půdy, domníval se Hitler, nebude pro velké námořní impérium žádnou hrozbou. Očekával, že nakonec Německo s Velkou Británií uzavře mír „na základě rozdělení světa“.³⁹ Německo se stane světovou velmocí, aniž by to vyvolalo „střet s Anglií na život a na smrt“.⁴⁰ Tato myšlenka mu vlévala jistotu.

Stejně povzbuzující byl fakt, že k takovému proměně světového pořádku došlo v dějinách už dřív, a relativně nedávno. Pro celé generace německých imperialistů i pro Hitlera osobně byly exemplární pevninskou říší Spojené státy americké.

Amerika byla důkazem, že hmotné potřeby mohou plynule přejít v touhu a touha povstává ze srovnávání. Lidé nejsou obyčejná zvířata, jež si hledají potravu, a nejsou ani pouhými příslušníky společnosti s touhou po bezpečí v rámci nepřehleditelné britské globální ekonomiky. Rodiny se pozorují navzájem – ať už ve stejné ulici nebo díky moderním médiím z jednoho konce světa na druhý. Představa žádoucího života se vymyká měřítkům přežití, bezpečí, a dokonce i pohodlí: životní standard se stal výsledkem srovnávání a srovnávání získalo mezinárodní dosah. „Vlivem moderní techniky a jí umožněné komunikace“, napsal Hitler, „se vztahy mezi národy staly tak snadnými a důvěrnými, že Evropané – často nevědomky – přijímají americké životní podmínky jako měřítko vlastních životů.“⁴¹

Globalizace Hitlera přivedla k americkému snu. Za každým imaginárním německým rasovým válečníkem stála imaginární německá žena, která žádá ještě více. Pro onu relativní provázanost životních měřítek v závislosti na domnělé

Boj mezi rasami v sobě též obnášel zápas za německou důstojnost, a ten nenašel jen na biologické překážky, ale i na bariéry stavěné Velkou Británií. Hitler dobře věděl, že Němci nevedou svou každodenní existenci jako zvířata, která si potravu musí vyhrabávat ze země. V takzvané *Das zweite Buch* (Druhé knize), sepsané v roce 1928, jasně uvádí, že spolehlivý přísun potravin není jen otázkou tělesné výživy, ale je nutný i pro pocit autonomie a sebevlády. Britská námořní blokáda uskutečněná za první světové války s sebou nepřinesla jen choroby a smrt (přičemž nejhorší dopad měla v závěru bojů a v několikaměsíčním období od uzavření příměří po konečný mír). Blokáda donutila středostavovské Němce porušovat zákon kvůli opatření potravin, které potřebovali nebo měli pocit, že je potřebují. To otráslo jejich sebejistotou a vstřípilo jim to nedůvěru ke státní moci.³⁵

Jak si Hitler uvědomoval, struktura globální politické ekonomiky byla ve dvacátých a třicátých letech určována námořní mocí Velké Británie. Hitler měl za to, že obhajoba svobodného obchodu je ze strany Britů jen politickou zástěrkou britské světovlády. Pro Brity bylo dokonale účelné šířit fikci, že srovnatelná směna zboží znamená dostatek jídla pro všechny; takové mínění totiž odradí ostatní od pokusů konkurovat britské flotile. V případě krize by jedině Britové dokázali uhájit vlastní zásobovací linku – což zároveň znamená, že by zvládli zablokovat přísun potravin do jakékoli jiné země. Za války proto Britové uvrhávali na své nepřátele blokádu, ačkoli šlo o jednoznačné porušení jejich vlastní ideologie volného obchodu. Hitler chápal, že schopnost zajistit či upřít obživu je jistou formou moci. Stav, kdy si nikdo s výjimkou Britů nemůže být potravním přísunem jist, Hitler nazval „mírovou válkou ekonomikou“.³⁶

Hitler věděl, že Německo ve dvacátých a třicátých letech nečerpalo obživu

úspěšnosti ostatních lidí se v americké angličtině užívá sousloví „to keep up with the Joneses“, tedy „udržet krok se sousedy“. V některých vyjatějších vydáních Hitler Němce vyzýval, aby si počínali jako mravenci a ptáci a mysleli jen na přežití a reprodukci. Avšak obavy, které dokázal skrývat jen s obtížemi, byly dokonale lidské a možná i mužské: byly to obavy z německé paní domu. To ona posouvala latku přírodního zápasu stále výš. Před první světovou válkou, když byl Hitler mladý, se v německé koloniální rétorice často využíval dvojitý smysl německého výrazu *Wirtschaft*, tedy hospodářství jakožto správa domácnosti i ekonomika. Němčům se velelo chápat domácí pohodlí jako identické s Říší – a jelikož pohodlí je vždycky relativní, nemohl tento zápas nikdy skončit. Pokud se chtěla německá paní domu poměřovat s paní Jonesovou, ne s paní Jonasovou, pak si musí Němci vydobýt impérium obdobné tomu americkému. Němci budou muset bojovat a umírat na vzdálené frontě, aby tak zachránili vlastní rasu i celou zeměkouli, zatímco ženy budou své muže podporovat a současně ztělesňovat nelítostnou logiku nekonečné touhy po stále blahobytnějším obydlí.⁴²

Nevyhnutelná představa Ameriky v duších Němců byla definitivním důvodem, proč podle Hitlera problém obživy nemůže vyřešit věda. I kdyby nějaké nové vynálezy zlepšily zemědělskou výnosnost, nemohlo by Německo vyhradit tímto způsobem udržet krok s Amerikou. Techniku lze na obou stranách brát jakožto danou; proměnným parametrem je množství orné půdy.⁴³ Německo proto potřebuje stejné množství půdy a stejné kvalitní techniku jako Američané. Hitler sice vyhlášoval, že příroda přikazuje neustálý boj o půdu, ale současně chápal, že zdrojem věčného pohybu může být také lidská touha po neustále narůstajícím relativním komfortu.

Pokud bude německý blahobyť vždy jen relativní, pak nelze dosáhnout konečného triumfu. „Vyhličky pro německý lid jsou neutěšené,“ napsal Hitler zasmušile, avšak dodal k tomu objasnění: „Ani současný životní prostor, ani ten, jehož by se dosáhlo obnovením hranic z roku 1914, nám nedovolí vést život analogický životu amerického lidu.“⁴⁴ Zápas potrvá přinejmenším po dobu existence Spojených států, tedy velmi dlouho. Hitler v Americe spatřoval nastupující světovou velmoc a jádro americké populace („rasově čisté a nezkažené Němce“)⁴⁵ považoval za „národ nejvyšší rasové hodnoty“, „mladší a rasově vybranější“ než Němci, kteří setrvali v Evropě.⁴⁶

Při psaní *Mein Kampf* se Hitler dozvěděl o existenci slova „*Lebensraum*“, tedy „životní prostor“ či „prostor pro život“, a využil je pro vlastní potřeby.⁴⁷ V jeho textech a projevech na sebe tento výraz bere celé spektrum významů, jež Hitler spojoval s přírodním zápasem – nekonečným bojem mezi rasami o tělesné přežití počínaje a nekonečnou válkou o nejvyšší životní standard na světě konče. Výraz *Lebensraum* se v němčině objevil jakožto ekvivalent francouzského *biotope*, tedy ve smyslu „biotop“ či „habitat“. Ve společenském kontextu (oproti

biologickému) může označovat domácí pohodlí, cosi blízkého „obyvacímu pokoji“.⁴⁸ Spojení obou významů v jediném slově podpořilo Hitlerovu kruhovou myšlenku: příroda není nic víc než společnost a společnost není nic víc než příroda – a živočišný zápas o tělesnou existenci se proto nijak neliší od zájmu rodin na lepším životě. V obojím jde o *Lebensraum*.

Dvacáté století mělo přinést nekonečné válčení o relativní pohodlí. Robert Ley, který patřil mezi Hitlerovy první nacistické stoupence, charakterizoval *Lebensraum* slovy: „Víc kultury, víc krásy – rasa je musí mít, jinak zanikne.“⁴⁹ Hitlerův šéf propagandy Joseph Goebbels označil za cíl vyhlazovací války „velkou snižání, velký oběd a velkou večerň“.⁵⁰ Desítky milionů lidí budou muset hladovět, ale ne proto, aby Němci přežili v čisté tělesném smyslu slova. Účelem hladovění desítek milionů lidí bude to, aby Němci dosáhli vrcholného životního standardu.⁵¹

„Jedna věc, kterou Američané mají a nám schází,“ nařikal si Hitler, „je vědomí širého otevřeného prostoru.“⁵² Tím jen opakoval mínění, které německí kolonisté pronášeli už několik desítek let. Když se Německo v roce 1871 sjednotilo, byl už svět zkolonizován ostatními evropskými mocnostmi. O těch několik zámořských území, jež se podařilo získat, Německo přišlo po porážce v první světové válce. Kde tedy ve 20. století najít půdu přístupnou německému dobytí? Kde leží odlehlá hranice Německa, jeho „zjevený úděl“?

Zbývá jedno jediné: vlastní kontinent. „Jedinou možností zdravé zemědělské politiky byl pro Německo získání půdy přímo v Evropě,“ napsal Hitler.⁵³ Jistě, nikde poblíž Německa se nenacházela žádná neobydlená či třeba jen ne dostatečně obydlená země. Podstatné bylo osvojit si představu, že evropské „prostory“ jsou přece jenom „otevřené“ a volné. Ideou, která proměnila obydlí lené země v potenciální kolonie, byl rasismus, a pramenem rasistických mytologií byly Severní Amerika a Afrika. Evropské podmanění těchto kontinentů bylo formativní událostí pro literární imaginaci Evropanů Hitlerovy generace. Shodně s ostatními dětmi, jež se narodily v osmdesátých a devadesátých letech 19. století, si malý Adolf hrál na válku v Africe a četl knihy Karla Maye o Divokém západě. May mu údajně „otevřel oči“.⁵⁴

Kolonie, o něž Německo přišlo po první světové válce, se nacházely hlavně v Africe. V údělu amerických indiánů Němci zpravidla viděli přirozený precedent osudu Afričanů žijících pod jejich nadvládou. Jediným koloniálním územím byla Německá východní Afrika, které se Berlín ujal v roce 1891; zahrnovala dnešní Rwandu, Burundi, Tanzanii a malou část Mosambiku. Když v roce 1905 vypuklo povstání zvané Madži-Madží, Němci využili taktiku vyhladovění a zabili tak nejméně sedmdesát pět tisíc lidí.⁵⁵ Druhým koloniálním územím byla Německá jihozápadní Afrika, dnešní Namibie; přibližně tři tisíce německých kolonistů tu ovládaly přibližně sedmdesát procent půdy. Při povstání v roce 1904 Němci bránili domorodým populacím Hererů a Namů v přístupu k vodě, dokud – jak výsledek označila oficiální vojenská historie –

„nepadly za oběť povaze své vlastní země“. Přezívní byli uvězněni v táborech umístěném na ostrově. Populace Hererů klesla z přibližně osmdesáti tisíc na asi patnáct tisíc, populace Namů z asi dvaceti tisíc přibližně na polovinu. Historickou oprávněnost svého počinání považoval německý generál, jenž za smrt domorodců nesl zodpovědnost, za očividnou. „Domorodci musí ustoupit,“ prohlásil. „Podvějte se na Ameriku.“ Německý guvernér dané kolonie přirovnal Jihozápadní Afriku k Nevadě, Wyomingu a Coloradu. A v zásadě stejné situací viděl i civilní představený německé koloniální správy: „Historie kolonizace Spojených států, což je očividně největší kolonizační podnik, jaký svět kdy viděl, byla zahájena naprostým vyhlazením domorodých etnik.“ Plně proto chápal nutnost „vyhlazovací operace“. Státní geolog vyzval ke „konečnému řešení otázky domorodců“.⁵⁶

Jeden slavný německý válečný román spojil myšlenku boje mezi rasami s představou Boží spravedlnosti, a antcipoval tak Hitlera. Pobíjení „černochoď“ představuje „spravedlnost Páně“, protože svět patří „těm nejsilnějším“.⁵⁷ Hitler se shodně s většinou Evropanů stavěl k Afričanům rasisticky. Prohlásil, že Francouzi smíšenými sňatky „negrizují“ svoji krev, a sdílel všeobecné evropské rozrušení nad tím, že Francouzi při záboru Porýní po první světové válce využili africké jednotky.⁵⁸ Hitlerův rasismus ale nebyl postojem Evropana, který pohrdá Afričany. Za Afriku považoval celý svět a rasově hleděl na všechny většinou Evropanů. I v tomto byl mimořádně konzistentní. Rasismus ostatně tkví v domnělé schopnosti posuzovat, kdo je skutečně člověkem, a v tomto smyslu lze představy rasové nadřazenosti a podřadnosti využívat, jak se nám zachce a jak se nám to hodí. Za rasově odlišné lze považovat i sousední společnosti, které přitom v porovnání s Němci nepůsobí nijak zvlášť odlišně.⁵⁹

Když Hitler v *Mein Kampf* napsal, že jedinou příležitostí ke kolonizaci má Německo v Evropě, současně tím zavřel možnost návratu do Afriky jako nepraktickou. Kritériem mu přitom byla vzdálenost: nižší rasy mohli Němci najít daleko i blízko a v 19. století bylo hlavním polem německého kolonialismu sousední Polsko, ne tajuplná Afrika. Koncem 18. století při dělení Polsko-litevské unie získalo Prusko nadvládu nad územím s polským obyvatelstvem, a někdejší polská území tak tvořila i součást jednotného Německa, jak se pruským přičiněním utvořilo roku 1871. Poláci představovali asi sedm procent německé populace a ve východních oblastech měli většinu. Nejprve se stali terčem Bismarckovy „kulturní války“ (*Kulturkampf*), tedy tažení proti římskokatolickému náboženství, mezi jehož významné cíle patřila eliminace polské identity, a následně vnitrostátních a vládnou dobovaných kolonizačních kampaní. Německá koloniální literatura o Polsku – a čítala i několik bestsellerů – zobrazovala Poláky jako „černochoď“. Polští venkované měli podle těchto knih snědou pleť a označovali Němce za „bílé“, potrhali a nepoužitelní polští šlechtici měli černé vlasy i oči a stejně tmavé byly i krásné Polky, svůdnice, jež zlákalý naivní Němce k rasovému ponižení a zkáze.⁶⁰

Za první světové války Německo přišlo o Jihozápadní Afriku. Situace ve východní Evropě byla odlišná: zde německá vojska – jak se zdálo – v rozmezí let 1916–1918 utvářela ohromnou novou říši pod německou nadvládou a k volnému hospodářskému využití. Nejprve Německo spojilo předválečná polská území s oblastmi získanými z carského Ruska a utvořilo podřízené Polské království, v jehož čele měl stanout přátelsky naladěný panovník. Po válce pak měli být vyvlaštněni a deportováni všichni polští majitelé půdy blízko německo-polských hranic. Když počátkem roku 1918 Rusko v důsledku bolševické revoluce ukončilo boje, utvořilo Německo na východ od Polska – od Baltského moře – řetězec vazalských států, z nichž největším byla Ukrajina. V roce 1918 bylo Německo poraženo Francií, ale na východní frontě neutrpělo žádnou definitivní porážku. Němci tak mohli mít dojem, že tato nová východoevropská říše byla vydána bez skutečného boje.⁶¹

Naprostá ztráta afrických kolonií během války, a po jejím konci zajistila příležitost k mlhavé a snadno tvárné nostalgii po rasové nadvládě. Teprve po tomto kompletním rozchodu mohly o Africe začít vycházet populární romány s názvy jako *Pane, vraťte se!*. Němci se dál považovali za slušné kolonizátory; sama kolonizovaná oblast však ztratila vyhraněnou podobu a začala se proměňovat do budoucnosti. Kniha Hanse Grimma *Volk ohne Raum* (Lid bez prostoru), které se před druhou světovou válkou prodalo půl milionu výtisků, líčila trápení Němce, jehož po odchodu z Afriky trýznila tiseň z malého Německa a nespravedlivého uspořádání Evropy.⁶²

Sám problém nabízel své řešení: rasismus vytyčuje hierarchii práv na vládu nad Zemí, a lze jej proto vztáhnout na Evropany žijící na východ od Německa. Afrika jakožto světadíl je sice ztracená, ale jakožto myšlenková forma se může uplatnit všeobecně. Zkušenost východní Evropy ukázala, že i sousedé Německa mohou být „černí“ a také u Evropanů si lze představit, že potřebují „pány“ a poskytují „prostor“. V poválečných letech bylo praktičtější uvažovat o návratu do východní Evropy, než do Afriky. I zde, stejně jako mnohde jinde, Hitler spojil vágní sdílené emoce, aby dosáhl nelítostně pevného závěru. Označil za rasově podřadné nejpočetnější kulturní skupinu Evropy a východní sousedy Německa: Slované.

„Slované se rodí jako otrocká masa,“ napsal, „která volá po pánovi.“⁶³ Měl přitom především na mysli Ukrajince, obývající pás mimořádně úrodné půdy, a jejich sousedy: Rusy, Bělorusy a Poláky. „Potřebují Ukrajinu,“ prohlásil, „aby nás nikdo nemohl znovu vyhladovět jako při poslední válce.“⁶⁴ Dobyť Ukrajinu zaručí „našemu lidu přidělením životního prostoru způsob života udržitelný na dalších sto let“. Celé to je přitom věc přirozené spravedlnosti: „Je nemyslitelné, aby vyšší národ žil v útrapách na půdě, která je pro něj příliš úzká, zatímco beztvářé masy, které ničím nepřispívají k civilizaci, obývají nekonečné lány půdy, jež patří mezi nejurodnější na světě.“⁶⁵ Při záboru jejich půdy lze

Ukrajincům rozdat „šátky, skleněné korálky a všechno možné, co mají koloniální národy v oblibě“. Jediný reproduktor v každé vesnici jim „zajistí dost přiležitosti k tanci a vesničané nám budou vděční“. 66 Nacistická propaganda jednoduše odsraní Ukrajince z dohledu. Jedna nacistická píseň pro kolonistky líčila Ukrajinu následovně: „Není tam statků a není tam krbů, půda tam volá po pluhu.“ 67 Hitlerem vyvolené vládce Ukrajiny Erich Koch vyjádřil myšlenku podřízenosti Ukrajince prostě: „Pokud najdu Ukrajince hodného toho, aby se mnou usedl u stolu, je nutné ho zastřelit.“ 68 Dokonce i v kontextu výhrůžek rasovou vraždou zůstávala představa obývacího pokoje ve hře.

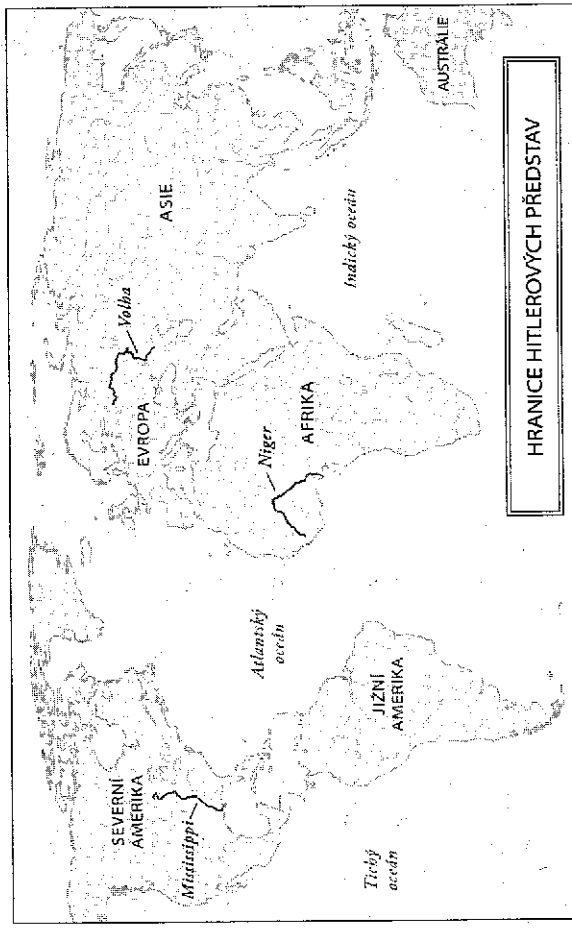
Když pak v roce 1941 Německo skutečně obsadilo Ukrajinu, napadla souvislost s Afrikou a Amerikou i samotná Ukrajince. Jedna Ukrajinka – sectělá a přemýšlivá žena, jakou by si nacistický rasismus nikdy nedokázal představit – si zaznamenala do deníku: „Jsme jako otroci. Často si člověk vzpomene na *Chaloupku strýčka Tomy*. Dřív jsme ronili slzy nad těmi černochy, dnes zcela očividně prožíváme totéž.“ 69 V jednom ohledu se ale kolonialismus ve východní Evropě nutně musel od amerického obchodu s otroky nebo od záboru Afriky lišit. Vyzadoval hned dvojný výkon imaginace: bylo nutno zapomenout nejenom na místní národy, ale i na politické entity svou strukturou podobné německému státu. Ve svém zaujetí bojem mezi rasami Hitler přehlížel národy i jejich vlády. Zničení státu považoval vždy za oprávněné: pokud se je podařilo zničit, znamená to, že měly být zničeny. 70

Některé státy podle Hitlera přímo vyzývaly k útoku. Nižší rasy nejsou schopny budování státu, a tak jejich domnělé vlády jsou jen iluzorní, jsou to zástěrky židovské moci. Hitler měl za to, že Slované si de facto nikdy skutečně nevládli. Zemím na východ od Německa vždy vlády „cizí živly“. Carské Rusko bylo výtvořem „horrů vrstev a inteligence tvořených v zásadě Němci“. Bez této tradice německého vůdcovství „by Rusové dodnes žili jako králci“. 71 Ukrajinci byli podřízeným národem od přírody, a řečeno mluvou německých koloniálních administrátorů, byli to „černoši“. Poté, co bylo Německo v roce 1918 přinuceno ustoupit a vzdát se nově nabytého impéria, začlenila se Ukrajina stejně jako většina území někdejší Ruské říše do nového, komunistického státu, nazvaného Sovětský svaz. Hitler ale považoval SSSR za židovský podvod a výraz židovského „světonázoru“. 72 komunistická myšlenka je obyčejný podvod, který Slované přiměl přijmout „Židovstvo za nové vůdce“. 73

Komunismus byl nejlepším dokladem Hitlerova tvrzení, že všechny univerzální ideje jsou židovské a všichni Židé posluhují univerzálním ideám. Deklarovaná identita Židů a komunismu, tedy mýtus židobolševismu, se Hitlerovi jeví jako příhodný důkaz síly i slabosti Židů. Židobolševismus byl důkazem, že si Židé jsou s to zajistit pomocí svých nepřirozených idejí ničivou moc nad masami. „Bolševismus mezinárodního Židovstva se ze svého mocenského centra v Sovětském Rusku snaží prohnát samotné jádro národů světa,“ prohlásil. 74 Zládnivě nešťestí však ve skutečnosti skýtalo sanci. Pobitím nejsilnějších

příslušníků slovanských ras na území Sovětského svazu vykonávali Židé práci, kterou by jinak museli vykonat Němci. V tomto smyslu byl židovský komunismus „štěstím pro budoucnost“. 75 Bolševickou revolucí roku 1917 Hitler považoval za „pouhou přípravu“ na pozdější návrat „německé nadvlády“. 76

Chápáním bolševické revoluce jako židovského podniku se Hitler nijak zvlášť neodlišoval: stejně – přinejmenším zprvu – situaci viděl i Winston Churchill a Woodrow Wilson. 77 Korespondent listu *Times of London* považoval Židy za vůdčí sílu světového bolševického spiknutí. 78 Výjimečná byla u Hitlera systematická nepřítomnost nelitostného závěru, že Německo může dosáhnout světovlády vyhlazením východoevropských Židů a rozbořením jejich domnělé sovětské tvrze. Jedna se přitom o pouhou sebeobranu, jelikož vítězství bolševismu, dosažené sebedoplnitelnějšími prostředky, by přineslo „zánik a přímo konečné vyhlazení německého národa“. 79 Při přímé konfrontaci však lze židovskou hrozbu odstranit. Výmýcení sovětských Židů by způsobilo „okamžitý rozpad“ Sovětského svazu. 80 dokázalo by se, že to je jen „domeček z karet“ či „obr na hliněných nohách“. 81 Slované by bojovali „jako indiáni“ a totožným výsledkem – nacez se na Východě „podruhé zopakuje stejný proces jako při dobytí Ameriky“. 82 V Evropě vznikne druhá Amerika, až se Němci naučí pohlížet na ostatní Evropany stejně, jako pohlíželi na domorodé Američany či Afričany, a chápat nejnepříjemnější evropský stát jen jako vratkou židovskou kolonii.

V této rasistické koláži se Evropané mísí s Afričany a americkými indiány. Celé imperiální dějiny a celé rasistické učení Hitler shrnul stručnou větou: „Naši Mississippi musí být Volha, ne Niger.“ Africká řeka Niger byla pro německý imperialismus po roce 1918 nedostupná, Afrika však přesto zůstala

pramenem obrazů a koloniálních tužeb. Na Volze, jež tvoří východní hranici Evropy, si Hitler představoval mez německé moci. Řeka Mississippi neprotéká jen středem Spojených států od severu k jihu, ale vytváří též linii, za kterou chtěl Thomas Jefferson vyhnat všechny indiány. „Kdo dnes vzpomene na rudochy?“ tázal se Hitler. Afrika pro něj byla zdrojem imperiálních poukazů, ale nikoli skutečným sídlem impéria. Tímto sídlem byla východní Evropa, a ta se měla přerodit, jako se přerodila Severní Amerika.⁸³

Základ Sovětského svazu umožnil náležitě panské rase z náležitých důvodů vyhladovět příslušné podlidí. Jakmile Židy v roli koloniálních pánů vystřídají Němci, lze ukrajinské potraviny nasměrovat od neužitečných sovětských populací ke vědeckým německým městům a podmaněné Evropě. Hitlerův axiom, že život je bojem o vyhladovění,⁸⁴ a jeho návrh podrobit Slovany kampani vyhladovění se odrážejí v dokumentech vzniklých po jeho nástupu k moci v roce 1933: „plán vyhladovění“ (*Hungerplan*), sestavený pod dozorem Hermannů Göringů, předpokládal, že „růžného desítek milionů lidí se na tomto území stane nadbytečnými a musí buď zemřít, nebo přehnout na Sibiř“. Pak může začít německá kolonizace, tentokrát podle plánů připravených pod dozorem Heinricha Himmlera.⁸⁵

Koncept židobolševismu Hitlerovi umožnil převést představu planetárního ekosystému, jenž je zaměřen židovskými myšlenkami, v konkrétní program násilné akce. Mýtus židobolševismu určoval, do jakého bodu se může německá síla napřít, aby si vydobyla říši a ozdravila planetu. Zároveň legitimizoval válčnou a vyhlazovací politiku, jež měla být zásadním zlomem pro Židy a v jiném smyslu i pro Němce. Pod vlivem představ, že židovská moc je globálního a ideologického rázu, se židovské územní nároky oslabovaly, ne posilovaly. Pokud se podaří Židy vyhladit, pak už nebudou moci šířit falešné ideje mezilidské solidarity, a jejich nadvláda nad zeměkoucí tak ochabne. Taktó k sobě mýtus lákal válečníky: sliboval jim snadné vítězství.

Jestliže ale válka nepostupovala podle plánu a Sovětský svaz se nepodařilo zničit takto snadno, mohla se myšlenka židovské hegemonie navrátit do podob předí reťoriky i politiky. Jestliže první úder na sovětské území Židy neoslabil, pak je nutno válku proti nim eskalovat. Jakmile se jednou Německo ocitlo ve válce s globálním nepřitelem, zdálo se, že totálnímu tažení proti Židům se nelze vyhnout: pokud se totiž válka protahovala, pak mohou Židé udeřit kdykoli a z kterékoli strany. Je nutno vyhubit Židy v týle, v oblastech pod německou kontrolou. A přesně to se také stalo: k prvnímu vraždění Židů nedošlo v Berlíně, nýbrž na východě, na sarmých hranicích německé moci. Jak se poté válčenná vlna obracela, přesunulo se zabíjení na západ, z okupovaného Sovětského svazu do okupovaného Polska a do ostatní Evropy.⁸⁶

Mýtus židobolševismu poskytoval zdánlivou legitimizaci pro preventivní zásah, který by z cenného území eliminoval nepřítel s bytostně planetárním dosahem. Vyhlazení Židů se ocitlo v souvislosti s podmaněním Slovanů.

Jakmile se jednou tuto vazbu podařilo nastolit v teorii a Němci podnikli východní válečný úder, měl Hitler takřkajíc zaručený úspěch – neboť pokud by se Slovaný nepodařilo přemoci, byl to jen další argument pro vyhlazenci Židů.

Myšlenka židobolševismu, jež významnou měrou vedla k rozpoutání druhé světové války, měla své kořeny v předchozím globálním konfliktu. Hitler ji pojal podobě, co na slonku ruské říše – v záškrubech východní fronty první světové války a dalších, srovnatelně krvavých válek, které ve východní Evropě pokračovaly až do roku 1921 – prošel zvláštní německou zkušeností.⁸⁷

Z berlínské perspektivy se první světová válka vedla na západní frontě proti Francii (s Velkou Británií a později Spojenými státy) a na východní frontě proti carskému Rusku. Německo bylo po obou stranách obklopeno nepřáteli a muselo se pokusit jednoho z nich rychle eliminovat, aby mohlo porazit druhého. Útok na Francii v roce 1914 nevyšel a odsoudil Německo k válce na dvou frontách. Za této situace hledala německá diplomacie nevojenská prostředky, jak z konfliktu vyřadit ruskou říši – například podněcováním revoluce. V dubnu 1917 – tedy poté, co již v Rusku došlo k první, takzvané únorové revoluci – Německo zařídilo transport bolševického předáka V. I. Lenina ze Švýcarska do Ruska v zapečetěném vlaku. V listopadu⁸⁸ se Leninovi se soudruhy podařilo vyvolat další revoluci – načež Rusko stáhl z války. A zprvu se to zdálo jako úžasně německé vítězství.

Před revolucemi roku 1917 byla ruská říše vlastní více Židů než kterákoliv jiná země na světě – a zároveň si tento stát počínal aktivně antisemitsky, když Židy podroboval různým formám úřední diskriminace. Současně byli terčem stále intenzivnějších a častějších pogromů, které síce neorganizoval stát, avšak páchali je carovi poddaní ve víře, že tím plní vůli panovníka. U ruských Židů byla oproti etnickým Rusům skoro dvěstěkrát větší pravděpodobnost, že z ruské říše uprchnou: zčásti proto, že odejít chtěli, zčásti proto, že carské úřady jejich odchod vítaly.⁸⁹ Za první světové války byli Židé skoro kompletně vyloučeni z politické sféry.

Židé obývali západní regiony ruské říše, kterými při konfliktu s německými a rakouskými nepřáteli procházela útočící i ustupující carská vojska. Když carovi vojáci na podzim roku 1914 pochodovali do zemí habsburské monarchie, našli tu židovské majitele půdy (v carském Rusku bylo vlastnictví půdy pro Židy nezákonné) a promptně je vyvlastnili. V lednu 1915 oficiální carské oběžníky obviňovaly Židy ze sabotáže. Téhož měsíce ruská carská armáda vyhnala ze čtyřiceti měst v okolí Varšavy asi sto tisíc Židů, jejichž majetek si zabrali místní Poláci. Když pak Němci v roce 1915 zatlačili Rusy zpátky na východ, rušili vojáci z toho často vinili Židy a vyvolali asi stovku pogromů. Předák pravíkové frakce ruské Dumy a pozdější ministr vnitra přikl vinu za válečné neúspěchy mezinárodní židovské oligarchii. Rusko mezitím nechalo asi půl milionu Židů deportovat s odůvodněním, že by mohli kolaborovat s invazory. Vykonavatelem

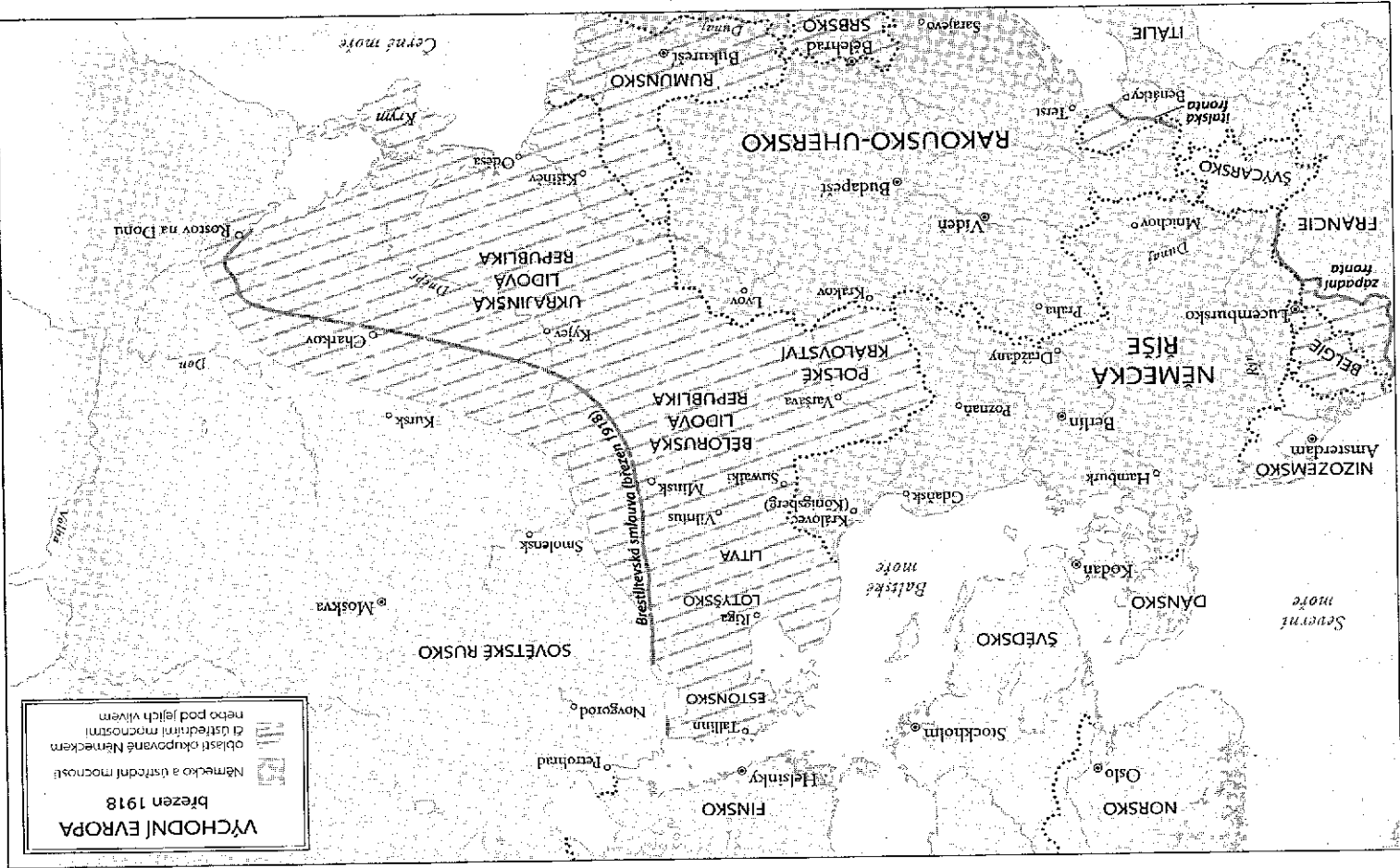
deportací byla armáda, díky čemuž mohli vojáci a důstojníci vyplnit židovský majetek, ačkoli šlo také o poddané ruského cara. Tato ohromná populační vlna, provázená systematickým loupením a častým násilím, se řadí mezi historicky nejhorší případy rozbití tradičního židovského způsobu života.⁹⁰

Ruské deportace změnilý způsob, jak Evropané pohlíželi na židovskou otázku.⁹¹ Z carského Ruska přehly desetitisíce Židů a vyvolaly v evropských městech dojem, že východní Židé jsou najednou všude. Deportace měly zásadní vliv na životy mnoha významných praviceových i leviceových židovských revolucionářů 20. století. V útlém děství byli z domova vyhnáni Menachem Begin i Avraham Stern, pozdější praviceová radikálové.⁹² Uvniř Ruska se Židé deportovaní z pozezi fronty přesunuli do Moskvy, Petrohradu, Kyjeva a dalších velkých měst, kde byli často podezříváni ze špionáže a nemohli najít práci ani přístřeší. Po únorové revoluci roku 1917, kdy se carský režim začal měnit v republiku, byli Židé formálně zrovnoprávnění a získali plné občanství. V Moskvě v dané době pobývalo asi šedesát tisíc Židů a polovinu z toho tvořili uprchlíci.⁹³ Mnozí se v listopadu přidali k Leninovi při druhé ruské revoluci a Lenín jim v Moskvě za jejich rozhodující podporu poděkoval.

V listopadu 1917 se Židé znenadání stali z utlačované náboženské menšiny carského panství rovnocennými příslušníky nového revolučního státu. Naproti tá většina Židů se v roce 1918 pokusila o návrat do někdejších domovů, ale často zjistili, že na místě už bydlí někdo jiný. Bývalí sousedé odmítali vrátit, co si jednou vzali, a mnohdy na židovské navrátilce útočili. Zatímco se jeden režim měnil v druhý, stali se Židé terčem útoků ze všech stran. První porevoluční pogromy spáchala Rudá armáda, nicméně velitelé sledovali internacionalistickou ideologii a snažili se násilí na Židech zarazit.

Oponenti nového režimu zpravidla žádné podobné zábrany neměli. Muži, kteří se chopili zbraně proti revoluci, nepředstavovali žádné vnitřně soudržné hnutí a relativně nejobecnější sdílenou kontrarevoluční ideologii byl antisemitismus. Ve snaze získat si podporu obyvatelstva kontrarevoluční sloučili tradiční náboženský antisemitismus s pocitem momentálního nebezpečí a lícili bolševiky jako moderního satana. S tím, jak pokračovala občanská válka s miliony obětí na životech, začali novináři a propagandisté z kontrarevolučního tábora rozvíjet myšlenku židobolševismu. Některé myšlenky čerпали z *Protokolů sionských mudrců*, smyšleného textu, který domněle zaznamenává židovské plány na světovládu. Představa celosvětové židovské moci zdánlivě vysvětlovala spojení obou katastrof, revoluce a vojenské porážky. Vítězství univerzální ideje nad ideou národní proměňovala ve spiknutí konkrétního uskupení, které lze pronásledovat a ztrestat.⁹⁴

Německo v roce 1917 stálo na straně revolucionářů, avšak záhy nato se ocitlo na opačném křídle. Během chaosu, jenž po Leninově revoluci následoval, si Německo dokázalo vybudovat řetězec satelitních států, proučících se od Balzu

VÝCHODNÍ EVROPA
březem 1918

Německo a ústřední mocnosti
oblasti okupované Německem
či ústředními mocnostmi
nebo pod jejich vlivem

po Černé moře. Nejdůležitějším článkem byla Ukrajina. Pro rok 1918 Němci plánovali stáhnout jednotky z východu, svěst definitivní bitvu na západní frontě a Němce zatím živit ukrajinským obilím. Smlouvu uzavřenou v únoru 1918 s ukrajinským státem Němci nazývali „chlebový mír“ a v Německu se těšila nesmírné podpoře. Zahnat z Ukrajiny Rudou armádu se německým jednotkám podařilo rychle, avšak plány na využití této země v zájmu válečného vítězství se zhroutily, v neposlední řadě vinou odporu ukrajinských rolníků, jednotek domobrany a politických stran. Přesto byla Ukrajina po paměti hodných šest měsíců roku 1918 německou kolonií a představa nekonečného proudu ukrajinských potravin sytula v době blokády a hladu německé duše jakožto naděje či přelud.⁹⁵

Poté, co bylo Německo poraženo na západní frontě a donuceno podepsat v listopadu 1918 mír, zaměřil Leninův válečný komisař Lev Trockij pozornost na státy v západním pásmu někdejší ruské říše, jež byly do té doby závislé na Německu, a to se jich nyní muselo zříct. V Lotyšsku, Litvě, Bělorusku a na Ukrajině setrvala německá vojska v boji proti Trockého Rudé armádě. Ukrajina v roce 1919 upadla do mnohostranné občanské války, při níž vojáci na všech stranách – bolševici, bělogvardějci a zvláště vojáci nezávislého ukrajinského státu – povraždili asi sto tisíc Židů. Většina pachatelů – nezávisle na momentální příslušnosti – se násilnostem na Židech naučila v carské armádě. Oběťmi byli často lidé, kteří už za války prošli deportací, a v místě pobytu proto postrádali jakékoli zabezpečení a známosti.⁹⁶

Poražení stoupenci teze o židobolševismu se nacházeli mezi statistici poražených carových poddaných, kteří zaplavili poražené Německo. Někdo z nich s sebou přinesl *Protokoly sionských mudrců*, které v roce 1920 vyšly německy.⁹⁷ Mezi uprchlíky z Leninova triumfálního revolučního státu byli též Němci z Pobaltí, kteří dokázali tezi o židobolševismu šířit přímo, bez opory v textu. Patřili mezi ně Max Erwin von Scheubner-Richter a Alfred Rosenberg, kteří silně ovlivnili Hitlerovy počáteční názory. V letech 1919–1920 po rozhovorech s lidmi, kteří *Protokoly* znali, a po jejich samostatné četbě Hitler spojil mýtus židobolševismu s představou, že Židé zabíjejí vyhladověním. V dané době byla tato témata předmětem ostré diskuse. Sovětský zplnomocněnec v Berlíně Viktor Kopp v červenci 1920 prohlásil, že většina Židů jsou buržoazní, stáli proti revoluci a na sovětském území pro ně do budoucna není místa: nebudou vládnout, budou „zničeni“.⁹⁸ Takové prohlášení ale nemohlo přesvědčit Němce, kteří pro revoluční vlnu hledali jediné vysvětlení, jež by fungovalo pro revoluci i kontrarevoluci. Scheubner-Richter se v této době nacházel v Mnichově a shromažďoval finance a mužstvo pro ozbrojenou výpravu proti bolševikům se zvláštním důrazem na osvobození Ukrajiny.⁹⁹

Mýšlenka židobolševismu má specifické historické kořeny. Vznikla určitým rozšířením úředního antisemitismu carského Ruska a adaptací křesťanské apokalyptiky v období krize, poskytla vysvětlení pro kolaps starého

panovníckého řádu, bojový pokřik v občanské válce a jistou útechu z porážky. V době počátků nacistického hnutí probíhala v Rusku a na Ukrajině ozbrojená kontrarevoluce a z pohledu lidí, na jejichž názoru Hitlerovi záleželo, přetrvávala reálná možnost vítězství. V jistý moment roku 1920 se zdálo, že je Rudá armáda na postupu do Německa: po srpnovém útoku na Varšavu vše nasvědčovalo tomu, že se schytluje k definitivnímu střetu revolučních a kontrarevolučních sil. V bitvě i válce ale překvapivě dosáhli přesvědčivého vítězství Poláci, roku 1921 se evropský systém ustálil a povaha problému se změnila.¹⁰⁰

Pokusy Scheubner-Richtera o zverbování protibolševické armády se v roce 1922 zhroutily. Když pak roku 1923 mašuroval s Hitlerem ruku v ruce přes Mnichov, byl pro něj nacistický puč úvodním krokem východního tažení. Scheubner-Richter však přišel o život, Hitler skončil ve vězení a nebylo překvapivé, že někteří nacisté vnímali neúspěch komplotu nikoli jako vítězství mladé výmarské republiky, ale jako triumf židobolševické moci, proti níž (dle svého mínění) stáli. Při psaní *Mein Kampf* roku 1924 se pro uvězněného Hitlera bolševici změnili z konkrétního uskupení politických protivníků ve způsob, jak své představy o Židech navázat na určité území. Hitlerovy znalosti o carském Rusku byly minimální, uvažoval ve velkých abstrakcích a idea židobolševismu pro něj nepředstavovala konec ruského zápasu a mýtus vzešlý z trpkých zkušeností, ale počátek německé křížové výpravy a úsvit věčné pravdy.

Mýtus židobolševismu jako by zajišťoval poslední dílek v Hitlerově celkovém plánu: provázal místní problémy s uspořádáním světa a spojil příslib vítězné koloniální války proti Slovanům s obdivuhodným antikoloniálním bojem proti Židům. Jednorázový útok na jediný stát, Sovětský svaz, dokáže současně vyřešit všechny problémy Němců. Eliminací sovětských Židů se dosáhne odstranění židovské moci; díky tomu bude možné vytvořit impérium na Východě a zopakovat v prostředí východní Evropy americké „dobyváání hranic“. Německá rasová čistá říše uskuteční revizi globálních pořádků a započne obrodu přirozeného rázu planety zaměřené Židy. Když válka přinese vítězství, bude možné se Židů dle libosti zbavit. Pokud podřadí Slované nějakým způsobem Němce zadrží, pak Židé ponесou následky.¹⁰¹

V rámci Hitlerova ekosystému je Země znečištěna přítomností Židů, kteří navádním ke zkázonosným myšlenkám narušují přírodní zákony. Řešením problému je nechat Židy čelit silám očištěné přírody, dostat je do prostředí, kde nevládnou abstraktní úvahy, ale krvavý boj a kde už Židé nemohou s ostatními manipulovat pomocí idejí, protože nemají na koho se obrátit.¹⁰² Exotické deportační lokality typu Madagaskaru či Sibíře, jak o nich Hitler pro Židy uvažoval, neměly nikdy spadat pod německou správu – na rozdíl od valné části Evropy. Nedlouho poté, co Hitler zveřejnil své úvahy o vezdejší chlebu a o příkazu sebezáchovy, nutili Evropané Židy k odříkávání otcenáš a nesplnění příkazu

trestali smrtí. Evropa se proměnila v pravý opak zahrady, v krajinu rozrytou desetitisíci zákopů.

Při jednom pochodu smrti napsal Miklós Radnóti básně a ukryl ji v šatech ve víře, že bude nalezena, až jednou někdo z hromadného hrobu vykope jeho pozůstatky: „Květ byl jsem, hlíza je ze mne, / nahoře jen těžká země, / osud dokonán se tmí, / píla kvílí nad zemí...“¹⁰⁸

kapitola druhá

BERLÍN, VARŠAVA, MOSKVA

Během šesti let od nástupu k moci se Hitlerovi úspěšně podařilo transformovat Německo, v Polsku ale nenašel válečného partnera. Kdyby Poláci a Němci bojovali roku 1939 proti Sovětskému svazu jako spojenci, výsledek by byl pro evropské Židy nepochybně také zcela katastrofální. Místo toho však proběhla německo-sovětská válka proti Polsku – a následoval holokaust, tak jak ho známe. Fakt, že druhá světová válka začala destrukcí Polska a Poláků v září 1939, byl důsledkem Hitlerových úspěchů doma, neochoty Polska připojit se k jeho snu o cizích taženích a připravenosti sovětského vedení zapojit se do agresivní války.¹⁰⁴

Spojenectví Německa s Polskem by se na první pohled zdálo pravděpodobnější než spojenectví Německa se Sovětským svazem. Nacisté a Sověti vedli v druhé polovině třicátých let ostrý propagandistický konflikt, ve kterém jeden i druhý líčil protivníka jako ztělesněné zlo. Naproti tomu Varšava a Berlín měly rela- tivně mnoho společného: oba středoevropské státy prosazovaly územní nároky vůči svým sousedům a halasně zvěstovaly přeměnu světa. Němečtí i polští předáci obviňovali světové uspořádání z toho, že brání přesunu potravin, su- rovin a lidí, oba státy stavěly do centra své diplomatické rétoriky židovskou otázku a naznačovaly, že její vyřešení je otázkou mezinárodní spravedlnosti. Obě země důrazně upozorňovaly na hrozbu sovětského komunismu.

Německý útok na Polsko se často vysvětluje ve shodě s tím, jak jej vysvět- loval Hitler a jeho propagandisté: šlo o německou snahu posunout dosavadní hranice a o polský odpor vůči takovým pokusům. O tyto důvody ale nešlo skoro vůbec. Válka mezi Německem a Polskem vzešla ze zásadních rozporů ohledně židovské a sovětské otázky, rozporů, které polská diplomacie dokázala po léta udržet v tajnosti. Hitler byl připraven přijmout Varšavu za spojence v mohut- ném tažení proti Moskvě a Židům – a stejně tak byl připraven Polsko rozdrtit, když začalo počátkem roku 1939 vycházet najevo, že s podobným spojenectvím nelze počítat. V obou případech však Hitler Polsko chápal jen jako jednu polož- ku v širším plánu: mělo mu buď napomoci ve velkém východním tažení, nebo poskytnout území, z něhož lze útok zahájit. O první variantě Hitler uvažoval mnohem podrobněji než o druhé; ta byla naopak výsledkem improvizace, jež následovala po nečekaném zhroutení německo-polského vyjednávání. Polsko bylo po celou dobu samostatným aktérem s vlastními cíli. Ty se dostaly do kon- fliktu s cíli Německa, jelikož zahraniční politika obou zemí byla vybudována na podstatně odlišné analýze celosvětové politiky a role států.

Globální stanovisko Berlína po Hitlerově nástupu k moci lze označit za re- kolonizační: impéria jsou sama o sobě spravedlivá a dobrá, nejlepší impéria jsou ta, jež stojí na jednotě rasy. Velká Británie a Amerika jsou konkurenčními příklady rasové nadvlády a německé impérium obnoví celosvětovou rovnováhu. Vzájemná soutěž impérií je přirozeným jevem, nepřirozená je jen existence židovského impéria v Sovětském svazu a fakt židovského vlivu v Londýně,

Mít světonázor není totéž jako mít plán k uchvácení moci. Mýtus židobolše- vismu poskytoval určitý obraz nepřitele, ale ncvytyčoval žádnou zahraniční politiku. *Lebensraum* představoval vizi, ne vojenskou strategii. Hitler čelil problému, že německou politickou situaci, sousední státy a evropské politic- ké uspořádání nelze jednoduše zrušit škrtem pera. Po propuštění z vězení v roce 1924 se Hitler dál držel své teorie, lépe se ale poučil v praxi. Dosaže- ní mimořádného cíle nejprve vyžadovalo zcela konvenční úspěch. Jako mladý veterán první světové války si Hitler představoval, že jedno dramatické gesto – pokus o puč, jaký provedl roku 1923 v Mnichově – postačí k proměně Ně- mecka; a v tom se mylil. Porazila jej státní moc, která také zabíla jeho druha Scheubner-Richtera. Deset let po tomto neúspěšném převratu se ale Hitler přece jen dostal k moci a byl v tu dobu nepoměrně zkušenějším politikem – načež spolu se členy své strany a se silnou podporou obyvatelstva proměnil Německo. Původně si představoval, že Sovětský svaz je jen rejem zbabělých Židů, a v tom se mylil – nicméně osm let po nástupu k moci v Německu se mu skutečně podařilo rozpoutat s Moskvou válku a zahájit na sovětském úze- mí konečné řešení.

Pokud měl Hitlerův světonázor změnit svět, musel se jeho nositel stát po- litikem nového typu a provozovat nový druh politiky. Pokud se anarchická teorie měla stát realitou vyhlazování, musel projít proměnou celý německý stát a bylo nutné zničit okolní země. K vyvražďení evropských Židů bylo nut- né rozvrátit právě ty státy, kde mají Židé občanství. Naprostá většina evrop- ských Židů sídlila mimo Německo a nejpočetnější byli v Polsku – jež současně stálo mezi Německem a Sovětským svazem. Bylo tedy nutné, aby Polsko tak či onak figurovalo v Hitlerových plánech na zničení Židů a sovětského státu.

Washingtonu, Paříži a Jinde. Německo založí novou říši tím, že vytlačí jinou. Rasová nadvláda nahradí židovskou nadvládu. A přirozenou rolí Polska v takovém rekolonizačním projektu bylo podle Hitlera pomáhat Německu: během války jako spojence nebo příznivě nakloněný neutrální, po válce jako satelit či loutkový stát. Žádné zásadní změny německo-polských hranic nebyly podle této koncepce potřeba: Polsko by Německu určité území postoupilo náhradou za část kořisti ze společného tažení proti SSSR, a i tato transakce by nakonec byla nepodstatná, protože během války by se Polsko ocitlo jednoznačně v německém područí.

Naproti tomu celkový přístup Varšavy lze označit za *dekolonizační*. Klíčovými událostmi v dějinách Polska byl zánik starobylé Polsko-litevské unie pod náporem okolních říší v roce 1795 a vytvoření samostatného národního státu v roce 1918. Imperiální říše se z hlediska Poláků netěšily žádné zvláštní legitimity a pod tlakem historické logiky i spravedlnosti ustupovaly národním státům. Impéria (jak věřili nacisté) je možné rozvrátit, ale pokud se tak stane, pak je nahradí národní státy, nikoli rasová impéria. Všechny národy jsou v dějinách víceméně rovnocennými aktéry a usilují o svobodu. Většina polských politiků respektovala národní stát jako nové nabytý a vnitřně hodnotný útvar. Stát – podle cynické konzervativní definice spočívající v monopolu násilí a prosazování zákonů – byl pro řadu Poláků cenným výdobytkem, získaným navzdory pravděpodobnosti. Přes veškerou rozmáchlou zahraničněpolitickou rétoriku si žádný významný polský politik nemyslel, že snad Polsko vytlačí některou velmoc. Oproti Hitlerovi a některým nacistům nesdílelo polské vedení žádnou teorii, podle níž je Sovětský svaz, nebo dokonce všechna světová impéria skrytá v područí Židů, a nečímlo si iluze ohledně vnitřní vratkosti impéria skrytá v područí Židů, jakož byl SSSR víceméně normální součástí, nakonec ustoupí národnímu sebeurčení. V mezicase se musí námořní velmoci, jako jsou Velká Británie a Francie, otevřít přesídlení milionů polských Židů. Varšava samozřejmě doufala, že se polští Židé proti impérium vzbouří a utvoří polskožidovské státy, které v dané lokalitě – nejpravděpodobněji v Palestině – rozšíří polský vliv. Snění Varšavy dosahovalo k Izraeli, ale dál ne.

Berlín i Varšava podporovaly myšlenku odchodu milionů Židů z Evropy. Hitler v tom viděl součást dalekosáhlého projektu rasové obrody, při níž odsun Židů přinese nejenom německé vítězství, ale i vykoupení planety Země. Německý stát představoval prostředek k dosažení určitého cíle; bylo nutné jej nejprve transformovat a poté dát všanc. Antisemitismus sice měl (přínejmenším před rokem 1933) mnohem větší ohlas v Polsku než v Německu, avšak ve Varšavě se nedostal k moci nikdo s názory, jež by snesly srovnání s Hitlerovými. Zatímco německá politika počítala se zánikem států obývaných Židy, polská politika usilovala o vytvoření židovského státu. Skrytým jádrem německé zahraniční politiky druhé poloviny třicátých let byla ambice vybudovat ve východní Evropě rozlehlé rasové impérium; skrytým jádrem polské zahraniční

politiky bylo vytvoření židovského státu v Palestině, na území svěřeném mandátem Společnosti národů Britského impéria.

Nacistické rekolonizační i polské dekolonizační smýšlení bylo každé svým způsobem radikální. Oba postoje se vzpíraly etablovanému imperiálnímu pořádku: první si představoval jeho reorganizaci a nové ustavení na rasovém principu, druhý jej chtěl nahradit postkoloniálními státy. Reálné zahraničně-politické kroky, jež se z obou postojů odvíjely, mohly navenek působit podobně, zvláště z pohledu německého vůdce, který hledal spojení. V určitém směru ale představovaly naprosté protiklady: odmítnutí tradičního státu se tu ocitalo proti jeho přijetí a prosazování.

Tento základní protiklad ve vnímání státu vzešel v podstatné míře z odlišných zkušeností a výkladů první světové války a byl důležitou příčinou druhých světových válek. Pro polské vlastence označoval letopočet 1918 zázračný rok, kdy znovu vznikl nezávislý polský stát, předtím na evropských mapách scházející více než sto let. Němcům rok 1918 přinesl nepředstavitelnou vojenskou porážku, po níž v roce 1919 následovala Versailleská smlouva a ponižující územní ústupky – z podstatné části ve prospěch nového Polska.

Po selhání pokusu o puč se Hitler naučil počínat si jako politik a využívat energii německého resentimentu ve prospěch vlastních jedinečných ambicí. V Německu panovala široká shoda, že evropské politické uspořádání je nutno revidovat, a toho Hitler využil, i když jeho skutečným cílem bylo tento řád zničit. Prezentoval se jako odhodlaný zastánce národního sebeurčení, ačkoli ve skutečnosti na národní práva nevěřil. Naučil se také zklidnit své popisy židovské hrozby. Z jeho veřejných prohlášení zmizel názor, že křesťanství je stejné židovské jako bolševismus.¹⁰⁵ Němečtí křesťané nebudou nuceni se svého učení najednou zříct; bude jim umožněno pozvolna je měnit, zatímco budou vtažováni do širšího zápasu, který jejich víru zbaví veškerého obsahu. Ostatní Němci Hitlera zajímali pouze jako dav, který lze zverbovat do bezmyšlenkovité války za budoucí blaho rasy. Jinak řečeno, hašteření s výmarskou republikou, jímž se Němci zaobírali ve dvacátých letech, Hitler považoval za nepodstatné a frivolní – ale to jim samozřejmě nemohl říkat, a také to nečinil.

I po propuštění z vězení se Hitler v porovnání s německými sociálními demokraty nebo tradičními konzervativci vyjadřoval radikálně, nicméně jeho radikální tón nyní reagoval na výroky politických rivalů a snažil se přilákat německé voliče. Úspěch se dostavil počátkem třicátých let, kdy světové hospodářství upadlo do krize a vznikl dojem, že kapitalismus selhává stejně jako komunismus. To poskytl nacionálním socialistům příležitost, aby kapitalismus i komunismus vyličili jako katastrofální radikální alternativy a sami se prezentovali v roli zachránců, nikoli revolucionářů. V této době – na rozdíl od názorů hlásaných v *Mein Kampf* – Hitler nezděračňoval, že záchranu Německa a světa před oběma domněle židovskými systémy může zajistit jedině

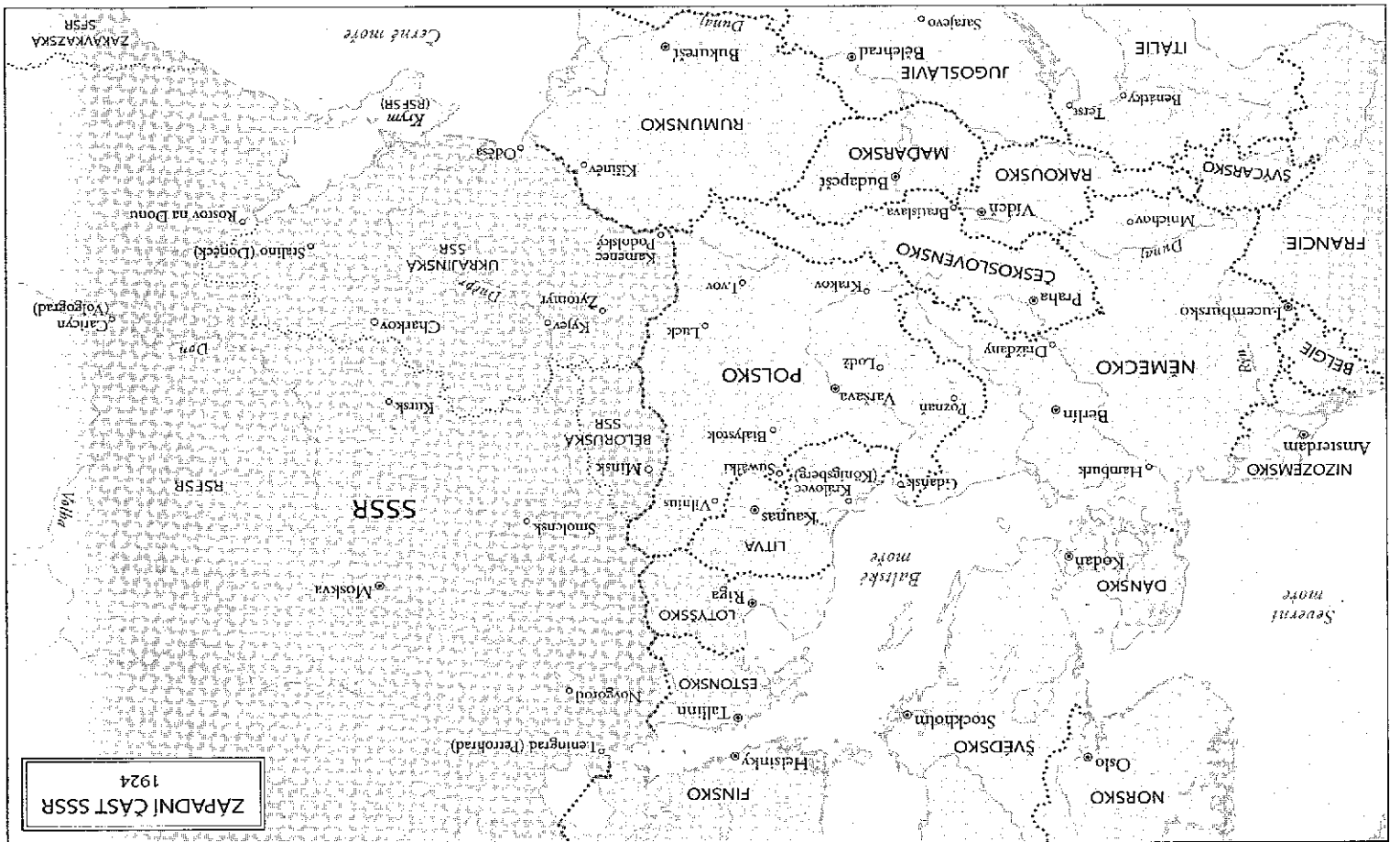
vyhlazení Židů. Ve volebních kampaních roku 1932 a 1933 naopak předkládal nacionální socialismus jako recept na stabilitu a vládu rozumu v kontrastu se šílenstvím kapitalistické a komunistické ideologie.¹⁰⁶

Ve skutečnosti nacionální socialismus hodlal zničit komunismus, a vybudovat tak rozsáhlé impérium, díky němuž se Německo odstříhne od výkyvů globálního kapitalismu, a na tomto cíli nebylo nic konzervativního. Hitler svůj antikomunismus neřídil jako vojenské tažení proti velmoci, ale jako starost o provozuschopnost německých podnikatelů a o plné žaludky voličů. Když na jaře 1933 sovětská kolektivizace vedla k hladomoru milionů rolníků, využil Hitler strašidla hladu, aby Němcům zabránil hlasovat pro levici. Když v berlínském Sportovním paláci mluvil o „milionech lidí podrobených vyhladovění“, obracel se přítom ke střední třídě a k jejím obavám. Když navázal tvrzením, že sovětská Ukrajina „by mohla zajišťovat obilné silo pro celý svět“, hovořil ke svým nacistickým stoupencům.¹⁰⁷ *Lebensraum* ve smyslu krvavého boje o prostor k životu skryl za druhým významem téhož slova, za příslibem tělesného pohodlí.

Počátkem třicátých let se v Německu konaly demokratické volby v návaznosti na vleklou ústavní krizi, která už tak soustředila moc do rukou kancléře, a Hitler z nich vyšel jako triumfální vítěz: NSDAP, která v parlamentu z roku 1928 získala jen dvanáct mandátů, získala v červenci 1932 ohromujících 230 poslanců; toto číslo pak v listopadu 1932 kleslo na 196. V lednu 1933 byl Hitler jmenován kancléřem s podporou konzervativců a pravicových stran, které si myslely, že ho udrží pod kontrolou.¹⁰⁸ Byl to omyl. V únoru Hitler využil posílení říšského sněmu k omezení občanských práv a vyhlášení permanentního výjimečného stavu, jenž mu umožňoval vládnout bez parlamentního dohledu.

Na jaře 1933, kdy se jeho moc utužovala, rozpoutal jeho stoupenci pogromy a zorganizovali bojkot židovských obchodů. Tyto represe se nedotkly přibližně padesáti tisíc polských Židů na německém území; před nacistickým útlakem je chránilo polské občanství, a tento stav měl přetrvat ještě dalších pět let.¹⁰⁹ Stojí to za pozornost tím spíš, že polští Židé v Polsku zorganizovali odvety bojkot a odmítli obchodovat s Německem.¹¹⁰ Bojkoty a osobní útoky na německé Židy vyhlížely v porovnání se vším, co se odehrálo do té doby, velmi radikálně, avšak byly jen velmi slabým náznakem politického armagedonu, o který Hitler usiloval. Kvůli němu ale potřeboval válku, a to zvláštní válku – a kvůli té zase potřeboval nejenom moc nad Německem, ale i transformaci německé moci.

Po nástupu do funkce v roce 1933 se Hitler více než šest věnoval domácí politice; teprve pak rozpoutal ozbrojený konflikt. Pro jedince, jehož názory vyžadovaly krvavou obět pro obrodu přírozenosti, to je dlouhá doba. Po neúspěšném puči z roku 1923 se Hitler naučil taktizovat, a dokonce si i osvojil jistý takt, avšak jeho volební gambity samy o sobě nepředstavovaly program. Zastřít své skutečné cíle v zájmu nabytí moci není totéž jako provádět s touto nabytou mocí každodenní rozhodování. Hitler nevěřil v instituce a pouhá

transformace německých administrativních orgánů pro vlastní potřeby ho nemohla uspokojit. Dokonce ani nebyl německým nacionalistou: Němci sice podle jeho názoru byli v jádře nadřazení všem ostatním rasám, avšak tato hierarchie se musela ustavit v praxi, rasovou válkou. K tomu, aby Němce k takové válce nasměroval – a aby Německo jakožto stát nasměroval k nastolení anarchie –, potřeboval zvláštní politickou taktiku.

Byly to obří úkoly – ale jeho taktika jim měla dostat.

Prvotní inspirací mu podle jeho vlastního svědectví byl *balkánský model*. Podobně jako řada dalších politiků počátku 20. století spatřoval v balkánských národních státech, jak se v 19. století odštěpily od hroutící se Osmanské říše, náležitý poměr mezi domácí a zahraniční politikou. Srbsko spolu s dalšími balkánskými zeměmi ukázalo, jak prostřednictvím „vojenských konfliktů“ dosáhnout „konkrétního zahraničněpolitického cíle“.¹¹¹ Militarismus balkánského stříhu zahrnoval i specifickou politickou ekonomii. Předáci národních států s omezeným vnitřním trhem a s exportem, v němž dominovaly zemědělské produkty, usilovali o rozsáhlejší ekonomickou a daňovou základnu. Územní expanze se legitimizovala snahou osvobodit národní spolubratry zanechané na opačné straně hranic. Domácím voličům se sdělovalo, že válka přináší osvobození – a realita byla taková, že expanze zajišťovala širší daňovou základnu. Jediným cílem domácí politiky, tvrdil Hitler, bylo zmobilizovat energii a zdroje nutné k zajištění životního prostoru za hranicemi.¹¹²

Do jisté míry byl Hitler militaristou balkánského stříhu a argumenty, jež předkládal doma i v zahraničí pro nutnost expanze armády, se opíraly o klasický balkánský koncept sebeurčení. Domácí politika se tak stala hromaděním zásob a zdrojů a manipulací veřejného mínění tak, aby se válka začala jevit jako možná a nevyhnutelná. Hitlerovi na osudu Němců v okolních zemích osobně nijak zvlášť nezáleželo, pochopil ale, že touto otázkou lze zmobilizovat německé emoce. Ozbrojené síly, které vybudoval, pokračovaly všechny dosavadní hranice a zdálo se, že pokračují i jakoukoli rozumnou míru. Roku 1935 byla obnovena povinná vojenská služba a rozpočet na armádu každoročně skokem narůstal. Při budování tohoto válečného stroje Hitler navýšil dluh, který se dal uhradit jedině válkou – a sama tato situace se stala argumentem k vyvolání války. Staré dilema rozpočtových priorit podle hesla „pušky, nebo máslo“ se dalo vyřešit tradičním balkánským stylem: máslo puškami. Jak to vyjádřil sám Hitler: „Z válečné nouze roste chléb míru.“¹¹³

Balkánský model respektoval, avšak považoval jej za pouhý úvodní krok, nikoli konečný cíl. Hitler sice potřeboval získat kontrolu nad Německem, avšak státní expanze nebyla jeho skutečným cílem; věděl sice, jak lze německého nacionalismu využít, ale nebyl nacionalistou v tradičním slova smyslu. Německé národní cítění pro něj bylo „silou k dobytí prostoru“,¹¹⁴ která Němce vrhne do rasového zápasu, v němž budou moci naplnit svůj vyšší úřed. Lásku k vlasti je

nutné zmobilizovat kvůli tomu, aby němečtí muži opustili zemi a vydali se do cizích říší, které si mohou podmanit. Řečeno slovy jedné Němky, která Hitlerovi vi dobře porozuměla, „sklon k omezeným prostorům lpi na německém lidu jak lepkový sliz a je nutno se jej zbavit“.¹¹⁵ S ohledem na tuto dalekosáhlou snahu o dobytí životního prostoru Hitler obohatil balkánský model o sedm inovací: patří sem *stranický stát*, *podnikání s násilím*, *export anarchie*, *institucionalní hybridizace*, *produkce bezstátí*, *globalizace rasismu* a *redefinice války*.

Oproti balkánským předákům, které zdřevnělivě respektoval, Hitler nebyl žádným panovníkem, jehož inovace by se opíraly o etablované představy legitimity a suverenity. Nebyl dynastickým ztělesněním národa s jeho povinnostmi a zájmy; byl – podle vlastního mínění – prozíravým reprezentantem rasy odsouzené navěky ke krvavému zápasu. Apoštol přirozenosti musel zajistit, aby se tradiční instituce uzpůsobily jeho vlastní vizi budoucnosti; to znamenalo, že před zahájením války musely projít transformací. Hitler vyšel z právní funkce kanceláře hroutící se republiky, z níž zdědil řadu institucí, a na tomto základě vytvořil cosi zcela nového.

Výsledkem teoretického smíru mezi starým a novým Německem byl *stranický stát*, respektive stát řízený státostranou. Průkopníkem takové syntézy byl o deset let dříve v Sovětském svazu Lenin. Sovětský stát vykonával všechny představitelné role státu: zajišťoval administrativu, parlament, soudnictví, vládu, exekutivu. Podléhal ale komunistické straně, jež měla být výrazem zájmů dělnické třídy. Stranu řídil ústřední výbor a v čele výboru stálo poměrně nevelké politbyro. Lenin jednal vprostřed revoluce, což mělo výhody i nevýhody; Hitlerova strana nikoli.¹¹⁶ Nacistické sloučení státu a strany (*Gleichschaltung*) proto probíhalo postupně.

Roku 1934 nesl Hitler úřední titul „vůdce a říšský kancléř“.¹¹⁷ Toto vágní označení znamenalo, že jednak stojí v čele vlády, jednak vede určité rasové společenství. Hitler byl teoretickým zastáncem rasového kolonialismu a praktickým odpůrcem výmarské republiky. Ve jménu utužení rasy zničil základní svobody, jež republika zaručovala, a posmíval se jejím institucím. Přesto někdejší republikánská byrokracie obecně vzato považovala Hitlerovu vládu za legitimní nástupnickou administrativu.¹¹⁸

Sám koncept stranického státu v sobě samozřejmě nesl rozpor. NSDAP byla založena na předpokladu nekonečného rasového konfliktu, zatímco každý tradiční stát si přisuzuje právo dohlížet na násilí a regulovat je. Boj je nutno udržet a zároveň pro něj najít omezené vybití. Existence stranického státu proto závisela na Hitlerově druhé inovaci, již bylo *podnikání s násilím*.

Podle klasické definice, jak ji předložil německý sociolog Max Weber, je stát institucí, jež usiluje o monopol na legitimní násilí. Ve dvacátých a počátkem třicátých let se Hitler snažil výmarskou republiku zdiskreditovat právě

poukazem na její neschopnost plnit tento úkol. Ozbrojené oddíly SA a SS sloužily před mocenským nástupem v roce 1933 k rozrušování monopolu násilí: když ztloukly oponenty nebo vyprovokovaly rvačky, dokazovaly tím slabost panujícího systému. Po nástupu k moci Hitler následoval vzor Benita Mussolinio a tyto polovojskové organizace zachoval. Po provedení revoluce bývají profesionální bandité podřízeni státu a namísto porušování pořádku začnou sloužit novému řádu. Oddíly SA a SS však zůstaly součástí strany i poté, co NSDAP získala státní moc. Jejich příslušníci nosili uniformy a měli hodnosti, jež ale nevyznačovaly žádné jasné místo v hierarchii státu.¹¹⁹ Oddíly SA a SS byly mocenské organizace, avšak moc, kterou disponovaly, nebyla podřízena konvenčnímu státu: jejich nejvyšším zákonem bylo dobro rasy, jak je stanovil vůdce. Po nástupu k moci v roce 1933 se z nich stali podnikatelé s násilím: i poté, co se německý stát dostal pod kontrolu nacistů, hledali prostředky a způsoby zabíjení, které by posloužily obecnějšímu projektu rasového impéria.

Tato inovace ovšem s sebou nesla principiální problém. Jak mohou podnikatelé šířit po Německu násilí, když přitom Hitler potřebuje válku, a tedy silné, válekyšepné Německo? Kolik krve lze prolít přímo v zemi, kterou potřebuje jakožto týl pro globální válku ve jménu rasy? Pokud mají být lidé uvýklí násilí vycvičení k násilí, kde potom tento výcvik využít? Na stejný problém o něco dříve narazili i vládeci Sovětského svazu a vyřešili jej elegantně. Konflikt, který si teorie žádala, měl pokračovat, ale nikoli na území ovládaném samotnými teoretiky. Komunistická strana měla dělníky provést bolestným třídním bojem, avšak po skončení revoluce bylo samozřejmě nepřipustné, aby něco takového proběhlo přímo v Sovětském svazu. Bolševici proto svůj stát vyhlásili za domov míru a socialismu, skýtající vzor budoucí harmonie pro celý svět. Sovětská zahraniční politika stavěla na předpokladu, že třídní boj za hranicemi SSSR nakonec povede ke svržení světového kapitalismu a vzniku nových spojenců. V mezidobí měla sovětská zahraniční politika plně právo a též dobré pragmatické důvody podněcovat tento historický vývoj. Jinými slovy, sovětské orgány si ve vlastní zemi držely monopol na násilí a vyvážely revoluci do zahraničí.

Dosti podobně vyhlížela Hitlerova třetí inovace, tedy *export anarchie*.¹²⁰ Po roce 1933 se Německo stalo základnou zahraničních operací, jež pak měly změnit i samotné Německo. Proměna německých institucí probíhala zčásti s cílem proměnit německé obyvatelstvo, ale především ve snaze prorazit cestu pro bezprecedentní vlnu násilí za hranicemi země. Revoluce měla pokračovat v zahraničí, a až se završí, přinese vykoupení Němcům a umožní jim pozvednout svou vlast. Německý stát bylo nutné zachovat právě proto, aby umožnil boření jiných států jakožto proces, který nastolí nové rasové uspořádání. Obrysy tohoto řešení vyvstaly v červnu 1934, necelý rok poté, co se Hitler chopil moci, při událostech, během nichž elitní tělesná stráž *Schutzstaffeln* (ochranné oddíly NSDAP) neboli SS přemohla své konkurenty v podnikání

s násilím, početnější a lidovější *Sturmabteilung* (úderný oddíl NSDAP) neboli SA. Oddíly SA a jejich předák Ernst Röhm zachovávali věrnost nacistické ideologii v jejím doslovném, antipolitickém smyslu. Röhm věřil, že se bojovníci SA stanou armádou nového druhu, jež bude podněcovat revoluci v Německu i za hranicemi, a mluvil o tom, že po Hitlerově nástupu do funkce kancléře musí následovat druhá revoluce. Hitler naopak chápal, že předtím, než se revoluce završí zahraniční válkou, musí tomu předcházet období politické transformace uvnitř Německa. Během takzvané noci dlouhých nožů příslušníci SS zajali a popravili Röhma i další velitele SA a oficiální propaganda zabité obviňovala z homosexuality. Zdánlivě konzervativní motiv byl i zde, jako mnohokrát, zástěrkou pro cosi skutečně radikálního. Právni teoretik Carl Schmitt hájil provedenou opatření s tím, že Hitler chrání jediný pravý zákon, zákon rasy, když stvrzuje svou nezávislost na konvenčním chápání zákona.¹²¹ Podrobením SA si Hitler zároveň usmířil důstojníky německé řádné armády, kteří v SA spatřovali hrozbu.¹²²

Zařímco SA symbolizovaly Hitlerův mladistvý anarchismus, oddíly SS chápaly, že nyní je zapotřebí rasové politiky nového druhu: radikální, ale nikoli umáhlené. Oddíly SS nebyly konkurentem řádné armády a neohrožovaly veřejný pořádek. Velel jim Himmler, jenž ve shodě s Hitlerem chápal Německo jako pole politického jednání, na němž ke změnám dojde jen postupně. Oddíly SS proto nevznášely nárok na jakoukoli revoluční moc uvnitř Německa, avšak hodlaly se podílet na ničení okolních států – čímž byla zajištěna další, ještě zřetelnější odlišnost úkolů oproti armádě. Existenci užitečných německých institucí bylo nutno nějak sloučit s žádoucím nastolením zákona džungle; opatření provedená v současném Německu musela razit cestu budoucímu konfliktu, jenž byl jádrem nacionálního socialismu. Německá armáda učiní první krok tím, že porazí cizí armády, a oddíly SS pak obnoví přirozený rasový řád rozbořením států a vyhlazením obyvatel.¹²³

Ukázalo se, že taková spolupráce je dokonale reálná. Poslání spočívající v časově odloženém nastolení nadřazenosti umožnilo mladým mužům zverbovaným do SS sloučit rasismus s elitářstvím a kariérismus s osudovou voleností. Mohli tak věřit, že hájí to nejlepší, co Němci dali světu, i když přitom jejich organizace samotnou svou existenci proměňovala německý stát.¹²⁴

Po triumfu dosaženém během noci dlouhých nožů začaly SS uskutečňovat Hitlerovu čtvrtou inovaci: *institucionální hybridizaci*. Nově bylo vymezeno, co je zločin, došlo ke splynutí rasových a státních organizací a kádry přecházely z jedné sféry do druhé. Roku 1935 došlo k zásadní změně, když Himmler explicitně vymezil oddíly SS a policejní aparát jako jednotný orgán pro ochranu rasy.¹²⁵ Himmler – příslušník rasového hnutí, nikoli funkcionář tradičního státu – počinaje rokem 1936 osobně řídil SS i policii. Bezpečnostní služba SS (*Sicherheitsdienst*, SD) zavedla nové pojetí politického zločinu: nejednalo se

rozvrátila státní aparát, byla vyšší než úmrtnost v německých koncentračních táborech ve třicátých letech.

Hitlerova šestá inovace spočívala v *globalizaci německých Židů*. Židé tvořili jen velmi malou část německé populace, méně než procento, a z naprosté většiny byli jazykově i kulturně asimilovaní. Dokonce lze konstatovat, že německá kultura počátku 20. století – včetně dnes oslavovaných modernistických stylů – je z podstatné části výtvorem Židů. Většina Němců se v běžném každodenním životě se Židů neseťkávala a nedokázala by je společlivě rozetnat. Nastolení nové rasové optiky mělo utužit německé národní společenství (*Volksge-meinschaft*).¹³⁰

Po Hitlerově nástupu k moci se příslušnost k německému státu začala odvozovat od členství v nacistické straně. Roku 1933 dopadl na Židy zákaz působení ve veřejné správě a v advokacii. Podle norimberských zákonů, vyhlášených v roce 1935, se Židé stali občany druhé kategorie. Podle nacistického právního teoretika Carla Schmitta tyto zákony tvořily součást „svobodného ústavního zřízení“: ztělesňovaly totiž arbitrární hranici mezi přítelem a nepřitelem, která byla podle něj podmínkou normální politiky. V roce 1938 už Židé nesměli vykonávat žádné funkce ve sféře obchodu, medicíny ani práva. Neustále vytlačování Židů z veřejného života je mělo přimět k odchodu z Německa. U Němců pak mělo podnítit změnu světového názoru: protižidovská opatření Němce nutila, aby o Židech neustále uvažovali, všímali si jich a považovali se sami za „árijce“, příslušníky uskupení, z něhož byli Židé – ač přitom obývali stejnou zemi – vyloučeni.¹³¹

Zároveň s tím nacistická propaganda agresivně zahrnovala německé Židy do imaginárního mezinárodního židovského spiknutí. Židé často nebyli charakterizováni jako jednotlivci, ale jako příslušníci „světového Židovstva“.¹³² Při pálení knih zaznívalo globální poselství: v Heidelbergu skončily na hranici tituly „židovského, marxistického a podobného původu“, v Göttingenu byly knihy páleny spolu s transparentem nesoucím jméno zakladatele sovětského státu Lenina.¹³³ Takto se z Žida stával bolševík a sám akt pálení završoval jejich jednotu. Nemělo trvat dlouho, a namísto knih byli – s podobnými cedulemi – upalováni sami Židé.

Globalizace německého Žida se sice v průběhu třicátých let zdařila, ale byl to jen omezený úspěch. Z Hitlerova pohledu Žid zůstal uvnitř Němce. Vymýtit Žida z Němce bude možné jedině odstraněním Židů ze zeměkoule – a takový cíl nebylo možné ve třicátých letech zformulovat nijak přesně. Následná zkušenost měla ukázat, že pro vraždění Židů je nejprve nutné přesunout je mimo německé území. Předváleční Němci by se – až na pár set výjimek – na vlastním území do zabíjení Židů nepustili. Němci, kteří se ocitli mimo Německo při napadení a záboru sousedních zemí a nacházeli Židy na místech, odkud vymizela jakákoli politická kontrola a kde neměli sebemenší ochranu, o nich často

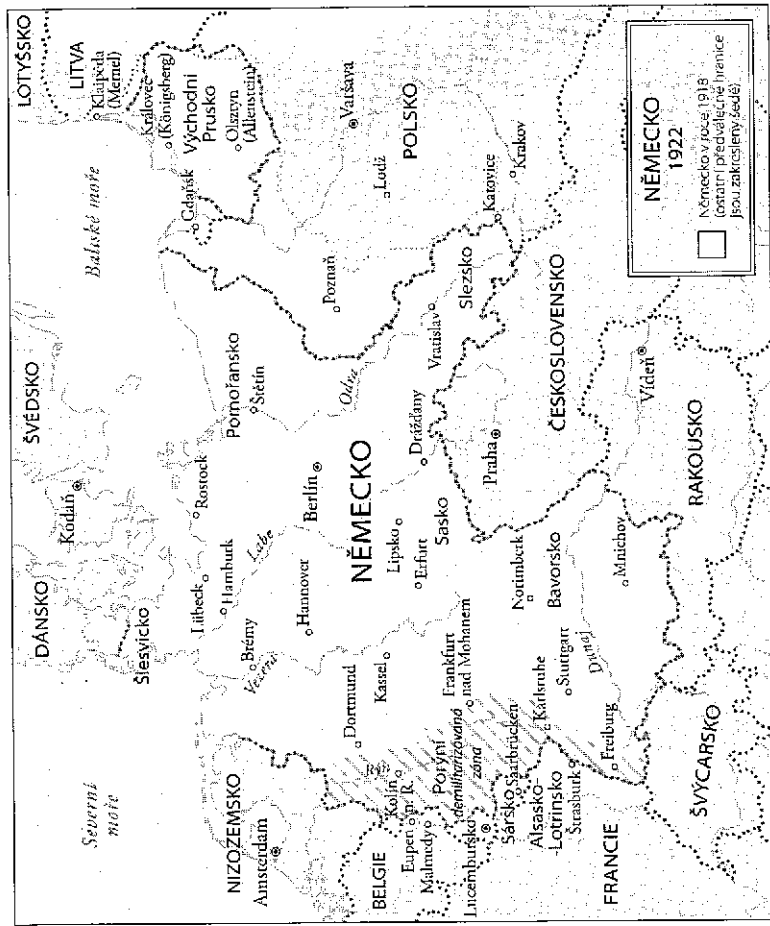
o protistátní zločin, neboť stát byl legitimní pouze jakožto představitel rasy, a jelikož se politika kryla s biologií, spočíval politický zločin ve zločinu proti německé rase. Řízení SD bylo svěřeno Himmlerovu zástupci Reinhardu Heydrichovi, o němž Hitler prohlásil, že to je „muž se železným srdcem“.¹²⁶

V roce 1937 Himmler ustavil funkci takzvaných vyšších vůdců SS a policie (*Höhere SS- und Polizeiführer*, HSSPF) jako novou řídicí složku, která spojovala obě hierarchie velení v osobách několika málo mužů vybraných Himmlerem, jemuž přímo podléhali. Tyto nové funkce měly za války získat značný význam na zahraničních územích. V Německu měli velitelé svázané ruce policejními institucemi a regulemi, ale později mohli na Východě nastolit nový politický pořádek, v němž je nic takového neomezovalo.¹²⁷ V září 1939 se Heydrich ocitl také v čele nové instituce, spojující SD (straničskou a rasovou instituci) s bezpečnostní policií (státní instituci) a nazvanou Hlavní říšský bezpečnostní úřad (*Reichssicherheitshauptamt*, RSHA). Právě Heydrich byl později pověřen vytvořením operačních skupin (*Einsatzgruppen*), komand, která na dobytých územích následovala armádní oddíly. Opět se jednalo o hybridní organizaci, slučující esesmany s mužstvem odjinud. Zevniř docházelo i k hybridizaci policejních sil: policisté byli verbováni do SS, důstojníci SS byli dosazováni do policie. Státní tajná policie (*gestapo*), detektivové z Kriminální policie (Kripo), a dokonce i běžná uniformovaná Pořádková policie (Orpo) se měly stát Himmlerovými rasovými válečníky.¹²⁸

V předválečném Německu tedy SS měly jen omezené povinnosti, patřily však mezi ně koncentrační tábory, rozsahem nevelké zóny přímo na německém území, kam ale nesahala státní moc. Tento modelový případ *bezstátnosti* představoval pátou Hitlerovu inovaci. První koncentrační tábor nechal Himmler založit roku 1933 v Dachau; NSDAP (v kontrastu k německému státu) zde mohla lidi trestat mimo právní rámec, čistě dle úsudku straničských vůdců.¹²⁹ Politický a sociální nepřítel byl i nepřitelem rasy a v táborech se měly ocitnout všechny tyto skupiny. Internaci socialistů, komunistů, politických odpůrců, homosexuálů, zločinců a „nemakačenků“ do koncentračních táborů došlo k tomu, že byli zbaveni obvyklých státních záruk a byli vyfiltrováni z německého národního společenství. Jejich nucená práce měla pomoci v přípravě Německa na válku, jež měla zničit další státy.

Nejdůležitějším rysem koncentračních táborů bylo, že nastolovaly precedent. Systém německých lágrů nebyl ve třicátých letech nijak zvlášť rozsáhlý: podobně velká byla německá koloniální zařízení na sklonku 19. století, a sovětský gulag byl v téže době více než stonásobný. Nacistické koncentrační tábory byly důležitě především jako důkaz, že k odloučení represivních orgánů od zůsta a státu stačí vůdcova vůle a ostnatý drát. V tomto směru to byla cvičičtější obecnější poslání SS za německými hranicemi, tedy ničení státu působením rasových institucí. Úmrtnost ve východoevropských zemích, v nichž SS

shodný; rozdíl byl v tom, že na každého asimilovaného Žida připadalo v Polsku deset dalších, kteří mluvili jidiš a v nějaké formě zachovávali rituály judaismu. Polští Židé měli vlastní soustavu škol, vlastní tisk a vlastní strany.¹³⁸

Otázka loajality vůči novému polskému státu se odpovědmi na dotaznicích při sčítání lidu neresila. Představovat si, že rodilí polští mluvčí se hlásili k polskému státu a lidé s odlišným zázemím nikoli, je omyl šířený etnickým nacionalismem. Ne každý rodilý polský mluvčí byl vůči novému státu loajální nebo se s ním identifikoval. Většina Poláků byli venkované, rolníci a čekali od státu nějaké gesto, které by jejich loajalitu probudilo. Polský venkov byl nesmírně hustě zalidněný a panovala tu mimořádně vysoká nezaměstnanost. Pozemková reforma postupovala klopýtavě a nedostatečně. Namísto aby polský stát provedl redistribuci pozemků z velkých latifundií, přijal funkci zprostředkovatele při jednáních o odprodeji a poskytovatele porizovacího úvěru. Rolníky tyto pomalu postupující transakce neuspokojovaly, a když pak během hospodářské krize vyschl kredit, bolestně se jich to dotklo. Většina z nich chtěla mít jak vlastní půdu, tak tradiční práva k užívání obecních pozemků; ideologie obou nároků sice byla protikladná, ale jejich praktické sloučení je pochopitelné. Když se začalo ke všem pozemkům přistupovat jako k soukromému vlastnictví se

hovořili oním neosobním způsobem, jaký předepisovala oficiální propaganda. Židé mimo německé území tvořili naprostou většinu obětí holokaustu. Globalizace rasismu proběhla úspěšně až po spojení se světovou válkou.

Poslední Hitlerovou inovací bylo *nové pojetí války*. Militarismus se v jeho verzi zdaleka neomezoval na přípravu na konvenční války, jako tomu bylo na Balkáně. Jeho cílem nebyl – jako v balkánském modelu – pouhý zábor území, jejichž populaci lze prohlásit za etnický jednotnou s vlastním obyvatelstvem. Hodlal zničit celé státy a ovládnout celé rasy. „Naši hranici je krev,“ hlásal slogan SS.¹³⁹ V roce 1938 Hitler zrušil funkci ministra války a ujal se osobně vedení ozbrojených sil.¹⁴⁰ Himmler, Göring, Heydrich a ostatní nacističtí předáci plánovali ve východní Evropě vyhlazovací a kolonizační válku.

Zvláštní je, že se tyto plány neupínaly k hlavnímu východnímu sousedovi Německa. V Hitlerových textech z dvacátých let hraje Polsko podružnou roli a do popředí se v jeho politické aktivitě dostává až po uchvácení moci v roce 1933 – a to jako žádoucí spojenec. Ještě zvláštněji to působí ve světle faktu, že právě v Polsku žila většina evropských Židů. Židů s polským občanstvím bylo asi desetkrát více než Židů mezi občany Německa. Celá židovská populace Německa početně odpovídala velikosti židovské komunity v některých polských městech, například ve Vářšavě a v Lodži. A navíc se Polsko samozřejmě nacházelo uprostřed mezi Německem a Sovětským svazem, kde měla podle Hitlerových plánů proběhnout skutečná nacistická revoluce.

Válka byla cílem Hitlerovy politiky odjakživa. Jestliže nakonec k válce skutečně došlo, bylo to především v důsledku jeho počínání uvnitř Německa. Ale k tomu nutno dodat, že se Hitler dopustil omylu, když Polsko vnímal jen jako nástroj v dalekosáhlejším německém podniku. Země si naopak počínala jako politický aktér, suverénní stát.

Německá katastrofa z roku 1918 byla pro Poláky zážrak. Skoro všechno, co na výsledcích první světové války bylo pro Němce hrozné, bylo pro Poláky vítané. Versailleská smlouva z roku 1919, v Německu symbol krivd a nespravedlností, byla hlavním pilířem právního uspořádání, jež umožnilo existenci nezávislého Polska. Když se německé oddíly stáhly z východu, mocenské vakuum mohla zaplnit nová polská armáda. Poláci bojovali s Rudou armádou o teritoria, jež tvořila klíčové státy Německa. Ve válce s bolševiky Polsko zvíťazilo a dohoda z Rigy z roku 1921 vytvořila východní hranice země se Sovětským svazem.¹⁴⁶

Nový polský stát vznikl na území získaném od tří někdejších impérií: ruského, habsburského a německého. Židé byli ve vysokém počtu přítomni takřka na celém teritoriu, takže kontakt s nimi představoval pro polské občany každodenní realitu. Židé měli většinu mezi lékaři, právníky a obchodníky, a zajišťovali tak styk s širším světem vědění, moci a peněz. Odváděli v Polsku více než třetinu daní a firmy v jejich vlastnictví zajišťovaly asi polovinu zahraničního obchodu.¹⁴⁷ Počet asimilovaných Židů v Polsku a v Německu byl přibližně

stanoveným majitelem, nebylo už možné prosazovat starodávná práva k užívání pastvin a lesů. Polští venkované emigrovali ve velkém do Ameriky, ale po padesáti letech této utečenecké vlny jim nové americké zákony z dvacátých a třicátých let začaly bránit. Nezavislé Polsko do sebe sice pojalo a integrovalo velké množství rolníků, nicméně současně se na venkově muselo potýkat s výraznou nespokojeností.¹⁴⁸

Ohniskem polského vlastenectví byla inteligence, silná společenská vrstva, složená především z potomků urozených pozemkových vlastníků a ze vzdělaných se středních vrstev včetně potomků blahobytných Židů. Politicky se polská společnost dělila na dva hlavní směry s protikladným pojetím cíle a smyslu nového státního celku. Největší lidové podpoře se těšila politická strana Národní demokracie (*Narodowa Demokracja*), již vedl Roman Dmowski. Prosazovala pozemkovou reformu, avšak pouze ve prospěch Poláků, nikoli Ukrajinců a Bělorusů, kteří byli v některých výhodných oblastech Polska početnější, a přitom stejně chudí nebo i chudší. Druhá hlavní strana, odvozená z Polské socialistické strany Józefa Piłsudského, sice pozemkovou reformu podporovala v principu, ale v reálné politice podléhala vlivu urozených vlastníků půdy, v nichž spařovala hlavní oporu státu.¹⁴⁹

Ve vztahu k národní a židovské otázce je důležitá zásadní rozdíly. Národní demokrate vycházeli z názoru, že tolerance, jak ji Polsko tradičně osvědčovalo, vedla ke zkáze někdejší Polsko-litevské unie v 18. století; věřit se dá, jediné etnickým Polákům. Považovali proto za nutné vytvořit nový stát z polsky hovořících venkovanů a považovat Ukrajince a ostatní Slovany (tvořící přibližně čtvrtinu populace) za asimilovatelné, avšak Židy (představující asi desetinu populace) vnímat jako cizince. Zakladateli národnědemokratického hnutí sice byli sekulární ateisté, ovlivnění sociálním darwinismem, tj. pojetím života jako zápasu, ale s postupem času se strana otevřela tradičním nábožensko-antisemitským představám, například obviňování Židů ze smrti Ježíše. Národní demokrate – a stejně tak římskokatolická církev – měli tendenci spojovat Židy s bolševismem.¹⁴¹ V důsledku významnější přítomnosti Židů v Polsku oproti Německu tu byl i antisemitismus větší politickou silou, ale zároveň bylo z téhož důvodu pro antisemity, jako byl Dmowski, obtížnější prezentovat Židy zcela uniformně a stereotypně. Konspirační domněnky a koncepce židobolševismu sice byly v náboženské a sekulární propagandě nepochybně přítomny, nicméně polští antisemité zpravidla považovali Židy za polský, a nikoli planetární problém.

Dmowského hlavní oponent Józef Piłsudski opíral své pojetí politiky o stát, nikoli o národ. Ceníl si tradice staré Polsko-litevské unie a měl za to, že zde zformovanou tradici tolerance lze uplatnit i dnes.¹⁴² Jednotlivce považoval za občany státu; to mu ukládá vůči státu jisté povinnosti, ale stejně tak odtud plynou i povinnosti pro stát vůči občanu. Piłsudski byl zprvu stoupencem myšlenky socialistické revoluce a i poté, co se od mladistvých ideálů odklonil, setrval v přesvědčení o oprávněnosti revolučního násilí. Měl sice početně nižší

podporu než Dmowski, ale obvykle si počínal iniciativně, a měl tedy taktickou výhodu. Zatímco Dmowski se klonil k představě, že polský národ je nutné nejprve pozdvihnout z jeho venkovských kořenů, a až pak lze dosáhnout plnohodnotného státu, Piłsudski byl připraven opřít se o síly dostupné v danou chvíli.

Piłsudského chvilje nastala za první světové války.¹⁴³ Připravil se na celoevropskou krizi tím, že na území habsburské monarchie organizoval oddíly legií, které měly – coby polské jednotky – bojovat za Vídeň, dokud to bude Polákům slibovat výhody v mnohonárodnostní říši, a poté, až se situace změní, využít jejich vojenského výcviku pro jiné účely. V období hroutících se říší současně zorganizoval tajnou Polskou vojenskou organizaci (*Polska Organizacja Wojskowa*, POW), zasvěcenou úkolu dobýt pro Polsko nezávislost a výhodné hranice. V letech 1919–1920 se Piłsudski ujal moci ve Varšavě, a dokonce odtud vedl vítěznou válku proti Leninovu revolučnímu státu. Nepodařilo se mu ale přesvědčit většinu Poláků k přijetí své koncepce státu. Prvním prezidentem Polska byl zvolen Piłsudského někdejší socialistický spolumojovník Gabriel Narutowicz, velmi záhy jej ale zavraždil nacionalistický fanatik. Nato se Piłsudski stáhl z politického života státu, k jehož vzniku tak zásadně přispěl.

V roce 1926 se vrátil k moci po státním převratu, zaměřeném proti národnědemokratické pravici a její dominanci v polské společnosti, ale i proti hrozbě komunistické levice, které – podle Piłsudského soudu – národní demokrate se svým šovinismem jen napomáhali. Nezměnil ale ústavu Polské republiky, vystačil si s manipulací institucemi, v nichž našel způsob, jak si v parlamentu získat příznivé nakloněnou většinu.¹⁴⁴ Zformoval do voleb Neustranický blok pro spolupráci s vládou, jemuž se dostalo podpory národnostních menšin včetně Židů.¹⁴⁵ Pilířem jeho režimu se stala ortodoxní židovská strana Agudat Jisrael.¹⁴⁶ V synagogách se přijímala usnesení ve prospěch Piłsudského bloku a rabini vodili své stoupence k urnám. Ve vedení bloku stáli sekulární Židé a Ukrajinci.¹⁴⁷

Piłsudského nástup přinesl falešnou demokracii se špetkou obnoveného liberality.¹⁴⁸ Navenek zachovávané zdání demokratických procedur mělo po roce 1926 udržet vnějšíkovou legitimitu a přitom národním demokratům zabránit v návratu k moci. A je možné, že jeho autoritářský režim zabránil nejhoršímu. V rozmezí let 1926–1935, tedy od nástupního puče do Piłsudského smrti, se zhroutila světová ekonomika, v celé Evropě se vzedmula vlna extrémní pravice, Hitler se chopil moci a zahájil zglajchšaltování státu, Stalin utužil svou moc a spustil kolektivizaci provázenou strašlivými hladomory. Piłsudski zastával názor, který se stával staromódním: stát podle něj náležel rovnou měrou všem svým občanům. Piłsudského vlády odstranily veškerou oficiální diskriminaci Židů a položily právní základ pro to, aby místní židovské komunity nesly samostatně zodpovědnost za své náboženské a kulturní záležitosti.

Piłsudského principiální úcta ke státu – v kontrastu k Hitlerovu principiálnímu pohrdání státem – je jasně patrná na osudu organizací, díky nimž se

Pišudski dostal k moci.¹⁴⁹ Jako měl Hitler své SA a SS, měl Pišudski své legie a Polskou vojenskou organizaci. Po první světové válce a po Pišudského návratu k moci v roce 1926 však byli příslušníci a příslušnice těchto paramilitárních útvarů začleněni do konvenčních státních institucí. Většina těch, kterým Pišudski při výkonu moci plně důvěřoval, předtím sloužila buď v legiích, nebo v POW, a někdy byli zapojeni do konspirací, které Pišudski inicioval; netvořili však žádné alternativní struktury, jež by usilovaly o anarchii nebo ztělesňovaly domnělou rasovou nadřazenost (někteří byli každopádně Židé). Někteří veteráni Pišudského nepochoybně romanticky vyzývali jako spasitele národa a udržovali obecný kult sekulárního mesiášství, který tvořil duchovní složku vlastenectví tohoto druhu. Základní představa byla ta, že Poláci trpí na této zemi, aby mohli být Poláci i další národy osvobozeni – také na této zemi. S postupem času z těchto myšlenek vyprchala původní energie a s tím, jak se nezávislost dobytá v roce 1918 ocitala ve stále větším ohrožení z východu i ze západu, prosycovala je spíše nostalgie. Když se roku 1933 Hitler dostal k moci, byl pro Pišudského někdejší spolumojovník – nyní diplomat, vyzvědače, vojáky – stát především výdobytkem, který je nutno uchránit před Berlínem i Moskvou.

Józef Pišudski byl nepřitelem Sovětského svazu. Ve válce Poláků s bolševiky porazil Rudou armádu na bitevním poli a Stalina považoval za banditu. Jeho názor na SSSR se – na rozdíl od Hitlerova – opíral o osobní znalost ruské říše. Hitler sice měl vyhraněné názory na ruské dějiny a charakter ruské rasy, avšak neuměl rusky a nikdy nenaštlvíl ani carské Rusko, ani SSSR. Pišudski se narodil jako carův poddaný a během pětiletého politického vyhnanství v Irkutsku se naučil klít rusky, což mu zůstalo po celý život. Přesl Ural, který byl pro Hitlera dokonale mytickým pohorím, a byl ve vyhnanství na Sibiři, kam chtěl Hitler deportovat Židy.

Rusko a levice nebyly pro Pišudského abstraktní pojmy. Za studií v Charkově v roce 1886 se přidružil k ruským revolučním populistům z hnutí Vůle lidu (*Narodnaja volja*), jež později inspirovalo bolševiky. Rok nato se jeho starší bratr spolu s Leninovým starším bratrem zapojil do spiknutí s cílem spáchat atentát na cara. Ze spoluviny byl obviněn i sám Pišudski a byl odsouzen k pěti letům vyhnanství na Sibiři. Po návratu se podílel na vzniku ilegální Polské socialistické strany a byl šéfredaktorem jejího listu *Dělník*. Byl ruským revolučním nářem v tom smyslu, že spolu se svými soudruhy jednal v ilegality uvnitř carského Ruska a ve spolupráci s Rusy, Židy i socialisty nejrůznějšího původu.¹⁵⁰

Pišudski věděl z přímé zkušenosti, že Židé jsou mezi členy levicových hnutí, ať už šlo o ruské socialistické hnutí, které odmítalo polskou nezávislost, o prosazování židovské autonomie (s tímto Židy spolupracoval) nebo o ostatní členy Polské socialistické strany. Židé ho obklopovali v letech politického dospívání a do jisté míry i v letech politické zralosti. Znal polské Židy i další Poláky, kteří

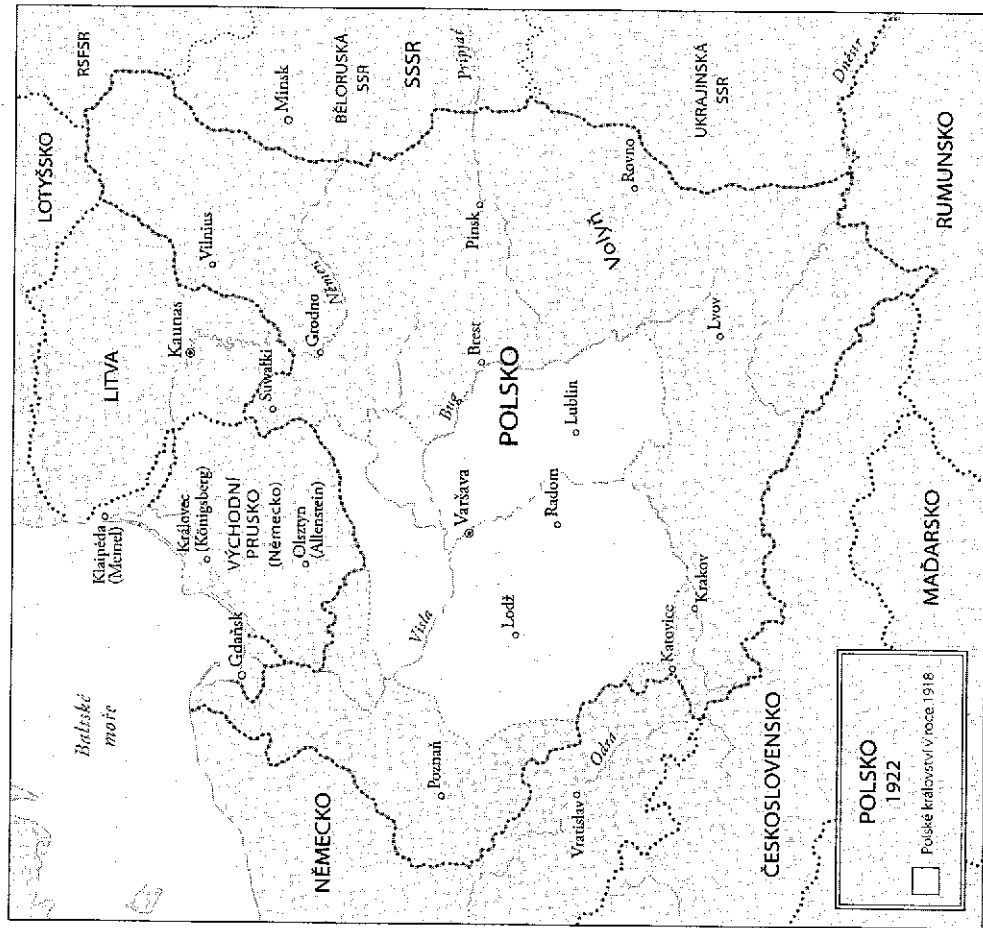
se zúčastnili bolševické revoluce. Vnímá je jako konkrétní jedince s konkrétními jmény a specifickou minulostí, kteří se dopustili hrozných chyb.¹⁵¹ Sám zastával názor, že socialismu musí předcházet státní nezávislost. Během první světové války a po ní konspiroval a bojoval v součinnosti s mnoha židovskými příslušníky legií a Polské vojenské organizace. O myšlence židobolševismu se v jeho kruzích vědělo, že je pomatená. Sovětský svaz představoval skutečnou hrozbu; oproti tomu židovská otázka byla politickou záležitostí.

Pišudski se spolumojovníky chápal impéria jako celky, z nichž se rodí národy, a pokrok spatřoval v národním osamostatnění. Tito lidé vybudovali nezávislý národní stát z teritorií rozpadlé ruské říše, a klonili se proto k názoru, že týž proces lze zopakovat i uvnitř Sovětského svazu. Za hlavní národní otázku považovali Ukrajinu. Zatímco Hitler a nacisté v Ukrajině zpravidla spatřovali zónu určenou ke koloniálnímu osídlení, Pišudski s kolegy ji vnímali jako sousední zemi a možný zdroj politické podpory. Mnoho polských předáků z Ukrajiny osobně pocházelo. Pišudski se sice narodil v Litvě, ale studoval na východní Ukrajině. Řada jeho důstojníků byli ukrajinskí Poláci a na Ukrajině se v valné části vedla válka Poláků s bolševiky v letech 1919–1920. Padly tu tisíce Poláků s rodištěm na Ukrajině – a také tisíce Poláků pocházejících odjinud. Veteráni pohlíželi na Ukrajinu nostalgicky a někdy s jistým pohrdáním, ale vždy ji vnímali jako místo obývané normálními lidmi. Na rozdíl od nacistů nemohl žádný polský státník považovat Ukrajinu za nepopsanou desku nebo neobyčlenou zemi.¹⁵²

Po Pišudského návratu k moci v roce 1926 spustila skupina jeho někdejších spolumojovníků, nyní působících jednak na ministerstvu zahraničí, jednak ve vojenské rozvědce, plán s názvem „prometheovství“ – podle hrdiny z řecké mytologie, který lidstvu přinesl požehnaní světa a prokletí naděje. Šlo o politiku podpory utiskovaných národů v protimperialním boji a zvláště o podporu Ukrajiny proti Sovětskému svazu. Ten byl formálně tvořen souborem národních republik a vedení SSSR bylo přesvědčeno, že uznáním existence ostatních národností a jejich podporou se podaří najít nové, neruské a nežidovské kádry. Optimismus sovětských vůdců se opíral o marxistickou víru v nadcházející triumf dělnické třídy a socialismu. Polští prometheovci chápali historii odlišně a v národech Sovětského svazu neviděli společenské třídy, ale historické aktéry, kteří by s náležitou podporou mohli oslabit SSSR. Plán prometheovství byl tajný, financoval se skrytě a uskutečňovali ho spolehliví jedinci. Jeho centrem byla Volyň, polská oblast s největším podílem Ukrajinců. Zde se několik let prováděla politika aktivní podpory Ukrajinců ve snaze získat si pozornost a přízeň Ukrajinců na území SSSR.¹⁵³

Samozřejmě se vycházelo z domněnky, že podpora národních hnutí uvnitř Sovětského svazu i celá idea prometheovství slouží polským zájmům. Současné ale mnoho účastníků projektu mělo za to, že svou činností navazují na etickou tradici obětí vykonaných jedním národem ve prospěch všech. Výsledkem

první světové války se jejich liberální nacionalismus spíše utužil, než oslabil. Romantičtí vlastenci 19. století se řídili heslem: „Za vaši a naši svobodu!“ Všichni přinesou obět – a všichni nakonec zvíťeží.

Piłsudski měl pravdu v tom, že SSSR představoval trvanlivý státní útvar a byl pro Polsko neustálou hrozbou. Mýlil se ale, když Sovětský svaz považoval jen za novější podobu ruské říše. Hitler naopak pochopil, o jak novátorský a radikální stát se jedná, chybně však ztotožnil ideje a cíle jeho předáků s ideám židovské světovlády. Sovětská ideologové vydávali Pilsudského i Hitlera za „fašisty“ – čímž opomněli zcela zásadní rozdíly mezi biologickým anarchistou a autoritářským obhájcem státu. Marxisté se ale nepletli v postřehu, že režim soukromého vlastnictví, vládnoucí v Polsku i v Německu, je od sovětského systému natolik odlišný, že Berlín ani Varšava v zásadě nemohou podstatě komunismu porozumět.

Sovětský, polský a německý systém lze blíže popsat pomocí toho, jaký měly vztah k půdě. Komunisté se – stejně jako kapitalisté – museli vyrovnat s elementárním dilematem, jak zachovat stabilitu na venkově a přitom uspokojit potřebu městské populace. V Sovětském svazu dvacátých let byla městská populace tvořena pracující třídou, která z valné části pracovala jen teoreticky a obývala ještě nepostavená města; tu měli nasycit skuteční venkované, kteří mnohdy – například na Ukrajině – velmi lpěli na svých skutečných polích. Nacisté se s pozemkovou problematikou obrátili navenek a chápali ji jako dobytelskou otázku. Polské vlády se jí – ač neúspěšně – snažily řešit v zásadě zákonným způsobem. Stalin se k problému postavil čelem a vyvodil logický závěr: současný sovětský rolník a sovětský venkov může a musí ustoupit budoucnosti tvořené dělníky a městy. Poláci neměli žádnou vznosnou vizi venkovské utopie a nacistická agrární vize „životního prostoru“ závisela na trifidu zahraničních tažení. Sověti věřili, že svou revoluci mohou uskutečnit doma a její náklady ponese právě početná třída drobných rolníků jakožto lidí, pro které v socialismu tak jak tak není místa.¹⁵⁴

Pro Moskvu, Varšavu i Berlín byla pozemková problematika vždy součástí ně domácí i zahraniční otázky. Jestliže Německo chtělo rekolonizovat, tedy uchvátit území cizí říše, a Polsko dekolonizovat, tedy vyvolat v cizích říších vlnu osvobození umožňující následnou emigraci vlastních občanů, pak Sovětský svaz byl autokolonizační: Stalin hodlal podrobit vlastní obyvatelstvo metodám, které – jak se domníval – uplatňovali imperialisté na domorodá etnika. Jelikož byl Sovětský svaz od kapitalistického světa izolován, ale přitom se musel průmyslovým rozvojem vyrovnat, bylo jediné východisko: plně využít všech zdrojů, včetně lidských, na sovětském území. Sovětský svaz byl s šestinou zemského povrchu největším státem na zeměkouli, a podobný směr úvahy proto v Moskvě – na rozdíl od Berlína či Varšavy – dával smysl. Úhelným kamenem stalinské autokolonizace byla kolektivizace zemědělství, zahájená v roce 1930: soukromá orná půda byla zabavena a drobní rolníci – pokud rovnou neskončili v lágrech – museli buď začít pracovat pro stát, nebo nastoupit do továren ve městech.¹⁵⁵

Toto počínání vyvolalo nejprve hromadnou vlnu odporu a následně hladomor: nejprve v sovětském Kazachstánu, kde při bláznivé snaze upoutat nomády ke konkrétnímu pozemku zahynul více než milion lidí, pak na jihu sovětského Ruska a na celé Ukrajině, což byla obojí vysoce úrodná území, ale pozemky drobných rolníků byly vyvlastněny ve prospěch kolektivních družstev. Ve druhé polovině roku 1932 vyhlásil Stalin hladomor na Ukrajině za politický problém, z jeho vyvolání obvinil samotné Ukrajince a tvrdil, že krize je důsledkem aktivit polské rozvědky. Na podzim a v zimě téhož roku přijala sovětská vláda sérii specifických opatření s cílem koncentrovat smrtonosný hlad na území Ukrajiny. V letech 1932 a 1933 zemřelo asi 8,8 milionu obyvatel sovětské Ukrajiny strašlivou a naprosto zbytečnou smrtí.¹⁵⁶

Hned od počátku kolektivizace přehaly tisíce drobných rolníků – někdy celé vesnice – ze sovětské Ukrajiny přes polské hranice a prosily o zahájení osvobozovací války.¹⁵⁷ Jeden rolník sliboval, že „kdyby začala válka, nálada mezi lidmi je taková, že při průchodu polské armády by každý polským vojákům líbal nohy a útočil na bolsěviky“.¹⁵⁸ Jiný upřehlík vyjádřil přání, aby je „Polsko nebo jiný stát přišlo co nejrychleji osvobodit z bída a útisku“. V souhrnné zprávě, kterou po rozhovorech s upřehlíky ze SSSR vypracovala polská pohraniční stráž, se uvádí: „Obyvatelstvo touží po ozbrojené intervenci z Evropy.“¹⁵⁹

Cílené vyvolané hladomor v jedné z nejurodnějších oblastí planety musel nutně upoutat pozornost. Reakce Varšavy a Berlína však byly podstatně odlišné. Polští pohraničníci a rozvědkyci hlásili, že po první vlně uprchlíků Sověti soustředili v hranic značné síly s cílem dovést hladomor do konce.¹⁶⁰ Ve světle smrtonosné a oěividné moderní kolektivizační politiky si polští prometheovci začali klást otázku, zda Sovětskému svazu skutečně rozumějí. Ve světle této nové nejistoty někteří začali váhat, zda jejich předchozí snahy o využití národnosti problematiky byly politicky a morálně opodstatněné. Polská zahraniční politika změnila kurz. V roce 1931 Polsko přijalo sovětský návrh k projednání smlouvy o neutocení a v červenci 1932 byl text podepsán. Tím se Polsko odřízlo od ukrajinských konexí a ukrajinské otázky jako takové. I to ovšem obnášelo morální rizika.

Polští diplomaté působící na sovětské Ukrajině viděli důsledky kolektivizace na vlastní oči a bylo to pro ně očividným morálním břemenem. Konzul se sídlem v Charkově, což bylo v dané době hlavní město sovětské Ukrajiny, odhadoval, že hladem zemřelo pět milionů lidí (skutečná úmrtnost přímo na Ukrajině byla o něco nižší, v celém Sovětském svazu pak podstatně vyšší).¹⁶¹ V únoru 1933 uvedl v hlášení, že k němu do kanceláře přicházejí lidé a nařikají, že jejich ženy a děti umírají hladem.¹⁶² „Na ulicích“ Charkova, napsal jiný diplomat, „je vidět lidi v posledním tažení a mrtvoly.“¹⁶³ Každou noc se sřáze-ly stovky obětí a obyvatelé Charkova si stěžovali, že milice neodstraňují mrtvé dost rychle. Polská rozvědka zcela pravdivě hlásila, že na venkově je hlad ještě horší a vesničané přchájí do Charkova, kde zkoušejí žebrať na ulicích.¹⁶⁴ Milice se je snažily každodenně zahánět z dohledu; denní kvóta sebranych dětí byla dva tisíce.¹⁶⁵ Nicméně i poté, co počet obětí začal přecházet ze statisíců k milionům, napsal šéf polské vojenské rozvědky v březnu 1933, že vůči dohodě se Sověty „chceme zachovat loajalitu, přestože nás neustále provokují a vydírají“.¹⁶⁶

Odstoupení Poláků od ukrajinského problému mohli sami Ukrajinci snadno vnímat jako zradu, a to se také stalo. Hlavní polský odborník na národnostní otázku zaznamenal jeden důsledek sovětsko-polské smlouvy: „Podepsáním paktu se zahladila naděje na vysvobození zvenčí, a z pohledu masové populace se tak sovětská moc stala absolutním pánem nad životem a smrtí. To se potvrdilo bromaďným vyhynutím venkovské populace na jaře 1933.“ Poslední

nadějí ukrajinských vesničanů, jak sami přiznávali, byla německá invaze do Sovětského svazu a zničení sovětských pořádků.¹⁶⁷

Polští diplomaté, navyklí vnímat národnostní příslušnost a otázku loajal-ty jako politické záležitosti, si začali klást otázku, jak by si Němci – pokud by na Ukrajinu skutečně vpadli – počínali. „Budou se muset důkladně zamyslet,“ napsal jeden, „nad svým materiálním a morálním přístupem k místnímu obyvatelstvu: jaká budou jejich hesla a jak se budou uskutecňovat.“ Hitlera ovšem podobné jemnosti nezajímaly. Skutečně hodlal vpadnout do Sovětského svazu a zmocnit se Ukrajiny, ovšem jeho cílem nebylo národní osvobození, ale rasová kolonizace. Ukrajince ani ostatní sovětské občany nepovažoval za politické subjekty, a dokonce ani za plnoprávné lidské bytosti.

Politicky vyvolaný hladomor na sovětské Ukrajině změnil vzájemné vztahy hlavních regionálních mocností a připravil scénu pro druhou světovou válku. Když v roce 1930 začala hromadná kolektivizace, byl Stalin spolu se sovětským vedením poděšen důsledky vlastních metod a usiloval o mírové rozho-vory s Písudským, aby zabránil polské intervenci vprostřed kolektivizačního chaosu. Polské vedení, jež muselo během hospodářské krize omezit vojenský rozpočet a také nebylo smířené s morálními dopady intervence, se k návrhu stavělo vsřičně. V červenci 1932 Moskva a Varšava podepsaly dohodu o neutocení. Berlín velmi osře vnímal možnost, že dohoda může být zaměřena proti jeho zájmům. Józefu Beckovi, jehož v listopadu 1932 jmenoval ministrem zahraničí, dal Písudski za úkol vyvážit dohodu uzavřenou se SSSR podobnou smlouvou s Německem. Byla to aktuální iniciativa: Písudski se předtím ne-úspěšně pokusil vyvolat v Evropě zájem o preventivní zásah proti Hitlerovi¹⁶⁸ a Hitler měl na dohodě zájem. V lednu 1934 podepsaly Berlín a Varšava pro-hlášení o neutocení, kde se zavázaly, že se svou společnou hranici nepokusí změnit silou.

Pro polskou reprezentaci let 1933–1934, jež musela současně čelit Hitlero-vu i Stalinovu vzestupu, bylo zachování statu quo cenným cílem samo o sobě. Pro Berlín deklarace naopak představovala vykročení na východ v dalekosáh-lém plánu východní války a kolonizace sovětského území. Hitler věděl, že mír uzavřený s Polskem se v Německu netěší oblibě, ale to mu bylo lhostejné: vzá-jemně německo-polské územní otázky považoval za odrazový můstek k budou-címu impériu na Východě. Předpokládal, že se podaří uzavřít dohodu, již Pol-sko dobrovolně postoupí určitá území výměnou za oblasti dobyté v Sovětském svazu. Podle tohoto scénáře měli tradiční němečtí revanšisté dostat, po čem-touží, a současně být vtaženi do války, jak si ji přál Hitler. Po společné dekla-raci zmizela z německého tisku protipolská propaganda. Německý ministr propagandy Joseph Goebbels pronesl ve Varšavě přednášku na téma „Nacio-nálně socialistické Německo jakožto prvek evropského míru“, Beck zase příslí-bil, že zabrání tomu, aby se v Polsku konal mezinárodní kongres židovských

organizací. Piłsudski, nyní už stařeš s podlomeným zdravím, se začal objevovat v německých vojenských publikacích jako génius, který už v roce 1920 předvedl, jak lze pomocí rychlých obklíčení porazit Rudou armádu. Jeho paměti vyšly v německém překladu s předmlouvou ministra obrany.¹⁶⁹ V roce 1934 Hitler uvažoval nahlas, co by bylo nutné udělat, aby se Poláci nechali vtáhnout do plnoprávného vojenského spojení, a svým generálům řekl, že právě takové vyústění si přeje a očekává je.¹⁷⁰

Moskva si novou diplomatickou konfiguraci, již přinesla katastrofa na Ukrajině, vložila po svém. Zatímco Varšava chápala dohody o neútočení s Moskvou i Berlínem jako projev podpory statu quo a Berlín chápal dohodu s Varšavou jako úvodní krok k budoucímu společnému tažení proti Sovětskému svazu, Moskva chápala německo-polské sblížení jako důkaz, že z Polska a Sovětského svazu nikdy nebudou spojení. V evropské válce, jak ji Stalin očekával, se Polsko ocitne buď proti SSSR, nebo zachová neutralitu. To znamená, že polská státní samostatnost už nemá pro SSSR žádnou zvláštní hodnotu, a jakmile se k tomu naskytne příležitost, je nutné se jí zbavit. Početná polská menšina v západních oblastech SSSR předtím sloužila coby rukojmí a skýtala záruku přátelské zahraniční politiky Polska vůči Sovětskému svazu. Jakmile Stalin přestal věřit, že by se Polsko kdy mohlo stát sovětským spojencem, stali se sověští občané polské národnosti postradatelnými. Zavržení možné budoucí aliance s Polskem znamenalo, že lze sovětským Polákům klást za vinu různá selhání sovětské politiky, například hladomor způsobený kolektivizací, a náležitě je trestat.¹⁷¹

Po dobu pěti let – od podpisu německo-polské deklarace v lednu 1934 po rozpad německo-polských vztahů v lednu 1939 – se Poláci na území SSSR stali terčem etnických čistek. První vlna deportací sovětských Poláků od hranic začala jen několik týdnů po podpisu deklarace a trvala až do roku 1936. Krátce nato byli polští komunisté pobývající v SSSR označeni za účastníky dalekosáhlého polského spiknutí s cílem rozvrátit sovětský řád. Výsledky vedly k „odhalení“ těchto „piktů“, jež pak posloužily za záminku pro polskou operaci v letech 1937–1938, nejzrůsňavější a nejkrvavější etnický zákrok Sovětů v období velkých procesů. Více než sto tisíc sovětských občanů bylo zadrženo jakožto polští vyzvědači a ještě mnohem víc jich bylo deportováno do gulagu. Šlo o nejhorší případ etnického vyvražďování v době míru v celých dějinách lidstva.¹⁷²

Při spuštění operace Stalin prohlásil, že chce, aby byla „polská špiónážní pakáž“ zničena „v zájmu SSSR“.¹⁷³ Když se pak domovem nejpřednější zničit i sám polský stát, chopil se jí. Polsko bylo domovem nejpřednější židovské populace v Evropě, více než tři milionů lidí. Eliminace samostatného Polska se jim měla stát osudným.

těšil velké oblibě, nahradila nová strana, z níž byli Židé naopak vyloučení. Nový Tábor národního sjednocení (*Obóz Zjednoczenia Narodowego, OZON*), vytvořený roku 1937, otevřeně deklaroval, že usiluje o vystěhování přibližně devadesáti procent polských Židů.¹⁷³ Byla to politika, jež měla zabránit pogromům organizovaným nacionalisty; velká část politického středu a levice ji ovšem vnímala jako zradu na tradici i principech. Předseda OZON Miedzinski měl za manželku Židovku,¹⁷³ což by u nacisty bylo nepředstavitelné. Z hlediska dosavadní polské praxe však šlo o zcela zásadní a nepřehlédnutelnou změnu.

Za židovskou politiku zodpovídal Wiktor Tomir Drymmer, blízký spolupracovník polského ministra zahraničí Józefa Becka a původním školením vojenský rozvědkář. Na ministerstvu měl na starosti otázky personálu i konzulární záležitosti a současně vedl úřad pro vystěhovalectví, pověřený zařizováním odchodu občanů do zahraničí. K jakékoli hromadné emigraci potřebovalo Polsko svolení ostatních mocností. Současně postrádalo suroviny nutné k tomu, aby tyto lidi zaměstnalo doma. Oficiální stanovisko Polska proto znělo, že evropské námořní mocnosti by Polsku buď měly poskytnout přístup ke zdrojům v koloniích, anebo povolit vystěhování polských občanů do těchto kolonií.¹⁸⁰ Takto podaný závěr měl svou sílu, která se neomezovala na židovskou otázku. Nezaměstnanost na venkově přesahovala padesát procent a Varšava usilovala o právo na vystěhování pro všechny své občany.¹⁸¹ U Židů polští diplomaté poukazovali na dramatické důsledky zablokovaných migračních tras.¹⁸² Před první světovou válkou odcházelo z Evropy každoročně asi sto padesát tisíc Židů,¹⁸³ ve třicátých letech odcházel jen zlomek tohoto počtu. Ve své „snaze najít uplatnění pro nadbytečnou populaci“ měla polská vláda „na mysli především Židy“.¹⁸⁴

Ustřední evropských Židů představovalo celoevropský problém. Pozice, kterou k němu zaujímalo Polsko, byla někde na půl cesty mezi stanoviskem nacistů (Židů je nutné se zbavit a emigrace je praktickým způsobem, jak toho dosáhnout) a sionistů (Židé mají právo na vlastní stát a ten je nutno vytvořit z nějaké současné kolonie).

Otázka, kde by se mohli evropští Židé usadit, se projednávala už od konce 19. století. Navrhovalo se přitom – ústy navzájem velmi odlišných politiků a ideologů – několik míst. Roku 1885 uvedl antisemita Paul de Lagarde (frem Némec a původním jménem Bötticher) do diskuse ostrov Madagaskar, francouzskou kolonii v Indickém oceánu u jihovýchodního afrického pobřeží. Nápad vyvolal různé ostré pozitivní i negativní reakce. Našel zastání ve Velké Británii a samozřejmě i v Německu včetně nacistického vedení. Dvojnásobné heslo „Madagassez les Juifs“¹⁸⁵ se dalo pronést pouze francouzsky, nicméně ne všichni francouzští stoupenci myšlenky stěhování na Madagaskar byli nutně antisemité: zabývali se jí i sionisté, i když většina ji nakonec zavrhla.¹⁸⁶

Myšlenka kolonizace Madagaskaru zlákala i polské úřady, i když poněkud

V Sovětském svazu samozřejmě opravdu působil určitý počet polských vyvězďačů a někteří plnili značně neobvyklý úkol. Osmého června 1985 polská rozvědka nařídila agentům na území sovětské Ukrajiny obejít všechna bitevní pole polsko-sovětské války z let 1919–1920.¹⁷⁴ Neměli přitom připravovat žádné nové tažení, nýbrž připomenout již skončenou válku. Měsíc předtím zemřel Józef Piłsudski a jeho náhrobní mohyla měla obsahovat váček hlíny z míst všech bitev, které řídil.

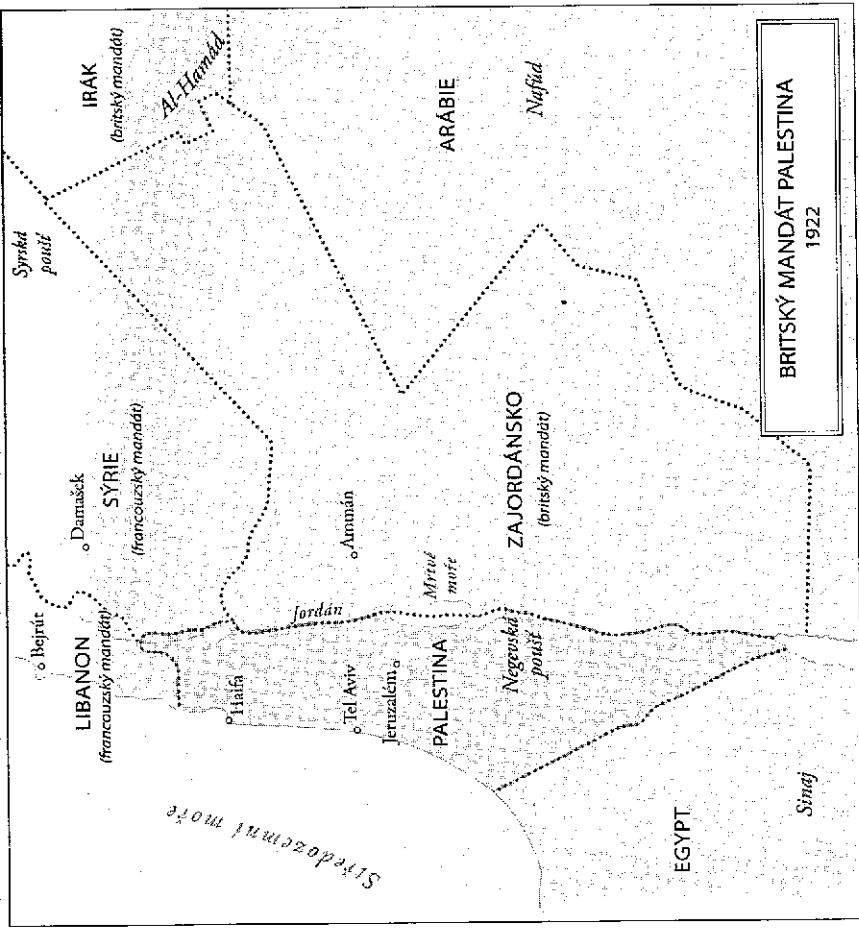
Skončil tak režim charakterizovaný vládou jednotlivce a znovu se otevřela otázka základního charakteru polského státu. Piłsudski se těšil výjimečné osobní autoritě a jeho někdejší spolubojovníci, zvaní „plukovníci“, kteří se nyní chtěli stát jeho nástupci, se museli potýkat s neklidem obyvatelstva v období hospodářské krize. Národní demokracie¹⁷⁵ se rozhodli využít obecně rozšířeného antisemitismu a pokusit se o svržení vlády někdejších Piłsudského spojenců. Podněcování k pogromům, rasistické a protizákonné současně, bylo oběma stranami vnímáno jako útok na stát.¹⁷⁶ Nový režim formálně disponoval širšími pravomocemi než sám Piłsudski, protože byl vymezen autoritářskou ústavou, sepsanou ještě za Piłsudského života. Přestože většina členů vedení nebyla vnitřně přesvědčenými antisemity, pokusila se vláda překonat opoziční provokaci přijetím antisemitických metod. Piłsudského nástupci se tak zřekli základní morální premisy jeho politiky, totiž víry, že Polsko není rasa, ale stát.

Roku 1985 byla zodpovědnost za židovské záležitosti přесumuta z ministerstva vnitra na ministerstvo zahraničí.¹⁷⁷ Židé už nebyli považováni za normální občany, které má stát přijmout a chránit. Změnili se v cizince, v záležitost mezinárodních vztahů, o jejichž budoucnosti lze rozhodovat vyjednáváním s reprezentanty dalších zemí. Piłsudského volební blok, který se mezi Židy

odlišně. Roku 1926 se poprvé vynořil nápad osídlit Madagaskar polskými občany, totiž rolníky z přelidněného venkova.¹⁸⁷ Znovu se tento návrh objevil o deset let později, po Pilsudského smrti, a tentokrát již s židovským akcentem. V říjnu 1936 předložil Beck myšlenku emigrace polských Židů na Madagaskar francouzskému premiérovi Léonu Blumovi a ten svolil, aby Poláci vyšli na ostrov trojčlenný průzkumný výbor.¹⁸⁸ Podle úsudku zástupce polské vlády bylo možno okamžitě přesídlit asi padesát tisíc Židů¹⁸⁹ – což jistě není nízké číslo, avšak na celkovou skladbu polské populace by nemělo vliv. Delegát Židovské společnosti pro pomoc přistěhovalcům měl za to, že by se zde mohlo usadit čtyři sta rodin, a palestinský odborník na zemědělství považoval i toto číslo za příliš vysoké. Obyvatelé Madagaskaru každopádně jakékoli přistěhovače z Polska odmítli, bez ohledu na čísla. Francouzští nacionalisté se zas obávali, že pokud by polský kolonizační plán uspěl, přešel by ostrov do polských rukou.¹⁹⁰ A polské vládě se vynstila vlastní propaganda, když polští nacionalisté na sdělení, že ostrov je vhodný ke kolonizaci, reagovali požadavkem: „Madagaskar Polákům!“¹⁹¹

Beck s Drymerem vyjádřili zvláštní zájem o budoucnost Palestiny, někdejší osmanské državy, nyní pod britskou správou. Rozklad a pád Osmanské říše udělil lekki mnoha evropským státům. Zatímco Hitler v utváření balkánských národních států z Osmanské říše viděl pozitivní příklad militarismu, Poláci tutéž historii chápali jako proces národního osvobození, který se rozšíří z Evropy do Asie. Zatímco evropská území, jež byla po první světové válce vyňata z impéria, se zpravidla změnila v národní státy, asijská teritoria se obvykle stávala součástí francouzské či britské koloniální říše, někdy ve formě „mandátů“ Společnosti národů. Mělo se za to, že dané oblasti nejsou zralé na suverenitu; proto byly přiděleny velmocem na politickou výchovu. Takovým mandátem, odděleným ze zaniklé osmanské provincie Jižní Sýrie, byla i Palestina. V roce 1920, kdy se Britové ujali kontroly, sice na daném území sídlila jen velmi nepočetná židovská menšina, nicméně britská politika přesto Palestinu prezentovala jako budoucí domov židovského národa. To ladilo s nadějami sionistů, kteří doufali, že se jednoho dne podaří uzavřít dohodu vedoucí k plné státní samostatnosti.

Hitlerova politika vůči Židům donutila všechny velmoci, aby se k budoucnosti Palestiny vyslovily jasně. V letech po Hitlerově nástupu k moci uprchlo z Německa asi sto třicet tisíc Židů¹⁹² a asi padesát tisíc se jich usadilo v Palestině.¹⁹³ Jejich příchodem poklesl demografický náskok místních Arabů, kteří Palestinu považovali za součást rozsáhlejší vlastní Arabů. V obavách, že další židovská imigrace povede k úspěchu sionismu, přikročili arabští vůdci k politické akci: v dubnu 1936 propukly nepokoje, pak se vytvořily stávkové výbory a započala generální stávka, která trvala až do října.¹⁹⁴ Rok 1937 tak byl pro evropské státy s deklarovaným zájmem na budoucnosti Palestiny – tedy Velkou Británií, nacistické Německo a Polsko – okamžikem pravdy.

Londýn na arabské nepokoje nejprve odpověděl návrhem na rozdělení Palestiny. Jelikož to vedlo jen k prohloubení politického chaosu, vyhlásili Britové na židovskou emigraci do Palestiny kvóty. Britské impérium zahrnovalo ohromná arabská a muslimská území, jichž byla Palestina jen částíčkou, a vyhovět Židům v Palestině mohlo znamenat konflikt s muslimy na celém Blízkém východě a v jihovýchodní Asii. Vyhnanější postoj k sionismu a možnému vzniku Státu Izrael zaujalo v roce 1937 nacistické Německo. Možnost usídlení Židů v Palestině se mu jevila jako přitažlivá, pokud to nebude mít žádné výraznější politické důsledky pro Blízký východ.¹⁹⁵ Německý konzul v Jeruzalémě však měl obavy, zda přeměna Palestiny na Stát Izrael neoslábí postavení Německa ve světě. Nato v červnu německý ministr zahraničí sdělil oběžníkem všem velvyslanectvím a konzulátům oficiální stanovisko: vznik židovského státu v Palestině bylo nutno odmítnout, jelikož Stát Izrael by se stal uzlem světového židovského spiknutí.¹⁹⁶

Poláci zaujali stanovisko odlišné od Britů i od Němců. Londýn hájil myšlenku samostatného židovského státu (někdy v neurčité budoucnosti), prozatím ale odmítal jakoukoli výraznější židovskou imigraci. Berlín odmítal vznik

židovského státu, současně ale chtěl, aby Židé co nejdříve odešli z Německa na nějaké vzdálené, blíže neurčené místo. Varšava požadovala jak hromadné vystěhování Židů z Evropy, tak židovský stát v Palestině. Polský ministr zahraničí a další diplomaté veřejně vyzývali Brity, aby uvolnili imigrační předpisy a nechali co nejdříve vzniknout domov židovského národa.¹⁹⁷ Poláci měli velmi konkrétní představy o tom, jak by nový stát měl vypadat: „Nezávislá židovská Palestina co největšího rozsahu s přístupem k Rudému moři.“¹⁹⁸ To znamenalo zábor po obou stranách Jordánu a v soukromých rozhovorech s britskými kolegy polští diplomaté dokonce nadhodili otázku Sinajského poloostrova, který náležel k Egyptu.¹⁹⁹ V roce 1937 začaly polské ozbrojené síly dodávat zbraně a výcvik židovské palestinské domobraně Hagana, která reprezentovala hlavní proud sionistického hnutí.²⁰⁰

Sionismus jakožto židovské politické hnutí byl činný po půl století a jeho stoupenci ztotožňovali budoucnost židovského národa s osídlením Palestiny a založením samostatného státu. Obecně vzato přitom věřili, že daného cíle lze dosáhnout spoluprací s Britským impériem a dalšími velmocemi. Hnutí zahrnovalo mnoho frakcí a jednotlivých politických stanovisek, avšak jeho hlavní proud byl levicový a počítal se založením zemědělských komun, které přinesou proměnu jak starobylého židovského území, tak moderního židovského národa. V Polsku představoval sionismus ideologii celého spektra politických stran od krajní levice až po extrémní pravici a vnitřní polská politika sionismu měla – k nelibosti sionistických předáků v Londýně a v New Yorku – značný vliv na směřování celého hnutí.

V září 1935, tedy právě v době, kdy Pilsudského nástupci revidovali polskou politiku vůči Židům, se světové sionistické hnutí rozštěpilo a od obecného sionismu se odloučil Vladimír Žabotinskij s programem revizionistického sionismu. Žabotinskij se na evropské Židy obrátil s výzvou k okamžité a rychlé emigraci a současně volal po okamžitém vytvoření Státu Izrael na obou březích Jordánu. Tato verze sionismu byla pro nové polské vedení lákavá. V červnu 1936 Žabotinskij představil svůj „evakuační plán“ polskému ministerstvu zahraničí. Tvrdil přitom, že nakonec bude Palestina schopna pojmout až osm milionů Židů. Několik týdnů nato byl jeho plán vyhlášen v polském tisku s tím, že během následujících deseti let mělo Palestinu na obou březích Jordánu osídlit 1,5 milionu Židů.²⁰¹

Žabotinskij chtěl, aby mandát nad Palestinou převzalo od Velké Británie právě Polsko, a dokonce navrhl, aby Polsko obdrželo mandát nad Sýrií, který by pak mohlo za palestinský mandát vyměnit anebo jej použít jako nástroj k nátlaku na Araby vůbec.²⁰² Tento styl zahraničněpolitického uvažování velmi dobře navazoval na polské diplomatické tradice: byla to představa o tom, jak vyzískat reálný vliv z ničeho. A rychlá shoda, již Žabotinskij s polským vedením dosáhl, nebyla jen plodem objektivně shodných zájmů. Při prezentaci

ve Varšavě sice Žabotinskij hovořil francouzsky, nicméně stejně jako většina polské reprezentace se narodil na území carského Ruska a základní vzdělání obdržel v ruštině. Poláci s Žabotinským sdíleli představu vybudování národního státu z impérií, která si mezi sebou dělila historická národní území.

Možná nejpodstatnější ale je, že právě v Polsku měl Žabotinskij v roce 1936 hlavní vlivovou základnu. Revizionismus byl hnutím mládeže sdružené do polojevských organizací. Zdaleka největší byl Betar, pravcová milice mladých polských Židů, jejíž příslušníci skládali slib, že zasvětit život „obrodě židovského státu s židovskou většinou na obou březích Jordánu“.²⁰³ Vzorem Betaru byly polské legie za první světové války, které – za příznivé situace, již přinesl válečný konflikt mezi impérii – připravily půdu pro polskou samostatnost.²⁰⁴ Příslušníci Betaru měli podobně jako polští legionáři jasnou organizační strukturu, procházeli výcvikem v zacházení se zbraněmi a čekali na vhodnou příležitost při všeobecném konfliktu. Naprostá většina členů Betaru prošla systémem polských škol a měla vstřípeno jeho základní poselství v duchu sekulárního mesianismu („Náš sen: zemět za náš lid!“).²⁰⁵ Při potyčkách s levicovými židovskými organizacemi zpívali členové Betaru polské vlastenecké písně – v polštině. V uniformách a ve zbroji pochodovali a cvičili při polských státních svátcích vedle polských skautů a vojáků. Jejich ozbrojený výcvik zajišťovaly polské státní instituce a vedli je důstojníci polské armády. Předák Betaru Menachem Begin členstvo Betaru vyzval, aby v případě války hájilo hranice Polska. Ve vlastním tisku členové hnutí psali o tom, že mají dvojitou vlast, Palestinu a Polsko. Po celou dobu svého fungování v nezávislém Polsku vyvěšovali sionistickou i polskou vlajku a při povstání ve varšavském ghettu v roce 1943 vyvěsili oba symboly z nejvyšší varšavské budovy.

Menachem Begin i Jicchak Šamir, výrazný aktivista Betaru, si cenili polských romantických básníků 19. století a citovali je na židovských schůzích.²⁰⁶ Uri Cvi Greenberg, hlavní básník nové židovské pravice, strávil třicátá léta v Polsku. Sekulární mesianismus Begina, Šamira a celého hnutí Betar velmi silně připomínal polskou verzi, jak se vyvinula za dlouhá léta nesamostatnosti v 19. století: oběť zde na zemi za změnu zde na zemi.²⁰⁷

Po Pilsudského smrti v květnu 1935 nebyli polští vyzvědači jediní, kdo byl vyslán na dalekou cestu s úkolem nalézt symbolicky vhodnou půdu. Členové Betaru přinášeli hrady hlíny z vlastní posvátné lokality, palestinské osady Tel Chaj, kde v boji s Araby zabýval jejich utvářený hrdina Josef Trumpeldor.²⁰⁸ (Jméno „Betar“ je označením místa posledního odporu za Bar Kochbova povstání proti Římanům. Následně bylo vyloženo jako akronym slov „Svaz Josefa Trumpeldora“.) Trumpeldor i Pilsudski přišli na svět jako poddaní ruského cara, oba zápasili o spojení národní a sociální spravedlnosti a oba utvořili legie, jež měly vypěstovat elitu pro národní armádu a národní stát. Pilsudski ve své osvobozovací válce proti Sovětskému svazu dosáhl roku 1920 vítězství,

Trumpeldor téhož roku padl – a možná tedy není tak zvláštní, že se jejich osudy protly i po smrti. Členové Betaru se hromadně účastnili Pilsudského pohřbu a dorazili na něj v seveřené formaci na motocyklech ozdobených polskou a sionistickou vlajkou. Žabotinskij při obřadu hovořil o „věčných, nezničitelných obětech na oltářích vlasti“. Pilsudski se stal ústřední kulturní postavou obou tradic, polské i židovské, oficiální i revoluční.²⁰⁹

Kolem významu Pilsudského odkazu se však nutně musely rozhořet spory.²¹⁰ Pilsudski vedl značně pestrý život a sáhl po násilí v mnoha různých kontextech. Který Pilsudski se měl stát Židům do budoucna vzorem? Snad Pilsudski-legionář, nominálně zachovávající věrnost impériu a připravující se na válku, v níž impérium bude muset činit ústupky? Tak soudil Žabotinskij a tak byl pojat i původní program Betaru. S postupem času se ale pro židovské vzbuřence stal ještě přitažlivějším Pilsudski jakožto vůdce Polské vojenské organizace, neváhající využít teroru a propagandy. Oba přístupy měly svou politickou logiku, oba se odvíjely od jistého posouzení dané historické křižovatky. Logika legií spočívala v tom, že podporou impéria během války se hromadí dluh, který je pak v míru nutno splatit. Logika terorismu spočívala v tom, že strach dokáže rozvrátit oslabený systém a prorazit cestu pro nový. Koncem třicátých let se Menachem Begin postavil proti Žabotinskému a namísto budování legií prosazoval politický terorismus. Na varšavském kongresu Betaru v září 1938 podrobil kritice Žabotinského politický úsudek.²¹¹

Tou dobou už polská vládnoucí elita aktivně podporovala nejradikálnější do-
stupnou alternativu, totiž spikleneckou Národní vojenskou organizaci v zemi izraelské (*Ha-Irgun ha-cvai ha-leumi be-erec Jisrael*, zkráceně Irgun), která na příznivou shodu okolností nechtěla čekat, nýbrž chtěla ji vyprovokovat tero-
rismem. Po arabských nepokojích a generální stávce v roce 1936 a po ústup-
cích, kterými Britové vyhověli Arabům v roce 1937,²¹² došlo mezi příslušníky Hagany k rozporům ohledně postupu do budoucna. Mladší, zřetelněji pravicoví a radikálnější členové z Hagany odešli a založili Irgun neboli Národní vojenskou organizaci, pojmenovanou a zorganizovanou po vzoru Polské vojenské organi-
zace.²¹³ Jádro Irgunu tvořili Židé z Polska, někdejší členové Betaru. Begin se v březnu 1939 stal oficiálně šéfem Betaru a pod jeho vedením se organizace stále zřetelněji stávala předstupněm Irgunu.²¹⁴

Irgun byl v kontaktu s polskou vládou prostřednictvím polského konzula v Jeruzalémě Witolda Hulanického. Instrukce od ministerstva mu nařizovala prezentovat se jako „představitel státu, jehož zájmy jsou obdobné sionistick-
kým nadějím a jenž může k uskutečnění těchto nadějí přispět“. Hulanicki byl o akcích Irgunu zpravidla informován předem, považoval jej za „velmi kom-
fortní a (pro mne) velmi potřebný politický nástroj“. Avraham Stern, jenž byl ve vedení Irgunu, byl polským agentem.²¹⁵

Avraham Stern byl dítě revoluce. Narodil se roku 1907 v židovsko-polském měs-
tě Suwalki poblíž Augustovského pralesa v západním výběžku carského Ruska. Jako dítě byl s rodinou a zároveň se statistici dalších Židů deportován, a stal se tak jedním s tisíci židovských mladíků, které zhroutil ruské říše přímo k zaujetí radikálních stanovisek. Asi šest let rodina žila v Baškirsku, pak po-
k znal velká města porevolučního Ruska a stal se komunistou, načež se vrátil do svého rodiště, nyní již na území samostatného Polska.²¹⁶ Obdivoval Pilsudského a nový stát Poláků, stejně jako předtím obdivoval Lenina a nový sovětský stát. Ve dvacátých letech se přestěhoval do Palestiny a zapsal se ke studiu na Jerusa-
lémské Hebrejské univerzitě. Profesori do něj vkládali velké naděje a považovali ho za budoucí hvězdu vznikajících židovských humanitních studií.²¹⁷ Scházely mu ale prostředky na obživu a v roce 1929 už vyložené hladověl.

Přes své spisovatelské a jazykové nadání se tak ve třicátých letech rozhodl pro politiku místo literatury. Procestoval Evropu a usiloval o podporu pro ne-
závislý židovský stát – nejprve od Mussoliniho Itálie, pak od Pilsudského Pol-
ska. Z Polska sice záhy emigroval, a nevyšel tedy z řad Betaru, nicméně v pro-
středí polské kultury si i tak připadal jako doma. Psal v polštině romantické básně o probouzení zkamenělých srdcí a ožívování mrtvých a cvičil se tím, že psal básně souběžně ve všech třech revolučních jazycích, tedy ruský, hebrejský i polský.²¹⁸ V jedné básni, jež má hebrejskou i polskou verzi, popisuje slzy, jež uronil za své šťastné dětství, neklidné mládí i neúspěšnou zralost. Dospělosti dostál vprostřed mohutných východoevropských revolučních sil: komunistic-
ké revoluce, polského nabytí samostatnosti, sionismu. Byl revolučním dítětem, které se chtělo stát otcem revoluce. „Skutečnost není to, co se skutečně zdá,“ napsal, „ale to, co skutečným učiní síla vůle a touha po stanoveném cíli.“²¹⁹

Polský konzul v Jeruzalémě Hulanicki popsal Sterna svým představeným z ministerstva jako „ideologického vůdce extremistických elementů“ Irgunu.²²⁰ V únoru 1938 poslal Drymmerovi do Varšavy žádost o setkání se Sternem. Stern pak Drymmerovi předložil návrh (s Hulanického podporou), aby Polsko poskytlo výcvik instruktorům Irgunu, kteří by následně vytvořili důstojnictvo židovské revoluční armády, a ta by dobyla Palestinu. Mužstvo by zajistilo tísí-
ce bojovníků z Betaru, přepravené z Polska.²²¹ Jeden člen Irgunu si předsta-
voval, jak „ozbrojení vojáci – celé pluky z mnoha lodí – současně přistávají na různých místech pobřeží Erec Jisrael“.²²²

Drymmer s myšlenkou souhlasil a během několika měsíců započal v jiho-
východní polské oblasti Volyn (kde polská armáda už několik let poskytovala výcvik Betaru) výcvik v poli, zatímco štábní výcvik probíhal na vojenské zá-
kladně Rembertów nedaleko Varšavy. Volyn se stala základem pro nezákonné a tajné stěhování židovských revolucionářů, kteří prošli vojenským výcvikem, do britského mandátu v Palestině. Ve Volyni více než dvě třetiny místních ži-
dovských studentů docházely na sionistickou školu a krajský guvernér Henryk Józewski sympatizoval s revolučním sionismem.²²³

K prvnímu významnému střetu mezi německou a polskou politikou vůči Židům nedošlo v Evropě, ale v Asii. Nacistické pronásledování vedlo k přílivu německých Židů do Palestiny a ten zase zapříčinil arabské nepokoje, pod jejichž vlivem se zradikalizoval pravicový sionismus a postavil polskou zahraniční politiku před novou možností: podporu Irgunu.

Polské vedení sice reagovalo na kroky Němců, Arabů a Židů, které víceméně nemohli ovlivnit, nicméně ve vlastní politice v zásadě sledovalo konzistentní linii. Úzká skupinka lidí, která po roce 1935 formovala polskou zahraniční politiku, se do jisté míry přesouvala od jedné podoby prometheovství k jiné.²²⁴ Původní prometheovství, realizované za Piłsudského, stavělo na předpokladu, že Varšava může sousedním východním národům a především Ukrajincům pomoci vymánit se spod sovětského područí a získat nezávislost. Varianta, jež se prosazovala nyní, obnášela podporu židovského národa ve střetu s britskou vládou v Palestině. Zároveň s odstupem od protisovětské linie, kterou obdivoval Hitler, se polské vládní úřady přesouvaly k prousovětskému spíknutí, které by pro nacisty – kdyby o něm věděli – bylo zcela nesrozumitelné.

Mezi první a druhou variantou prometheovství byly jisté personální vazby. Nejvýznamnějším aktivistou původního prometheovství byl guvernér Volyně Józefski, nyní stoupencec revizionistického sionismu. Jeho obdivovanými vzory byl jednak Piłsudski, jednak Żabotinskij, jehož prohlásil za „apoštola židovského světa.“²²⁵ Počátkem třicátých let jeho region sloužil za východiště ukrajinských vyzvědačů, koncem třicátých let se stal cvičištěm židovských revolucionářů. Funkcionář ministerstva zahraničí Drymmer, pod něhož spadala židovská otázka, byl původně agentem Polské vojenské organizace na Ukrajině a plnil úkoly spojené s prometheovstvím.²²⁶ Veteránem POW a prometheovcem byl také ředitel polské vojenské rozvědky Tadeusz Pelczyński, který zařizoval výcvik Irgunu. A z POW vyšel rovněž polský konzul v Jeruzalémě Witold Hulanicki.

Vedle osobních návazností tu byly i ideologické spojnice. Pro varšavské držitele moci podpora pravicových Židů znamenala podporu antikomunistů.²²⁷ Revizionističtí Židé možná jednoho dne povedou miliony polských Židů do Palestiny, ale než k tomu dojde, odcházejí určitý okruh židovských radikálů od komunismu, zmlátí při potyčkách židovské mládeky, kteří se rozhodli pro krajní levici, a podpoří polskou vládu proti Sovětskému svazu. Všichni veteráni polského konspiračního plánu jasně chápali, že Židé potřebují vlastní stát, jako ho předtím potřebovali Poláci. Židovští mladí muži, které polští reprezentanti podporovali a někdy se s nimi i osobně spřátelili, vzhlíželi k budoucímu vlastnímu státu, podobně jako starší Poláci nostalgicky vzpomínali na jeho zrod. Židovské prometheovství tak Polákům skýtalo příležitost zopakovat si prožitek mládí, jehož výdobytky se nyní zdály v ohrožení. Jeden polský diplomat tak konsternovanému zastánci hlavního sionistického proudu vysvětlil podporu revizionistů slovy: „Emocionálně jsou pro nás nejpřitažlivější.“²²⁸ Z ukrajinského na židovské prometheovství přešlo základní optimistické očekávání, že

osvobození národů zpod impérií je prospěšný vývoj a historie k němu směřují. Poláci setrvali u tradice využití zbraní slabých k boji proti říším a utváření států. Nadále ztělesňovali určitý elitní politický romantismus, víru, že obrátí techniky utváření států jsou věci nemnoha citlivých a odvážných, kteří s sebou nakonec strhnou masy. A setrvali i u záliby v konspiraci.

Mezi prvními a druhými prometheovstvím jsou však přesto jisté zřetelné rozdíly. Odpovídají základnímu posunu v polské politice vůči Židům po roce 1935. Režim se nyní stavěl mnohem rezervovaněji k možnostem změny v SSSR. Někteří účastníci prometheovského hnutí se buď stali liberálními kritiky nového režimu, nebo se přiklonili k nové, praviceverzi původní ideje. Původní prometheovství vnímalo národnostní menšiny v cizích zemích – především Ukrajince, ale také muslimské národnosti v Sovětském svazu – jako problém oné cizí země. Nakolik se první prometheovství nějak týkalo Jeruzaléma, pak jakožto centra islámských národních hnutí. Druhé prometheovství naproti tomu vnímalo určitou národnostní menšinu uvnitř Polska jakožto problém pro Polsko. Židé se z pínoprávných občanů republiky změnili v národnostní problém, který se dá řešit buď zde, nebo jinde, případně v národnostní organizovanou sílu, již lze nasadit za hranicemi. Jeruzalém se ze současného města muslimů změnil v budoucí město (polských) Židů. Pryč byla solidarita, jak ji vyjadřovalo heslo: „Za vaši a naši svobodu!“ Heslo druhého prometheovství by mohlo znít: „Za naše osvobození od vás!“²²⁹

V první verzi prometheovství chtělo Polsko podpořit menšinová práva, aby tak dalo příklad a destabilizovalo sousední režimy, jež si počínaly odlišně. Při druhém prometheovství se zdálo zcela legitimní nastolit podmínky, za nichž budou občané Polska toužit po emigraci. Autoritářský režim, jenž v Polsku vládl po roce 1935, zvažoval využití ekonomického nátlaku s cílem přimět Židy k odchodu ze země. Pokusům o pogromy sice policie bránila, ale bojkot židovských podnikatelů a obchodů považovala za legitimní ekonomické rozhodnutí. Parlament odhlasoval (reálně neprosazovaný) zákaz košer porážky. Stejným směrem se vyvíjela i občanská společnost. Profesionální sdružení, kde hráli Židé prominentní roli, musela provést novou registraci členů. Většina univerzit nečinně přihlížela bití a zastrahování židovských studentů, kteří se nakonec stáhli do zadních řad přednáškových salů, na „lávce v ghettu“. Většina římskokatolického duchovenstva v Polsku i v dalších evropských zemích nadále hlásala, že Židé nesou zodpovědnost za hříchy moderní doby obecně a komunismu zvláště.²³⁰

Na rozdíl od nacistického režimu polská vláda Židy nevydávala za skrytou sílu, jež zodpovídá za globální krize, a tedy i za veškeré útrapy Polska. Pouze je kčila jako lidi, jejichž přítomnost je hospodářsky a politicky nežádoucí. Předestírání budoucího Polska, z něhož zmizí většina současných Židů, bylo nepochybně antisemitské, ale nejednalo se o antisemitismus, jenz by Židy ztožňoval se všemi hlavními neduhy světa. A oproti Německu tu též fungovala

Göring se do Bělověžského pralesa na hon ještě vrátil: po začátku války, po zničení Polska a poté, co oddíl SS očistily okolní lesy od Židů.²³⁶

Kulby osobnosti jsou vystaveny posmrtným interpretacím. Pilsudského ná-
stupci se snažili udržet status quo naplněním jeho politického odkazu, jak
ho sami chápali, tedy udržováním rovnováhy mezi nacistickým Německem
a Sovětským svazem. Ti, kdo chtěli změnit Evropu, vzpomínali na mladého
Pilsudského: Betar měl před očima legionáře z první světové války, Irgun zas
poválečného konspiračního budovatele státu a předáka Polské vojenské orga-
nizace, nacisté vojenského velitele, který v roce 1920 porazil Rudou armádu.
Hitler v Pilsudském spatřoval „velkého vlastence a státníka“, který porazil
boľševiky jednou a jisté by se chopil příležitosti učinit tak podruhé.²³⁷ Polské
vedení sice ochotně podporovalo revoluci v Palestině, avšak pokud šlo o Evro-
pu třicátých let, chápalo Pilsudského odkaz mnohem konzervativněji: Polsko
si mělo zachovat stejnou distanci od obou zdrojů smrtelného nebezpečí – na-
cistického Německa i Sovětského svazu.

Doufalo se přitom, že pokud si Polsko dokáže uchovat neutralitu mezi obě-
ma „totalistickými státy“ (jak o nich hovořil Pilsudski),²³⁸ nedojde k válce. Po-
láci došli k názoru, že při jakékoli válce se bude Polsko muset přiklonit buď
k Sovětům, nebo k Němcům; jakákoli válka, již se jedna nebo druhá strana
zúčastní, bude totiž nutně probíhat na polském území. Plánem tedy bylo za-
stavit všechny války odmítnutím spolupráce, zablokovat obě postupující moc-
nosti tím, že Polsko zůstane nehybné. Sám Pilsudski chápал, že tuto strategii
lze využívat maximálně několik let. Jeho následníci se ale k neutralitě jakožto
zdroji vlivu jednoznačně upnuli a spatřovali v ní doktrínu. To jim zabránilo po-
chopit dosah Hitlerových ambicí a postřehnout, že Stalin přestal polský stát
respektovat a jen čeká na nabídku spojenectví od Hitlera.²³⁹

Ohledně Pilsudského smrti Göring navrhl společný německo-polský útok
na Sovětský svaz a nabídku zopakoval v únoru 1936. Podobných nabídek se
Polákům od Hitlera dostávalo po celý rok 1936. Beckův první náměstek na
ministerstvu zahraničí Jan Szembek podal po dlouhých rozhovorech s Hitle-
rem během berlínské olympiády v srpnu 1936 následující hlášení: „Hitlerova
politika vůči nám je diktována přesvědčením, že Polsko bude jeho přirozeným
spojencem v budoucích konfliktech se Sověty a s komunismem.“²⁴⁰ Téhož roku
v listopadu iniciovaly Německo a Japonsko Pakt proti Kominterně. Navenek se
sice jednalo o obrannou dohodu proti mezinárodnímu komunismu, ale ta se
rychle proměnila v základ vojenského spojenectví. V únoru 1937 – plného půl
roku předtím, než se k paktu připojila Itálie – požádal Berlín o přistoupení Var-
šavu. Varšava návrh odmítla a stanovisko pak zopakovala nejméně pětkrát.²⁴¹

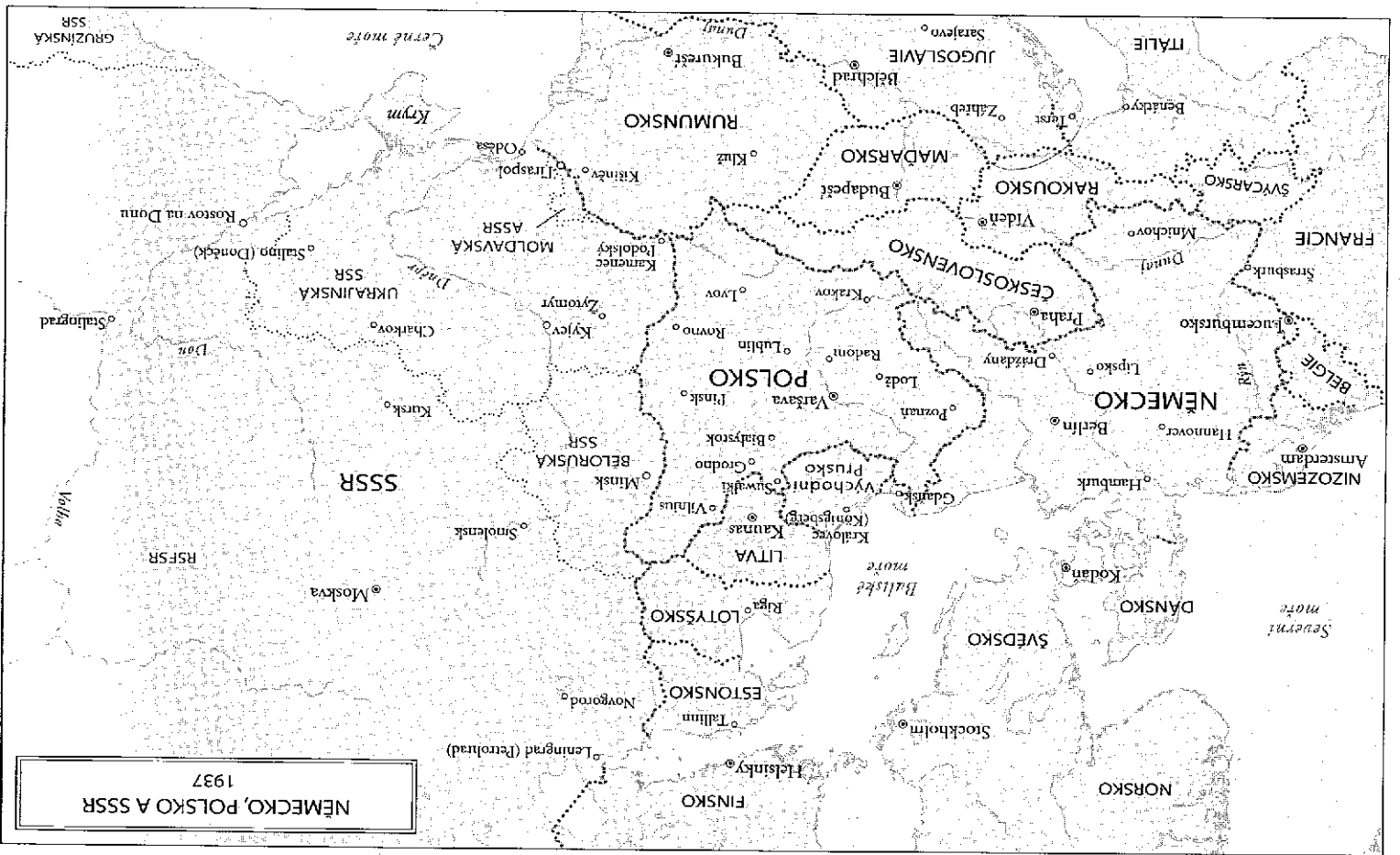
Pro polskou diplomacii to bylo krajně náročné období. Na rozdíl od Němců,
Japonců i Italů měli Poláci přímou zkušenost se střetem s komunistickou mocí
a věděli, co by konflikt se Sovětským svazem obnášel. Mnozí členové vedení

státu z konce dvacátých let se účastnili bojů se Sověty v letech 1919–1920 a měli přátele a druhy mezi oběťmi útoků Rudé armády a zásahů sovětské tajné policie, tehdy nazývané Čeka. Někteří na vlastní oči viděli stopy mučení na tělech přátel a příbuzných v hromadných brobech, a na takové věci se nezapomíná. V roce 1986 obdrželi polští diplomaté v Sovětském svazu instrukce, jak si počínat, pokud je zatkne NKVD (*Narodnyj komissariat vnutrennich děl*, Lidový komisariát vnitřních záležitostí – jak zněl nový název tajné policie).²⁴³ Počínaje rokem 1987 polští diplomaté odesílali nebo dostávali hlášení o desítivě vysokém počtu etnických Poláků mizejících z Ukrajiny, Běloruska a velkých ruských měst.

Z obecných instrukcí varšavské centrály polské vojenské rozvědky jasně vyplývalo, že katastrofálnímu postavení Poláků uvnitř SSSR by německá intervence v žádném případě nepomohla.²⁴³ Polsko nemělo k zásahu na sovětském území žádné kapacity a německá intervence by situaci jen zhoršila. V důsledku polské politiky vyrovnaného odstupu představovalo polské území soudasně německý východní štít i sovětský západní štít. Byly to velmi neblahé poměry a polští diplomaté se samozřejmě nepokoušeli jejich logiku objasňovat svým německým kolegům. Jak to u diplomatů bývá, snažili se od partnera vyzískat maximum s ohledem na jeho vlastní požadavky a přitom tímto požadavkům de facto nevyhovět. Když je Německo požádalo o spojení proti Sovětskému svazu, odkládali rozhodnutí co možná nejdéle, a když nakonec byli přinuceni k jasné odpovědi, odpovídali záporně.

V létě 1938 se Göring znovu snažil Poláky zlákat vyhlídkou úrodnou ukrajinské půdy. Situace se vyhroutil v říjnu, kdy Hitler Polákům předložil „souborné řešení“ všech otázek německo-polských vztahů.²⁴⁴ Taková velkolepá gesta byla v Hitlerově stylu a on sám věřil, že Polsku nabízí více než slušné podmínky. Nároky, jež tu vznesl na polské území, byly v porovnání s hlavním proudem německého mínění velmi mírné: Německu měl připadnout Gdaňsk čili Danzig, svobodné město na baltském pobřeží, a mělo obdržet svolení k výstavbě dálnice přes polské území, jež by propojila hlavní německé teritorium s nena- vazujícími okrsky Pruska. Oba body byly přitom předloženy k dalšímu jednání a také se o nich skutečně vyjednávalo. Problémem bylo, co dostane Polsko „oplátkou“. Jak velvyslanec Lipskému vysvětlil ministr zahraničí Joachim von Ribbentrop, pro nejbližší budoucnost si Němci představovali „společné po- cílení v koloniálních záležitostech, vystěhování Židů z Polska a společnou poli- tiku vůči Rusku na základě Paktu proti Kominterně“.²⁴⁵

Ribbentrop kladl velký důraz na ukrajinské území, jež si Polsko mělo vzít z přemóženého Sovětského svazu, ale toto lákání u Poláků nenacházelo slu- chu. Již roku 1938 se Varšava rozhodla proti intervenci v Sovětském svazu. Polské vedení přestalo věřit, že by se vnějším zásahem dala uskutečnit snad- ná proměna Ukrajiny. Podle jejich propočtů by sice Němci s polskou pomocí mohli Moskvu porazit vojensky, ale nebylo zřejmé, jak by odtud bylo možné

získat politické vítěství. Poláci si byli velmi dobře vědomi, že společný německo-polský útok na SSSR by vyžadoval masové přesuny německých jednotek kolem Polska či přes Polsko, a předpokládali, že výsledkem podobné války by byla přeměna Polska na německý satelitní stát.

Postranní rozhovory se během kritických týdnů konce roku 1938 vedly mezi Německem a Polskem o židovské otázce. Jak Hitler objasnil Lipskému v září, předpokládal společnou protizidovskou akci Německa, Polska a Rumunska. V listopadu Hitler polské vládě vzdal chválu za to, že se ujala osudového boje proti Židům. V období návrhu souhrmného řešení a při následných diskusích s polskými diplomaty Hitler zdůrazňoval pozitivní souvislost mezi protisovětskou aliancí a odstraněním Židů z Evropy, především z Polska a Rumunska. Rozvrat Sovětského svazu představoval z jeho pohledu součást širšího tažení proti planetární židovské hrozbě. Pro Poláky byl tento způsob argumentace nesrozumitelný.²⁴⁶

Navenek se zdálo, že Německo i Polsko při probíhajících rozhovorech jedná o stejném zádocím výsledku, totiž vystěhování milionů evropských Židů na Madagaskar. I když ale obě strany mluvily o tomtéž ostrově a téže akci, mínily něco velmi odlišného. Němci měli naprostou pravdu v tom, že se polské vedení bojí Sovětského svazu a chce se zbavit většího polského Židů.²⁴⁷ Poláci v tom však viděli dva samostatné problémy, přičemž snaha o vyřešení jednoho může vyvolat obtíže při řešení druhého. Každopádně odmítali myšlenku útočné války proti Sovětskému svazu a nechápali, jak to Němci myslí, když chtějí vpadnout do SSSR a současně deportovat evropské Židy. Jakákoli taková deportace by vyžadovala spolupráci koloniálních mocností, tedy Velké Británie a Francie, a ty by samozřejmě odmítly vyhovět zemím, jež se pokoušejí změnit světové uspořádání silou. A myšlenka nedávala smysl ani logisticky. Jak by mohlo Polsko zorganizovat deportaci milionů Židů a současně zemí zmobilizovat k válce? To snad má z armády odvolat desetitisíce polsko-židovských důstojníků? Pokud Poláci vůbec rozuměli německým záměrům, stavěli se k nim skepticky.

Nejtěžší ale bylo to, čemu Poláci nerozuměli. Nedokázali pochopit je-den zvláštní rys nacistického uvažování: to si stanovovalo obtížné nebo i ne-realizovatelné cíle při skrytém vědomí, že neúspěch připraví cestu k ještě radikálnějšímu postupu. Víze geopolitického uspořádání zde Polákům bránila proniknout k podstatě věci. Nedokázali pochopit, že „Madagaskar“ pro nacisty neznamena pouhé místo. Je to nálepka, záložka v hořící knize, synonymum konečného řešení: Himmlerovými slovy „naprostého vyhlazení pojmu Židé“.²⁴⁸ Pro Poláky Madagaskar představoval skutečný ostrov ve skutečném Indickém oceánu, državu skutečného francouzského impéria, cíl skutečné průzkumné mise, předmět skutečných politických diskusí, spolu s Palestinou jedno ze dvou míst, o nichž se seriózně uvažovalo jako o destinacích hromadného vystěhování polských Židů. Polské vedení nedokázalo pochopit, že nacistům nezáleží

na proveditelnosti jednoho konkrétního deportačního plánu, ale na nastolení obecných podmínek, za nichž lze Židy tak či onak odstranit.

V důsledku vlastní posedlosti ideou samostatného státu Poláci nedokázali pochopit, že se blíží krvavý vir improvizací, jehož ničivá síla rozdrťí celá spo-lečenství a prorazí cestu k nemyslitelnému. Německé vedení setrvalo u mlha-vých řečí o „Madagaskaru“ i poté, co jeho vojska začala vyvražďovat Židy ur-čené k domnělému vystěhování.

Polská politická víze sahala ke Státu Izrael, dál ne. Pokud se blíží evropská kri-ze, snad budou židovští rebelové typu Avrahama Sterna schopni zorganizovat revoltu vedoucí ke vzniku židovského státu, jenž pak přivítá miliony polských Židů. Polští důstojníci už zahájili výcvik rebelů z Irgunu, kteří měli revoltu vést, i mladíků z Betaru, kteří měli dodat mužstvo. Zatímco Hitler s Ribbentropem naléhali v prosinci 1938 na „souhrmné řešení“, vydal Drymmer instrukce, jež jasně pojmennovaly konečný účel polské politiky vůči Betaru a Irgunu: Varša-va je podporovala proto, aby byly po propuknutí krize připraveny prosazovat silou samostatný židovský stát.²⁴⁹

V průběhu roku 1938 se již pod nacistickým tlakem začínaly hroutit státy. A než rok skončil, bylo patrné, že nadchází krize.

kapitola čtvrtá

NIČITELÉ STÁTŮ

území, která na začátku neměla. Mírové smlouvy platné pro Německo a Rakousko a podepsané roku 1919 ve Versailles a v Saint-Germain proto oběma zemím výslovně zakazovaly sjednocení. Tím se samozřejmě porušovalo právo na národní sebeurčení, onen mravní princip, s nímž prezident Woodrow Wilson předstoupil před západní spojence po vstupu Spojených států do války na západní frontě v roce 1917.

Hitler i mnoho dalších Evropanů měli představu vnitřně rozporného Rakouska z počátku 20. století zafixovanou po dalších dvacet let. K habsburské monarchii, kde se narodil, ani ke kosmopolitní Vídni, kde se nedokázal prosadit jako malý, Hitler necítil sebemenší sympatie. Rakouskou metropoli považoval za nezdravou směs ras, udržovaných pohromadě jen díky zhoubným plánům Židů jakožto držitelů skutečné moci. Když se v roce 1912 přestěhoval z Vídne do Mnichova, chápal to tak, že se z neněmeckého města přesunul do německého. Podle všeho se do Německa odebral proto, aby se vyhnul povinné vojenské službě v rakousko-uherské armádě, nicméně v roce 1914 se jako dobrovolník přihlásil k německému vojsku a v první světové válce sloužil v zákopech jako spojka. Rozhodl se tak pro německou identitu a sdílel mínění mnoha německých vojáků a politiků, že stará mnohonárodnostní monarchie byla z principu odsouzena k zániku. Podle Hitlera byla minulost Rakouska nehodná Němců a její budoucnost už vůbec nestála za řeč. On sám se jakožto Rakušan připojil k Německu, a v tom ho měli všichni – samozřejmě vyjma Židů – následovat.²⁵³

Ve dvacátých a třicátých letech sice Rakousko nebylo v centru Hitlerovy pozornosti – v tomto ohniisku vždy stál Sovětský svaz –, nicméně sjednocení Rakouska s Německem měl za danou věc. NSDAP většině svých ozbrojených odnoží SA a SS byla činná v obou zemích a zvláště v Rakousku přitom bylo patrné, že aktivity těchto rasových organizací usilují o cosi víc než o vnitřní proměnu Německa: nikdy v minulosti koneckonců Německo s Rakouskem netvořily jednotný národní stát. Nejdůležitější částí nacistického programu tak pro Rakušany bylo plánované připojení – anšlus (*Anschluss*).²⁵⁴

Ale pro Eriku M. – židovskou dívku, která strávila celý svůj dosavadní život v nezávislém Rakousku a jejíž svět se 11. března 1938 nenávratně proměnil – bylo Rakousko skutečností. Přes všechny obtíže se během dvaceti let uplynulých od konce první světové války skutečně podařilo vybudovat rakouský stát. Z někdějšího císařství Rakousko podědilo hlavní politické strany, zkušené v marné srovnání s císařstvem, při poválečném založení Rakouska početně nejsilnější strana, se okamžitě zdiskreditovali neúspěšným pokusem připojit novou republiku k Německu. Přesto se těšili nepřerušované vládě v hlavním městě Vídni, a jako vůbec první socialistická strana tak samostatně řídili město s více než milionem obyvatel. Vytvořili tu miniaturní sociální stát, známý pod přívlastkem „Rudá Vídeň“. Ten se těšil oblibě a dosáhl zřetelných úspěchů.²⁵⁵

Mimo hlavní město byli hlavní stranou křesťanství socialisté. Shodně se socialistickými konkurenty za sebou měli pestrou historii demokratické soutěže

„Přes noc! Všechno se to stalo přes noc.“ Ani po letech nedokázala Erika M. skrýt svůj úžas nad zhroutilím své země, Rakouska, 11. března v noci onoho přelomového roku 1938.²⁵⁰

Ona země, kde Erika strávila velmi šťastné židovské dětství, „nejkrásnější život, jaký může dítě mít“, byla vždy poněkud nepravděpodobným výtvozem. V okamžiku propuknutí první světové války v roce 1914 byl název „Rakousko“ jen neformálním označením některých německy mluvících oblastí velmoci známé jako habsburská monarchie. Když válka skončila porážkou habsburského impéria, vzniklo Rakousko jakožto nová republika a domov uvedených německých mluvčích – většně asi dvou set tisíc Židů, většinou pobývajících v hlavním městě Vídni. Zpočátku se příliš nevěřilo, že by tato malá alpská země mohla přežít: *lebensunfähig* (neschopná života), tak zněl verdikt ekonomů i politiků.²⁵¹ V porovnání s třiapadesáti miliony obyvatel někdějšího Rakousko-Uherska měla nová země jen sedm milionů občanů. Nejbohatší území někdější monarchie připadly nově vzniklému Československu. Odloučením Rakouska od území nyní připadlých Polsku, Maďarsku, Jugoslávii a Rumunsku se rozbil ohromný a vitální vnitřní trh. Většina Rakušanů měla jen slabé povědomí vlastní národní identity anebo se považovala za Němce.²⁵²

Reprezentanti nového státu se jej pokusili ustavit jako Německé Rakousko a začlenili do ústavy příslib, že se pokusí o sjednocení s větším německým státem na severozápadě. Právě tomu ale vítězové první světové války – Američané, Britové a především Francouzi – hodlali zabránit. Z pohledu Paříže a Londýna byla právě aliance Vídne s Berlínem rozbuškou nejkrvavějšího konfliktu ve světových dějinách. Životy více než milionu francouzských vojáků nebyly obětovány proto, aby k sobě Německo mohlo po válce přičlenit rakouská

již za monarchie. Oproti sociálním demokratům ale nikdy nevěřili na sjednocení s idealizovaným Německem. Hlásili se k římskému katolicismu, a právě tímto náboženstvím se většina Rakůsanů lišila od většiny Němců. Někteří křesťanští socialisté byli monarchisté a nadšeně vzpomínali na starou mnohonorodnostní říši.

Židé byli v Rakousku oproti Německu relativně početnější a byli aktivní v obou hlavních politických stranách. Většina rakouských Židů bydlela ve Vídni a většina těchto Vídeňanů hlasovala pro sociální demokracii. Židé by se ale našli i v konzervativních sdruženích: například předák rakouského monarchického hnutí byl Žid.²⁵⁶

Hlavní linie konfliktu vedla uvnitř Rakouska mezi těmito dvěma svébytnými tradicemi, pravici a levicí.²⁵⁷ V roce 1927 sociální demokraté po čerstvém volebním vítězství zorganizovali v hlavním městě generální stávkou, nechtěli se ale pokoušet o uchopení ústřední moci. V roce 1934 křesťanští socialisté podporovali pravice a levice s levicovými ozbrojenci a výsledkem byly srážky vedoucí ke krátké občanské válce. Rakouská pravidelná armáda podporovala armádu Rudé Vídně. Sociálnědemokratická strana byla následně zakázána a křesťanští socialisté se zreformovali coby hlavní složka pravice. Mnoho rakouských politiků a novinářů napojených na sociální demokracii – včetně mnoha Židů – přehlo ze země.

Nacisté v Rakousku nikdy nebyli nejpočetnější stranou a nikdy tu nevyhráli volby. V žebříčku oblíbenosti obsazovali s výrazným odstupem třetí místo. Když ale nyní byli socialisté na kolenu a Hitlerův model se po roce 1933 realizoval hned za rakouskými hranicemi, mohli se nacisté rakouskému autoritářskému režimu vzepřít. Dne 25. července 1934 rakouští nacisté spáchali atentát na rakouského kancléře Engelberta Dollfuße, akec však nevedla k celonárodnímu povstání, v něž doufali. Pachatelé atentátu byli zatčeni a popraveni. Rakouští Židé spatřovali v Dollfußově režimu hradbu proti nacionálnímu socialismu. I když Vlastenecká fronta také vyhlížela jako fašistická organizace, vybavená vlastními uniformami, vlastním pozdravem, a dokonce i vlastní verzí kříže, která byla méně coby konkurence hákovému kříži, politicky se ubírala zcela odlišným směrem. Rakousko sice označovala za „lepší Německo“ a Rakoušany za Němce, avšak Němce nepojímala jako rasu. Mezi členy hnutí nepochyběně byli antisemité, avšak Vlastenecká fronta nezavedla žádná antisemitská opatření po Hitlerově vzoru. I přes výrazný antisemitismus na pravici i na levicí Židé dál zastávali funkce na rakouských ministerstvech a vedli víceméně nezávislou existenci jakožto rakouští občané.²⁵⁸

Hitlerův nástup k moci v roce 1933 vtiskl rakouské otázce novou podobu, splotou se stavem ekonomiky. Německé zotavení z velké hospodářské krize

působilo atraktivně bez ohledu na tradice či nacionalistické cítění. Rakoušané mnohdy nacházeli práci v Německu, a to na ně učinilo dojem. Rakousko bylo zemědělskou zemí, podobně jako jeho východoevropský soused, a hospodářská krize ho ochromila. Vlastenecká fronta sice využívala radikální symboliku, ale v oblasti hospodářské politiky patřila její vláda mezi nejkonzervativnější v Evropě. Zatímco nacistické Německo navršilo velké rozpočtové deficitory, Rakousko pod vedením Vlastenecké fronty zachovávalo přísnou rozpočtovou i měnovou politiku a pevně drželo své měnové i zlaté rezervy. Z Hitlerovy perspektivy to byl jen o důvod víc, a k tomu čím dál naléhavější, proč se Rakousko musí připojit k Říši.²⁵⁹

Zatímco Německo svou pozici uvnitř Evropy upevňovalo, Rakousko přicházelo o spojence. V roce 1934, při neúspěšném nacistickém puči, přispěchala Rakousku na pomoc fašistická Itálie. Italský duce Benito Mussolini stále doufal, že na Balkáně, v Maďarsku a Rakousku vytvoří italskou sféru vlivu. Když dva roky nato Hitler zahájil znovuvybrojení Německa, musel Mussolini přimnout roli partnera, a jak se záhy ukázalo, podřízeného partnera. Nad osudem Rakouska si umyl ruce a ponechal je na starosti Hitlerovi. V roce 1936 tak na základě takzvané gentilemanské dohody došlo k legalizaci nacistické strany v Rakousku, její členové byli amnestováni a několik jich nastoupilo i do vlády. Přístupu do veřejné sféry využili rakouští nacisté k tomu, aby ještě osvětěji prosazovali anšlus. V říjnu téhož roku oznámily nacistické Německo a fašistická Itálie vytvoření Osy – což pro Vídeň znamená politickou izolaci. Vzniklo úsloví, že Osa je rožen, na kterém se peče Rakousko.

V únoru 1938 Hitler povolal rakouského kancléře Kurta von Schuschnigg a do své rezidence v bavorských Alpách. Podobně jako jeho předchůdce Dollfuß, i Schuschnigg reprezentoval křesťanské socialisty a Vlasteneckou frontu, tedy autonomní rakouskou pravici, která připojení k Německu odmítala. Hitler požadoval ústupky, jež by znamenaly konec rakouské suverenity. Schuschnigg se nechal zastrašit, ale po návratu do Vídně se vzbouřil a navzdory Hitlerovi vypsal v otázce rakouské nezávislosti referendum. Hitler při tlaku na území, jež považoval za německá, využíval terminologii sebeurčení; nuže, nechť tedy rozhodne lid – a Schuschnigg považoval za jisté, že v referendu zvítězí. Předložená otázka byla napěchovaná tolika přednostmi na jedné straně, že bylo jasné, která odpověď je ta správná, hlasování mělo probíhat otevřeně, hlasovací listky měly mít odpovědi předtištěné, většina rakouské populace byla v roce 1938 opravdu ve prospěch nezávislosti a vládnoucí režim byl každopádně autoritářský a mohl si výsledky upravit podle potřeby.

Devátý a desátý březen 1938 byl naplněn propagandou ve prospěch nezávislého Rakouska: v rozhlasu, v tisku a podle rakouských tradic i na plakátech vylepěných ve vídeňských ulicích. Hlavní propagační heslo znělo jednoduše: „Österreich.“ Poté, co Rakousko opustila Itálie jakožto někdejší spojenec a Velká Británie s Francií jeho situaci ignorovaly, země již neměla žádné zastání

zvenčí. Aktivizaci vnitřní podpory chtěl Schuschnigg také získat proti Hitlerovým tvrzením pádný argument, jenž by mohl platit i na evropské velmoci. Hitler chápal, co je v sázce, a pohrozil invazí. Druhému kolu výhrážek Schuschnigg podléhl. Žádné referendum se nekonalo.

Erika M. měla pravdu: všechno se změnilo přes noc. Jedenáctého března večer Rakusané seděli u rozhlasových přijímačů, aby si vyslechli důležité kancelářovo sdělení. Byl to pátek večer, ale Eričina rodina – stejně jako mnozí další ortodoxní Židé – porušila sabat, aby si sdělení poslechli. Sice se nejspíš nejednalo o bezprostřední ohrožení konkrétní osoby, jaké oficiálně umožňuje porušení židovského zákona, nicméně vídeňští Židé se právem domnívali, že je pro ně tento rozhlasový proslov otázkou života a smrti. V sedm hodin padesát sedm minut Schuschnigg oznámil své rozhodnutí nebránit Rakousko před Hitlerem. V tu chvíli rakouský stát de facto přestal existovat. Formálně přešla moc na Arthura Seyß-Inquarta, právníka, jenž patřil mezi rakouskými nacisty k vůdčím postavám a jehož program zahrnoval eliminaci státního útvaru, jemuž nyní vládl. Veřejně mínění pochopilo všechny důsledky mnohem rychleji, než nacisté ve Vídni či Berlíně očekávali. Ještě téhož večera se v ulicích objevily davy lidí, kteří vyřvali nacistická hesla a chtěli napadnout Židy. Tato první noc bezzákonnosti byla pro rakouské Židy mnohem nebezpečnější než předchozích dvaacet let rakouské státnosti. Jejich svět zmizel.²⁶⁰

Druhý den ráno se začaly objevovat „vyřácaí party“ (*Reibpartien*). Příslušníci rakouské SA na základě seznamů, osobních znalostí a informací od kolemjdoucích vyhledávali Židy a přinutili je pokleknout na ulici a čistit ji kartáčem. Bylo to rituální ponižení: Židé, často lékaři, právníci a v dalších svobodných profesích, se znenačení ocitli na kolenu a před vysmívajícími se davy museli vykonávat manuální práci.²⁶¹ Ernst Polak vzpomínal, že podivná na čistění chodníků byla „zábava pro všechny Rakušany“.²⁶² Jeden novinář popsal, jak se „nakadeřeně vídeňské blondýny perou, aby se prodraly blíž k povznášejší podívané na popelavého židovského lékaře klečícího na všech čtyřech před pultem mladých chuligánů s páskami s hákovým křížem a bičky na psy“.²⁶³ Židovské dívky byly terčem sexuálních útoků, starší Židé museli na veřejnosti provádět cviky.

Symbolickou likvidační společenskou prestiže Židů provázely krádeže a plundrování židovského majetku. Jedenáctého března 1938 patřilo Židům asi sedmdesát procent nemovitého majetku na Ringsstraße, krásné kruhové tříde, která lemuje první vídeňský okresek. Od časného rána následujícího dne tento procentní podíl s každou hodinou klesal. Na židovských firmách se objevovaly nápisy, auta patřící Židům byla odcizena. SA měly seznamy židovských bytů, které chtěly pro vlastní členy, a nyní nastala jejich příležitost. Židovští profesori a soudci byli vyhnáni z kanceláří. Židé začali páchat sebevraždy: v březnu sedmdesát devět případů, v dubnu dalších šedesát dva.²⁶⁴

Reibpartien měly i politický ráz. Židé čistili ulice na určitých stanovených místech a louhem, kartáčem a holýma rukama odstraňovali slovo, jež sem bylo napsáno jen o pár dnů dřív: Rakousko. Byl to slogan Schuschniggovy propagační kampaně před referendem, jejíž organizování se nyní dalo přisoudit Židům, a byl to také název státu, jehož občany Židé byli. Židé doslova odepisovali Rakousko a čimlí tak přímo na ulicích, obklopeni kruhy civějících a šklebících se posměvačů.²⁶⁵

Rakusané se od svých někdejších spolubčanů a od mizejícího státu oddělili nejenom svým počínáním a vyjadřováním, ale také odznaky na klopě – což byla, podobně jako hesla na chodníku, další tradice rakouské politické kultury. Nejenom nacisté, ale i dřívější stoupenci sociální demokracie či křesťanských socialistů si nyní připíchli nacistické odznaky. Stát mezi diváky na *Reibpartien* tedy nebylo prostě pozorování a nebyl to neutrální akt. Samo diváctví bylo politickým sdělením, kde leží nové skupinové hranice a komu je přičena vina za minulost. My se díváme, oni pracují. Za Rakousko a starý pořádek nesou zodpovědnost Židé, ne my. Jejich nynější trest je důkazem jejich dosavadní spolupráce a naše odloučenost je důkazem, že jsme bez viny. Dokonalé pokrytectví, dokonalé vyvázání se ze zodpovědnosti. Během okamžiku nahradilo raso-ově organizované násilí dvě desetítky let politické zkušnosti.

Rakouský satirik Karl Kraus napsal v roce 1922, že Rakousko představuje laboratoř konce světa. Nyní se stalo experimentálním terémem pro Němce a přineslo řadu překvapivých poučení. Jak vzpomínal jeden vídeňský Žid: „Rakusané se znenačení stali antisemity a učili Němce, jak zacházet se Židy.“²⁶⁶ V Rakousku do té doby neplatily žádné norimberské zákony, Židé tu ve veřejném životě nenaráželi na žádná omezení a nebyli vylučováni ze společnosti. Až do Schuschniggova proslovu byli zcela rovnoprávními občany. Hráli významnou roli v ekonomice a někteří plnili i důležité funkce ve státní správě. Konec rakouského státu strhl na rakouské Židy vlnu násilí srovnatelnou s utrpením, které dopadlo na německé Židy za víc než pět let Hitlerovy vlády. Rakouskými organizátory byli sice zpravidla nacisté, ale jednali v situaci hroutícího se státu, která dovolovala, aby vývoj postupoval rychleji a dospěl dál. Je paradoxní, že oddíl SA, které roku 1934 utrpěly v Německu ponižení při noci dlouhých nožů, nyní provedly cosi jako onu „druhou revoluci“, po níž dychtili zavraždění vůdové; pouze se tato revoluce konala v Rakousku, a ne v Německu.

Výkon, který rakouští nacisté podali za pouhých několik hodin a dnů, byl pro nacisty z Německa skutečnou a nečekanou inspirací. Okamžitá podpora anšlusu překvapila a potěšila i samotného Hitlera, jenž anexi vyhlásil na velkém čtvercovém náměstí Hrdinů (*Heldeplatz*) pod vídeňským Hofburgem. Stalo se tak 15. března, čtyři dny po Schuschniggově kapitulaci. Spolu s Hitlerem přijeli i nacističtí předáci, kteří anarchie vyvolané oddíly SA využili pro vlastní účely. Dne 28. března nařídil Hermann Göring systematické přerozdělení uloupeného židovského majetku.²⁶⁷ Ještě během roku 1938 byly arizovány

asi čtyři pětiny židovských podniků na rakouském území, což bylo tempo podstatně vyšší než v Německu. V srpnu ustavil ve Vídni ředitel židovské sekce Heydrichovy SD Adolf Eichmann Ústřednu pro židovské vystěhovalectví (*Zentralstelle für jüdische Auswanderung*).²⁶⁸

Během roku 1938 odešlo z Rakouska asi šedesát tisíc Židů, zatímco z Německa jen asi čtyřicet tisíc – a z toho většina poté, co nacisté i v Německu zužitkovali poznatky z Vídne.²⁶⁹

Roku 1935 byli německí Židé srazeni do pozice občanů druhé kategorie. Roku 1938 pak nacisté zjistili, že neefektivnější způsob, jak Židy zbavit ochrany poskytnuté státem, je zničit stát. Legálně prováděná diskriminace se vždy komplikuje tím, že může přinést nepředvídané důsledky v jiných oblastech práva a správní praxe. Značně pomalu se postupovalo dokonce i v oblastech, jež mohly vyhlížet jednoduše, například v zabavování majetku a podněcování k emigraci. Po zhroucení Rakouska se však rakouští Židé ocitli zcela bez státní ochrany a stali se obětí většiny odhodlané distancovat se od minulosti a přidružit se k budoucnosti. Soupenecům násilí a loupení poskytl stav bezstátní jedinečnou příležitost. Logika anexe vyžadovala, aby nacistický stát tuto možnost zase ukončil: Rakousko se totiž mělo stát součástí Německa a anarchie podněcovaná oddílů SA by podkopala možnosti vlády i přímo v Německu. I krátkodobě a dočasně bezstátní však mělo zásadní důsledky. V březnu 1938 si mohli nacisté vůči Židům poprvé počínat, jakkoli se jim zlíbí, a vedlo to k ponížování, loupežím a útěku.

Radikální sionista Avraham Stern, stojící ve službách Polska, se shodou okolností v téže době nacházel ve střední Evropě: v návaznosti na kongres revisionistických sionistů, který se konal v lednu 1938 v Praze, podnikl návštěvu Varšavy, kde konzultoval s polskými představiteli. Při návratu z Polska do Palestiny se krátce zastavil v Rakousku a vyjednával s novými nacistickými úřady o vystěhování několika svých pravicových spolupojovníků do Palestiny (jeden z těch, jejichž výjezd takto dohodl, měl za to, že Stern „vyjednával s Eichmannem“).²⁷⁰ Přesně v takový vývoj Poláci u Sterna doufali, i když v mnohem větším měřítku.²⁷¹

V den anšlusu – 15. března 1938 – polští diplomaté připravovali žádost Američanům ve prospěch sionistů: žádali americké ministerstvo zahraničí o nátlak na britské ministerstvo zahraničí, aby britská vláda povolila židovským utečencům z Evropy vstup do Palestiny.²⁷² Obecně vzato Poláci pobízeli americké diplomaty k podpoře nezávislého Izraele v co možná největší možné míře. Načasování nebylo zvoleno náhodou. Hlavní důsledek anšlusu byl pravým opakem toho, co si přálo polské vedení: německá i polská politika chtěla dostat Židy pryč, a nyní rozšířené Německo posílalo Židy do Polska. Asi dvacet tisíc Židů pobývajících v Rakousku mělo polské občanství, mnozí

se přihlásili o právo na návrat do země původu a obdrželi svolení. Jelikož imigrace do Ameriky i Palestiny zůstávala zablokovaná, muselo Polsko s rozšířením německé moci čekat ještě víc židovských přistěhovačů.

Polská diplomacie bez oddechu pracovala na tom, aby se Palestina zprístupnila židovským osadníkům, ale Polsko nemělo žádné nástroje, jak si v tomto bodě něco vynucovat.²⁷³ Německé perzekuce Židů přiměly Velkou Británii k tomu, že postoj vůči židovské imigraci do Palestiny jen přitvrdila. Polské ministerstvo zahraničí požádalo po anšlusu polský parlament o možnost nahlédnout do dokumentace všech občanů, kteří pobývali více než pět let v zahraničí, a pravomoc mu byla 31. března 1938 udělena.²⁷⁴ Litera zákona i vnitřní byrokratická korespondence se sice výrazu „Žid“ vyhýbala, avšak účel nového postupu byl jasný: zadržet následující vlnu navracejících se polských Židů. Jak se vyjádřil sám Drymmer, cílem bylo „vyloučit osoby nevhodné a především se zbavit destruktivního živlu“,²⁷⁵ čímž nepochybně mínil Židy. V polském chápání občanství tak došlo ke kvalitativní změně. Stalo se to pod tlakem anšlusu a imigračních kvót v Palestině a v USA a jako vzor sloužilo Německo. Až do roku 1938 polští diplomaté bez ohledu na své možné osobní postoje vždy intervenovali za všechny polské občany včetně Židů.

Nacisté si uvědomovali, jaké dopady by polská iniciativa měla na přibližně šedesát tisíc Židů s polským občanstvím, kteří roku 1938 sídlili v Německu. Pokud by títo lidé při pobytu v Německu ztratili polské občanství, stalo by se velmi obtížným deportovat je následně do Polska. Berlín Varšavu požádal, aby uplatnění nového zákona odložila, a Německo zmobilizovalo svůj silový aparát k zatím největší akci. Heydrich s Himmlerem svolením zorganizoval 28. října v noci nucené vyhnání asi sedmnácti tisíc Židů s polským občanstvím přes německo-polské hranice. Na tehdejší dobu to bylo skandální hromadné uplatnění síly a také to byla první významná akce tohoto druhu provedená oddílů SS, jejichž příležitostí k násilí spolu s rozšiřováním německých hranic rychle narůstaly. Vše se odehrálo ve zvláštním kontrastu se slovy nacistického vůdce, který v téže době komunikoval s polskou vládou ohledně společné židovské politiky.²⁷⁶

V evropských metropolích se mohl roku 1938 zánik státu jevit jako cosi, co se stává jiným národům, snad i při prospěšné korekci poválečného uspořádání. Se zmizením Rakouska si západní mocnosti ani Polsko nedělaly starosti. Hledisko Židů však bylo odlišné: uvědomovali si, že se tu rozbíhá jejich obecné vydělení z evropských států, a začínali pociťovat, že nemají kam odejít. V červenci se otázkou židovské emigrace zabývali ve francouzském lázeňském městě Évian-les-Bains reprezentanti dvaatřiceti zemí pod vedením USA. K přijetí Židů na vlastní území svolila jediné Dominikánská republika. Současně se různé způsoby, jimiž byli Židé v Evropě vydělováni ze států, začaly propojovat a navzájem se posilovat. Německé pohlcení Rakouska vyhnalo Židy do Polska. Varšava

odpověděla snahou upřít Židům pobývajícím v zahraničí polské občanství. Na to zareagoval Berlín vyňáním přesné této kategorie lidí přes polskou hranici.²⁷⁷ Měreno dobovými měřítky se to Židům jevílo jako katastrofa, zvláště pak dotčeným jednotlivcům a rodinám. Často byli veškerou svou existencí ukotvení v Německu a s Polskem měli jen velmi slabé vazby.

Například rodina Grynszpanů se do Německa přestěhovala z carského Ruska v roce 1911, sedm let před tím, než Polsko nabylo nezávislosti. Mladší generace se narodila v Německu, hovořila německy a považovala se za Němce. Po roce 1918 všichni obdrželi polské pasy, jelikož rodiče pocházeli z té části Ruské říše, z níž vzniklo Polsko. Roku 1935 vyslali manželé Grynszpanovi tehdy patnáctiletého syna Herschela k tetě a strýci do Paříže. V roce 1938 mu skončila platnost polského pasu i německých víz a Francie mu odepřela právo pobytu. Teta a strýc ho museli ukrýt v přístavku, aby nebyl deportován. Třetího listopadu mu ukázali pohlednici od sestry, odeslanou bezprostředně poté, co nacisté rodinu vyhnali z Německa do Polska: „Je s námi konec.“ Den nato si Herschel Grynszpan koupil zbraň, zajel metrem na německou ambasádu, požádal o rozhovor s někým z diplomatického sboru a diplomata, který pak před něj předstoupil, zastřelil. Jak se přiznal francouzské policii, byla to pomsta za utrpení jeho rodiny a jeho lidí.²⁷⁸

Část nacistického vedení považovala za možné přikročit na německém území ke konečnému řešení. Goebbels s Hitlerovým svolením zorganizoval v noci 9. listopadu koordinované útoky na židovský majetek a synagogy; s odkazem na hory rozbitého skla událost vešla do dějin pod označením křišťálová noc. Tyto oficiálně řízené pogromy byly pro mnoho německých Židů skutečně otravnou zkušeností. Asi dvě stě německých Židů bylo zabito nebo spáchali sebevraždu.²⁷⁹ Číleným násilím prováděným přímo na území Německa se tak v listopadu 1938 uzavřel kruh otevřený rozbitím rakouského státu. Anšlus vedl k útoku Židů do Polska, to podnítilo nové polské restrikce vůči Židům s pobyttem v zahraničí, to přimělo Němce k vyhnání polských Židů a to vyprovokovalo vraždu v Paříži, která posloužila za záminku organizovaného násilí v Německu. Výsly přitom najevo nejenom důsledky umežněné zhroutením Rakouska, ale také meze, jimž nutně podléhal přenos rakouských násilností dovnitř Německa. Násilí na veřejnosti bylo proveditelné a přípustné během krátkého intervalu od zhroutení rakouské moci k utužení moci německé. Podobné mezidobí nebylo možné v Německu vytvořit. Německý stát neměl být zničen.

Při křišťálové noci Goebbels předvedl, že rakouský model vyvlastňování a vyhnání přece jen může fungovat i v Německu. Teprve poté, co k násilnostem došlo v celostátním měřítku, začali němečtí Židé odcházet z dosavadní domoviny ve velkém. Ukázalo se ale, že násilnosti páchané přímo na území Říše představují slepou uličku. Většina veřejného mínění takové rozbroje zahrhovala a očividně zoufalství Židů k sobě poutalo vyjádření soucitu, nikoli duševní odstup, jak nacisté očekávali. Samozřejmě bylo zcela dobře možné,

že Němci nechtěli sledovat, jak se na Židech páchá násilí, ale zároveň nechťó-li kolem sebe vůbec vidět Židy. Göring, Himmler a Heydrich okamžitě dospěli k závěru, že provádět takovýto zásah přímo v Německu byl omyl. Krátce nato začali organizovat pogromy víceméně stejně, jako to učinil Goebbels, ale za německými hranicemi a za války, na místech, kde německá vojenská síla rozdrtila stát.²⁸⁰

Ačkoli Hitler Goebbelsovi původně dal k akci volné ruce, nijak se ho nyní nepokoušel hájit a na veřejnosti o křišťálové noci neřekl ani slovo.²⁸¹ Tři dny nato prohlásil Göring, že Hitler nyní osloví západní mocnosti s plánem přesídlení Židů na Madagaskar.²⁸² Dva týdny po křišťálové noci Hitler probíral plán deportace evropských Židů na Madagaskar s dezorientovanými polskými diplomaty. Poláci nechápali, jak hodlají Němci provést tak složitou logistickou operaci, když se jim přitom v Rakousku i Německu očividně podařilo vyvolat jediné chaos.²⁸³ S ohledem na dopady předchozích kroků Německa vůči Židům a v kontextu probíhajících diskusí o „souborném řešení“ problematických bodů německo-polských vztahů navíc celá myšlenka nepostrádala příděch vydivání. Kroky německé vlády už tak vyhnaly jen za rok 1938 do Polska asi čtyřicet tisíc Židů. Pokud Polsko svolí ke zlepšení vztahů s Německem na základě podmínek navržených Hitlerem, pak tedy Německo přestane posílat Židy do Polska a naopak začne spolupracovat na jejich odesílání jímam. Židovská otázka se v německo-polských vztazích stala zdrojem napětí a německé vydivání bylo jedním z důvodů, proč Hitlerova myšlenka souborného řešení německo-polské problematiky s příslibem společného postupu ohledně židovských záležitostí nepůsobila přitažlivě.

Hitlerův vyjednávací styl, ve Vídni tak efektivní, dosáhl roku 1938 ve Varšavě pravého opaku zamýšleného účinku.

V průběhu roku 1938 – zatímco se Hitler úspěšně snažil rozbit rakouský stát a neúspěšně usíloval o navázání spojení s Polskem – se též pokoušel vyprovokovat konflikt s Československem. Záminkou bylo postavení tří milionů československých občanů, kteří se hlásili k německé národnosti. Když Hitler v únoru 1938 vyhrožoval rakouskému vedení, prohlásil současně, že českoslovenští Němci se nacházejí pod jeho osobní ochranou. To sice nemělo žádný právní smysl, ale přesně o to šlo: podstatné nejsou státy, nýbrž rasy; podstatné nejsou konvence, nýbrž vůdcova osobní rozhodnutí. Když v březnu 1938 padlo Rakousko, stahovala se mračna i nad budoucností Československa.

Na německé menšiny v Československu ani nikde jinde neměl Hitler žádný upřímný zájem. Němci, jak je chápal, tvoří rasu a mají právo na to, co si sami dobudou. Problematiku menšin hodlal využít ke zmatení nepřítelů a rozpoutání války, v níž budou pak všichni Němci moci prokázat svou rasovou odolnost. Vzněl jménem československých Němců nároky, jež sám považoval za neuskutečnitelné, a když mu následně Československo a jeho spojenci ve všem

vyhověli, byl frustrován. Výsledkem bylo druhé improvizované zničení evropského státu, které dále zhoršilo postavení evropských Židů.

Československo bylo – podobně jako Rakousko – plodem mírových ujednání po první světové válce. Zatímco ale Rakousko, coby zlomkový následnický stát habsburské monarchie, bylo zirestáno jakožto nepřítel, nový československý stát byl poskytnut za odměnu národu považovanému za spojence. Rámec staré habsburské monarchie českým politikům dlouho vyhovoval: mnohonárodnostní ráz Rakousko-Uherska a jeho liberální ústava Čechy ochraňovaly před nadvládou Němců. O nezávislé státnosti začali hovořit až ve chvíli, kdy byla ohrožena sama existence monarchie. V polovině první světové války už se zdálo, že je císařství bez ohledu na výsledek konfliktu odsouzeno k zániku. I kdyby císařské Rakousko zvítězilo, mohlo by být jediné satelitem Německa a to by vedlo k útisku Čechů. Pokud monarchie prohraje, pak ji zničí vítězná západní demokracie. Za této situace začala skupinka Čechů lobbovat v západních metropolitách za uznání samostatnosti. Jelikož český národ byl početně nevelký, začali tvrdit, že jeho součástí jsou i Slováci, a protože chtěli získat obranyschopné území, žádali o pohorí s převahou německého obyvatelstva. Vznik Československa se opíral o princip sebeurčení se středou příměsí politického realismu. Československá republika tak připomínala starou habsburskou monarchii: byla mnohonárodnostní a liberální. Oproti sousedním státům si až do roku 1988 udržela demokratický systém. Ve své snaze o její rozboření označil Hitler hornaté kraje obývané Němci za „Sudety“, a vyvolával tak falešný dojem, že příslušná území vykazují určitou historickou jednotu. Hitlerem vytýčená oblast sice vykazovala německou většinu v celkovém součtu, ale zahrnovala i zóny s českou většinou. Spadaly do ní přírodní zdroje Československa a také impozantní pevnůstky, jež vybudovala československá armáda. Československý zbrojní průmysl byl v dané době nejlepší v Evropě a Hitlerem požadovaná zóna zahrnovala i hlavní zbrojovky. Slavné Škodovy závody, industriální komplex ce-loevropského významu, se nacházely asi pět kilometrů za hranicemi „Sudet“.²⁸⁴

Československo bylo výtvořem západních demokracií a považovalo se za jednu z nich. Navázalo spojení s Francií a těšilo se jisté přízni – ač možná menší, než by zasluhovalo – i ve Velké Británii. Inteligentní pozorovatelé v Paříži chápali, že Hitlerem proklamovaná obrana Němců je politickou přípravou na invazi do Československa, jež by – pokud Francie splní své smluvní závazky – vedla k celoevropské válce. O ochranu Československa nyní vyjádřil zájem i Sovětský svaz a vyslal předběžné signály do Paříže.²⁸⁵ Francouzské vedení doufalo, že s Moskvou vyjedná uspořádání, které by dokázalo Hitlera zastrašit, nebo by alespoň odstranilo možnost, že bude Francie muset Německu čelit sama.

Přesně ve stejnou dobu ale tajná policie NKVD při strašlivé vlně teroru popravila polovinu důstojnického sboru Rudé armády.²⁸⁶ Francouzský generální štáb sice neznal podrobnosti, nicméně francouzským důstojníkům a diplomatům

neuniklo, že jejich sovětské protějšky čas od času beze stopy zmizí. A i bez ohledu na tyto demoralizující souvislosti by Francouzi museli přesevředit Polsko nebo Rumunsko k umožnění přechodu sovětských sil. Sovětský svaz neměl s Československem společnou hranici, a jakákoli intervence Rudé armády by tedy vyžadovala přechod sovětských jednotek přes třetí zemi. Z Varsšavy a Bukurešti se československá krize začínala, jevit jako záminka pro sovětský zásah ve střední Evropě. Sovětské invaze na vlastním území se Poláci a Rumuni báli více než německého vpádu do Československa.

Druhá evropská krize roku 1938 vyvrcholila v září. V květnu Hitler nařídil přípravy na válku s Československem s očekávaným zahájením útoku v říjnu. Současně instruoval předáky německé národnostní menšiny k eskalaci svých požadavků. Dne 12. září pronesl efektní, ač fakticky zcela nepodložený projev o tom, že je nutno Němce zachránit před českou politikou vyhlazování a smést Československo jako takové. Nic ale nezaručovalo, že se jeho touhy naplní. Československá republika byla v řadě ohledů velmi impozantním státem, jenž svou kombinací majetkové prosperity a vnitřní svobody nenacházel ve střední Evropě a možná i na celém kontinentu sobě rovna. Možnost zániku Československa se vynořila vlivem toho, že se o tomto zániku začalo otevřeně mluvit – zvláště poté, co si evropské představitelé začali namlouvat, že vyhovět této rétorice znamená vyhovět hlasu rozumu.

Londýn a Paříž vybízely Prahu ke kompromisu, Sověti však signalizovali ochotu zasáhnout ve střední Evropě na obranu Československa. U polských hranic byly rozmístěny čtyři sovětské armádní skupiny. Tři dny po Hitlerově projevu sovětský režim zrychlil etnické čistky v západním pohraničí. Počínaje 15. zářím 1938 prováděl sovětský aparát v rámci takzvané polské operace hromadné a okamžité popravby bez jakýchkoli posuzovacích procedur. Na místní úrovni se zakládaly „trojky“ tvořené tajemníkem místní stranické organizace, prokurátorem a důstojníkem NKVD.²⁸⁷ Trojky měly pravomoc odsuzovat k smrti a rozsudek i neprodleně vykonat. V ústně předávaných instrukcích se jasně uvádělo: „Poláci mají být naprosto vyhubeni.“²⁸⁸

Muži polské národnosti byli v září 1938 ve velkém počtu střeleni na celém území sovětské Ukrajiny, jež sousedila s Polskem. Ve Vorošilovgradu, dnešním Luhansku, sovětská aparátčička projednala v rámci takzvané polské operace, provedené v období československé krize, 1226 případů a nařídila 1226 poprav.²⁸⁹ Sovětské jednotky tu přecházely z vesnice do vesnice jako švadrony smrti. Muže zastrešili, ženy a děti odeslaly do gulagu; zprávy se pořizovaly až následně. V Žytomyrské oblasti, sousedící s Polskem, Sověti 22. září odsoudili k smrti sto lidí, následujícího dne 138 lidí a 28. září 408 lidí.²⁹⁰

Na tento den Hitler stanovil termín útoku na Československo.²⁹¹ Německá armáda stála na československých hranicích, Rudá armáda stála na polských hranicích a byl přiciměním NKVD – hromadným zabíjením a deportacemi – očištěn od záškodnických živlů. Vstup Němečů do Československa by poskytl

záminku pro invazi Sovětů do Polska. Možná by Rudá armáda následně vstoupila i do Československa a střetla se s německou armádou. Pravděpodobnější ale je, že by s Německem usilovala o příměří, jež by SSSR dovolilo zabrat si polské území bez konfliktu s Německem. Je to plně oprávněné podezření, neboť sovětské síly se pak na polských hranicích znovu nakupily o jedenáct měsíců později, poté co Moskva uzavřela s Berlínem dohodu přesně v tomto duchu. Nelze to ale zjišťit spolehlivě, neboť krizi se podařilo vyřešit bez boje. Dne 30. září 1938 představitelé Velké Británie, Francie, Itálie a Německa v Mnichově rozhodli, že Československo má Hitlerovi požadovanou území postoupit. Československo se na mnichovské dohodě nijak nepodílelo a nebylo jí právně vázáno. Skončilo ale opuštěno přáteli a spojenci a státní vedení rozhodlo, že samo válku s Němci ne zahájí. Československé vojenské a policejní jednotky se v říjnu stáhly a rozpoutaly se politické násilnosti, především mezi Němci navzájem, když nacističtí sympatizanti začali pobíjet sociální demokraty jakožto členy strany, která už v nacistickém Německu stála pět let mimo zákon. V listopadu byly „Sudety“ připojeny k Německu – včetně obyvatelstva, hor, pevnůstek, zbrojovek i všeho ostatního. Operační skupina (*Einsatzgruppe*) obdržela úkol odstranit politické odpůrce, ovšem s výslovným zákazem zabíjet. Přibližně třicet tisíc sudetských Židů se – stejně jako pár měsíců před nimi Židé rakouského nebo prošli a všichni přišli o majetek. V pozůstatku Československa se Židé obávali naprostého zhroutení svého státu, z něhož by pro ně plynula ztráta majetkových práv. Židé drželi asi třetinu československého bankovního a průmyslového kapitálu; ten z valné většiny přešel koncem roku 1938 a počátkem roku 1939 velmi lacino na Němce.²⁹³

Polsko mělo společné hranice s takřka všemi zeměmi, jež v roce 1938 postihla krize státností, tedy s Německem, Československem i Sovětským svazem. Sympatie Varšavy pro Prahu byly nulové, jelikož československá armáda v roce 1919 – v době, kdy byli polští vojáci zaměstnáni válkou se Sověty – obsadila průmyslově významné území na Těšínsku. V hlášeních polské diplomacie je Československo charakterizováno jako „umělý výtvar“ a „nesmysl“.²⁹⁴ Když se Berlín vyhlásil za obránce práv německé menšiny v Československu, Varšava jej následovala a vyhlásila se za ochránce československých Poláků. Když Německo obsadilo Sudety, Polsko využilo příznivé chvíle a zabralo si Těšínsko, obsazené Čechoslováky v roce 1919.

Polsko v tomto období vypadalo jako německý spojenec, i když přitom sledovalo nezávislou politiku a muselo ji Berlínu vysvětlovat. Důvody, proč Polsko chtělo Těšínsko, se zčásti kryly s důvody, proč Německo chtělo Sudety: byla to oblast bohatá na přírodní zdroje, železniční spojení a průmysl. Těšínsko by Polsku pomohlo s přípravami na válku. Německo ovšem nemělo naprostou jistotu, na čí straně bude Polsko bojovat. Polská diplomacie se v Berlíně snažila

zajistit si kredit za „rozhodný postoj“ proti Sovětskému svazu, ale neúspěšně.²⁹⁵ Hitler vědomě usiloval o vyvolání celoevropské války a hodlal ji přijmout v jakékoli podobě. Sovra mu mohlo imponovat, že se Polsko osvědčilo jakožto bariéra proti sovětské intervenci v Československu, když přitom ve skutečnosti dychtil po útočné válce proti Sovětskému svazu. Očekával od Poláků mnohem víc než jen napodobování německých metod v regionálních krizích a otevřeně jim to říkal.

Německé území již v listopadu 1938 zahrnovalo celé Rakousko a podstatnou část Československa. K Říši se připojilo asi devět milionů obyvatel, ale také rakouské zlato a československé zbrojovky. Hitler měl očividně za to, že za nastalých podmínek bude polské vedení sova moci odmítnout jeho nabídku „souborného řešení“ německo-polské problematiky. Německo koneckonců předvedlo, že si stejně dokáže vzít, co chce. Varšava podle Hitlera neměla jinou možnost než uznat, že vůči Židům a SSSR má s Berlínem společné zájmy. Varšava však posuzovala židovskou i sovětskou otázku podstatně odlišně a silně německá moc ji nepobízela ke kompromisu, nýbrž v ní vyvolávala obavy. Poláci chápali – a Němci jim to také léta opakovali –, že územní úpravy ve střední Evropě jsou jen malou částí mnohem dalekosáhlejšího plánu.

Zhroutení Rakouska i Československa vyostřilo židovskou a ukrajinskou otázku způsobe, který ve Varšavě vyvolával nervozitu. Vídeňské *Reibparieren* a královská noc zahnal do Polska desetitisíce Židů. Mnichovská dohoda zase otevřela otázku budoucnosti celého československého území včetně jeho východního výběžku, označovaného Podkarpatská Rus. Německo tuto oblast prohlásilo v říjnu 1938 za samostatnou. Podle článků první vídeňské arbitráže z listopadu 1938 byl jižní pás postoupen Maďarsku a zbytek pak Německo uznalo za nezávislý stát. Po jistou dobu v říjnu měla ve státech určitý vliv Varšava, pak ale její odhly vytlačil Avgustyn Vološyn a další ukrajinskí nacionalisté, stoupenci názoru, že Polsko se má rozpadnout a z jeho území má vzniknout samostatná Ukrajina. Ukrajinskí revizionisté, zaštitováni Německem, tak ovládali citlivé území přímo na polských hranicích právě v době, kdy se rozhodovalo o budoucnosti německo-polských vztahů. Během závěrečných týdnů roku 1938 Varšava soudila, že Berlín využívá ukrajinského nacionalismu proti Polsku – a to přesně v době, kdy německí diplomaté Polsku slibovali ukrajinské území vydobyté na Sovětském svazu.²⁹⁶

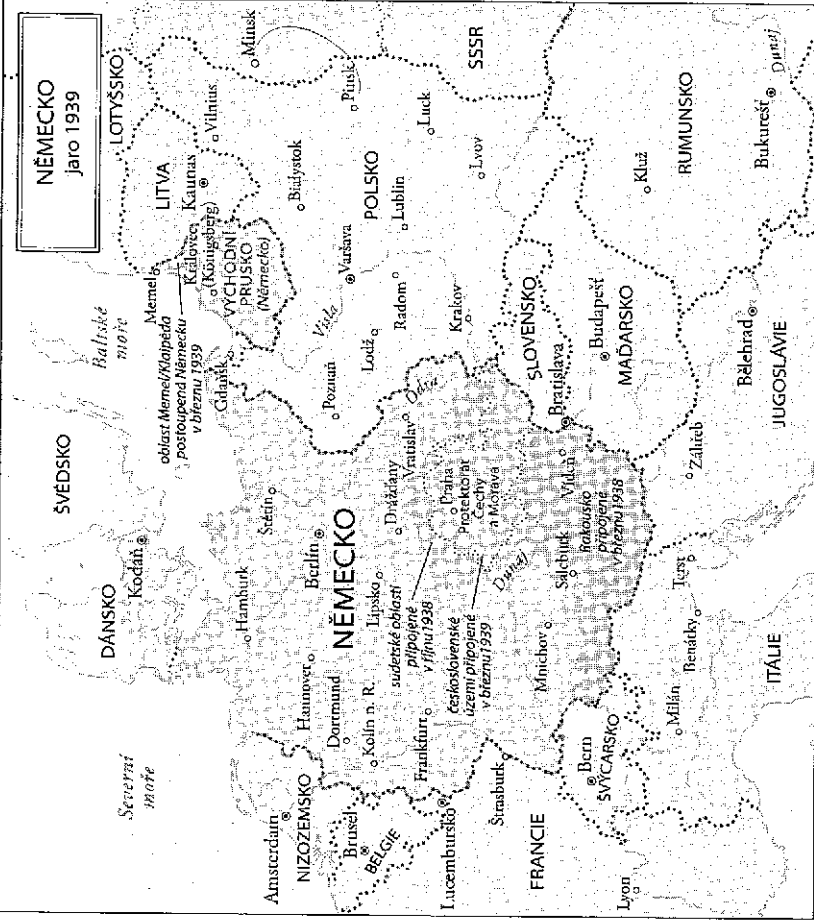
Německo od Polska chtělo územní ústupky a oplátkou příslibilo trojí válku proti SSSR, vyřešení židovské otázky a zisk ukrajinského území. Polská vláda si žádnou válku nepřála a u židovské a ukrajinské problematiky pochybovala o upřímnosti německé nabídky: zdálo se jí, že příslušné návrhy buď nedávají jasný smysl, nebo jsou pronášeny s postranními úmysly. Pochybnosti, jež na sklonku roku 1938 obklopovaly Ukrajinu, byly důvodem navíc, proč si Hitlerův návrh souborného řešení nezáskal ve Varšavě podporu.

požádali, aby se v Berlíně netvrdilo, že se podařilo dosáhnout jakékoli dohody nebo že lze jakoukoli dohodu očekávat. V týž den, kdy se konaly jejich rozhovory, otiskly *New York Times* článek, kde polský ministr zahraničí Beck postavil SSSR v přístupu k zahraniční politice naroven nacistickému Německu. Oba sousedy své země tak v zahraničním tisku označil za „spojence“, a dal tím najevo, že Polsko se nepřidá k žádné ze stran v boji proti druhé. Den nato se Ribbentrop vrátil do Berlína v pevném převědění, že se Polsko nikdy nestane německým spojencem proti Sovětskému svazu.²⁰⁶

Ribbentrop se z Varšavy vrátil ve čtvrtek a následující pondělí pronesl Hitler nejslavnější projev své kariéry. Třicátého ledna 1939 Hitler před říšským sněmem prohlásil, že pokud Židé započnou světovou válku, ta skončí jejich vyhubením. Polsko bylo pro Hitlera vždy spíše praktickou než teoretickou záležitostí a jeho dosavadní improvizace nyní vystřídal vztek. Jeho styl mezinárodní politiky, který vybrosil v průběhu roku 1938 – tedy ničeni sousedních zemí slovy namísto zbraní –, nyní selhal a jeho kalkal, že se polské vedení připojí k antisemitskému křížovému tažení proti SSSR, se nenaplnil. Přisliby židovského a ukrajinského řešení nezabraly, vyhrožování také ne. Poláci svým rozhodnutím zničili iluzi, kterou si nacisté pěstovali pět let.²⁰⁹

Hitler se proto rozhodl Polsko zcela eliminovat z mezinárodních vztahů.²⁰⁰ Tato náhle pocítěná nutnost záboru Polska měla pro jeho plán naprosto zásadní důsledky. Kdyby Polsko bylo spojencem nebo příznivě nakloněným neutrálem, mohlo se Německo vyhnout tradičnímu problému obklíčení, příčině porážky v první světové válce. V tomto hypotetickém scénáři mohlo Německo nejprve napadnout Francii, vyřadit francouzskou armádu z války a pak přesměrovat pozornost k hlavnímu cíli, k bohatství Sovětského svazu. Podle Hitlerova základního plánu mělo Německo po porážce Francie a za nečinného přihlížení Velké Británie a USA rozdrtit SSSR a stát se velmocí. Po tomto vykoupení německé rasy, dosažení moci nad kontinentem a rozběhnutí velkolepé snahy o záchranu planety před Židovstvem se Německo mohlo následně podle potřeby postavit Britům či Američanům. Jakmile se ale Polsko stalo protivníkem, celý propočít se změnil. Když se Hitler 30. ledna 1939 rozhodl i přes neúspěch polské prognózy zahájit válku, musel přitom počítat s globálním konfliktem, který propukne ještě předtím, než vyhraje v Evropě. Německý útok na Polsko možná přiměje Francii, aby vyhlásila válku Německu, a tak dojde k obklíčení. Ještě horší eventualitou, které se Hitler vždy chtěl vyhnout, bylo zapojení Velké Británie. Pokud bude muset Německo vybojovat zdlouhavou válku na západě, je nutné se obávat, že z východu možná zaútočí Sovětský svaz.

Z Hitlerova pohledu by ovšem jakákoli takováto proradná aliance proti Německu byla dílem Židů. Židé, jak věřil, drží reálnou moc v zahraničních metropolích, a oni proto rozhodnou, zda se válka s Polskem skutečně změní ve válku světovou. Pokud se podaří dát Židům jasné najevo, že světová válka není v jejich zájmu, pak – věřil podle všeho Hitler – se Francie, Velká Británie

Počátkem roku 1939 se proti Hitlerovi konečně vzednul mezinárodní odpor, který už vůbec nemohl překonat pouhými slovy. Pátého ledna polský ministr zahraničí Józef Beck po osobním rozhovoru Hitlerovy návrhy odmítl.²⁰⁷ Poláci byli připraveni nabídnout ústupky ohledně Gdaňsku a přístupového koridoru, ale o ty samozřejmě nešlo. Z Hitlerova hlediska byly tyto územní problémy jeho propagandistickými signály německému veřejnému mínění, že jeho revizionismus má nějakou souvislost s tužbami většiny Němců. Hitlerova hlavní nabídka – totiž mlhavý příslib řešení židovské otázky a územní zisky na Ukrajině po společném útoku na Sovětský svaz – Becka nezajímala. Polsko, v němž dosud Hitler viděl přemostění ke svému hlavnímu cíli, totiž vyslat Němce do osudové války rasového ničení na Východě, se tak změnilo v problém a překážku. Ve stejném období se Poláci pokusili znovu vychýlit kyvadlo zahraniční politiky směrem k SSSR.

Hitlerův problém tkvěl v tom, že mu polští partneři i přes všechny nejasnosti rozuměli lépe než většina německé veřejnosti. Německý ministr zahraničí Joachim von Ribbentrop se 25. ledna – symbolicky na páté výročí podpisu německo-polské deklarace o neútočení – naposledy pokusil návrh prosadit, opět s Ukrajinou jakožto návnadou, a opět neúspěšně. Polští diplomaté Ribbentropa

i Sovětský svaz úvodního konfliktu zdrží. Pokud se Židé podaří zastrážit, mohla by válka Německa proti Polsku zůstat regionálním východoevropským střetem, který Hitlerovy plány jen drobně zdrží, ale nerozruší je. Selhání polské politiky proto Hitlera nepodnítilo k varování Polákům, ale k varování Židům.

Hitlerova představa, že hrozba vyhlazením Židů ovlivní budoucí politiku velmocí, byla mylná. „Prorocství“ (jak je v pozdějších proslovch sám nazýval) z 30. ledna 1939 nedošlo v Paříži, Londýně, Washingtonu ani Moskvě žádné odezvy. Jasný dopad ale mělo vystupňování německé agrese vůči Československu o pár týdnů později. Patnáctého března 1939 Německo završilo eliminaci československého státu, když Čechy a Moravu přičlenilo k říši jakožto „protektorát“ a ze Slovenska vytvořilo nezávislý stát, spojení Německa. Země, jež v září 1938 zradily v Mnichově Československo, nyní byly samy zrazeny Německem. Hitler zabral území osídlená Čechy, ne Němci, a jeho deklarace, že usiluje pouze o realizaci principu sebeurčení, tedy byly očividně lživé. Britská a francouzská reprezentace, která svou spolupůvnu na znásilnění Československa omlouvala poukazy na první světovou válku, nyní pochopila, že připravila cestu pro další světový konflikt. Paříž a Londýn nyní – v březnu 1939 – dospívaly k téměř závěru jako Varšava v prosinci: Německo se chystá podniknout masivní útočnou válku, která umožní jediné volbu mezi kolabací a kapitulací.

Dne 21. března 1939, jen několik dnů po záboru Československa, Německo zveřejnilo novou propagační linii vůči Polsku. Po pěti letech propagandistické koordinace s Varšavou³⁰¹ mohl Goebbels konečně otevřeně říci, co si – nepochybně s mnoha dalšími Němci – skutečně myslí. Ze dne na den se Polsko znovu změnilo v dávného nepřítel, utiskovatele Němců, hamižný a obłudný výtvor nespravedlivého poválečného urovnání.³⁰² Hitlerův nezdar při vyjednávání s Varšavou byl naopak trumfem v domácí politice. Vývolání války se sice v Německu roku 1939 netěšilo všeobecné oblibě, nicméně válka s Polskem o pohraniční území, k níž se teď podle všeho schylovalo, byla nepochybně méně odmrštěná než masivní ideologická útočná válka ve spojení s Polskem proti Sovětskému svazu.

Dvacátého pátého března 1939 Hitler nařídil zahájení příprav na zničující válku s Polskem. Mimo politické předehry nemělo plánované tažení nic společného s Gdaňskem ani se spojovacím koridorem – a obecně vzato mělo pramálo společného s konvenčním chápáním války. Hitler nyní dychtěl po naprostém rozvrácení polského státu a po fyzické eliminaci všech Poláků, kteří by snad takový stát dokázali vybudovat. Mnohokrát to během následujících týdnů otevřeně prohlásil. Tento radikální úmysl – zničit celé politické společenství a jeho samostatnost – byl plně v souladu s jeho obecnými názory na Slované a polská invaze představovala krok na Východ, blíž k ukrajinským sýpkám. Byl ale v rozporu s jeho jednáním po předchozích pět let a také s důvody nepřátelství, které nyní zveřejňoval německý tisk. Cílem propagandy bylo uvrhnout Němce nevědomky do daleko většího východního konfliktu.

Poláci měli poměrně dobrý přehled o tom, oč ve válce půjde. Věděli, že se nerozhodují mezi válkou a mírem (jak si to v Mnichově mysllel britský premiér Neville Chamberlain), ale mezi jedním a druhým typem války, totiž mezi útokem na SSSR ve spojení s Německem a obranou proti německému útoku. Kdyby se Polsko – jak uvažoval ministr zahraničí Beck – rozhodlo namísto vzdoru pro podřízené spojení, ³⁰³ „byli bychom porazili Rusko a pak bychom na Uralu vodili Hitlerovy krávy na pastvu“ ³⁰⁴ Za dlouhá léta v ministerské funkci si Beck nadělal v Evropě mnoho nepřátel, ale nyní se díky veřejnému vzdoru vůči Hitlerovi stal hrdinou. Pátého května 1939 v reakci na Hitlerovy proslovy přednesl řeč před polským Sejmem a užil přitom výrazů, jakých se do té doby žádný státník – včetně mnohem mocnějších a lépe zabezpečených – neopovážil vůči Hitlerovi použít. Lze uzavřít kompromis v mnohém, ale není možný žádný kompromis, pokud jde o suverenitu. „V životě lidí, národů a států je jen jedna věc nedostižitelná cena,“ řekl Beck, „a tou je česť.“³⁰⁵

Zhroutení německo-polských vztahů ani hrozba války s Německem však neměly žádný dopad na politiku Polska vůči Židům na vlastním území. Tato politika byla vždy plně suverénní a pramenila z lidového antisemitismu, z vysoké nezaměstnanosti a z domnělých polských zájmů. Z perspektivy Polska bylo Německo ve vztahu k židovské otázce matoucí a nevýhodným partnerem, jehož politika uzavřela brány Palestiny a zahrnala desetitisíce Židů do Polska. Když Velká Británie odpověděla na německou agresi v Československu zárukami polské bezpečnosti, vytvořilo to z hlediska Varšavy šanci výhodného nového partnerství ve vztahu k Židům.³⁰⁶ Velká Británie – nový polský spojenec z důvodů, jež se Židy nijak nesouvisely – držela jakožto impérium mandát nad Palestinou a určovala, kolik Židů z Evropy se tam smí vystěhovat.

V průběhu třicátých let byly vztahy Polska s Velkou Británií chladné a až do jara 1939 neměli diplomaté žádnou vhodnou příležitost k nadhození palestinské otázky. Při jednání Společnosti národů v Ženevě sice polští diplomaté zastavovali své britské protějšky v kuloárech a snažili se jim objasnit nutnost emigrace polských Židů do Palestiny, ale tento druh naléhání bylo možné snadno ignorovat.³⁰⁷ Relativně nepřesvědčivější argument měli Poláci v tom, že svět se zaměřuje na nečetnou židovskou populaci Německa a přitom přihlíží mnohem větší židovské osídlení v Polsku. Polští diplomaté se snažili opatrně vysvětlovat, že zpřístupnění Palestiny pouze pro německé Židy (k němuž stejně nedošlo) by bylo v Polsku vnímáno jako nespravedlivé. Nyní ale polská diplomacie mohla otázku židovské emigrace spojit s velmi významným tématem: nadcházející válkou.

V dubnu 1939 přiletěl Beck do Londýna k rozhovorům, jež se měly týkat německého ohrožení v Evropě. Polský ministr si ale počínal, jako by zásadním tématem byla židovská otázka, a jelikož se se svým britským protějškem, lordem Halifaxem, osobně skoro neznal, vedlo toto stanovení priorit ke značné

absurdnímu rozhovoru. Halífax věděl o Beckově zaměření předem a snažil se prostřednictvím britského velvyslance ve Varšavě Polákům vysvětlit, že mezi oběma zeměmi není žádná „koloniální otázka“ k jednání. Na Beckovy výklady v tomto bodě Halífax nijak nereagoval a britská politika se vyvíjela směrem přesně opačným, než preferovalo Polsko.⁸⁰⁸ Ještě téhož měsíce prohlásil ministr Chamberlain, že pokud už Británie musí v Palestině jednu stranu roznášvat, měli by to být Židé, ne Arabové. Loajalita Arabů a muslimů měla pro Britské impérium svrchovaný význam a nedávalo smysl je nějak provokovat, zvláště ne v období nacházejícího konfliktu. Bílá listina (*White Paper*) britské vlády z května 1939 doporučila, aby jakákoli následná židovská imigrace do Palestiny podléhala schválení Arabů. Londýn se sice rozhodl chránit Polsko před německou hrozbou, a v tomto smyslu nepřímo i polské Židy, avšak naprosto se nehodlal připusobovat polské představě, že by se Palestina měla okamžitě otevřít masivní vlně židovských osadníků.⁸⁰⁹

I přes navázání nových přátelských vztahů s Londýnem setrvalo Polsko na jaře 1939 u konspiračního směru své palestinské politiky. Polská reprezentace setrvala v přátelském vztahu s Vladimírem Žabotinským, který po křištalové noci doufal v roce 1939 v evakuaci miliónu Židů⁸¹⁰ a věděl, že jeho polští ochránci předložili příslušné úvahy Britům.⁸¹¹ V počátečních měsících roku 1939 Žabotinskij stejně jako jeho polští partneři věřil, že bezprostřední hrozba války vytvoří v Londýně vhodnou příležitost. Chtěl utvořit židovské legie, jež by po boku Britů bojovaly s Němci, a doufal, že takto získaný politický kapitál by bylo možno po válce proměnit v britskou podporu Státu Izrael. Stále více jeho stoupenců ale namísto o legiích uvažovalo o teroristické strategii, díky níž by bylo impérium oslabené válkou možné zahnat z vlasti židovského národa. Polská politika tak byla spojena s židovskými vzbouřenci, od nichž se Britové mohli nadít nejhoršího.

V období od února do května 1939 – přesně v době, kdy Británie a Polsko spojily síly proti Německu – poskytovala polská vojenská rozvědka v tajné lokalitě poblíž Andrychówa výcvik vybrané skupině aktivistů Irgunu. Polští důstojníci kladli zvláštní důraz na postupy, v nichž Poláci vynikali během první světové války a po ní, tedy na sabotáže, kladení bomb a partyzánskou válku proti okupační armádě.⁸¹² Pětadvacet Židů, kteří výcvik – vedený v polštíně s překládem do hebrejštiny – absolvovali, pocházelo z Palestiny.⁸¹³ Na závěr přijel Avraham Stern a pronesl plamennou řeč v polštině, v níž polským důstojníkům poděkoval za podporu a zdůraznil společné rysy židovského a polského zápasu za osvobození. Nato v hebrejštině popsal budoucí židovskou invazi do Palestiny. Jak později – velmi strážlivě volenými slovy – podotkl jeden z účastníků: „Podporu Irgunu ze strany polské vlády bylo možno chápat jako akt nepřátelství vůči Velké Británii, s níž přitom Polsko chtělo podepsat dohodu.“⁸¹⁴

Muži, k nimž Stern promlouval, se následně stali důstojníky Irgunu a vedli vzpouru proti Britům. Po návratu do Palestiny v květnu 1939 – tedy v době

zveřejnění britské Bílé listiny a bezprostředně poté, co Polsko přijalo britské bezpečnostní záruky – začali tito židovští radikálové využívat polskou výzbroj a výcvik při operacích proti novému polskému spojenci.⁸¹⁵ Britům neuniklo, že jde o profesionálně vycvičené bojovníky, a zkonfiskovali jim část výzbroje, ale souvislost s Varšavou jim unikla.⁸¹⁶

V organizování vzbouřeneckých akcí toho druhu, v nichž vycvičili Irgun, důstojníci polské vojenské rozvědky vynikali, a stejně tak v některých družicích kontrarozvědčné činnosti. Jedna specializovaná jednotka vojenské rozvědky například vyluštila německý šifrovací systém známý pod označením Enigma a k dekodování zadržovaných zpráv zkonstruovala repliku německého zařízení. V červenci 1939 polští kryptologové předali své poznatky a vyrobené repliky britským a francouzským spojencům. Jejich práce měla pro Velkou Británii později značný význam a poskytla základ pro činnost dešifrovací stanice v Bletchley Parku.⁸¹⁷ Příslušníci polské rozvědky se ale dopustili zásadní chyby v odhadu toho, jak se bude válka odvíjet.

Po roce 1938 vnímala polská vojenská rozvědka (tj. druhé oddělení generálního štábu) Sovětský svaz i nacistické Německo jako hrozbu, v případě SSSR vyhrocenější. Diskuse se ve vedení rozvědky vedla o tom, zda je pravděpodobnější útok Sovětů, nebo Němců. Jen mizivý počet důstojníků chápal, že k rychlému německému útoku na Polsko povede samostatné rozhodnutí Polska neuzavřít spojení s nacistickým Německem. Poté, co Velká Británie a Francie poskytly Polsku bezpečnostní záruky, čelilo Německo obklíčení ze západu i z východu. Za dané konstelace Hitler přestal doufat v onu spleť aliancí, v níž do té doby doufal, tedy společně s Velkou Británií proti Sovětskému svazu.⁸¹⁸ Polsko, na kterém nemělo nic záviset, změnilo základní kalkul *Mein Kampf*. Jediná možnost, jak se Německo mohlo logicky vyprostit z obklíčení, ležela na východ od Polska, v Sovětském svazu. A této logiky vyprostit se Hitler také držel.

Lze Polákům odpustit, že to nečekali. Měli silné podezření, že Německo plánuje invazi do Sovětského svazu. Jen málokdo – ať ve Varšavě či jinde – však dokázal předjímat Hitlerovu bleskovou změnu taktiky. Jelikož pro něj měl význam pouze konečný cíl, byl dočasně schopen skoro čehokoli. Po mnichalé antikomunistické kampani a pěti letech přemlouvání Polska k válce proti Sovětskému svazu⁸¹⁹ se tak rozhodl požádat Sovětský svaz o útok na Polsko. Dvacátého srpna 1939 navrhl, aby se jeho ministr zahraničí Ribbentrop sešel se sovětským vedením.⁸²⁰ Přesně v něco takového Stalin doufal. Berlín mu mohl nabídnout něco, čím Paříž nedisponovala: naprosto změnu poměrů ve východní Evropě. Poté, co se německá politika na jaře otevřeně obrátila proti Polsku, učinil Stalin k Hitlerovi jasně vsříchné gesto: při vědomí, že se Hitler zapřísáhl nikdy se nesmířit se židovskými komunisty, odvolal několik týdnů po veřejné roztržce mezi Německem a Polskem z funkce svého komisaře pro zahraniční věci Maxima Litvinova.⁸²¹ Hitler se před armádními veliteli vyjádřil, že

„Litvinovo odvolání bylo rozhodující.“³²² Když Ribbentrop přiletěl do Moskvy, jednal s Rusem Vjačeslavem Molotovem.

Dokument, který Ribbentrop s Molotovem podepsali 23. srpna 1939, se zcela neomezoval na smlouvu o neútočení. Zahrmoval tajný protokol, kterým se Finsko, Estonsko, Lotyšsko, Litva a Polsko dělily na sovětskou a německou sféru vlivu. Polsko bylo rozdělené mezi obě mocnosti – zjevně s předpokladem, že Sověti na tuto zemi zaútočí společně s Němci a budou se podílet na rozvratu státu a politického společenství. Nebylo ale nutné znát obsah tajného protokolu, aby byl význam dohody inteligentním pozorovatelům zřejmý. Mír se Sovětským svazem musel minimálně znamenat, že má Hitler volné ruce.

Shodou okolností právě v době, kdy se v tisku objevily zprávy o paktu Molotov-Ribbentrop, zasedal v Ženevě Světový sionistický kongres. Židé, kteří se sem shromáždili z celé Evropy i ze všech koutů světa, přesně věděli, co teď mohou očekávat, a byli v šoku. Předák hlavního sionistického proudu Chajim Weizmann uzavřel kongres slovy: „Přátelé, přejí si jen jedno: abychom všichni zůstali naživu.“³²³ Patos tohoto výroku nebyl nijak přepjatý. Oblasti, jichž se týkal tajný protokol sovětsko-německé dohody, tvořily jádro světového Židovstva a židovské osídlení v nich existovalo souvisle posledních pět set let. Nyní se naopak pro Židy měly stát nejriskantnějším místem na světě v celých dějinách. Za dvacet měsíců tu započne holokaust. Do tří let bude většina Židů, kteří zde žili, mrtvá.

Stalinovi přinesla dohoda s Hitlerem ohromnou úlevu. Spolu s mnoha svými soudruhy četl Hitlerovy texty a bral je vážně. Chápal, že Hitler usluje o úrodnou půdu Ukrajiny, a otevřeně to svým spolupracovníkům několikrát řekl. Když se nyní s Hitlerem dohodl na rozdělení východní Evropy, doufal, že tím ozbrojený konflikt stočí do západní Evropy a s Němci si budou muset poradit Velká Británie a Francie. Z ideologické perspektivy Sovětů to znamenalo, že se vnitřní rozpory kapitalismu – jen s drobnou pobídkou sovětské diplomacie – vybijí na válečném poli. Ze Stalinovy taktické perspektivy bylo nejlepším způsobem vedení války nechat ostatní vykrváčet a pak uchvátit kořist.

Stejně tak relevantní jako kalkul ohledně následného konfliktu však byla současná shoda Hitlerových a Stalinových zájmů. V roce 1939 dospěl Hitler k témuž závěru jako Stalin v roce 1934: Polsko ztratilo roli reálné představitel něho spojení v evropském konfliktu, a přišlo tak o svůj *raison d'être*. Molotov zemi označoval za „ošklivé děcko“ a Hitler za „nereálný výtvor“ Versailleské smlouvy.³²⁴ Stalin deklaroval „společnou touhu zbavit se staré rovnováhy“³²⁵ Věděl přitom, že rozbití dosavadní konfigurace nutně přinese anarchii a utrpení Židů: chápal, že rozdělení Polska znamená věnovat dva miliony Židů Hitlerovi. Smlouva o hranicích a přátelství, kterou Sověti a Němci podepsali 28. září 1939, přesunula Varšavu, která se téhož dne vzdala německému obléhání, ze sovětské do německé zóny. Stalin tak Hitlerovi dal do rukou nejdůležitější

židovské město na světě. Společný útok na Polsko, prohlásil, znamená, že se přátelství s Německem zpečetí „krví“.³²⁶ Krev prolitá ve válečném Polsku náležela z valné části židovským civilistům včetně tří set tisíc varšavských Židů.

Tuto linii Stalin sledoval skoro dva roky. Vyjma navzájem sladěných sovětských a německých propagandistů nedokázal na paktu Molotov-Ribbentrop skoro nikdo najít něco dobrého. Vzácnou výjimkou, vzdálenou tisíce kilometrů, byli američtí evangelikálové známí pod označením „dispenzacionalisté“. Ti věřili v nadcházející Armageddon, při kterém budou přeneseni do nebe, a nepochopitelnou dohodu mezi nacisty a Sověty vnímali jako uskutečnění biblického proroctví o spojenectví Góga a Góméra (Ezechiel 38), kteří zaútočí na zemi izraelskou, a naplní tak jednu z podmínek pro mesiášův návrat.³²⁷

Avraham Stern, pobývající v Palestině, si z paktu Molotov-Ribbentrop odvodil, že Hitler je větší pragmatik, než se zdá. Pokud vůbec dokáže vyjednat se státem, který do té doby neustále odsuzoval jakožto zástěrku židovské moci, proč by potom nejednal i přímo se Židy? Třeba nadcházející konflikt přes všechno na svá negativa přece jen Židům poskytne příležitost k vykoupení.³²⁸ Stern, čerpající z pramene sekulárního mesianismu, neměl až tak daleko k Američanům, v jejichž představě se Ježíš vrací coby vykupitel nikoli s olivovou ratolestí, ale s mečem, a své nepřátele nezahrne láskou, nýbrž je vyhladí. Uri Cvi Greenberg, jenž byl pro Sterna zdrojem básnické inspirace, popisoval příjezd mesiáše na tanku.³²⁹ A sám Stern prorokoval, že židovská krev bude rudým kobercem mesiáše, ozdobeným bělostnými liliemi mozků vystřelených z hlav.³³⁰

Stern měl záhy přijít o svou záštitu při krvavé tragédii, jež překonala všechny temné poetické fantazie. Dvacátého druhého srpna 1939 Hitler sdělil svým generálům, že „zničení Polska“ stojí v popředí. Cílem je zničit živé ozbrojené síly, nikoli dosáhnout nějaké konkrétní linie.“ Zde se – ač nečekaně – nabízel příležitost zahájit válku ras. Hitler pokračoval: „Uzavřete svoje srdce před slitováním. Brutální zásah. Osmdesát milionů lidí musí dostat, co jim náleží. Jejich existence musí být zajištěna. Právo náleží silnějšímu.“³³¹ Německo opravdu mělo značnou přesilu, mimo jiné díky všemu, co Hitler roku 1938 získal díky připojení Rakouska a Československa.

Útok na Polsko postupoval ze všech stran: 1. září od severu a západu německými silami z Německa a od jihu německými oddíly z dřívějšího Československa a 17. září od východu Rudou armádou. Německé a sovětské jednotky se setkaly v Brestu a uspořádaly zde společnou vítěznou přehlídku, při níž po hákovém kříži následoval srp a kladivo a po hymně „Deutschland über Alles“ následovala „Internacionála“.³³² Sovětský velitel pozval německé reportéry, aby ho po společném „vítězství nad kapitalistickým Albionem“ navštívili v Moskvě. Německé tanky, obdivované v ulicích Brestu, nejspíš byly přinejmenším zčásti československé výroby a němečtí vojáci a esesmani, kteří útočili na Polsko, byli často Rakušané. Německá technická nadřazenost, v níž Hitler spatřoval

i nadřazenost rasovou, byla prostě neoddiskutovatelná. Luftwaffe, jež se předvedla při přehliče v Brestu, si sem jen odskočila od terorizujícího bombardování polských měst.³⁸³ Taktiku bombardování civilistů Evropané obecně vzato považovali za oprávněnou v kolonizačních državách; nyní byla využita přímo v Evropě. Při německém bombardování Varsavy v září 1939 zahynulo daleko více Židů než v důsledku německé politiky za celých šest let od Hitlerova nástupu k moci. Sedm tisíc Židů padlých v boji při střetu s německými invazory zase překonávalo počet židovských obětí, jež do té doby zahynuly v Německu.³⁸⁴

Německý útok na Polsko byl založen na přesvědčení, že Polsko nemohlo existovat a neexistovalo jakožto nezávislý stát. Zajaté vojáků bylo možné střilet, je-likož polská armáda vlastně neexistovala. Skončení bojové kampaně nenastolovalo okupaci, neboť podle logiky nacistů tu nebylo žádné politické společenství, jehož území by bylo možné obsadit. „Polsko“ bylo jen zeměpisným označením pro území vhodné k záboru. Němečtí znalci mezinárodního práva tvrdili, že Polsko nebylo státem, pouze místem bez legitimní suverenity, které nyní ovládli Němci. Polské zákony byly prohlášeny za neplatné od samého počátku, jako by nikdy neexistovaly. Tuto situaci nastolil vůdce prostým rozhodnutím, a jakmile se válka jednou dala do pohybu, stačila jeho vůle i pro důležitá ustanovení za hranicemi dosavadního Německa. Započala skutečná nacistická revoluce.³⁸⁵

Anulace státnosti a zákonnosti nebyla žádná čistě formální změna. Byla to věc života a smrti. Evropské státy tradičně uznávaly legitimitu svých vlád, a dokonce i když se ocitly ve válce, uznávaly svou vzájemnou existenci a specifický ráz svých ústavních tradic. Občanství má svůj význam jediné tehdy, když je uznáváno recipročně. Hitler zničením sousední politické entity zásluhou občanství zcela eliminoval a posunul Německo i s celou Evropou k bezzákonnosti. Německo si v Polsku počínalo tak, jako si některé evropské státy v nejničivějších fázích osídlování počínaly v koloniích: jako by to byl jen kus země, obývaný bytostmi neurčitě druhu, kterým nelze vládnout. Himmler označil Polsko – zemi s více než třiceti miliony obyvatel – za „panenské území“.³⁸⁶ Itálie rychle pochopila, co se tím chce říct, a přirovnala Polsko k Habeši, vlastní africké kořisti.³⁸⁷

Pokud měl tento obraz odpovídat realitě přímo uprostřed Evropy, vyžadovalo to nejenom podmanění obyvatelstva, ale i naprosté rozboření existujících institucí. Hlavní část německého imperiálního úsilí v Polsku nespočívala ve vytváření něčeho nového, nýbrž v odstraňování stávajícího. Obnovit zákon džunglí v zemi, kde byly lesy vymýceny už před tisíci lety, vyžadovalo ohromnou práci.

Destrukce polského státu se dosáhlo inkoustem i krví. Právníci bušili do psacích strojů, vrahové s plyným nasazením užívali své zbraně. Hitler vyzval k „hromadnému vyhlazení polské inteligence“.³⁸⁸ Věřil, že polská kultura – několik něco takového vůbec existuje – zmizí společně s fyzickou eliminací jejich relativně vzácných „kulturgrů“. Předpokládal, že „řešení polského problému“

se zajistí vyvražděním všech, kdo by mohli být považováni za plnohodnotné lidi. Útok na Polsko poskytl ničitelům státu z oddílů SS válečné krytí pro svou bezzákonnou misi. Heydrich řídil operační skupiny (*Einsatzgruppen*), jednotky policistů a esesmanů (obě organizace se překrývaly) obvykle fungující pod vedením osvědčených straníků a esesmanů. Dal podřízeným pokyn k vraždění polských elit s cílem znemožnit jakýkoli polský odpor.³⁸⁹ Takto měli být například odhaleni a zabiti všichni veteráni polských legií a Polské vojenské organizace. Hlavní operace smrtících komand nesla označení Tannenberg a šlo o plán vyvraždění asi jedenašedesáti tisíce polských občanů.

Na podzim roku 1939 proběhlo vyvraždování prováděné komandy víceméně podle plánu, i když v pátrání po konkrétních jednotlivcích byly operační skupiny zpočátku neobratné. I po ukončení vojenských operací v říjnu však nepolevovaly v zabíjení cílových skupin a v polských městech se etablovaly ve funkci německých policejních posádek.³⁹⁰ Heydrich očekával, že „likvidace předních Poláků“ bude do listopadu hotová.³⁹¹ Když se ukázalo, že ani postřílení desetitisíců Poláků v roce 1939 podle všeho nepostačuje, byly identifikovány další „vůdčí živly“, jež měly být „zlikvidovány“ čili hromadně zastřeleny v lesích u velkých měst na jaře roku 1940. Podle Heydrichových představ měla z Poláků po vyvraždění elit zůstat jen masa otroků a Himmler předvídal, že se rozplyne samotná idea polského národa.

Úvodní nápor německé ofenzivy – vojenské, politické i rasové – byl nasměrován proti Polsku jakožto politické entitě, nikoli proti židovským občanům. Na polské Židy však měl rozklad polského státu zdaleka nejhorší dopad. Menší jsou na státem skýtané ochraně a právním státu nejméně závislé a s příchodem anarchie a války zpravivdla nejméně trpí. Jistě, již na konci třicátých let se polští Židé museli obávat oficiálního i lidového antisemitismu. Zhroucení Polska pro ně však znamenalo mnohem horší ztrátu než pro ostatní polské občany. Odstranění polského státu nebylo pouhým zmizením: spočívalo v rozbití dosavadních institucí, při kterém odlétávaly ostré střepiny.

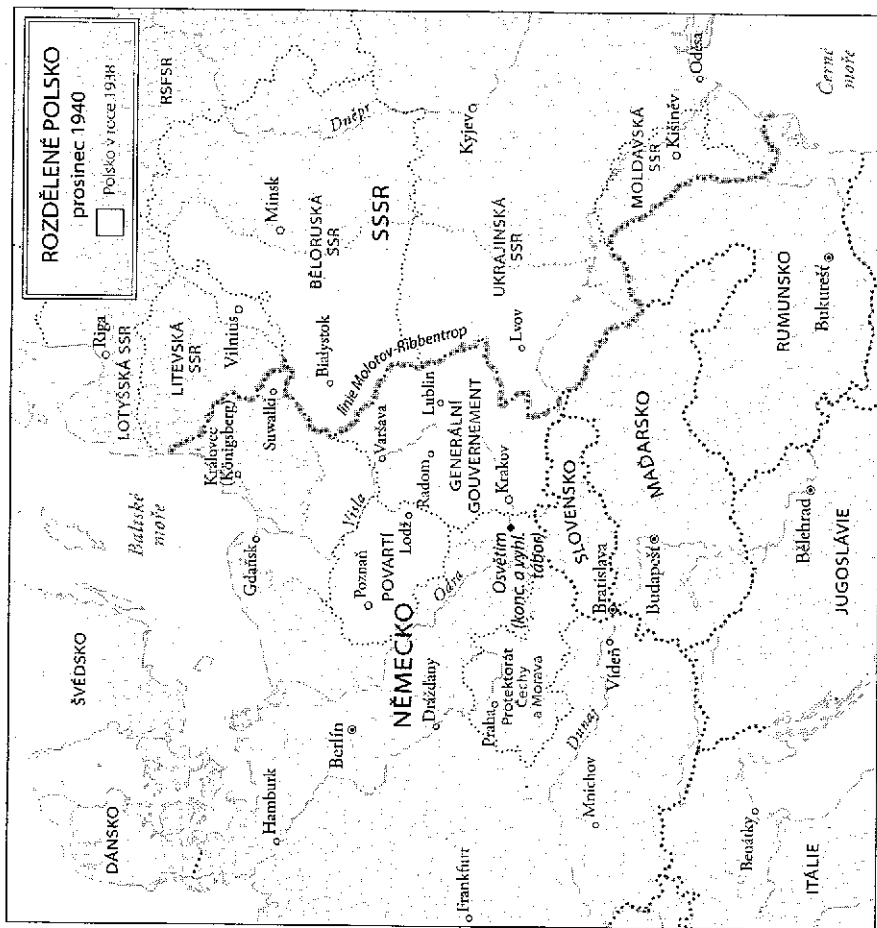
Na prvním místě se roztržila *autorieta národného státu*. Německo-sovětská smlouva o hranicích a přátelství ze září 1939 mluvila o „zhroucení polského státu“. Následné právní formulace Německa popíraly, že by polský stát vůbec kdy existoval. Židé znenadání neměli vůbec žádné občanství – stejně jako Poláci, Ukrajinci, Bělorusové a nikdo další s polskými dokumenty (vyjma německé menšiny, jež byla znenadání německým rasovým očekáváním. Jakmile Němci napochodovali do polských měst a začali s dělením potravin, ukázali někteří Poláci prstem, kde ve frontě stojí Židé, aby tak Poláci dostali víc a Židé méně nebo nic. Rasismus se od počátku proplétal s materialismem. Po zrušení občanského principu a nastolení principu rasy nikdo nestál o to, aby se s ním zacházelo hůř než se Židy

kolonizace území, jež bylo z právního hlediska „prázdné“. Míra volnosti tu byla ještě větší než v nových župách, neboť zde odpadlo i jakékoli vnější zdání německé zákonitosti.³¹³

V anektovaných zónách a v Generálním gouvernementu bylo polské občanské právo nahrazeno prožidovským útliskem a ten nabral tempo, jaké by bylo v předválečném Německu nepředstavitelné. V říjnu 1939 Němci zabavili „majetek bývalého polského státu“ a veškerý židovský majetek. Židům bylo zakázáno vykonávat nezávislá povolání (jako medicínu či právo) a Židé mužského pohlaví se museli přihlásit na nucené práce.³¹⁴ Ztratili též právo setr-
vat v místě dosavadního pobytu. Heydrich i nový generální guvernér Hans Frank vydali rozkazy ohledně uzavření polských Židů do ghatt. Tento proces postupoval v různých oblastech odlišně, ale koncem roku 1941 se už většina polských Židů nacházela za zdmi ghatt. Klíčový byl přitom prostý předpoklad, že lze Židům upřít byt jen elementární zákonnou ochranu: ztratili právo rozhodovat, kde se chtějí nacházet, a nesměli držet žádný majetek. Podle vzoru svého postupu v Polsku Němci následně zakládali ghatta všude, kde se pokusili o rozbití státu; kdekoli podnikali konvenční okupaci, nečinili tak.

Vytvořením ghatt uprostřed měst došlo k zásadní proměně polské krajiny. Židé, kteří byli v předválečném Polsku rozptýleni víceméně všude, se nyní soustředili do několika málo městských čtvrtí.³¹⁵ To Němcům umožnilo sebrat Židům veškerý majetek a také znásilňovat židovské dívky a ženy.³¹⁶ Okolní populace to dávalo jednoznačný signál. Již v meziválečném Polsku se Židé často očiteli mimo dosah morálního zájmu; nyní se očiteli i mimo dosah zákona a jakéhokoli všedního kontaktu. V době zakládání ghatt a deportace Židů na sta-
novená území už byli Poláci více než rok zbídačováni německou nadvládou, a lze předpokládat, že je to zbavilo zábran, pokud se vyskytla nějaká příležitost ke krádeži. A jak je pravidlem všeobecně, i Poláci nenáviděli okradené – právě proto, že je okradli.³¹⁷

Tvorba ghatt v letech 1940–1941 byla pro většinu Poláků obdobím, kdy jim Židé zmizeli z každodenního života. Staletí společné existence náhle ze dne na den skončila. Židé, dříve každodenně přítomní ve všech oblastech činnosti, byli nyní vidět jedině v zástupech galejníků a přes zeď – nebo velmi vzácně ve skryších.³¹⁸ Chalupy na venkově i městské byty byly určeny k záboru. Tradiční židovská povolání v oblasti obchodu a nezávislých profesí nyní vykonávali jiní. Německá okupace samozřejmě Polákům nepřinesla žádný sociální postup, protože vzdělání Poláci byli postrílení a s ostatními se zacházelo jako s nýmým proletariátem. Poláci v hranicích Generálního gouvernementu byli zatýkáni na ulicích a odesíláni na nucené práce do táborů. To vše nastolovalo takový stav zbídačení, kdy řada Poláků považovala za přijatelné vzít mizejícím Židům, co se dá. Polské krádeže židovského majetku sice z Poláků nečinily německé spojence, probouzely v nich však touhu ospravedlnit vlastní jednání a podněcovaly sklon podporit jakoukoli politiku, která Židům zabránila znovu si nárokovat, co

Západní Polsko bylo z valné většiny připojeno k Říši – nebo podle úřední verze, zbaveno odtržení od Říše. V čele nově vytvořených žup (*Gaue*) stáli starí straníci, Hitlerovi blízcí druzi. Oproti kolegům v předválečných německých správních jednotkách, zatěžovaných břemenem zákonitosti a byrokracie, měli tyto lokální vůdci mnohem větší volnost jednání. Největší a nejvýznamnější župou byla Říšská župa Povartí, kde sídlilo 4,2 milionu Poláků, 435 000 Židů a jen 825 000 Němců. Šlo tak o německou župu nového druhu. Předválečně Německo bylo z naprosté většiny obývané Němci. Zde naopak Němci představovali koloniální elitu a většinová populace tvořila „chráněné poddané“. Například němčina, již se měly ve školách vyučovat polské děti, měla být velmi jednoduchá – tak aby od Němců v budoucnu mohli přijímat rozkazy, ale přitom byla okamžitě zjevná jejich rasová druhořadost.³¹⁹ Většina středního Polska se proměnila v kolonii s označením Generální gouvernement. Zpočátku znel plný název Generální gouvernement pro obsazená polská území, ale druhá část byla poté vypuštěna, protože by z ní vyplývala dřívější existence Polska. Podle nacistické logiky tu však neprobíhala žádná okupace, nýbrž jen

dřív bylo jejich. Jakákoli pomoc Židům uprehlým z ghett a usilujícím o návrat domů se v Generálním gouvernemente každopádně trestala smrtí.

Druhým třשתנן, jež s sebou přineslo německé rozbití polského státu, byl zánik *městských mocenských struktur*: jak předválečných vesnických a krajo- vých správ, tak předválečné židovské samosprávy. Zmizela polská centrální vláda, přestaly platit polské zákony a o polském státu bylo vyhlášeno, že nikdy neexistoval. Místní úřady sice zůstaly v činnosti, avšak ztratily napojení na dosavadní právní rámec a tradice. Německá praxe je vytrhla z dosavadní institucionální hierarchie a vtiskla jim zásadně odlišné priority. Nyní již nevy- konávaly nařízení ministerstev a nezastupovaly zájmy místních občanů: mi- nisterstva neexistovala, občané také ne. Namísto toho místní funkcionáři nesli osobní zodpovědnost za realizaci německé rasové politiky. Dohlíželi na depor- taci polských Židů do ghett a na rozdělení majetku, který nezabavili Němci.

Židé odeslaní do ghett tu našli skličující parodii meziválečné židovské sa- mosprávy: z nařízení generálního guvernéra Franka z listopadu 1939 tu fun- govala takzvaná židovská rada (*Judenrat*). Za Pilsudského měli polští Židé možnost volit si lokální samosprávné orgány, takzvané *kehilot* či *gminy*. Tyto orgány zodpovídaly za náboženské záležitosti – tedy sňatky, pohřbívání a rituál- ní porážky – a do určité míry i za sociální opatření a vzdělávání. Měly přitom právo přijímat za tímto účelem prostředky ze zahraničí. Po příchodu Němců se tato místní samospráva – obvykle s týmiž jednotlivci – změnila v židovskou radu zodpovědnou za provádění německých rozkazů. Židovské rady neměly žádné funkční vztahy s polským státem a nemohly udržovat kontakt s židov- skými komunitami v zahraničí. Z hlediska Němců bylo nejjednodušší převzít samosprávné orgány v jejich momentální podobě, stejně jako pro ně bylo nej- jednodušší převzít beze změny obsazení starostů a krajských vojvodů. Roz- hodujícím faktorem zpravidla byl zánik polského státu a charakter německé politiky, nikoli charakter jednotlivců. Pokud někdo z funkce odešel, vždy ho bylo možné nahradit.³⁴⁹

Nově zřízená židovská policie, vyzbrojená holemi, sice úředně podléhala židovským radám, avšak ve všech významnějších případech dostávala rozka- zy přímo od Němců. V čele židovské policie ve varšavském ghettu, čítající dva tisíce mužů, stál Józef Szeryński, před válkou činný v polské policii.³⁵⁰ Jistou tendencí hlásit se do židovské policie také měli mladíci z Betaru, které polský stát před válkou vycvičil v zacházení se zbraní.³⁵¹ Židovští policisté se někdy snažili vyřešit vnitrožidovské spory tak, aby se o nich nedozvěděly německé úřady. Počínaje rokem 1940 židovská policie dohlížela na nucené práce, povinné pro všechny Židy. Od roku 1941 uskutečňovala nahánění Židů při deportacích z ghett do pracovních táborů.³⁵² Židovští informátoři, kteří nabídli své služby Němcům, zpravidla fungovali ve stejné roli již před válkou ve vztahu k polské policii. Nyní ovšem poskytovali informace odlišného druhu.³⁵³

Třetím aspektem rozbití polského státu bylo vyčlenění doposud centralizované

instituce – totiž polské policie – z rozbořené hierarchie. Řádná polská policie byla hierarchicky uspořádanou institucí, jež podléhala ministerstvu vnitra. Ve třicátých letech měla zásadní podíl na obraně židovských životů, obcho- du a politiky. Židovští obchodníci udržovali (často pomocí úplatků) přátelské vztahy s policií pověřenými ochranou městských tržnic. Při střetech Polá- ků s Židy policie někdy stranila Polákům, i když si polští nacionalisté stěžova- li, že naopak slouží Betaru. Polští soudci často přičetli vinu za násilnosti na- mířené proti Židům samotným obětem. Celkem vzato se ale od polské policie očekávalo, že zabrání pogromům, a zpravidla to tak i bylo. V Polsku třicátých let představoval pogrom ničení veřejného majetku a snahu předvést slabost státního aparátu. Většina policistů bez ohledu na své osobní názory chácala, co od nich povinnost vůči občanskému pořádku žádá.

Pak se ale tyto pořádky změnilly. Konvenční stát, jenž usiloval o monopoli- zaci násilí, byl rozvrácen rasovým režimem, jenž usiloval o šíření anarchie. Po zániku Polska v září 1939 přišli policisté o velící instanci. Nejvyšší úřady polského státu vyklidily Varšavu a nechaly policii, aby o svém dalším jednání rozhodovala sama. Nelze přitom tvrdit, že by se postavila na stranu Němců. Mnoho policistů se shromáždilo a při obléhání polské metropole bojovalo pro- ti Němcům.³⁵⁴ Po zhroucení odporu však čelili klasickému dilematu pořádko- vých sil: opuštěním své role by vyvolali chaos a zločinnost, setrvávání je nutilo pracovat pro cizího uzurpátora. Většina německých policistů se rozhodla pro druhou možnost. Německá Pořádková policie pak uskutečnila rasovou trans- formaci jednotek, jež utvořily polskou Pořádkovou policii, známou pod ozna- čením „modrá policie“: Židé se již nesměli navrátit do služby a Poláci nesměli zatýkat Němce.³⁵⁵ Pokud Němci odmítli střilet civilisty, nebyli za to trestáni,³⁵⁶ ale polští policisté čelili zastřelení. Byli přidrženi německé organizaci, které zprvu vůbec nemohli rozumět, totiž německé Pořádkové policii, a v poslední instanci tedy Himmlerovi. V následujících letech se na vyvražďování polských Židů mělo podílet asi třicet tisíc příslušníků německé Pořádkové policie.³⁵⁷ S postupem času se polská policie stala podřízenou složkou německého apa- rátu rasové války.³⁵⁸

Polský stát musel zamknout proto, že Hitler v roce 1939 zurřil a spěchal a ne- znal lepší způsob, jak se přiblížit k hranicím SSSR, než eliminovat zemi, která ležela uprostřed. Rozbití Polska umožnilo to, že Hitlerova ideologie počítala se zánikem států ve jménu přirozenosti a že měl k dispozici nejenom impo- zantní armádu, ale také zvláštní komanda, jejichž hlavním cílem bylo rozvrá- tit etablované instituce, a umožnit tak válku ras. V Polsku to bylo poprvé, kdy oddily SS a operační skupiny zabíjely ve velkém. Jejich hlavním terčem však byly polské elity, ne Židé.

Židé nebyli považováni za rasu, a měli proto být zcela vymýceni ze své- ho prostředí. Vypuzení Židů z původních domovů do městských ghett bylo

nejnápadnější formou nové německé bezzákonosti. Němci chápali ghetto, jako skladistič, kde lze Židy soustředit před deportací na nějaké exotické místo, kde bude přírodě dán volný průchod. V přelidněných ghettech byla úmrtnost skoro desetkrát vyšší než porodnost. Většinu zemělých z úvodních měsíců tvořili Židé deportovaní z venkova nebo z jiných měst, a tedy skoro nebo zcela neman-jetní a bez kontaktů. Varšavské ghetto a další velká ghetta získala kvazikolo-niální vzhled, když namísto zabavených aut a zakázaných tramvají začaly po ulici jezdit rikšy.³⁵⁹ Lesk nadvládý přitahoval německé turisty, kteří se domů často vraceli s příjemným pocitem imperiálních pánů.³⁶⁰ Zodpovědná místa v Berlíně ovšem narážela na problém: Německo nemělo k dispozici žádnou skutečnou kolonii, kam by bylo možné Židy vyhostit.

Nacistická rasová politika let 1939–1940 – tedy rasová očista dobytých polských území – spojovala zmatečnost s krajní krutostí. Sedmého října 1939 obdržel Himmler široké pravomoci jako svého druhu rasový komisař. Jediné, co ho napadlo, bylo deportovat Židy a Poláky z polských území, jež anektovalo Německo, do Generálního gouvěrnementu. I kdyby se tento plán zdařil (a to se nestalo), pouze by rasové nepřátele posunul o kus dál na východ. Vzhledem k ohromnému počtu Poláků na teritoriích přičleněných k Říši se však tento úmysl změnil ve zlý sen. Na uvedených územích měli Poláci vůči Němcům početní převahu dvacet ku jedné, a dokonce i Židů bylo o něco více než Němců. Po začlenění Lodže do Říše se toto město stalo největším židovským a největším polským městem na německém území.³⁶¹

V praxi Himmler nejprve deportoval Poláky, považované za hlavního politického nepřítel, a jejich statky byly přidělovány Němcům, kteří sem přicházeli z území zabraného Sovětským svazem. Z anektovaných území bylo v prosinci 1939 deportováno 87 883 lidí a počátkem následujícího roku dalších 40 128, z čehož většinu tvořili Poláci.³⁶² Za tímto čísly se sice skrývá nedozírné lidské utrpení, ale pro celkovou demografickou distribuci byla bezvýznamná.

Transport Židů z Říše do Generálního gouvěrnementu od počátku nedával smysl a v praxi se nikdy neuskutečnil. Na některé Němce na předválečném německém území však jeho představa působila velmi atraktivně a začali se zasazovat o vyhoštění Židů z vlastních lokalit. V prosinci 1939 musel Heydrich podobné místní iniciativy zarazit.³⁶³ V návaznosti na to předložil v lednu 1940 Eichmann jakožto Heydrichův podřízený Stalimovi návrh: Nebyl by Sovětský svaz ochoten přijmout dva miliony Židů z německé okupační zóny?³⁶⁴ Stalin však o masový příjem neprověřeného populace do SSSR neměl zájem; žádost o přijetí Židů je podle všeho jedna z mála, kterou nacistům v období aliance s Hitlerem odmítl.

Ghetta se stala shromaždištěm před mnohem ambicióznější poúmanou deportací, totiž vyhoštěním Židů na Madagaskar. Těto možnosti, jak se Židů zbavit, byla v Německu i v celé Evropě věnována před válkou zdaleka největší pozornost. Toto řešení též Hitler přednesl v roce 1938 polskému vedení, které

nedokázalo pochopit, jak je mímí sloučit s válkou. Vítězství ve Francii, doufalo německé vedení, by zpřístupnilo Madagaskar jakožto francouzskou koloniální drávu. Po porážce Polska se Hitler vrátil k původnímu válečnému scénáři: odstranit na západě francouzskou hrozbu, tak překonat strategický problém obklíčení, a pak zaútočit na Sovětský svaz, aby se naplnil hlavní válečný cíl – nabytí životního prostoru. Po vstupu německých jednotek do Paříže 15. června 1940 vyslal Eichmann svého zástupce, jenž tu měl vyhledat dokumentaci polsko-francouzských rozhovorů o Madagaskaru, vedených v roce 1936.³⁶⁵ Nová francouzská vláda se sídlem ve Vichy by takové myšlenice vyhověla. Transport milionů lidí z Evropy přes Indický oceán by si však vyžadoval souhlas, a do konce i přímou podporu Britského impéria. Jenže po pádu Francie setrvala Velká Británie ve válce.

Pro Hitlera, jenž se mylil v řadě strategických předpovědí, to bylo nové překvapení. Západní spojenci měli hájit Československo, a nečinili tak, Polsko nemělo bojovat, a přitom bojovalo, Francie se hájila podstatně kratší dobu, než se čekalo, Velká Británie měla po pádu Francie pochopit, že v jejím zájmu je mirt, ale nestalo se tak. Winston Churchill, který Chamberlaina vyzýval v premiérském křesle, byl ztělesněním vzdoru. Dne 10. července 1940 Hitler zahájil proti Británii vzdušnou válku a vyjádřil přesvědčení, že porážka Velké Británie odstraní poslední překážku, jež brání madagaskarskému plánu. Na to, aby porazil Britý, však neměl dost sil. Německá Luftwaffe nedokázala překonat britskou Royal Air Force, k níž nastoupili i dobře vycvičení polští a čeští piloti. Německé námořnictvo nebylo dost velké na to, aby mohlo provést rozsáhlejší vylodění na britském pobřeží. Invaze byla opět nepromyšlená. Už v srpnu 1940, kdy byl připraven náčrt deportace na Madagaskar,³⁶⁶ ztratil celý plán na aktuálnosti, neboť Hitler se tou dobou již vzdal pomyšlení na okupaci Velké Británie.

Když Hitler pochopil, že Madagaskar nepřichází v úvahu, obrátil se v myšlenkách znovu k Sovětskému svazu. Dne 31. července 1940 – pouhé tři týdny poté, co zahájil nesoustředěné britské tažení – požádal generalitu o kontrolu plánů útoku na Sovětský svaz.³⁶⁷ Válka se SSSR, připomněl generálům, bude dávat smysl jedině tehdy, pokud Německo dokáže „rozdrtit tento stát“, a to „jednou ranou“. V prosinci pak vydal oficiální směrnici s rozkazem vypracovat válečné plány „rozdrčení sovětského Ruska při rychlém tažení“.³⁶⁸

Místo, jež mělo pohltit nezádoucí Židy, se tak přeusumulo z jedné vzdálené imperiální lokality do jiné: z tropického přímořského jihu na mrazivý sever. Hitler si představoval, že během několika týdnů rozdrtí sovětský stát a následně bude moci Židy ze SSSR, snad i společně s dalšími Židy, odsunout na Sibiř. I v tom se mylil – avšak omylem tvořily podstatnou část nacistické logiky. Vůdce byl neomylný, mylil se mohl jedné svět – a pokud se tak stalo, pak za to ponese zodpovědnost Židé.

V prognózách ohledně chování jednotlivých států se nacisté často mýlili. Dopřáli však k jistému poučení stran toho, co se po rozvratu státu děje obecně. Byla tu i přímá souvislost: nepochopení sousedních národů si vynucovalo nečekané kampaně za zničení států – a tím se zase otevíralo pole pro experimenty. Anšlusem Rakouska se urychlila deportace Židů, invazí do Polska se naskytla příležitost k jejich uzavření do ghatt a anihilační válka proti SSSR měla posléze umožnit konečné řešení. Nebylo to konečné řešení toho druhu, jak se o něm uvažovalo předtím, tedy vyhoštění na nějaké odlehlé a neznámé místo, uchvácené z cizího impéria. Nové konečné řešení spočívalo v masovém vyvražďování Židů přímo v jejich domovině, ve východní Evropě.

Tři miliony německých vojáků, kteří se tu v červnu 1941 shromáždili před útokem na Sovětský svaz, se ocitly na polských územích, jež byly vystaveny kolonizaci a teroru. Polsko, jak je viděly tyto tři miliony mužů, se změnilo k nepoznání, jeho Židé byli pokořeni a uzavřeni do ghatt a zbytek populace podroben improvizované vykořisťující anarchii. Když pak tyto tři miliony mužů 23. června překročily německo-sovětské hranice, vstoupily tím do velmi zvláštní zóny, totiž na území, která Německo přičklo Sovětskému svazu v září 1939. Německá invaze do Sovětského svazu tak započala jako *opětovný zábor území*, která byla zabrána krátce předtím. Německý útok na SSSR s sebou nesl zničení sovětského státního aparátu bezprostředně poté, co zde Sověti zničili jiné státní aparáty – aparáty nezávislých států z dvacátých a třicátých let. Už sama dvojitá invaze ze strany velmocí by byla mimořádně dramatickou, ač ne zcela bezprecedentní událostí.

Dvojnásobné zničení států však bylo cosi zcela nového.

Výzva k ničení států, již Stalin obdržel v roce 1939, předcházela Hitlerově vlastní kampani, jež měla v téchže zemích následovat v roce 1941. Již při uzavírání aliance se Sovětským svazem Hitler hodlal nakonec obsadit země, které tímto přičkl svému spojení. Německý vůdce tedy uvažoval o dvojnásobném zničení států: nejprve Sověti svými technikami s jejich mimořádnou radikální tou zničí meziválečné národní státy, a poté nacisté svými technikami, jež se teprve formovaly, zničí nově utvořené sovětský státní aparát.

Němci v roce 1941 při zahájení útoku na Sovětský svaz vstoupili do situace, kde si každý mohl „počínat podle libosti“ a poprvé v dějinách nacismu zabíjet Židy ve velkém. Konečné řešení získalo jasnou podobu zde, v zóně dvojnásobné okupace, kde německé vláde předcházela sovětská a kde německé anihilaci sovětských institucí předcházela sovětská destrukce meziválečných států.³⁷⁴ Z přibližně dvou milionů Židů, kteří se roku 1939 ocitli v německém područí, měli skoro všichni zemřít. Totéž platilo o dvou milionech Židů, kteří se v letech 1939–1940 ocitli pod sovětskou nadvládou. Právě Židé, které nejprve sevřela sovětská moc, se měli stát prvními obětmi německého masového vraždění.

Když Němci a Sověti v září 1939 podnikli společnou invazi do Polska, měli Sověti v oblasti politiky motivovaného násilí neskonale bohatší zkušenosti. Sovětská tajná policie NKVD za sebou měla hromadné zabíjení v míře neporovnatelné s žádnou německou institucí. Za Velkého teroru let 1937–1938 bylo asi 681 692 sovětských občanů zatčeno, zadrženo a pohřbeno v hromadných hrobech. Počet polských obětí, které NKVD postřílela na sovětském území během válečných příprav, byl dvojnásobný oproti obětem operačních skupin poté, co Němci roku 1939 skutečně vpadli do Polska. A kontrast se ještě vyostří, když počty vsadíme do proporčního rámce. Pobití 111 091 občanů SSSR při polské operaci let 1937–1938 společně s deportací obdobného počtu osob změnilo národnostní strukturu země. Před válkou byl v SSSR zabito každý třetí Polák branného věku, jejich ženy a děti byly poslány za účelem odnárodnění do koncentračních táborů nebo sirotčinců. Sovětské republiky sousedící s Polskem, tedy Ukrajina a Bělorusko, se vražděním a vyhoštěním zbavily podstatné části své polské menšiny: na Ukrajině šlo asi o 59 908 lidí, v Bělorusku asi o 61 501 lidí.³⁷⁵

Úvaha, která Stalina vedla k masovému vyvražďování sovětských občanů polské národnosti, nebyla rasová, ale etnostrategická. Na Stalinovu výzvu a pod jeho vedením zkonstruovala NKVD pomocí výslechů teorii rozsáhlého polského spiknutí proti Sovětskému svazu pod vedením Polské vojenské organizace (POW). Šlo o naprostou smyšlenku. Veteráni POW sice byli velmi aktivní v polské vojenské rozvědě a ve vyšších patrech vedení státu, ale instituce sama už neexistovala a každopádně nevyšlala vrahy a sabotéry na sovětské území. Jestliže snad veteráni POW na sklonku třicátých let kuli plány násilností, jednalo se o vzpouru proti Britům v Palestině. V závěrečné fázi Velkého teroru

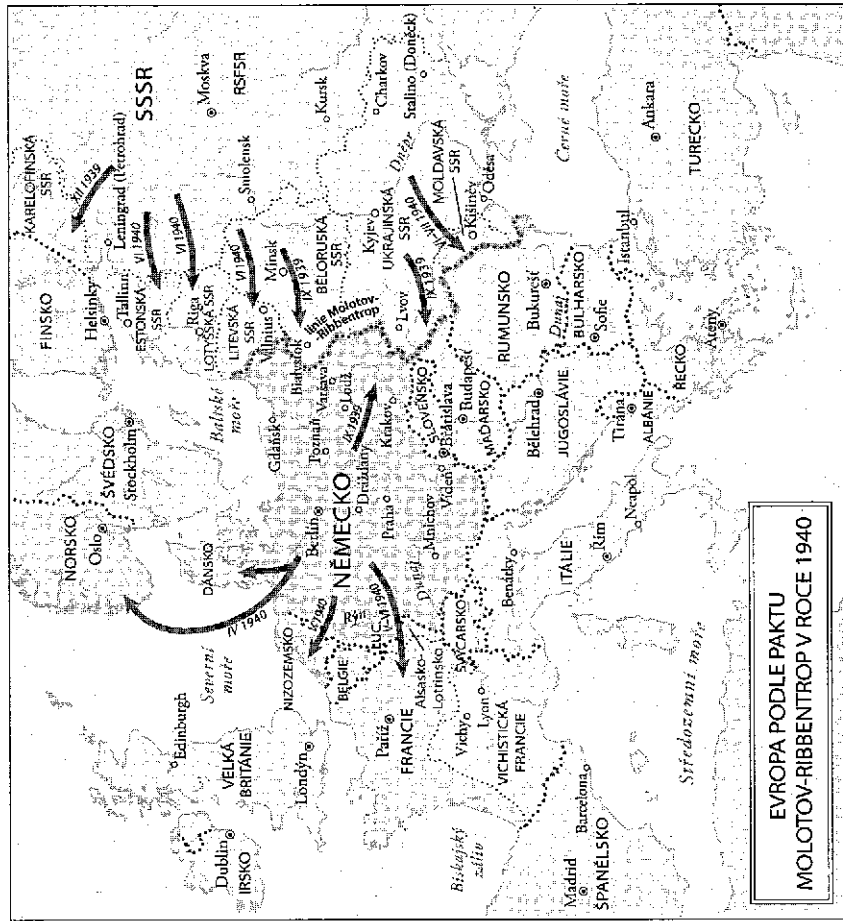
Hannah Arendtová si již za války všimla, co se děje. Tato mladá Židovka a politická myslitelka, která z politických důvodů uprchla z Německa, pochopila, jak se může ideologie nacionálního socialismu uskutečnit: pokud mají být Židé odstraněni ze zeměkoule, musí být nejprve odloučeni od státu. Jak napsala později: „Nakládat podle libosti lze jediné s lidmi, kteří nemají stát.“³⁷⁶

Podobně jako pozdější historikové holokaustu a ve shodě s osobní zkušeností německého Žida, kterou s některými sdílela, chápala odloučení od státu jako postupné zbavování práv. Jak právem konstatovala: „Prvním podstatným krokem na cestě k totálnímu ovládnutí je zabít právní osoby v člověku.“ Největším způsobem, jak Žida zbavit práva a vstoupit Nežidům bezzákonnost, však bylo zničení celých jurisdikcí, jako se to roku 1938 stalo v Rakousku a Československu. Jak Arendtová pochopila, Židé „byli náhlým zhroutením systému národních států ohroženi více než kdo jiný“.³⁷⁷ Především se ocitli v nebezpečí po kolapsu států, jichž byli sami občany. Válka propuknuvší roku 1939 útokem Německa na Polsko pak přinesla novou zkázu, když se stát roztrhl na díl nových, koloniálních linií. Ani uzavření do ghett a vyhlášení koloniálních pořádků však nepostačovaly k podínění holokaustu. K tomu bylo zapotřebí cosi víc: dvojnásobné zničení státu.

Když Hitler v roce 1939 uzavíral spojení se Stalinem, chtěl tím dosáhnout zprostředkovaného zničení států.³⁷⁸ Hitler zcela přesně věděl, co bude sovětská nadvláda pro pobaltské země – Litvu, Lotyšsko a Estonsko – a východní polovinu Polska znamenat. Jeho představy o teroru, jímž Sověti postihovali celé státy a vládnoucí vrstvy, rozhodně neváhaly jít do extrému: předpokládal naprosté vyhlazení všech uvažujících lidí a smrt desítek milionů vyhladovělých.³⁷⁹ Himmler psal o „bolševické metodě“ „fyzického vyhubení národa“.³⁸⁰

rozsudek zněl na osm let v gulagu a asi 8513 lidí bylo v individuálních případech odsouzeno k smrti.

Oproti Němcům měli Sověti mechanismy i zkušenosti potřebné k deportacím ve velkém. Neoddávali se fantazírování o koloniích, rybných využívali osvědčené destinace, ohromnou síť vězeňských táborů a zvláštních osad známých pod zkratkou Gulag (*Glavnoje upravlenie lagerej*). Hlavní správa nápravně-pracovních táborů). Sovětské vnitrostátní kolonie byly obklopeny tundrou a stepí. Pátého prosince 1939 Stalin nařídil přípravy na první vlnu deportací, zaměřenou na polský státní aparát a jeho vlivné stoupence. Asi 139 974 lidí bylo v únoru 1940 vyhnáno z domovů, naloženo do vlaku a odesláno do gulagu, zpravidla do sovětského Kazachstánu. Polští Židé byli coby kapitalisté ve velkém odesíláni do gulagu v dubnu 1940 a následně v ještě vyšším počtu za to, že vyjádřili přání uchovat si polské občanství. Během několika málo měsíců po sovětské invazi bylo ve čtyřech velkých vlnách deportováno asi 292 513 polských občanů; menší zásahy a individuální zatčení postihly stejným způsobem dalších asi dvě stě tisíc lidí. V těchto čtyřech velkých vlnách tvořili skoro šedesát procent obětí Poláci (zatímco v celkové populaci východního Polska

už však NKVD měla dost vynucených příznání na to, aby mohla zkonstruovat souvislé lícení, ve kterém jako tajní polští agenti vystupovali dokonce i vůdci reprezentanti sovětského státu. Ukázalo se, že to je značně riskantní postup i pro samotnou NKVD. Jelikož domnělé spiknutí narůstalo v letech 1937–1938 každým týdnem víc a víc, bylo vždy možno obvinít velení tajné policie, že polskou hrozbu zanedbávalo v minulosti.

V roce 1938 se Stalinovi podařilo obrátit proti NKVD jeden z prvních terčů čistek, komunistickou stranu. Když pak byli sami vyšší důstojníci tajné policie zatčeni a popraveni, jejich místo nadšeně zaujali mladší. Tím se změnila národnostní struktura NKVD. Již se nejednalo o výjimečné kosmopolitní elitu s revoluční prestiží a vysokým podílem Židů, Lotyšů i Poláků. Polští důstojníci byli eliminováni během polské operace a poté proběhla čistka celé NKVD: nejprve za nedostatek bdělosti, pak za přehnanou bdělost. Koncem roku 1938 už v organizaci tajné policie dominovali Rusové (65 procent důstojníků) a Ukrajinci (17 procent důstojníků).³⁷⁸ Podíl Rusů neodpovídal jejich podílu na celkové populaci SSSR, byl vyšší. Podíl Židů naopak klesl ze skoro čtyřiceti procent na necelá čtyři procenta. Z Poláků nezbyl jediný.

Tato nová NKVD – zkušební vrah, pokrořený Stalinem a ovládaný Rusy – byla po sovětském útoku na východní Polsko 17. září 1939 vypuštěna proti polským institucím a elitám. Zásah proti potenciálním hnězdům odporu ve východním Polsku byl pro NKVD mnohem jistější operací než přechodzí polská operace uvnitř SSSR: mezi polskými občany totiž bylo možné odhalit skutečné nepřátele a nahlasit skutečný pokrok. Zhroucení Polska, způsobené vpádem německých a sovětských armád, vyvolalo opravdový chaos, který bylo možné prokázatelně ovládnout. Ve východním Polsku sovětská vojska mnohokrát utloukli muže k smrti kvůli zlatým zubům a znásilňovali ženy s vědomím, že to velení přehlédne jako „dětskou hru“. Sovětskou invazi doprovázely na místní úrovni vzpoury vyvolané polskými komunisty, kteří mnohdy oloupili a pozabijeli předchozí polské funkcionáře, i polskými nacionalisty, kteří často uvěřili sovětské propagandě slibující národní svobodu ve východní polovině země a národní osvobození Rudou armádou. Přinesla s sebou útoky na polské funkcionáře a staťkáře, onu vlnu vyrovnávání účtů, s níž je nutno vždy počítat, když se náhle a prudce mění režim.³⁷⁷

Na tomto pozatí dokázala sovětská NKVD vnést do okupovaného východního Polska jistý klid a řád.³⁷⁸ Oproti příslušníkům operačních skupin, kteří v roce 1939 zabývali poprvé v životě a čimili tak s cílem nastolit podmínky pro německý rasový triumf, důstojníci NKVD byli zkušenými administrátory života a smrti a jejich úkolem bylo položit základy určitého druhu státnosti.³⁷⁹ Důstojníci NKVD – zpravidla Rusové a Ukrajinci – byli koncem roku 1939 ve velkém navázení na nové obsazená východní polská území. V průběhu roku 1940 pak právě zde – na drobném zlomku celkového sovětského území – došlo k většině zatčení a uvěznění v součtu pro celý Sovětský svaz.³⁸⁰ Průměrný

tvorili asi čtyřicet procent), něco přes dvacet procent Židů (osm procent populace), asi deset procent Ukrajinci (asi třicet pět procent populace) a asi osm procent Bělorusové (osm procent populace).³⁸¹

Mezi zatčenými a odsouzenými do gulagu byl také mladý spisovatel Gastav Herling-Grudziński z Kielců. Sovětské úřady ho obvinily, že ilegálně odešel z Polska do Litvy s cílem bojovat proti SSSR. Herling-Grudziński vyšetřovatele zdvořile požádal, aby text obvinění upravil: z Polska odešel s cílem bojovat proti Němcům. Vyšetřovatel opáčil, že to vyjde nastejno. Herling-Grudziński později vydal vreholné působivý popis života v sovětském koncentračním táboře, kde jedinou náhradou nedostupné svobody je obtížně vybojovávaná samota a kde se osobní charakter utvořený za naprosto odlišných podmínek snadno rozpadne na prvotní činitel. „Ukázalo se totiž, – v gulagu – „že dolní hranice instinktivní odolnosti lidského těla, vedle níž jsme až dosud počítali se silou charakteru nebo uvědoměným působením duševních hodnot, vůbec neexistuje. Jinými slovy, že prostě neexistuje nic, co by člověk neudělal z hladu nebo bolesti.“ Herling-Grudziński dospěl k přesvědčení, že „člověk je lidský pouze v lidských podmínkách“.³⁸²

Z perspektivy Sovětů představovali nejnebezpečnější skupinu Poláků důstojníci. Znamenali trojí hrozbu: šlo o vůdčí vrstvu poražené nepřátelské armády, někteří služebně starší důstojníci byli veterány tažení proti SSSR a rezervisté byli verbováni mezi polskými vzdělanci, v nichž Sověti spatřovali základnu polského politického společenství. Bezprostředním cílem zatýkání a eliminace těchto lidí bylo ztížit politický odpor. Polapení důstojníci polské armády a ti, kteří se vzdali, skončili v táborech, kde byli individuálně vyšetřováni a vyslýcháni. Poté šel NKVD Lavrentij Berija vyslat na místo „trojku“, která nad skupinou vyřkla kolektivní verdikt. „Všichni do jednoho,“ napsal Berija Stalinovi, „čekají na propuštění, aby se mohli znovu aktivně zapojit do boje proti sovětské moci.“ Doporučil „nejvyšší trest – zastřelení“. Stalin to schválil.³⁸³

V dubnu 1940 zastřelili důstojníci NKVD v Katyňském lese a na dalších čtyřech místech odhadem 21 892 polských důstojníků a dalších polských občanů. Jelikož polská armáda také představovala prostředí sociální mobility, pocházelo mnoho obětí – asi čtyřicet procent – z rolnických a dělnických vrstev. Polské důstojnictvo bylo mnohonárodnostní, a řada obětí tedy patřila k národnostním menšinám včetně židovské. Kulkou do týla tak byl popraven a v hrobném hrobě v Katyni pohřben člen Irgunu Henryk Strasman³⁸⁴ nebo lékař a rezervista Wilhelm Engelkreis, jehož dcera, přesídliší do Izraele, později popsala dětské zoufalství nad ztrátou otce.³⁸⁵ V Katyni byl též zavražděn lékař Hieronim Brandwajn, jehož manželka Mira zabynula o dva roky později ve varšavském ghettu, aniž se kdy dozvěděla, co se stalo jejímu muži.³⁸⁶ Mieczysław Proner byl lékárník a chemik, Žid i Polák, rezervista a aktivní bojovník, který v řadách polské armády čelil Němcům, ale při téže akci byl zatčen Sověty a zavražděn. Několik měsíců nato bylo jeho matce nařizeno přemístit se do varšavského ghettu. Dva roky poté byla deportována do Treblinky a poslána do plynu.³⁸⁷

Až na jednu výjimku těch 21 892 zabitých byli muži. Mnozí z nich, jako výše jmenovaní polští Židé, měli rodinu v německé okupační zóně a ta nyní musela čelit německému útisku sama.³⁸⁸ Jelikož Sověti pobíjeli stájně okruhy polských občanů jako Němci, tedy vzdělanou elitu, usnadňovali tím Němcům jejich úkol. Pokud se rodiny zavražděných důstojníků nacházely v nově vzniklé zóně, NKVD je poslala do gulagu.³⁸⁹ NKVD klepala na dveře nečokůnů a posílala ženám se skoro nikdy nepodařilo uprchnout. Vzácnou výjimkou byla munněnkas jedenho polského důstojníka, která nechala svoje děti u spolehlivého židovského souseda³⁹⁰ – ale tento příklad selhání ze strany NKVD byl zcela mimořádný. Sovětské deportace z roku 1940 opakovaly v menším měřítku metody Volkého teroru. Během polské operace byli muži střeleni, rodiny odsunuty, vykořisťovány a odnárodněny.³⁹¹

Byly tu též návaznosti v personálu: Vasilij Blochin, který v kožonó čapce, zástěře a s rukavicemi přes lokty popravoval polské důstojníky, každou nou dvě stě padesát, už předtím postřílel tisíce sovětských občanů za Velkého teroru.³⁹² V sovětském systému byly popravy prováděny jen nízkým počtem důstojníků, kteří dodržovali jasné, písemné vydané rozkazy, postoupené striktně určenou hierarchií.³⁹³ Sovětský systém v sobě zahrnoval právně vymezenou formy výjimečného stavu, jichž se využilo jako podkladu pro zvláštní opatření, nuená pro hromadný teror, a poté je bylo možné ukončit. V postupně se vyvíjejícím německém systému se inovace přicházející odspodu setkávaly s vyhlášením různých příání shora, rozkazy byly často nejasné a důstojníci se snažili přání zodpovědnost za střelbu na mužstvo, nebo dokonce na neněmecké obyvatelstvo, které se náhodou nacházelo v blízkosti popravy. Sovětský systém proto byl ve svých vražedných kampaních mnohem přesnější a výkonnější. Některý systém však byl efektivnější v tom, že vytvářel ohromné množství kaud, osobně a své činy jednoznačným jazykem zaznamenávali do úředních, společně dané archivovaných dokumentů. Dokázali se se svými činy identifikovat, proto tože skutečná zodpovědnost ležela na komunistické straně. Nacisté učivali pompézní hesla rasové nadřazenosti a Himmler hovořil o mravní vznešenosti obsažené v tom, když někdo vraždí jiné lidi v zájmu rasy.³⁹⁴ avšak když nastala chvíle rozhodnutí, jednali Němci bez plánu, zmateně a bez pocitu osobní zodpovědnosti. Z hlediska nacistů platilo, že co se stalo, stalo se, a zvláště muži silnější – ale nic pro ně nebylo jisté, rozhodně ne vztah mezi minulostí, přítomností a budoucností. Sověti věřili, že dějiny stojí na jejich straně, a podle toho jednali. Nacisté se báli naprosto všeho vyjma chaosu, který způsobili. Oba systémy a oba režimy konaly ve stejné době a na stejném místě. Vše, co podnikali Sověti, ať už s jakýmkoli pobuťkami, dopadalo na lidi, kteří – pokud přežili a neocitli se v transportu – museli následně čelit nacistům a jejich metodám. Škoda napáchaná NKVD přimácela smrt a vyhoštění, ale také rozpadlé

životy a duševní proměny. Je velice důležité, že Sověti ve své polovině zničili polský stát, a je velmi důležité, že fyzicky odstranili všechny, kdo byli těsně spojeni s polskou státností. Ale nejdůležitější možná je, jak sovětské metody zapůsobily na přeživší: na občany zaniklých států, nyní včleněné do SSSR, na lidi, přes které v roce 1941 táhl wehrmacht a oddíly SS.

Sověti – stejně jako nacisté – vycházeli z předpokladu, že polský stát, utvořený v roce 1918, nemá právo na existenci, a lze jej tedy jediným výnosem zrušit a posmívat se mu. Stojí ale za pozornost, že forma výsměchu u nich byla podstatně odlišná. Sověti stejně jako Němci ničili polské státní symboly, ale činili tak s odůvodněním, že jde o symboly „buržoazního“, „reakčního“, „břlogvardějského“ či „fašistického“ Polska. Problém polského státu tkvěl z pohledu Sovětů v tom, že šlo o výtvor horních vrstev. To byl postoj zřetelně odlišný od nacistického mínění, že nižší rasy, jako jsou Poláci, si nezaslouhují politickou existenci.

V západním Polsku, okupovaném nacistickým Německem, byli vyšší administrativní funkcionáři polské armády pochytáni, uvrženi do táborů a často zabiti, zatímco u nižších funkcionářů – primátorů, vojvodů, vesnických starostů – se čekalo, že se podvolí novému pořádku. Jak to vyjádřil vládce Generálního gouvernementu Hans Frank: „Vůdčí živly, jež jsme nyní identifikovali v Polsku, je nutno zlikvidovat.“³⁹⁶ Šlo tu o rasovou válku: nejprve srazit hlavu zdrojům rasové síly nepřítel, pak kořistnický využití nižší vrstvy.

Impérium vybudované na nacistických zásadách vyžadovalo otevřeně deklarovanou podřízenost nižších ras, a tedy nastolení zásadního rozdílu mezi politickou existencí Němců a ostatních. Sovětské impérium spočívalo v územním rozšíření již existujícího Sovětského svazu. Ve východním Polsku, okupovaném Sovětským svazem, se k vyšším polským funkcionářům přistupovalo víceméně stejně jako v německé zóně. Jejich místo ale přinejmenším dočasně zaujali jedinci z chudých poměrů, nebo dokonce dříve uvěznění členové místní buňky komunistické strany. V řadě měst byli političtí vězni dosazeni na úřední místa.³⁹⁷ Byla to jen provizorní, ale důležitá fáze změny režimu: vyvolala totiž dojem, že za sovětskou revoluci nesou zodpovědnost místní lidé. Někteří polští občané se tak zapojili do třetího boje proti spulobčanům, spočívajícího v likvidaci buržoazního či feudálního vedení nepřítel, v povýšení dělníků a rolníků a následně v podřízení všech jistému obecnějšímu řádu, který deklaroval vlastní rovnostářství.

Sověti uťali polské společnosti hlavu – a proměnili tím zbývající pahýl v chodící mrtvolu. Sověti brali možnost polského odporu mnohem vážněji než Němci: představoval pro ně totiž ukázkou ohromující moci mezinárodního kapitalismu, nikoli poslední vzdechy zmírající rasy NKVD uplatňovala mnohem rafinovanější metody než německé gestapo: buňky odporu zpravidla jistou dobu pozorovala, zatýkala nebo získávala pod kontrolu jejich členy po jednom a snažila se buď rozbít celou organizaci najednou, nebo – což byl ideální výsledek – ji získat pro sovětské cíle, aniž by členové pochopili, co se přesně děje.³⁹⁸ Ještěž jakékoli

kladení odporu bylo pro Sověty z definice součástí mezinárodního spiknutí, doufali pokaždé, že od polského podzemí vylodují nitky k polské zahraniční vládě a k jejím britským a francouzským spojencům. V praxi sovětská nadvláda přinesla rozkvět nedůvěry: polští občané ochotní ke konspirační práci proti Sovětům přicházeli o vzájemnou důvěru a nedokázali rozeznat, jaké ilegální skupiny jsou pravé a jaké slouží jen jako zástěrka pro NKVD. V okupovaném východním Polsku tak bylo nastoleno sovětské pojetí rovnosti: polští občané se naučili navzájem si stejnou měrou nedůvěřovat. Každý byl potenciální zrádce a v největšímu dojmu se nesmělo věřit. Tato nová realita během několika málo týdnů podkopala realitu starou.

Zatímco Němci vylučovali polské občany z účasti na nových pořádcích, Sověti je naopak nutili k zapojení do sovětských politických rituálů, vydávaných za akty osvobození. Nastolili vlastní verzi demokracie, v níž voličská účast byla veřejná a povinná a voliči neměli na výběr. Dne 22. října 1939 byli obyvatelé nejdříve východního Polska vyzváni zvolit si své představitele v národních zastupitelských sborech. V sovětské okupační zóně představovali Poláci nejpočetnější národnostní skupinu, ale netvořili většinu. Na jihu měli většinu Ukrajinci, na severu Bělorusové – a Židé byli početná všude. Sověti se chystali rozdělit většinu zabraného území na ukrajinskou jižní zónu a běloruskou severní zónu, jež by pak byly připojeny k již existující Ukrajině a Bělorusku sovětské socialistické republiky. A k tomu nakonec i došlo.

Po povinném, ponižujícím a zmanipulovaném hlasování vylásily národní zastupitelské sbory, jež se sešly v prvních dnech listopadu 1939, přání, aby jejich země byly začleněny do Sovětského svazu. Tím se otevřela cesta k udělení sovětského občanství všem obyvatelům východního Polska. Takovému symbolické vyjádření rovnoprávnosti by bylo v nacistickém impériu nemyšlitelné. Samozřejmě se tím též prorazila cesta pro příchod tisíců sovětských funkcionářů z východu, hlavně Rusů a Ukrajinců, kteří se chopili reálné moci. Místní obyvatelé – zpravidla komunisté a příslušníci ukrajinské, běloruské a židovské menšiny – hráli užitečnou roli donutěných sebeosvoboditelů. Jejich osvobození však prostě spočívalo v začlenění do mocenského systému s vlastními prioritami, mezi něž patřilo i udržení aliance s nacistickým Německem. Židovským řečníkům byla zabavena jatka, která doposud vlastnil, a nyní museli jako zaměstnanci sovětského státu balit maso pro německá vojska v zápase se západními demokraciemi.³⁹⁹

Sověti si počínali, jako by bylo výhodní Polsko připojeno k jejich vlastní socialismu navždy. Tento předpoklad se samozřejmě nenaplnil, jelikož předáci nacistického Německa – sovětského spojence, díky němuž k celému územnímu přerozdělení došlo – hodlali na Sovětský svaz při nejbližší příležitosti zaútočit. Stalin sice čekal, že ho Hitler zradí, nicméně v letech 1939, 1940, a dokonce i 1941 měl za to, že si spojení dokáže udržet vnějšími projevy loajality a právidelnými dodávkami zboží. Sovětský svaz tak Německu zajišťoval nejenom

klíč na východě, ale také hmotné zdroje využívané roku 1940 k vedení válek v západní Evropě: ropu, minerály, obilí. Britské letectvo navrhlo bombardovat sovětská letiště, aby se tak zvolnil Hitlerův postup západní Evropou.⁴⁰⁰ Vesničané na sovětské Ukrajině si zpívali:

*Ukrajina je úrodná,
dávoá obilí Němcům
a sama hladoví.⁴⁰¹*

Na nově zabraném území vytvořil Sovětský svaz materiální, psychologické i politické podmínky pro příchod Němců a připravil východní Evropu na nacistickou nadvládu způsobem, jenž tu před rokem 1939 neexistoval. Tuto přípravu sice Sověti nezamýšleli, nicméně její faktické provedení bylo klíčové pro následný vývoj událostí po vpádu Němců do těchto oblastí. Platilo to ve východním Polsku v roce 1939 a mělo to platit ještě zřetelněji o pobaltských státech poté, co je Sovětský svaz obsadil a anektoval v létě 1940.

Likvidací kapitalismu vytvořili Sověti jisté materiální zdroje. Cílem, který si přitom sami stanovili, bylo nastolení rovnosti – ale rovnost znamená ztrátu pro jedny a zisk pro druhé. Už před příchodem Rudé armády místní „komunisté básnili, po nocích prováděli kontroly a okrádali a zabýjeli Poláky“.⁴⁰² Židovi Joelu Cygielmanovi, který před německou invazí přchal ve vlastním automobilu, vůz zabavil sovětský důstojník, který mu pohrozil granátem.⁴⁰³ Židé, kteří Rudou armádu v Kovelu vítali květinami, zjistili, že vojáky zajímá jen obsah jejich obchodů. Sovětské vojáky napřed ukradli, co se dalo, a zbytek skoupili za nadhodnocené rubly.⁴⁰⁴ Místní komunisté, uvedení do funkce, využívali hledání ukrytých zbraní jako záminky k okradení sousedů.⁴⁰⁵

Zhroucení občanského práva v Polsku se většinou obyvatel zhmotnilo před očima jako legalizace loupení.⁴⁰⁶ Pokud si stát může brát cizí majetek, pak je asi přípustné brát si ho zase zpátky. Absence právních majetkových záruk vstúpila jedinecům, kteří si nárokovali pozemky či nemovitosti, přesvědčení, že pokud chtějí zajistit, aby se předechozí majitelé nevrátili, musí spoléhat sami na sebe. Největší ztráty městského majetku hrozily Židům a také k nim zpravidla došlo – ve dvojnásobku: majetek byl znárodněn, majitelé odsunuti do sovětského Kazachstánu. Sovětský svaz nediskriminoval Židy jako takové, antisemitismus odmítal a etnickou diskriminaci prohlašoval za zločin. Vzhledem ke struktuře kapitalistické společnosti ve východním Polsku však sovětská opatření dopadla na Židy tíživěji než na ostatní. Jistě, východní Polsko bylo obecně vzato velmi chudým územím – i když současně se tu lidem dařilo lépe než v Sovětském svazu, na jehož úroveň měl region sestoupit. Mlékař z Lucku Mendel Szeft to popsal následovně: „Po obsazení naší země se tvrdilo, že všichni – bohatí i chudí – si jsou rovni. Ukázalo se však, že všichni jsou chudí, protože bohaté zatkli a poslali daleko do Ruska.“⁴⁰⁷

Masivní rozsah sovětských deportací a poprav umožnil na venkově i ve městech sociální revoluci. Lidé se vrhli na desetitisíce znenadání prázdných statků a bytů. Na východopolském venkově, kde nezaměstnanost ve třicátých letech přesahovala padesát procent, lidé lačnili po půdě. Ne každý ji kvůli tomu sebral sousedům, ale mnozí ano. Zde – tak jako všude – venkované věděli, že pokud si volný statek nezaberou sami, udělá to někdo jiný. Někteří ukrajinskí rolníci, kteří odmítli sebrat půdu deportovaným polským sousedům, k tomu byli přinuceni hrozbou zastřelením.⁴⁰⁸ V řadě měst byli majiteli většiny kvalitních kamenných domů Židé, nyní často deportovaní do gulagu. Pro jejich sousedy v dřevěných boudách a chýších byla možnost přestěhovat se do centra města a bydlet v domě z kamene vřeholem představitelného společenského vzestupu. Sověti Židy nevyvlastňovali podle rasového klíče. I tak ale sám fakt vyvlastnění nastoloval (byť nečekanou) příležitost pro následně nastoupivší Němce. Když sovětskou moc vystřídala moc německá, mohli se Nežidé pokusit získat svůj majetek zpět, ale Židé nikoli. Na majetek, o který Židé už přišli, mohli vznést nárok jiní. Původní vlna sovětských vyvlastnění, rychlá a systematická, se s následným příchodem Němců převedla do rasového klíče.

Většina Židů ve východním Polsku byla velmi nemajetná. Zajišťovali ale spojení mezi rolníky a trhy, venkovem a městem: jinými slovy, prováděli většinu z toho, co sovětská moc odsuzovala, jakožto spekulace, šmelinu a podobně. Například ve Volyňské oblasti tvořili Židé 75 procent registrovaných obchodníků, tedy 14 587 z 19 387.⁴⁰⁹ Prudké znehodnocení polské měny a její zrušení v prosinci 1939 podlomilo společenskou pozici těch Židů, kteří měli nějaké úspory či investice.⁴¹⁰ Zrušení dluhů vedených v polské měně poskytlo mnoha lidem úlevu, ale těžce dopadlo na židovské poskytovatele půjček a zbavilo je opory jejich společenské prestiže v místních komunitách. Neustálá sovětská propaganda proti obchodování jako takovému byla de facto – i když ne úmyslně – zaměřena proti Židům a oslabovala jejich postavení.

Proměnou elementárního charakteru politiky Sověti nahromadili rezervuár zvláštní psychologické energie. Židé byli obdařeni vnějším zdáním moci, ač reálnou mocí ne. Po přjezdu Rudé armády v září 1939 se objevovali v zodpovědných funkcích mnohem častěji než kdykoli v meziválečném období. Polská ústřední vláda dbala na to, aby ani města s většinou židovského obyvatelstva neměla většinu Židů v městské radě. Určitý počet Židů sice sloužil v polské policii i obecně v polské státní správě, ale panovala tendence udržet tento počet nízký. Změna, již přinesl podzim 1939, byla proto pocítována dramatičtější. Sověti neměli žádný zvláštní zájem na posílení vlivu Židů jako takových (i když několik velitelů či funkcionářů vyjádřilo názor, že Židé jsou spolehlivější než Poláci), Židé však projevovali ochotu a kompetenci k obsazení nových pozic. Nikdy netvořili většinu místních spolupracovníků sovětského režimu: daleko větší celkový podíl měli Bělorusové a Ukrajinci. Židé z původního obyvatelstva

někdy nedrželi skutečnou moc, snad jen s výjimkou několika týdnů na podzim 1939, ale i to na zcela lokální úrovni a společně s dalšími, nežidovskými spolupracovníky. Přesto lze konstatovat, že s proměnou režimu se Židé stali kolektivně zranitelnými. Po vpádu Němců měli skuteční držitelé moci na novém sovětském území, tedy sovětské úředníci z východu, dostatek prostředků, aby přešli. Místní Židé, ať už se Sověty kolaborovali nebo ne, však utéct nemohli.⁴¹¹

Sovětská politika nastolila podmínky podněcující k pomstě i v jiných ohledech. V roce 1939 Sověti přemohli, rozdrtili a zdiskreditovali tradiční světské i náboženské autority. Dohlíželi na fázi vyrovnávání účtů a násilnického chaosu, jež způsobila mnoho nových škod, a ty zase mohla vyrovnat nová chaotická fáze. Sověti vyhostili či postříleli půl milionu lidí na území, kde celková populace dosahovala jen třinácti milionů: represe NKVD tedy zasáhla většinu rodin. Bleskové zhroucení polského státu nebylo pouhým neutrálním faktem, ale zdrojem zahanbení, katastrofou, která si bude žádat obětivého beránka.⁴¹²

Sovětská nadvláda podněcovala pocity hanby a nenávisti a současně společnost nutila prolomit tabu kolaborace s cizí mocí. Někteří se ke spolupráci vědomě rozhodli hned na počátku, ale mnohem více jich kolaborovalo prostě tím, že setrvali na dosavadních pozicích v obavách z deportace či ještě horšího osudu, pokud neprojeví loajalitu. S postupem času se musel se sovětským režimem tak či onak zaplést skoro každý – vyžadovala to povaha systému. Do své snahy proměnit východní Polsko v součást vlastního státu sovětské předáci dosti intenzivně zapojili místní populaci: nuceným hlasováním, podněcováním k udavačství, výslechům, mučením a zradou. V důsledku této inkluzivní sovětského systému často nevedla jasná hranice mezi obětmi a kolaboranty. Těž zkušenosť, jež vedla ke kolaboraci, například mučení a uvěznění, současně řadila ty, na které dopadla, mezi oběti.⁴¹³ Psychologický nátlak využívaný Sověty tak získával zvlášť rafinovanou podobu. Role obětí i kolaborantů byly v sovětském režimu obecně rozšířené a obtížně definovatelné. Jejich vymezení tak měl provést následný držitel moci.

Ničením států Sovětský svaz vytvořil rezervoár politické energie. Přes veskerou labilitu a kritizovatelnost polského, estonského, lotyšského a litevského státu to byly domovské země desítek milionů Evropanů. Rozhodnutí kompletně eliminovat moderní státy s plně rozvinutou politickou komunitou bylo nesmírně radikální. Jistě, ne všem (bývalým) občanům těchto (bývalých) států opravdu hluboce záleželo na národní nezávislosti, ale velké většině ano. Poté, co Sověti zničili státy požadované lidem, se mohli Němci vydávat za spojence skupin usilujících o jejich obnovení, a mohli tak manipulovat s jistou velmi silně přítomnou touhou. Konkrétní povaha dané šance se ovšem lišila v závislosti na tom, co předáci příslušných skupin od okupantů očekávali nebo čeho se od nich obávali. Například mezi Poláky se Němci po společně německo-sovětské invazi do Polska rozhodně netěšili nějaké politické přízni. Poté, co do Polska vpadli

již v roce 1939, se prostě nemohli vydávat za osvoboditele Polska ani v roce 1941, kdy se zázemím v nové polské kolonii vpadli do Sovětského svazu. Na místní úrovni si mohli započítat k dobru ukončení sovětských represí, ale rozhodně Polsku nemohli slibovat politickou autonomii.

Naprostě odlišnou perspektivu zaujímal někteří političtí reprezentanti velkých národnostních menšin na území někdejšího Polska. Samostatné Polsko bylo domovem největší ukrajinské populace mimo území SSSR a největší židovské populace na světě. Skoro všichni polští Ukrajinci a více než třetina polských Židů se v roce 1939 ocitli pod sovětskou nadvládou. Ani jedna skupina přitom z rozšíření SSSR neměla žádný prospěch: obecně vzato byla realita sovětského režimu daleko horší, než předpokládali.

Mezi Ukrajinci to Němcům dávalo opravdu výraznou šanci. Ukrajinská menšina na území Polska byla početná a soustředěná na jednom teritoriu, sousedícím s Ukrajinskou sovětskou socialistickou republikou v rámci SSSR. Ukrajinský nacionalismus sice v politickém životě polských Ukrajinců nikdy netvořil hlavní politický směr, nicméně přitahoval pozornost metropolit souseďných zemí. Všechny regionální mocnosti se v průběhu dvacátých a třicátých let pokusily využít ukrajinskou otázku pro vlastní cíle. Sověti sledovali na sovětské Ukrajině ve dvacátých letech politiku systematického zvýhodňování a založili na polském teritoriu Komunistickou stranu západní Ukrajiny v naději, že tak přilákají polské Ukrajince do Sovětského svazu. Poláci tento přístup napodobili ve Volyňské oblasti, aby tak Ukrajince ze SSSR připoutali k Polsku. Němci si v Polsku drželi ukrajinské agenty, vedené správným přesvědčením, že Německo je jediná mocnost, která by dokázala rozdrtit oba nepřátele – Polsko i SSSR.⁴¹⁴

Současně si ale ukrajinský nacionalisté napojení na Německo uvědomovali, že hlavním zdrojem místní podpory je sociální otázka a především redistribuční orné půdy. Sověti zase věděli, že Komunistická strana západní Ukrajiny bude muset zaujmout stanovisko k národnostní otázce. Pravidlem tak byl ideologický synkretismus: nacionalisté usilovali o vyvlastnění latifundii, komunisté máchali národními vlajkami.⁴¹⁵ V čele místní ukrajinské komunistické buňky například stála Židovka Fryda Szpryngerová a úspěšný ilegální aktivista z téže buňky zas používal pseudonym „Hitler“.⁴¹⁶

Sovětská invaze do východního Polska v roce 1939 znamenala zkázu pro hlavní ukrajinské politické strany, které v Polsku fungovaly oficiálně, například pro Ukrajinské národní demokratické sdružení (UNDO), které se snažilo působit v daném právním rámci a odmítalo oficiální antisemitismus.⁴¹⁷ Sovětská moc nastolila poměrně příznivé podmínky pro doposud ilegální uskupení, tedy pro nacionalisty a komunisty: první byli na pobyt v ilegality zvyklí, druzí z něj nyní mohli vyjít a spolupracovat s režimem. Jak ale místním Židům a Polákům neuniklo, funkce lokálního dosahu získávali v sovětském režimu často spíše ukrajinský nacionalisté, a nikoli komunisté (nakolik mělo toto rozlišení smysl).

Ukrajínští nacionalisté i komunisté využili příležitosti k udávání místních Poláků sovětské moci, nepochybně jak z politických, tak z osobních pohnutek. Ve většině vesnic jihovýchodního Polska se vynořil ukrajinský aktivista, který věděl, po jakých typech osob NKVD pátrá, a ochotně jim dodal vhodné Poláky.⁴¹⁸ Tím se uprázdnil jeden státek: udávání a následné deportace zajišťovaly pozemkovou reformu.

Během úvodních měsíců sovětské nadvlády byla tato sociální revoluce, přinesená zvenci, pro mnoho Ukrajinců lákavá. Místo polských funkcionářů často zaujali Ukrajinci, i když skutečně vlivné pozice vždy obsadili Ukrajinci z území SSSR. Ukrajinci z východu též nahradili dosavadní hrstku židovských starostů.⁴¹⁹ První vlna sovětských deportací postihovala hlavně Poláky a specificky polské staťkáře; výsledný efekt se ukrajinským rolníkům mohl jevit jako společenský vzestup. Revoluce sovětského ražení obvykle postupovaly ve dvou fázích: nejprve vstřícné gesto vůči rolníkům, pak konfiskace jejich půdy. V roce 1940 Sověti na anektovaném polském území zahájili kolektivizační zemědělství, jako to o deset let dříve provedli v celém Sovětském svazu. Někteří Ukrajinci si v tu chvíli vzpomněli na hromadný hladomor, který to v SSSR vyvolalo, a skoro nikdo nechtěl postoupit svou půdu sovětskému státu. Kolektivizace zdiskreditovala ukrajinské komunisty mezi obyvatelstvem a přiměla některé z nich k přechodu k nacionalismu.⁴²⁰

Ukrajínští nacionalisté v roce 1940 doufali v německý útok na SSSR, čímž by vznikly podmínky k utvoření ukrajinského státu. Byli to někdejší polští občané a považovali se za reprezentanty milionů Ukrajinců na území Polska i desítek milionů Ukrajinců na území SSSR. Podle jejich soudu mohlo jedině Německo zničit Polsko i SSSR zároveň, a utvořit tak podmínky pro ukrajinskou samostatnost. Polsko v roce 1939 přestalo existovat a roku 1940 se někteří ukrajínští nacionalisté zapojili do snah o zničení Sovětského svazu. Němci využili pro přípravu invaze s označením operace Barbarossa ukrajinské informatory a vyevícili stovky Ukrajinců do předsunutých oddílů, jež se měly uplatnit na sovětské Ukrajině. Počátkem roku 1941 NKVD vycítila hrozbu a začala Ukrajince ve velkém zatýkat. Čtvrtá vlna sovětských deportací, jež proběhla v květnu a červnu 1941, postihla zásadní měrou Ukrajince a mnoho tisíc Ukrajinců též skončilo ve vězení. Když pak v červnu 1941 přijeli Němci, nacházeli v sovětských žalářích mrtvoly těchto lidí.

Sovětská okupace zbavila Židy dosavadních možností. Mohla Němcům připravit rezervoár politické dobré vůle i mezi Židy? Stejně jako Ukrajinci, měli i Židé v předválečném Polsku pravicové nacionalistické zastoupení v organizaci Betar, která chtěla revolucí a násilnými prostředky vybudovat nezávislý národní stát. Oproti ukrajinským nacionalistům, představujícím nepřátele polského státu, získávali židovští nacionalisté od samostatného Polska podporu. Na polské území si nečímli nárok, naopak z něj chtěli odejít. Po německé invazi

1. září 1939 uprchli předáci Betaru před Němci na východ a skončili lapeni v sovětské síti. Oproti ukrajinským radikálům neměli židovští radikálové žádné zkušenosti s prací v ilegality a Sověti je rychle odhalili a pochytili.⁴²¹ NKVD věděla, že Betar je křídlem Irgunu, a promíkla i do ilegálních kruhů Irgunu.⁴²² Předák Betaru na polském území Menachem Begín prchl z Varsavy do Vilniusu a zde se nějaký čas skrýval, ale nakonec jej NKVD zatkla při šachové partii a byl odsouzen k osmi letům nucených prací ve Vorkutě.⁴²³

Betar v okupovaném Polsku rychle ztratil veškerý vliv, avšak jeho sesterská organizace Irgun se základnou ve dva tisíce kilometrů vzdálené Palestině nikoli. Spiklenci z Irgunu, povětšinou polští Židé, se ocitli v nečekané situaci: měli před sebou šance, které jim dávala válka, ale přišli o dosavadní záštitu: peníze, zbraně a výcvik poskytované Polskem. Dalekosáhlý plán, na který se celou dobu připravovali, tedy vylodění tisícovek příslušníků Betaru v Palestině s polskou podporou, byl nyní nemyslitelný. Polsko žádou podporu poskytnout nemohlo, důstojníci, kteří cvičili Irgun, byli mrtví či deportovaní v táborech, skrývali se nebo utekli do zahraničí. Poslední dodávku polských zbraní palestinskému Irgunu, připravenou v gdynských docích v srpnu 1939, zničila německá palba, při které se Poláci jen zoufale snažili zbraně rychle vybalit a použít k vlastní sebeobraně. Irgun se sice připravoval na konflikt s Britským impériem, ale nepočítal s tím, že by byl jeho polský ochránce zcela vyřazen ze hry. Koncem roku 1939 tak jeden příslušník Betaru napsal: „Máme pocit, že za námi nikdo nestojí.“⁴²⁴

Z trojice evropských států, které se v průběhu třicátých let aktivně zajímaly o Palestinu, existovaly na sklonku tohoto období již jen dva, nacistické Německo a Velká Británie. Nacházely se ve válečném stavu, díky čemuž mohli židovští bojovníci v Palestině získat jistý vliv podle toho, na čí stranu se postaví. Nacistické Německo bylo nepřítelem Židů v Evropě (roku 1939 ovšem stále ještě nebylo jasné, v jakém rozsahu), ale bylo též nepřítelem Britského impéria, které ovládalo Palestinu a bránilo židovské imigraci. Mezi oběma povinnostmi – hájit Židy jako takové a bojovat za nezávislý židovský stát – se Irgun nedokázal rozhodnout; zvolil proto mezi Německem a Británií neutralitu. Avraham Stern podnikl rozštěpení Irgunu a odtržená skupina jeho stoupenců nakonec získala název Lechi (*Lochamej Cherut Jisrael*, Bojovníci za svobodu Izraele). Přidal se k němu Jicchak Šamir, také polský Žid, který doufal, že v Polsku obdrží další výcvik, ale vývoj událostí tomu zabránil.⁴²⁵ Následně členové Lechi učinili přesně to, co v téže době činila i další extrémně pravicová skupina: obrátili se na Hitlera s návrhem.

Výzvy, které Hitlerovi odesílali židovští a ukrajínští nacionalisté, jsou navzájem velmi podobné. Organizace ukrajinských nacionalistů se v červnu 1941 vyjádřila následovně: „Nově vznikající ukrajinský stát bude těsně spolupracovat s nacistickou Velkoněmeckou říší, která pod řízením vůdce Adolfa Hitlera utváří nové evropské a světové uspořádání a pomůže ukrajinskému národu se

osvobodit zpod moskevského útlačku. " Stoupeneci Lechi vnímali Brity v Palestině v zásadě stejně, jako pohlíželi ukrajinskí nacionalisté na Sověty, a vyvodili odtud shodné praktické závěry. V lednu 1941 Stern navrhl „spolupráci nového Německa s obrozeným rasově-nacionálním Hebrejskem“, zahrnující „vybudování historického židovského státu na nacionálních a totalitárních základech, stojícího ve smluvním vztahu s Německou říší v zájmu ochrany a posílení budoucích německých mocenských pozic na Blízkém východě.“⁴²⁶

Stern předpokládal, že Hitler chce dostat Židy pryč z Evropy a že toho lze nejsnadněji dosáhnout jejich odesláním do Palestiny. Snad pod mylným dojmem nejednějších kontaktů s polskými elitami nedokázal rozlišovat mezi polským a německým postojem: polský režim skutečně podporoval myšlenku hromadné židovské imigrace do Palestiny a vznik židovského státu. Organizaci Lechi – dodával Stern – lze důvěřovat, že ustaví židovský stát, jenž bude pro nacistické Německo dobrým partnerem, jelikož je „světónárodem a strukturou těsně spřízněna s totalitárními hnutími v Evropě“. Stern po Berlínu žádal, aby v roli zaštitovatele Lechi nahradil Varšavu. Připojil přitom nápomocně a podle pravdy, že dokumenty ohledně polské oficiální linie podpory sionismu lze najít v polských archívech, jež nyní přešly pod německou kontrolu.⁴²⁷

Citované nacionalistické proklamace, ukrajinské a židovské, nesmíme chápat jako vyjádření tužeb příslušných národů a vlastně ani jako vyjádření tužeb jejich pisatelů. Po zániku polského státu a postupu Němců se přinejmenším v očích radikálů, kteří čekali, že se starý řád tak jako tak zhroutí, jevílo spojenectví s nacisty logicky. Vydavatelé podobných prohlášení se samozřejmě nehodlali nechat využít nacisty, naopak jich chtěli využít pro vlastní účely, ať už přitom byl jejich kalkulus sebevíc nerealistický. Ani projevy ideologické sympatie neberme příliš doslova: někteří ukrajinskí nacionalisté bývali původně komunisté a organizace Lechi se jen o pár let nato přiklonila k Sovětům.

Každá metoda, jak změnit svět, má své přednosti a nevýhody a každá taktika vyžaduje odlišné zabezpečení. Pokud se nějaká skupina rozhodne utvořit legie, jako k tomu vybízel Žabotinskij Židy v Palestině, sází tím na to, že okupující impérium válku vyhraje a bude utiskované, ale prospěšné aktivní menší následně vděčné.⁴²⁸ Pokud se skupina rozhodne pro teror, pak je nutné okupující impérium zničit, k něčemu takovému ale skoro nikdy nemá sama dostatek síly, a objektivně proto vyžaduje zastávce zvenčí. Tato potřeba vnější pomoci teoreticky navyšovala politický potenciál Němců.

Uvedené židovské a ukrajinské nabídky ke spolupráci musely selhat, selhaly a v jistém smyslu selhaly společně. Přednosením nabídky Hitlerovi ukrajinskí nacionalisté odkryli svůj politický potenciál – touhu po vlastním státu – jakožto slabinu, které Hitler opravdu v jisté míře využil. Jelikož se německé síly skutečně chystaly vstoupit na území obývané Ukrajinci, mohlo německé vedení využít touhu ukrajinských nacionalistů po samostatnosti pro vlastní

potřeby. U Židů v Palestině byla situace naprosto odlišná: žádné německé oddíly do Palestiny nevstoupily, a i kdyby se tak stalo, našly by tu arabskou, ne židovskou většinu. Pokud by Němci chtěli využít místní politickou sílu, bylo by pro ně mnohem jednodušší zaměřit arabský nacionalismus proti Britům i Židům, jak to také již ve třicátých letech skutečně činili.⁴²⁹

Nacistické vedení dokázalo výzvu židovských i ukrajinských nacionalistů po svém spojit. Stern správně chápal, že Hitler skutečně usiluje o odstranění Židů z Evropy. Nacistický vůdce ovšem nehodlal vytvořit žádný židovský stát, a to ani mimo Evropu a jako způsob, jak Židy z Evropy vytlákat. Němci byli v souladu s nadějmi ukrajinských nacionalistů ochotni využít ukrajinského národa, ale to jen proto, že byli odhodláni dobýt Ukrajinu. Ukrajinskou samostatnost nacisté odmítali a všechny ukrajinské nacionalisty, kteří se pokoušeli vyhlásit nezávislost, pozavírali do vězení. Spolupráce Ukrajinců s Němci probíhala jen na úrovni místní správy a policie, bez politického významu. Náhradou politické aktivity na Ukrajině i jinde se mělo stát právě vyvažování Židů. V roce 1941 nacisté sdělili uchazečům o politickou spolupráci, že osvobození, k němuž mají přispět, je osvobození od Židů a že jakákoli budoucí politická součinnost bude záviset na jejich účasti na tomto projektu. Berlín se tak zhostil židovského i ukrajinského problému zároveň, stočil politické aspirace k rasovému vraždění, a tak započal smrtící konečné řešení.

Dopad sovětské moci na východní Evropu v téže době, kdy Němci dobývali Evropu západní, zahnal Židy v roce 1940 do slepé uličky. Jejich utrpení pod Sověty bylo stejné jako u ostatních skupin, snad i vyšší. Mnohé ztratili v důsledku zhroutení polské zákonitosti jakožto báze obchodního styku, jenž mnoha z nich skýtal živobytí, a majetkových práv, na nichž spočívala jejich existence ve městech. Přišli o dílčí autonomii, které se za vlády Poláků těšili, a o souvislé právo na náboženskou praxi, řízení škol a udržování kontaktů s Židy v zahraničí. V dubnu a červnu 1940 byli ve velkém deportováni do gulagu. Další skupinu tvořili Židé, kteří přešli z Němci okupované polské zóny a mysleli si, že válka brzy skončí a oni se budou moci vrátit do svých domovů a zaměstnání na místech okupovaných Němci. Odmítli proto sovětské občanství – přitom netušili, že jedinou alternativou je gulag.⁴³⁰

V první polovině roku 1940, kdy již východní Polsko přešlo pod SSSR, ale Lotyšsko ještě bylo nezávislé, přehali Židé po desetiletích z rozšířeného Sovětského svazu do Lotyšska. Společně s masovými pokusy Židů o návrat do německé okupační zóny a s hromadným odmítáním sovětských pasů to byl další zřetelný signál, že většina Židů netouží setrvat pod sovětskou vládou. NKVD ve zprávách hlásila, že židovští uprchlíci osvědčují vůči sovětské moci zvláště ostré nepřátelství.⁴³¹ Židům však mizely existenční možnosti. Po vítězství Německa nad Francií v červnu 1940 bylo zjevné, že válka potrvá dlouho, a že tedy k obnově dřívějších poměrů v Polsku v brzké době nedojde. Když pak týž

měsíc Sověti zabrali i Lotyšsko, přišli tím Židé o možné útočiště v relativně vstřícném státě. Soudě podle reálného počínání židovských uprchlíků, preferovali Lotyšsko před Polskem, Polsko před SSSR a SSSR před nacisty. Nyní ale měli na výběr již jen ze dvou pánů: nacistického Německa a Sovětského svazu. Jelikož emigrace byla – po znemožnění odjezdu do Palestiny i USA – pro většinu evropských Židů nemyslitelná, byla nyní jejich mentální geografie omezena na tyto dvě možnosti.

V tomto uzavřeném světě po zániku konvenčních států a s nacistickým Německem na postupu se Židům musel Sovětský svaz chtít nechtě jevit jako menší zlo⁴³² – a o nic víc než o výběr mezi různými formami zla pro většinu z nich nešlo. Mezi Židy z Lucku koloval vtíp, že pod Sověty člověk zůstane naživu, ale na doživotí. Podle vzpomínky jednoho haličského Žida se v sovětském režimu „otcové rodin změnili v bezduché postavy s plandavými údy. Jejich život ztratil zpevňující rámec, rodiny se rozkolísaly, vymizela touha po lidské společnosti, autorita židovského povědomí se zhroutil.“⁴³³ V důsledku vyhraněného nepřátelství nacistů se Židé oproti všem svým sousedům ocitli za sovětské vlády v letech 1939–1940 ve zvláštním postavení. Ostatní etnika si mohla přinejmenším představovat, že německá invaze skončuje se sovětskou represí. Německá hrozba společně se sovětskou realitou uvrhávala Židy do dvojnásob riskantní situace, a jelikož jejich obavy z nacistického Německa byly relativně větší, mohli se jevit jako kolektivní spojenci oné sovětské moci, která přitom rozvracela jejich komunity.

Židovská a ukrajinská otázka nám skýtá jen mlhavou představu o tom, jaký politický potenciál zajistila sovětská okupace nacistickému Německu. Organizace ukrajinských nacionalistů a uskupení Lechi byly okrajové formace, reprezentující národnostní menšiny, jež mohly podlehnout představě, že jim zhroucení států skýtá určitou příležitost. Daleko mohutnější rezervuár politické energie ale vznikl, když Sovětský svaz zničil celé národní státy, konkrétně Litvu a Lotyšsko. Pod vlivem sovětské destrukce států se začala politická perspektiva dosavadních marginálních pravicově-nacionálních teroristů jevit jako standardní postoj.

Litevci i Lotyši se v meziválečném období těšili samostatnosti, o tu však přišli v důsledku paktu Molotov-Ribbentrop. Litva a Lotyšsko se v tomto smyslu ocitly ve stejném postavení jako Polsko. Zatímco ale Polsko bylo rozděleno a rozbito společným zásahem nacistického Německa a Sovětského svazu, Litva a Lotyšsko podlehly okupaci a eliminaci samotného Sovětského svazu. Na rozdíl od Poláků si Litevci a Lotyši dokázali představit, že je Němci osvobodí zpod sovětské nadvlády. Poláci prožívali dvojitou okupaci současně, Litevci a Lotyši prožili dvě okupace po sobě – a za německé okupace tak mohli obviňovat Židy z toho, k čemu došlo pod sovětským režimem, a to nejen z útlaku na místní úrovni, ale také z katastrofy, která stihla celý národ. Byla to tragicky jedinečná situace.

Před sovětskou a následně německou okupací neměli litevští a lotyšští Židé žádný zvláštní důvod očekávat osud, který je následně stihl.⁴³⁴ Meziválečná Litva byla pravicovou, avšak nikoli antisemitskou diktaturou. Antanas Smetona jakožto hlava státu varoval doma i v zahraničí před rasovou i náboženskou diskriminací a zvláště aktivně vystupoval proti „zoologickému nacionalismu a rasismu“ v Hitlerově verzi. Jeho rivalové z řad extrémní pravice ho označovali za „židovského krále“, a tyto kritiky zpravidla nechával uvěznit. V meziválečné Litvě nezemřel ani jeden Žid při pogromu. Jen jednou došlo k významnějším protizidovským násilnostem, a jejich pachatelé byli zatčeni, stíháni a odsouzeni.⁴³⁵

V kontextu Evropy třicátých let byla Litva pro Židy skutečným útočištěm. V letech 1938–1939 uprchlo do Litvy asi 23 000 Židů, zčásti z nacistického Německa, zčásti ze SSSR.⁴³⁶ Jedním z nich byl Rafal Lemkin, původce neologismu „genocida“.⁴³⁷ V září 1939 Němci vyhnali asi 1500 Židů z polského města Suwalki na litevských hranicích, které mělo být začleněno do Říše.⁴³⁸ Bylo to podruhé za pětadvacet let, kdy došlo k něčemu podobnému: roku 1915 vyhnala Židy ze Suwałek včetně rodiny Avrahama Sterna armáda carského Ruska. Litevské úřady uprchlíky ze Suwałek přivítaly a postaraly se o ně. Za německo-sovětské invaze do Polska se německé vedení pokusilo Litvu přimět, aby též vznesla nároky na Polsko; litevská reprezentace to však odmítla. Šlo o gesto tím významnější, že litevská vláda předchozích dvacet let nárokovala na Polsku město Vilnius. Nezávislá Litva na rozdíl od SSSR odmítla stát se na počátku války německým spojencem.

V důsledku německo-sovětského vítězství a rozbití polského státu však Litva přece jen rozšířila své území: SSSR nezávislé Litvě přikl město Vilnius, předtím spadající do severovýchodního Polska. Litva tak obdržela asi sto tisíc Židů navíc, ale ani to nevyvolalo mezi Litevci a Židy žádný konflikt. Mnoho Židů vnímalo litevskou vládu oproti polské jako méně nacionalistickou, a ve vztahu k nim tomu tak skutečně bylo. Když se z města koncem října 1939 stahovaly sovětské jednotky a nahrazovaly je jednotky litevské, zaútočilo obyvatelstvo města, tvořené především Poláky, na Židy.⁴³⁹ Následující transformace Vilnius v litevské město však byla zaměřena hlavně proti Polákům, ne proti Židům. Litva zahájila proměnu Vilnius ve své hlavní město a přemístila sem desetitisíce etnických Litevců. Avšak Židům tato proměna významného polsko-židovského města nepřinesla žádnou újmu, a pokud ano, pak jakožto Polákům, ne jakožto Židům.

Sionisté a ortodoxní Židé vnímali v roce 1939 a počátkem roku 1940 Vilnius – velké město s významnou populací a na půdě nezávislého státu – jako bezpečné útočiště. Sionisté prchali ze sovětské zóny v oprávněné obavě, že Sověti jinak zničí jejich organizace a pozatýkají je.⁴⁴⁰ Židům, kteří hledali, kde se zachránit před expandujícím Sovětským svazem, skýtal Vilnius zvláštní výraznou naději. Náladu Židů hledajících úkryt před německou i sovětskou

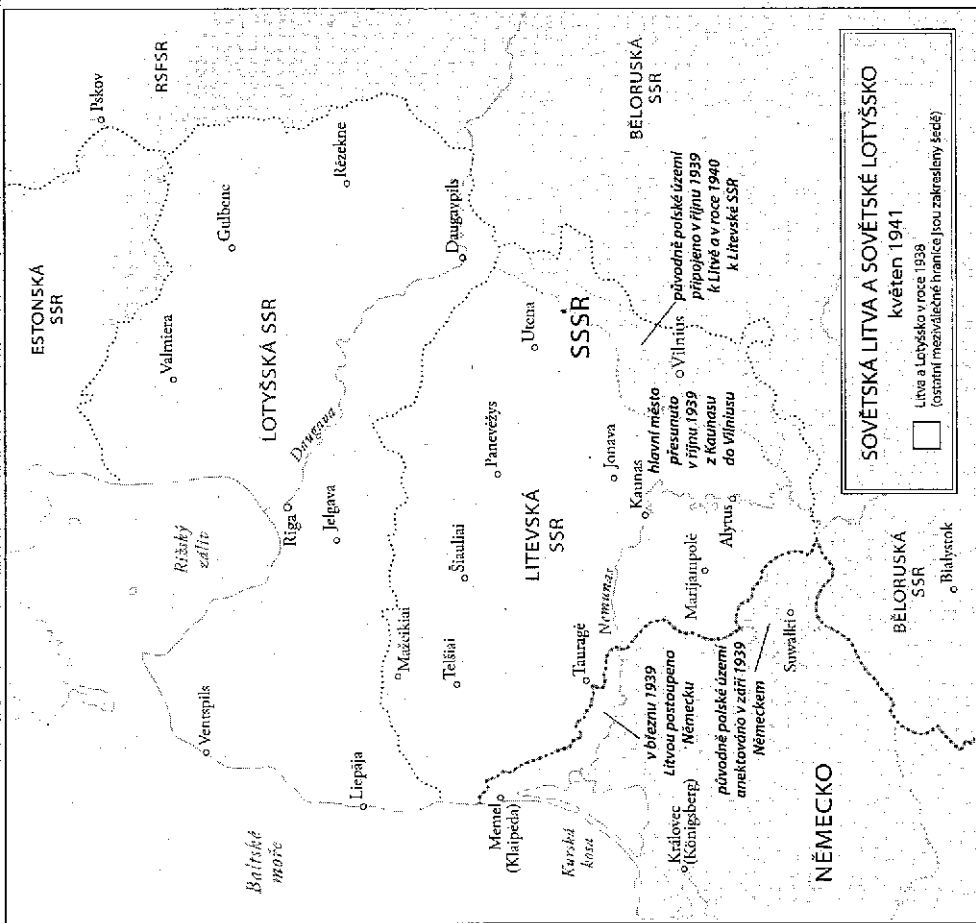
mocí zachytil spisovatel Bencion Benšalom: „Rozzářené tváře, žhnoucí oči, planoucí srdce. Vlnal“ (Je přitom ironické, že jeho vlastní bratr byl komunista.) Z německé okupační zóny přehlo přes sovětskou okupační zónu do Vilniusu též vedení Betaru a používalo následně metropoli jako svou základnu.⁴⁴¹ „Až tam,“ vzpomínal jeden z nich, „jsme si mohli volněji vydechnout.“ Žabotinskij, jenž pobýval v Londýně, mluvil o příslušnících Betaru, kteří se dostali do Litvy, jako o „zachráněných“.⁴⁴²

V meziválečném Lotyšsku na tom Židé byli snad dokonce ještě lépe.⁴⁴³ I v Lotyšsku vládl pravicový autoritářský režim, ale také oproštěný od rasismu či antisemitismu. Lotyšský předák Kārlis Ulmanis, absolvent Nebraské univerzity, považoval mnohonárodnostní ráz svého státu za jednoznačně daný. Hlavním pramenem etnického konfliktu v Lotyšsku nebyl vztah mezi Lotyši a Židy, ale mezi Lotyši a Němci – nicméně i Němci, podobně jako Židé, obsazovali v meziválečném Lotyšsku ministerské funkce. Politická strana ortodoxních Židů Agudat Jisrael (Svaz Izraele) měla reálný vliv na lotyšské pravicové vlády⁴⁴⁴ a židovská socialistická strana, takzvaný Bund, na vlády levicové. Podobně jako Litva, ani Lotyšsko nepřijalo před válkou žádné rasistické či antisemitické zákony a na sklonku třicátých let přijímalo židovské uprchlíky z Německa a Rakouska. Podobně jako v Litvě, existovalo i v Lotyšsku extrémně pravicové hnutí s antisemitickými názory a v obou zemích bylo před válkou ilegální.

Lotyšsko a Litva se podobaly tím, že šlo o malé země (s dvoumilionovou a třímilionovou populací) s výrazným podílem židovského obyvatelstva a v čele s autoritářskými režimy, které na evropské poměry konce třicátých let sledovaly tolerantní politiku. Osudy obou států se spojily v červnu 1940, když Sovětský svaz využil ustanovení smlouvy s nacistickým Německem a obě země obsadil a anektoval. Sověti velmi rychle zlikvidovali lotyšskou i litevskou politickou elitu; kdo neuprchl, skončil v gulagu.

Následný rychlý zábor suverénních států Sověty nastolil v Lotyšsku a Litvě podobné psychologické, materiální a především politické podmínky jako v Polsku, ale v daleko větší míře. Materiální potenciál tu byl nedozírný: sovětský režim okamžitě otevřel otázku majetkových práv celého národa. Sověti velmi rychle vyvlastnili Židy (ne pro jejich židovství, ale jakožto obchodníky), a vznesli tak otázku, komu bude zkonfiskovaný majetek nakonec náležet. Mírořádný rozsah měla i uvolněná psychologická energie. Destruktive obou států podnítila pocit zahanbení a ponížení a touhu po pomstě.⁴⁴⁵ V Litvě i v Lotyšsku došlo k rozboření celého státu a celá populace snila o jeho obnově. Zničením litevského a lotyšského státu dali Sověti Němcům příležitost slíbit osvobození válkou – a v tom tkvěl hlavní zdroj jejich politického potenciálu.

K nahromaděné politické energii ale patřil i zdroj kádrů, totiž jedinců vykořeněných sovětskou politikou, jichž mohli Němci následně využít. Všechny Litevce a Lotyše, kteří byli navyklí vládnout tradičními metodami, Sověti zlikvidovali. Vlnu uprchlíků směrem k Němcům ze západní části tvořili pravicoví radikálové.

Tím, že si Sověti podmanili hlavní města a zdecimovali politickou elitu, umožnili Němcům provést důležitý výběr. Skoro všichni, kdo kdy v Litvě a v Lotyšsku skutečně vládl, byli odesláni do gulagu nebo byli usmrčeni. Někteří litevští a lotyšští nacionalisté však před meziválečnými režimy nebo sovětskou nadvládou prchli na západ a dostali se až do Berlína. Nezanedbatelná část Litevců a Lotyšů se navíc v roce 1940 vydávala za Němce, což jim podle ustanovení německo-sovětské smlouvy umožňovalo „repatriaci“ do Německa.⁴⁴⁶ Následně se tak Němci mohli rozhodnout, koho z těchto lidí vezmou s sebou při invazi do Lotyšska a Litvy.

Načasováním sovětské anexy Lotyšska a Litvy došlo k tragické shodě okolností. Než Sověti stihli připravit vlakové soupravy k transportům litevských a lotyšských občanů do gulagu, Němci už měli připravené vlaky pro invazi do Sovětského svazu. Deportace z Litvy začaly 14. června 1941 brzy ráno. Do

dobytých vagonů bylo naloženo asi sedmnáct tisíc lidí, domů se jich později vrátila jen asi třetina.⁴⁴⁷ Německá invaze nadešla o týden později. Jelikož Sověti přesně v době německého útoku připravovali hromadné represe, byla vězení plně obsazená. Rozzurený Stalin do poslední možné chvíle setrval v přesvědčení, že všechny zprávy o německém útoku jsou pouhá propaganda. Nikdo proto nemohl podnikat žádná evakuační ani obranné kroky, a vězni navíc samozřejmě stáli na posledním místě a byli považováni za nebezpečné. V Litvě i na zbytku fronty jich většinu postřílely stráže. Když proto Němci dorazili do Litvy a Lotyšska, mohli použít mrtvolý věznů jako hmatatelný důkaz sovětského teroru. Sovětský plán ničení států se časově i prostorově překryl s německým plánem ničení států.

Pro německé ničitele – tedy příslušníky operačních skupin zahajujících v létě 1941 druhou okupaci východního Polska, Litvy a Lotyšska – představovalo toto setkání se sovětskou mocí jasnou šanci. Nemohli předem tušit, jak hojně zásoby politického potenciálu tu najdou, protože nebyli vycvičeni k tomu, aby Sovětský svaz chápali jako politickou entitu a Slovany či obyvatele Pobaltí jako národy s politickou motivací. Němci nemohli vědět, jak hluboce Sověti rozvrátili okupovanou společnost, a jejich nová politika počínaje létem 1941 proto byla spontánním výtvorem německých okupantů i etnik na zabraném území. Jednu ani druhou stranu přitom netvořily bezduché stroje: všichni účastníci měli své plány a cíle a vyrovnávali se s novými a nečekanými poměry.

Němečtí podnikatelé s násilím se tak ocitli v nové situaci a využili její možnosti. Netušili, co zde najdou, a v řadě očekávání se mýlili. S sebou si přinášeli touhu po anarhii, do níž lze uvrhnout jediné cizince, naučili se zde využívat zkušenost sovětské okupace k prosazování svých nejradikálnějších cílů a vynalezli politiku většího zla. V zóně dvojití tmy, kde se nacistická improvizace kreativita spojila s precizností Sovětů, se otevřel vstup do pekla.

„nákazy“ šířené principy, jež nedovolují dospět k závěrům, jaké sám hájil.⁴⁵⁰ Deklarovat konec státnosti znamenalo vyhlásit zákon džunglí a označit jej za skutečně panující zákon. Co má moc, to je správné, a to nejen v praxi, ale principiálně – a dosažením tohoto závěru se samozřejmě skoro hroutí samotná myšlenka principu. Stejnou úvahu v různých formách předestřeli další nacističtí právní teoretici, například Viktor Bruns či Edgar Tartarin-Tarnheyden.⁴⁵¹ Arthur Seyß-Inquart, který řídil eliminaci samostatného Rakouska a poté vedl správu okupovaného Nizozemska, byl doktorem práv a aktivním právníkem. Mezi oběma zmíněnými funkcemi působil jako pobočník Hanse Franka, generálního guvernéra okupovaného Polska. V západní Evropě, prohlásil Seyß-Inquart, plníme jistou funkci, zatímco ve východní Evropě „uskutečňujeme nacionálněsociální poslání“.⁴⁵²

Hitlerův osobní právník Frank se vytrvale pokoušel o kruhovou a povrchní obranu „legální povahy“ svého počinání v okupovaném Polsku: „Zákonem je to, co slouží rase, a bezzákoností je to, co rase škodí.“ Nerasové normy jsou dílem Židů, „kteří v jurisprudenci instinktivně spatřují nejlepší příležitost, jak uskutečnit vlastní rasové dílo“.⁴⁵³ Frank nikdy nepouštěl ze zřetele, že rasový triumf rovná se rasový komfort a *Lebensraum* souvisí s pohodlím jeho vlastního obyvatele pokoje. Odpovídalo jeho charakteru, když si za rezidenci zvolil královský hrad, a navíc ještě objížděl další hrady a zámky, aby si tu nakradl stříbrné přibory pro vlastní tabuli.⁴⁵⁴ Posílal svou ženu na nákupy do krakovského ghetta, kde bylo zboží vždycky laciné.⁴⁵⁵ Když odjížděl z Polska, nezapomněl si s sebou vzít uloupená Rembrandtova plátna.

Právníci hráli mezi německými exportéry anarchie prominentní roli. Bruno Müller velel jedné operační skupině v Polsku v roce 1939 a poté roku 1941 řídil zásahové komando (*Einsatzkommando*) v Sovětském svazu. Ve dvou různých kampaních za destrukci státu se dopustil masového vyvražďování Poláků a Židů. Při první popravě, kterou sám vykonal, vzal do rukou dvoutleté židovské dítě a pronesl: „Musíš umřít, abychom my mohli žít.“⁴⁵⁶

Takto nakonec – ale vlastně od počátku – vyhlíželo právo v zájmu rasy a proti státu.

Německo i za války zůstalo státem, i když transformovaným. Život většiny Němců byl po většinu času organizován zákonem v tradičním slova smyslu, prosazovaným pomocí státních institucí. Politika zaměřená hlavně proti německé populaci, například diskriminace Židů, měla význam především jakožto příprava na mnohem rozsáhlejší pozdější boj. Politika, která oslabovala německý stát, například ustavením zón bezzákonosti v koncentračních táborech, sloužila za vzor pro mnohem rozsáhlejší zóny bez státu, jež pak měly vzniknout na Východě. Politika, jež nasvědčovala proměně státu, například zakládání hybridních institucí, v nichž tradiční policie splývala s oddíly SS, odhalila svůj plný potenciál až při ničení států na východ od Německa. Výchradně

„Epocha státnosti dospěla ke konci.“ Tak pravil německý právní teoretik Carl Schmitt.⁴⁴⁸ Po celou dobu Hitlerova působení dodával Schmitt brilantní teoretickou oporu pro vůdcovy kroky v domáci i zahraniční politice, již Hitler proměnil německý stát k nepoznání a zahájil destrukci jeho sousedů. Poučeni, jež Hitler vyvodil z Pobalí, Schmitt představil jako ryze německou myšlenku: Žádná čistě domácí politika neexistuje, protože vše vychází z konfrontace se zvoleným cizím nepřitelem. Domácí sféra se definuje tím, co je nutné zmanipulovat, aby bylo možné zničit to cizí. Německo jako takové nemá žádný předem daný obsah. Idea lidu či národa (*das Volk*) se zformovala proto, aby Němce přesvědčila oddat se svému vražednému údělu. Lid je pouze a jedině tím, čím se prokáže být – a pokud nebojuje, není ničím.

Jediným obsahem a pramenem politiky je manipulace, jinak nic. Tma, která zavládla, když nadaný duch, jako je Carl Schmitt, začne odívat zlo hávem nerozumu, byla absolutní. V době, kdy Německo pohltilo Rakousko a Československo, SSSR obsadil a anektvoval Litvu, Lotyšsko a Estonsko a obě mocnosti společně rozvrátily Polsko, připravoval Schmitt právníkou teorii bezstátí. Ta vycházela z axiomu, že mezinárodní právo nestojí na normách, ale na moci. Pravidla stojí za pozornost jedině tím, že odhalují, kdo se z nich může vyvádat. „Zastaralé mezinárodní právo“ považoval Schmitt za pouhou maškarádu; podstatné je jedině to, kdo dokáže ničít státy. Pokud bude Německo následovat svého vůdce a nenechá se zdržovat „vyprázdněným pojmem státního území“, německá moc tak dosáhne svých „přirozených hranic“ a výsledkem bude „smysluplně rozdělená Země“, nezatěžovaná normativními restrikcemi politického a vojenského jednání, které Schmitt označoval za židovské.⁴⁴⁹

Schmitt měl za to, že německé právní vědomí je nutno očistit od židovské

mimo Německo se – v souladu s touhou Carla Schmitta – výjimečný stav stal pravidlem, neboť výhradně mimo Německo bylo možné zcela vyhledit normální politickou existenci a nastolit étos nihilistické moci.⁴⁵⁷

Při postupu operačních skupin ve stopách německé armády na východ, na území, přes něž se převalila dvojná okupace, a poté až do předválečného Sovětského svazu, byli velitelé komand v příležitostném kontaktu s Berlínem. Velká Británie si za asistence polských kryptografů vybudovala repliku šifrovacího stroje Enigma, pomocí něhož Němci kódovali a dekodovali tajné zprávy. Britové postupně pochopili, že čísla, která dekodují, jsou počty zabíjících. „Ocitáme se před zločinem, pro něžž není jméno,“ prohlásil Winston Churchill.⁴⁵⁸ Dělo se cosi bezprecedentního – ale pachatelé přitom byli lidské bytosti, konající v politickém rámci, který samy nastolily. Zničení státu nezměnilo povahu politiky, nýbrž vytvořilo formu novou, a ta pak umožnila novou formu zločinnosti.

Holokaust nám do hlav vepsal zřetelně vytyčené rasové stereotypy. Žádný stereotyp ale nedokáže vysvětlit, proč a jakým způsobem došlo k tomu, že do půl roku od německé invaze do Sovětského svazu vznikla technika zabíjení Židů ve velkém a s její pomocí byl vyvražděn asi milion Židů.⁴⁵⁹ Stereotypní představa o Němcích hlásá, že bazirují na pořádku a drží se stanovených plánů. Když ale 22. června 1941 začal útok na Sovětský svaz, Berlín neměl právené žádné plány vyhlazení sovětských Židů a už vůbec ne všech Židů na územích pod německou kontrolou. Existovala představa, že po rychlém a vřezném vojenském tažení proti Rudé armádě bude možné odeslat sovětské Židy na Sibiř.⁴⁶⁰ Nevedly se však žádné diskuse o konečném řešení, jež by se mělo realizovat během války, a ani takové diskuse probíhat nemohly, protože se bralo jako dané, že válka potrvá jen několik týdnů, zatímco konečné řešení celé roky.

Operační skupiny, které následovaly jednotky wehrmachtu do sovětského vnitrozemí, jsou někdy líčeny jako nezadržitelní pachatelé zla, uskutečňující jednoznačně daný program absolutního vyvraždění. Podle tohoto výkladu příslušníci operačních skupin od počátku – a bez ohledu na existenci či neexistenci výslovného plánu – věděli, že mají pobít všechny Židy. Vystává tak obraz operačních skupin jakožto speciálních antisemitských jednotek s dokonalým přehledem o situaci a výlučnou zodpovědností za spáchané činy. Skutečnost však byla odlišná. Operační skupiny sice měly hned na počátku rozkazy k zastiřlení některých Židů, ale nikoli všech; v původních instrukcích byli Židé uvedeni jen jako jedna z kategorií. Hlavním úkolem komand na počátku invaze do Sovětského svazu bylo zlikvidovat stát, stejně jako předtím v Polsku.⁴⁶¹ Cílem represálií tedy byly skupiny považované za pilíře předchozího režimu. V Polsku sem patřili vzdělaní Poláci, v SSSR – z pohledu Němců – komunisté a Židé mužského pohlaví.

Počínání příslušníků operačních skupin nelze plně objasnit antisemitismem. Komanda, jež byla roku 1938 vyslána do Rakouska a do Československa, nevyvražděvala Židy, a komanda, která roku 1939 působila v Polsku, pozabíjela

mnohem více Poláků než Židů. Dokonce i operační skupiny vyslané do SSSR zabíjely vedle Židů i další skupiny: po celou dobu invaze v SSSR ctily také na invalidy, Romy, komunisty a v některých oblastech Poláky.⁴⁶² Žádní Němci a žádní nacističtí kolaboranti neobdrželi výhradní úkol střilet pouze Židy; od každého kata Židů se očekávalo, že bude vražditi i jiné skupiny, a toto očekávání si se naplňovalo. Mezi tisícovkami příslušníků operačních skupin a desetitisíců německých pachatelů násili na Židech nenajdeme podle dostupných materiálů jediného, který by souhlasil se zabíjením Židů a přitom odmítl zabíjet Romy, běloruské civilisty nebo sovětské zajatce – a stejně tak nevíme o nikom, kdo by souhlasil se zabíjením běloruských civilistů, sovětských zajatců nebo Romů, ale přitom odmítl střilet Židy. Komu bylo veleno zabíjet, zabíjel.

Operační skupiny zabíjely kromě Židů i jiné lidi – a Židy nezabíjely jenom ony. Vyvraždění Židů ve velkém se sice dopustily jako první, avšak v celkovém souhrnu německých pachatelů tvoří jen malou část. Mýtus absolutní zodpovědnosti úzce vymezené skupiny vznikl až při poválečných procesech ve Spolkové republice Německo; byla to metoda, jak ochránit většinu německých vrahů a zbavit cejchu viny německou společností jako celek. Skutečností je, že na východní frontě sloužilo daleko více německých policistů než příslušníků operačních skupin a povraždili více Židů. Těmto policistům obvykle scházely speciální výcvik, jakým prošli příslušníci operačních skupin, nicméně právě k nim především se upínala Himmlerova a Heydrichova snaha vytvořit uvnitř Německa hybridní instituce, které by umožnily šířit zkázu a rasovou válku mimo Německo. Policisté považováni za nespolehlivé byli vyřazeni ze služby. V době útoku na Sovětský svaz patřila už asi třetina policejních důstojníků k SS a asi dvě třetiny měly legitimaci NSDAP. Ale bez ohledu na příslušnost k SS i na členství v NSDAP byli odesláni na Východ a zde vraždili Židy. Velké množství Židů pozabíjeli také němečtí vojáci a v roce 1941 asistovali operačním skupinám a policii při organizování stále hromadnějších poprav.

Příslušníci operačních skupin, němečtí policisté a němečtí vojáci konali ve spolupráci s velkým množstvím místních obyvatel různých národností, kteří prošli sovětským režimem. Společně tyto čtyři skupiny vymyslely za půl roku od zahájení německé invaze různé techniky hromadného vyvraždění. Ty nebyly realizací žádného předběžného plánu, a zčásti se dokonce přičily původním rozkazům. Operační skupiny sice prováděly to, co jim Himmler s Heydrichem určili, ale současně jejich velitelé vybrušovali nové vražedné metody a vynalézali pro ně krycí zdůvodnění. Museli přitom prověřit, jestli budou příslušné techniky a příslušná zdůvodnění přijatelná pro ostatní složky německých sil, museli vlastní mužstvo přesvědčit k zabíjení žen a dětí a museli s nárůstem náročnosti úkolu najít způsoby, jak zajistit přítomnost místních kolaborantů.

Pokud se na vraždách roku 1941 podíleli místní lidé, pak asi nešlo o důsledek německé politiky, ale místního antisemitismu – jak hlásá jeden častý argument, jak vysvětlit holokaust bez poukazu k politice, tedy jako historicky

fakt, že nejpčetnější byly pogromy na území, odkud Němci vyhnali sovětskou moc, a také skutečnost, že podněcování pogromů v těchto místech bylo výslovnou součástí německé politiky. Pogromy a další formy místrá spoučasti na zabíjení přitom byly relativně méně časté v Polsku, kde antisemitismus před válkou bujel, než v Litvě a Lotyšsku, kde byl slabší. V Sovětském svazu, kde se před válkou antisemitismus trestal jako zločin, byla spoučast na zabíjení Židů mnohem přímočařejší než v Polsku. Na zabrané části SSSR se zabíjení Židů dalo do chodu ihned po nástupu německých sil. V okupovaném Polsku proběhly hlavní události holokaustu až více než za dva roky a v relativní izolaci od místního obyvatelstva. V okupovaném Sovětském svazu docházelo k zabíjení Židů pod širým nebem a před očima populace a s pomocí mladíků se sovětským občanstvím.

Představa, že prostá myšlenka usazená v duších prostých lidí, vzdálených desítky let a tisíce kilometrů, může poskytnout vysvětlení pro komplexní událost, je lákavá.⁴⁶⁵ Domněnka, že domácí východoevropský antisemitismus povraždil východoevropské Židy, udílí vnějším pozorovatelům stejný pocit nadržanosti, jaký svého času cítili nacisté. Můžeme si říkat: jsou to primitivové. Tento argument však nevyšvětlí holokaust, a nejen to: jeho vnitřní rasismus nám zabraňuje uvážit možnost, že nejenom Němci a Židé, ale i příslušníci ostatních národů byli samostatní jednotlivci sledující komplexní cíle, které se odrážely ve sféře politiky. Když padneme do lečky kolektivní zodpovědnosti, přidružíme se k nacistickým a sovětským propagandistům také tím, že odhodíme politické myšlení a zrušíme zodpovědnost jednotlivce.

Události druhé poloviny roku 1941 tvořila zrychlující se vražedná kampaň, která zničila milion židovských životů a podle všeho dovedla německé předáky k přesvědčení, že lze vyhladit naprosto všechny Židy pod německou kontrolou. Tuto pohromu nelze objasnit stereotypním líčením pasivních či komunistických Židů, Němečů vyznávajících program a řád či místních antisemitských bestii ani pomocí dalších klíšé, ať už měla v dané době sebevětší moc a ať už se nám dnes sebevíc hodí. Bez zvláštního typu politiky by se něco takového stát nemohlo.

Zahájení masového vyvražďování na dvakrát okupovaných územích představovalo poslední vývojovou fázi nové politiky, zahájené o osm let dříve, když se Hitler v Německu chopil moci. Stejně jako nacisté museli přesvědčit další Němce, aby mohli v Německu prosadit biologickou politiku, museli přesvědčit neněmecké obyvatelstvo, aby se nacistická ideologie uskutečnila za hranicemi země.⁴⁶⁷ Invasze z roku 1941 po svém zreadlila Hitlerovo uchvácení moci v Německu. Planetární vize krvavého rasového boje – představa, jež pro většinu lidí nebyla v dané době nijak lákavá – se v období tísne proměnila v teze a obrazy, které si dokázaly získat politickou podporu. V Německu roku 1933 se Hitlerova víra, že Židé jsou komunisté a komunisté jsou Židé, změnila v mnohem

předvídatelný výbuch barbarství mezi Východoevropany. Je to uklidňující výklad: dovoluje nám oddat se představě, že národy a místa, kde se žádný vyhrcoený antisemitismus neprojevuje, zůstanou podobně katastrofálního násilí uchráněna. Tato útěšná, ale mylná domněnka je odkazem nacistického rasismu a kolonialismu. Rasistická a kolonialistická myšlenka, že holokaust spustila spontánní exploze primitivního antisemitismu, se začala šířit zásluhou nacistické propagandy a apologetiky.⁴⁶⁸ Němci chtěli vyvražďování Židů na východní frontě vylíčit jako spravedlivý hněv utiskovaných národů proti domnělým židovským vykořisťovatelům.

I ti nejtrlejší nacisté však po příjezdu do východní Evropy pochopili, že skutečná situace je složitější. Po příchodu německých jednotek sice opravdu docházelo k vyrovnávání účtů, to však nebylo motivováno rasově, ale politicky, a jeho obětí bylo – vedle mnoha Nežidů – jen relativně málo Židů. Velitelé operačních skupin měli pokyn vyvolat zdání spontánního vývoje, z čehož lze usuzovat, že de facto takový spontánní podnět scházel. V praxi Němci po několika týdnech dospěli k závěru, že stimulaci pogromů mezi etniky předtím podřízenými Sovětskému svazu se ke konečnému řešení nedospěje. V podvaokrát okupované Litvě, kde holokaust začal, zahynulo méně než jedno procento zavražděných Židů při pogromech – a na všech těchto pogromech se podíleli Němci.⁴⁶⁴

Nacistickou argumentaci po válce přejala sovětská propaganda.⁴⁶⁵ Propagandisté SSSR se mimo jiné museli vyrovnat jednak s nepřijemným faktem, že holokaust započal přesně na území, kam Sovětský svaz v letech 1939–1940 přinesl nový, revoluční řád, jednak se skutečností, že všude, kde došlo k překryvu sovětské a německé moci – tedy na území předválečného Sovětského svazu včetně Ruska i v teritoriích, která Sovětský svaz anektoval v letech 1939 až 1940 –, kolaborovali s Němci na likvidaci Židů ve vysokém počtu sovětských občané nejtrněnějších národností včetně mnoha komunistů. Sovětská propaganda se proto s orwellovskou přesností pokusila vyloužit historii podle etnického klíče a svalit zodpovědnost za holokaust výhradně na Litevce a Lotyše (národy, jejichž státy SSSR zničil v roce 1940) a na západní Ukrajince (jejichž snahy o národní samostatnost také rozdrtila sovětská moc). Tímto přesunem mravní zodpovědnosti se vytvořilo zdání, že opětovný poválečný zábor těchto zemí je oprávněným krokem. Nejprve nacisté a po nich i Sověti se tedy pokusili svalit přímou zodpovědnost za zabíjení Židů na země, do nichž vpadli násilím.

Nelze popírat, že východní Evropa oplyvala projevly lokálního antisemitismu. Neprátelství vůči Židům bylo v hlavní vlastní židovské populace po stovky let významnou náboženskou, kulturní i politickou tendencí. Myšlenka, že Židé představují v těle národa cizorodý prvek a měli by opustit národní území, se těšila zvláště vysoké oblibě v meziválečném období. Od pocitu nepřátelství ale nevede přímá cesta k zabíjení. Odvěkým antisemitismem nelze vysvětlit, proč pogromy propukly právě v létě 1941. Takové vysvětlení přehlíží prořady

banálnější, ale také přijatelnější představu, že vláda levice by Německu přinesla chaos a hlad. Také ve východní Evropě roku 1941 se pojem židobolševismu změnil z víze v politickou realitu, došlo k tomu však na územích, kde lidé – na rozdíl od Německa – měli s bolševismem čili se sovětskou nadvládou přímou zkušenost. Pro uvedení proměny ideologie v politiku byla rozhodující možnost účinně apelovat v pravou chvíli na přímou lidskou zkušenost. V Německu Hitler nasměroval pocíťovaný strach na východního souseda, SSSR. V roce 1941 Němci na dvakrát okupovaných teritoriích namířili zkušenost sovětské okupace proti bezprostředním sousedům, Židům.

Je hrůzným paradoxem, že Němci vydělali na své základní chybě. Věřili, že Sovětský svaz je židovské impérium, jež zanikne pod náporem německého impéria.⁴⁶⁸ Když ale Němci v červnu 1941 vpadli do SSSR, nebyly společnosti, jež tu objevili, rozdělené na židovské vládcy a křesťanské oběti. Za uplynulá dva roky byli Sověti oproti Němcům mnohem efektivnější v tom, jak fyzicky odstranili perzekvované jedince ze scény: do gulagu (kde mnozí záhy zemřeli) bylo deportováno asi půl milionu polských, litevských a lotyšských občanů včetně mnoha Židů a příslušníků dalších národnostních menšin. V ukrytých hromadných hrobech ležely mrtvoly desetitisíců polských, litevských a lotyšských občanů včetně Židů a příslušníků dalších národnostních menšin. Všichni tyto nepopíratelné oběti sovětské vlády byly buď již po smrti, nebo tisíce kilometrů daleko. A využít nebylo možné ani vězně z žalář NKVD: většina byla těsně před příchodem Němců také zastržena nebo odvezena pryč.

Sověti začlenili místní populaci do vlastního systému v míře, kterou si Němci nedokázali ani představit. V důsledku toho se obyvatelé dvakrát okupovaných území mohli považovat za oběti, přestože drželi za sovětského režimu určitou pravomoc – anebo právě proto. Existovaly tu výrazné psychologické a politické důvody ke kompenzaci vlastní minulosti přepjatým zdůrazňováním role oběti. Stoupenci levice, kteří napřed podporovali sovětský režim a pak změnili názor, potřebovali zapomenout na své původní angažmá. Další zase sovětskému režimu nejprve kladli odpor, pak se ale nechali zverbovat za agenty a informátory. Díky kolaboraci se Sověty se vyhnuli smrti a deportaci; příchod Němců je proto zastihl doma – a lačné očistit se od vlastní minulosti. Mladíci byli naverbováni do Rudé armády a při příchodu Němců dezertovali. Policisté sloužili meziválečným vládám a pak i sovětskému režimu; asistovali tak při deportaci lidí, kteří Sovětům kladli skutečný odpor, a po příchodu Němců měli velmi dobré důvody projevit ochotu ke spolupráci. Spolupracovníci sovětského bezpečnostního aparátu na vyšších úrovních věděli, že si to jejich okolí bude pamatovat, a pokud chtěli přežít, museli si i u Němců udržet vlivné postavení – což se jim ve vícero případech podařilo.⁴⁶⁹

Sovětský režim nezvešel z žáného židovského spiknutí a většímu členů komunistické strany, policistů a spolupracovníků režimu netvořili Židé. Němci ovšem museli věřit opaku, protože celá útočná akce byla postavena na předpokladu,

že hrstka sprážených Židů o moc rychle přijde, jakmile se podaří eliminovat její místní přísluhovače. Místní obyvatelé bez ohledu na to, co snad za války vypověděli, aby si zachránili kůži nebo aby dodatečně obesílali svou předchozí zkušenost hávem etnických rozdílů, obecně vzato věděli, že nic podobného není pravda, protože sovětský systém poznali zblízka. Sovětská administrativa sice skutečně zaměstnávala Židy ve vyšším počtu než předválečné samostatné státy a zaměstnávala je ve vyšším podílu, než odpovídalo jejich populačnímu zastoupení, nicméně ukotvením sovětské moci byly vždy a všude místní většiny, ať už tvořené Lotyšy, Litevci, Bělorusy, Ukrajinci, Rusy nebo Poláky. Pokud se ze strany jiných národností kdy tvrdilo (nebo dnes tvrdí), že Židé byli kolaboranty Sovětů a že všichni spolupracovníci Sovětů byli Židé, úcelem bylo minimalizovat roli, kterou v sovětském režimu nutně hrálo místní nežidovské obyvatelstvo. Ztotožněním komunismu se Židy a Židů s komunismem němečtí útočníci de facto zprostili viny naprostou většinu sovětských spolupracovníků.⁴⁷⁰

Víceméně všeobecnou spolutučast na sovětském systému, jež byla politickou realitou, se tak podařilo zredukovat na politickou fantazii o několika málo židovských vinících. Mýtus židobolševismu utrzoval v představě, v níž nacisté museli setrvat, aby jejich invaze měla smysl: že totiž jediná rána uštědřená Sovětskému svazu může zahájit rozklad celosvětového židovského spiknutí a stejně tak i jediná rána uštědřená Židům může skolit Sovětský svaz. Zároveň se tak lidem, kteří se na sovětském režimu skutečně podíleli, umožnilo odříznout se od vlastní minulosti – jak ve fantazii, jak ve styku s novými antisovětskými pány. Když Heydrich psal o potřebě „sebeočisty“, mluvil tím, že místní komunity lze pobídnout k tomu, aby se očistily od Židů. Skutečností však bylo, že pokud se místní lidé reálně nebo navenek přiklonili k nacistické politice vůči Židům, zbavovali se tím vlastní minulosti. Nacistická neznalost reálné politiky sovětské vlády a okupace dala místním lidem omezenou možnost využívat Němce pro vlastní účely.

Vražedná politika, jež se takto vytvořila, tedy byla společným výplodem Němců i místních obyvatel společně likvidujících sovětskou moc, avšak s odlišnou představou o tom, v čem tato moc tkvěla, a s odlišnými zájmy. Jisté: koordinovat akce s odlišnými osobními zkušenostmi, hledisky a cíli je sarnotnou podstatou politiky. Zde ale hovoříme o zvláštní době a zvláštním místě, kde jeden krutý režim vystřídal druhý, Sověti nastolili stav všeobecné kolaborace, nacisté měli obecné pokyny k rasovému vraždění a scházel jakýkoli ústřední zdroj politické autority. Politika většího zla byla plodem společné aktivity v období chaosu.

V určitém smyslu byl rok 1941 reprízou roku 1938 a anšlusu Rakouska jakožto prvního nacisty úspěšně zlikvidovaného státu. Jak nacisté zjistili ve Vídni, pozastavením státní autority vzniká rezervoár politické energie: znenadání nechce skoro nikdo být ztotožňován s dřívějším režimem a každý touží, aby

ho nový režim buď podporoval, nebo alespoň nechal na pokoji. Jestliže nový režim byl režim nacistický, skýtal rasismus většíne obyvatel možnost, jak se pomocí veřejného a demonstračního počínání odříznout od vlastní politické historie. V okupovaném Sovětském svazu roku 1941 – stejně jako v Rakousku roku 1938 – zajistil kolaps dosavadní vlády estetické prvky politické choreografie, s jejímž využitím místní obyvatelé realizovali nacistickou ideologii a nastolovali sloučení vlastních zájmů a naději s domnělými názory nových držitelů moci. Veřejným a rituálním ztotožněním Židů s předchozí mocí se dosáhlo současné delegitimace obou – v kruhovém odsouzení, při němž většina stála mimo, v relativním bezpečí. Pokud se dosavadní moc zhroutil a pokud touto mocí byli Židé, pak je logickým důsledkem pád Židů. Stejně jako je nutné lidi nejdříve nahmat na jedno místo, a až potom je lze hromadně povraždit, je nutné i zodpovědnost nejdříve zkoncentrovat, a až poté ji lze zrušit. Za minulost tak měli zodpovídat Židé, výhradně Židé. A když byli nahnáni dohromady a povražďeni, zodpovědnost se rozplynula jako dým.

Roku 1938 měla řada rakouských nacistů s místními Židy své plány. Skutky, k nimž došlo po zhroutení státu, proto byly okamžité a rasově zacílené. Když ale německé jednotky při druhé invazi v červnu 1941 obsadily Sověty zabrané východní Polsko, vyvolalo to méně cílenou reakci: místní lidé nemohli hned přesně vědět, co od nich nacisté čekají. Německé střídání sovětské moci samozřejmě na mnoha místech vedlo k vyrovnávání účtů, stejně jako tomu bylo při sovětském střídání polské moci o jedenadvacet měsíců dřív. Vlna bití, ponižování a zabíjení, již spustil příjezd Němců, však nebyla zacílená etnický; jejím hnacím motorem byla újma pocíťovaná za sovětské okupace. Ve dnech bezprostředně po německém záboru Poláci zabýjeli jak Židy, tak Poláky. Podnětem k velkým pogromům nebyl ústup Sovětů, ale až příjezd Němců.

Němci podle všeho měli připravenou základní scénografi změny režimu. Při útoku na Sovětský svaz ji prováděly operační jednotky a německá Pořádková policie, celé dění ale zřetelně připomínalo rituální násilnosti, jež ve Vídni roku 1938 uspořádaly oddíly SA. Ekvivalentem *Reibpartien* z jara 1938 bylo rituální ničení Leninových a Stalinových soch na podruhé okupovaných teritoriích v létě 1941. Nutit Židy k odstraňování propagandy poskytovalo metodu, jak jim za ni připsat zodpovědnost. Všichni, kdo je k tomuto počínání nutili nebo je sledovali, se tím zprošťovali zodpovědnosti za staré pořádky a zavdčovali se novým pánům.

Očekávání, jež místní lidé vkládali do německé invaze roku 1941, se lišila podle toho, jak přesně prožívali sovětskou nadvládu v roce 1940 – a to zase záviselo na meziválečné politice před rokem 1939. Důvody, proč rozmanité národnosti východního Polska – Poláci, Ukrajinci, Bělorusové, Židé – reagovaly na německou invazi v červnu 1941 velmi odlišně, nespočívaly v etnických rozdílech, ale v odlišnosti nadějí a cílů, založených na odlišné předchozí

zkušenosti. V jihovýchodním Polsku byla kolaborace s Němci v prvních dnech a týdnech po invazi vyšší než v severovýchodním Polsku, jelikož jihovýchodní Polsko obývali ukrajínští nacionalisté, schopní věřit, že německý zábor podpoří jejich politické zájmy.⁴⁷¹

Zároveň s tím, jak ukrajínští nacionalisté v létě 1941 pomáhali organizovat ve znovuokupovaném jihovýchodním Polsku pogromy, pomáhali též Němcům převést reálnou zkušenost se sovětskou mocí ve fantazii o ukrajinské nevině a židovské zodpovědnosti. Když byly ve věznicí NKVD nalezeny mrtvolky vězňů, německá propaganda označovala za katy vždy Židy.⁴⁷² Když Němci 30. června převezli část z tisícovek mrtvol zajatců, jež NKVD posílala ve Lvově,⁴⁷³ ukrajínští nacionalisté jim pomohli vylíčit tyto vraždy jako židovský zločin na ukrajinském národu. Důstojníci NKVD, kteří popravky skutečně vykonali, přitom už byli pryč, ale lvovští Židé zůstávali. Zde i jinde byly nalezené mrtvolky veřejně vystaveny a hrůzné činy byly přičítány Židům. Momentální šok pomohl proměnit politický zločin ve zločin etnický, jež s sebou nesl etnickou zodpovědnost,⁴⁷⁴ a zabítí domnělých viníků pak vlastně nebylo pomstou, ale hlavně transformační minulosti. Minulost se změnila v rasovou bajku, jejímž závěrečným poučením je vražda. V konkrétních případech samozřejmě mohla být situace i mnohem jednodušší. Jeden Ukrajinec, který přežil sovětské pobíjení vězňů, se za Němce stal oblastním policejním velitelem.⁴⁷⁵

Dne 25. července 1941, více než čtyři týdny po postřelení vězňů příslušníky NKVD, byli ve Lvově pozabíjeni místní Židé při pogromu, který s pomocí místních nacionalistů zorganizovali Němci. Rozhodně se nejednalo o spontánní reakci. Aktivní spoluúčast na pogromech poskytovala v létě 1941 užitečné politické krytí oněm četným Ukrajincům, kteří předtím byli členy komunistické strany nebo kolaborovali se Sověty. Mýtus židobolševismu, šířený místními bojovky, skýtal kolaborantům se Sověty, což byli hlavně Ukrajinci, donkonalou únikovou cestu. Nacionalisté rozhlašovali, že pokud Ukrajinci chtějí smýt cejch kolaborace se Sověty, stačí zabít jediného Žida.⁴⁷⁶ Spolupracovníky sovětské moci přitom často – například ve městě Mizoc⁴⁷⁷ – byli ukrajínští nacionalisté, kteří v daném období spolupracovali s židovskými funkcionáři v sovětském aparátu.

Převedením reálné politické minulosti Ukrajinců na rasový stereotyp židobolševismu poskytl Němci kolaborujícím Ukrajincům šanci a tí jí rychle využili: opakovaně vydávali Židy za komunisty a spolupracovníky Sovětů, a chránili tak sebe a své rodiny. Například ve městě Klevan Ukrajinci obcházeli Židy od domu k domu a identifikovali domněle sovětské spolupracovníky.⁴⁷⁸ V Dubnu, kde Židé tvořili tři čtvrtiny populace, obdrželi roku 1941 od Němců moc nad městem zčásti i Ukrajinci, kteří předtím roku 1939 nabídlí své služby Sovětům.⁴⁷⁹ Jinak řečeno, Ukrajinci, kteří úvodní dva roky války strávili asistováním místnímu veliteli NKVD (což byl Žid) při deportaci Poláků, Židů a Ukrajinců, začali následně pomáhat oddílům SS se zabíjením Židů, Ukrajinců a Poláků,

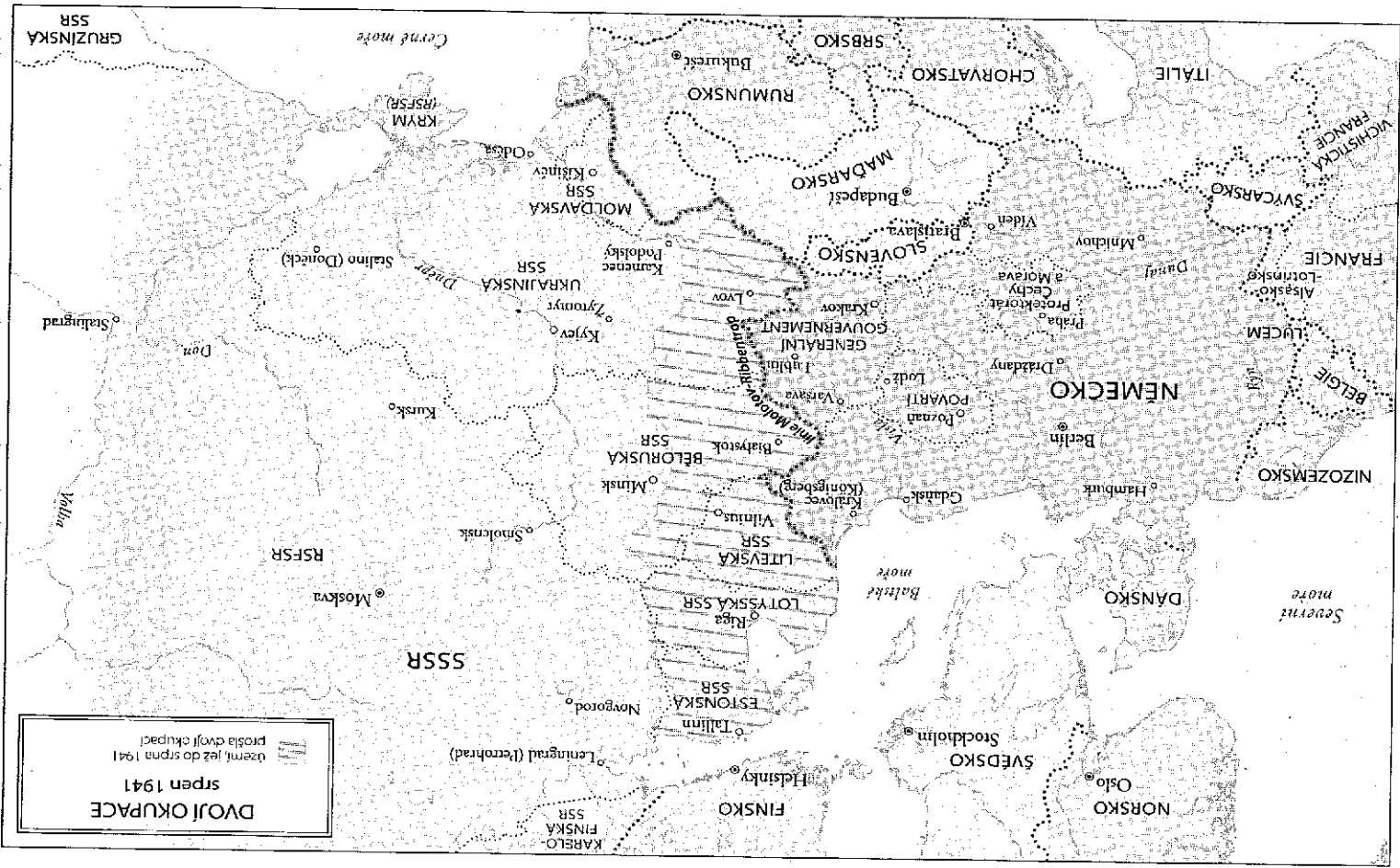
jež sami títo sovětské kolaboranti označili za spolupracovníky Sovětů.⁴⁸⁰ Němci nedokázali nápor udání zpracovávat, spoléhali na vstřípené rasové iluze a často sebou nechali manipulovat.⁴⁸¹ Historii dvojí okupace v těchto oblastech zaznamenávají Židé i Poláci; v ukrajinských i německých popisech války však schází.⁴⁸²

Podstatně jinak se události odvíjely ve dvakrát okupovaném severovýchodním Polsku, kde nevytvářela žádná národnostní otázka, a Němci tu tedy neměli zdroj politické energie. V týdnech následujících po invazi zde Němci věnovali mnohem více vlastní energii k vyvolání protizidovských násilností a dosahovali tu mnohem slabších výsledků. Pachatelé byli převážně Němci a nakonec i Poláci, ale v menším počtu a na méně místech.

V Białystoku, což je významné město v severovýchodním Polsku, začali Němci v červnu 1941 s hromadným vyvražďováním sami. Město již přitom za sebou mělo dvojí okupaci. Nejprve sem v září 1939 nepochodovaly německé oddíly; následované nejkrvelavější německou operační jednotkou v celém polském tažení: operační skupina IV, která ve městě zabijela Poláky i Židy. Podle ustanovení smlouvy o hranicích a přátelství mezi nacistickým Německem a Sovětským svazem z 28. září 1939 se wehrmacht a oddíly SS z Białystoku stáhly; vystřídaly je Rudá armáda a NKVD. Pod sovětskou nadvládou byla rozbořena valná část městského jádra a židovské i jiné podniky byly uzavřeny. Sovětská okupace trvala až do nového německého útoku v červnu 1941. Dne 27. června 1941 do Białystoku vstoupil 329. prapor pořádkové policie s obecnými rozkazy zlikvidovat Sověty, kteří nestihli zmizet, a „nepřátele“. Následovalo hromadné vraždění nového typu, snad dokonce méně jako prototyp a vzor.

Za zvuků sovětské hudby bylo Židům přikázáno očistit Białystok od Leninových a Stalinových soch.⁴⁸³ Městem procházeli němečtí policisté s rozkazem zatknout všechny židovské muže branného věku. Mnohé zastřelili na místě. Deset Židů zastřelili v nevelké synagoze, jakých byla ve městě řada, a mrtvolky nechali ležet na schodech.⁴⁸⁴ Pozatýkali přes tisíce mužů a také několik žen a dětí. Někteří Němci znásilnili Židovky. Další němečtí policisté uzavřeli čtvrt kolem hlavní synagogy a před jejím vchodem postavili kulomet. Následně Židy nahnali dovnitř, polili stavbu benzinem a podpálili ji. Pět hodin zněl křik střelby a palbou z kulometu. Logika celé inscenace byla zjevná: Židé nesou zodpovědnost za sovětskou okupaci a osvobodit město znamená pozabíjet je. Tak to nepochybně vnímala populace dobře obeznámená s antisemitskou naukou o židobolševismu, obecně rozšířenou v prostředí meziválečné polské pravice. Přesto hromadné vraždění z 27. června nepřineslo výsledky, v něž Němci doufali.

V těchto dnech konce června a počátku července 1941 si v severovýchodním Polsku Poláci vyrovnávali účty. Už před dvaceti měsíci příchod Rudé armády místní násilností, stejně jako nyní nástup německých vojsk. Poláci zabíjeli Židy, ale i Poláky, a tyto spontánní individuální skutky se neodržely žádného scénáře.⁴⁸⁵ Přestože byl příklad z Białystoku zcela zřejmý, Poláci jej

nenásledovali. Dva dny po vraždách v Bialystoku vydal Heydrich operačním skupinám zvláštní rozkaz k vyvolávání pogromů uprostřed hroustící se sovětské moci, dokud to je ještě možné. Tyto „sebeočistné snahy“ měly být „vyprovokovány bez zanechání stop, podle potřeby vyostřeny a svedeny do náležitých kanálů. Místní, sebeobraně nutno upřít možnost pozdějšího odvolání na jakákoli politická ujištění.“⁴⁸⁰

Pokud chtěl Heydrich svým rozkazem vyvolat širokou vlnu pogromů v severovýchodním Polsku, nestalo se tak. Oproti jihovýchodnímu Polsku tu nebyl žádný zjevný politický problém, politická organizace a soubor vybraných a vycvičených emigrantů, kteří by německý program převedli v místní osvození. Počátkem července 1941 se severovýchodnímu Polsku dostalo zvlášť intenzivní pozornosti ze strany nacistického vedení a německé policie.⁴⁸⁷ Heydrich obnovil rozkazy k podněcování pogromů. Podobný rozkaz vydal po osobním přjezdu do Bialystoku Himmler, pro nějž byla absence pogromů v regionu zklamáním.⁴⁸⁸ V uvedeném období dokonce oblast navštívil i Göring a vydal shodné pokyny.⁴⁸⁹

Osobní přítomnost a instrukce tří nejvyšších nacistických pohlavářů nahrnula do oblasti zvláště vysoký počet německých policejních sil.⁴⁹⁰ Přicházely sem ze tří směrů: složky operační skupiny B se vracely z východu, ze severovýchodu přijížděla policie z nových území Říše a z jihozápadu přijížděla policie z Varšavy v Generálním gouvěrnementu. Příslušníci všech tří skupin měli s masovým vyražďováním Poláků a Židů velké zkušenosti. Někteří policisté z Varšavy dokonce měli zkušenost s vražděním přímo v této oblasti, jelikož varšavská policejní posádka byla utvořena z operační skupiny IV, která v roce 1939 vyplenila Bialystok. Ale ani tato nezvykle soustředěná pozornost nejvyššího německého vedení a koncentrace německých policejních sil ze všech stran nedokázaly nahradit absenci místního politického potenciálu. Němci vyvolali kolem deseti pogromů, místní Poláci pozabíjeli několik tisíc Židů. Z německé perspektivy to byly mnohem horší výsledky než v jihovýchodním Polsku, na бізеежіем součinnost politicky motivovaných Ukrajinců.

Zaostávaly též za výsledky již dosahovanými na severu a na východě, kde Němci vyhnali sovětské síly z Litvy a Lotyšska a podrobovali tyto země vlastní okupaci. Krátkodobý návrat německých sil do severovýchodního Polska počátkem července 1941 byl dokonce nejspíš snahou dotáhnout výsledky na úroveň již dosahovanou v Litvě a Lotyšsku. Pogromy v severovýchodním Polsku koneckonců započaly až poté, co již Němci a Litevci vraždili Židy v Litvě, o zemi dále na sever a na východ – a započaly až poté, co již Němci a Lotyšši zabíjeli Židy v Lotyšsku, o dvě země dále na sever a na východ. V této širší perspektivě představovalo zabíjení v severovýchodním Polsku spíše deeskalaci než eskalaci, neboť vraždění tu bylo mnohem méně rozšířené než v Litvě a Lotyšsku, a navíc se po pár týdnech zastavilo. Pogromy bez přítoku politické energie představovaly slepou uličku.

Němci se tu dozvídali pravidla nové politiky a neúspěchy pro ně byly stejně poučné jako úspěchy.⁴⁹¹ Geografická distribuce pogromů a absence skutečně spontánních pogromů byly důkazem, že původní předpoklady nacistů ohledně chování místních obyvatel byly mylné. Nacisté spoléhali na argument, že podlídi lze vyprovokovat k zabítí svých židovských vykořisťovatelů. Ve skutečnosti ale pogromy v severovýchodním Polsku probíhaly hlavně tam, kde sovětský režim nacházel nežidovské spolupracovníky. V oblastech s vysokým počtem židovských komunistů byly pogromy naopak méně časté: komunistická aktivita v daném místě totiž zajišťovala kontakt mezi Židy a Nežidy a vštěpovala konspirační zvyklosti. Židovští komunisté se měli kde poradit a kam se ukrýt. Totéž platilo pro Přisudského meziválečný volební blok, což byl mnohonárodnostní projekt: pokud měl v některé komunitě významné zastoupení, panovaly mezi Židy a Poláky zpravidla slušné vztahy a výskyt pogromů byl méně pravděpodobný.

Důkazem německého nepochopení se stal nejproslulejší pogrom v severovýchodním Polsku, k němuž došlo 10. července 1941 v Jedwabném. Toho dne – více než dva týdny po změně režimu a dva týdny po vzorové události z Bialystoku – se do Jedwabného vrátila německá policie. Němcům – ač to sami nevěděli – skýtalo Jedwabne ideální podmínky pro pogrom.⁴⁹² V meziválečném období tu byly komunistická strana i Přisudského hnutí jen slabé, takže tradice kontaktů mezi Židy a Poláky se tu neujala. Člověk, který Sověrům v Jedwabném vyrazil buňku protisovětského polského odporu, nebyl Žid, ale Polák.⁴⁹³ Němci nabízeli – jak bylo Polákům patrné, i když Němcům ne – příležitost k sebeočistě, při níž lze zodpovědnost za sovětský režim svalit na místní Židy a poté je eliminovat.

Scénografie v Jedwabném dosti těsně následovala vzor z Bialystoku, jen s tím rozdílem, že zde pravidla stanovovali Němci a Poláci je dodržovali. Skupina místních Poláků za přítomnosti německé policie donutila skupinu místních Židů odstranit Leninovu sochu. Pak byly asi tři stovky Židů, vybavených též rudým praporem, jenž měl symbolizovat jejich domnělé spojení s komunismem,⁴⁹⁴ nahánány do stodoly a zde je jejich polští sousedé zažíva upálili. Stejně jako ve většině podobných případů, i tady kolaboranti s komunismem zabíjeli jedince, kteří se kolaboraci neprovínili, a masovým zabíjením nastolovali kolektivní stereotyp, převáděli vinu do etnického klíče a měnili minulost. Leninova socha shořela ve stodole spolu s Židy (podobně jako se v Německu společně s „židovskými“ knihami páčila Leninova vyobrazení). Lež, kterou Němci Polákům zvěstovali pomocí plakátů a megafonů, že totiž Židé jsou komunisté a komunisté jsou Židé, zopakovali pak Poláci Němcům – zuhelnatělými těly a popelem.

V severovýchodním Polsku se pogromy přidržovaly vzoru z Bialystoku: Němci shromáždili Poláky, Poláci shromáždili Židy a ty pak zbilí a ponižili. Nato Poláci donutili Židy zpívat sovětské písně, něst sovětské vlajky, a pokud to bylo možné, zničit Leninův či Stalinův památník.⁴⁹⁵ Tyto vražedné rituály byly reformulační prožitků zničujícího období, které právě ustalo, avšak nepředstavovaly

bezprostřední nebo instinktivní reakci na utrpení, nebyly to spontánní akty pomsty. Šlo o spojenou snahu Němců a místních lidí vyložit dění sovětské okupace způsobem, jenž bude přijatelný pro obě strany.

V severovýchodním Polsku tato metoda zabíjení Židů nemohla přerůst v konečné řešení, neboť tu scházely zdroje politické energie. Němci ovšem mohli využít psychologického a materiálního potenciálu: Poláci se mohli zabíjením Židů očistit od vlastní součinnosti se sovětskou mocí a mohli si zabrat židovský majetek. V oblasti Jedwabného, kde vlastnictví muly bylo příznakem blahobyti, nelze tento motiv podeňovat. Německo však nemohlo ani předstírat, že snad chce nabídnout Polsko Polákům. Němci už do Polska jednou vpadli a při první invazi v září 1939 dokonce obsadili i Jedwabne a další místa v severovýchodním Polsku, kde pak v červenci 1941 došlo k pogromům. Při této první invazi v září 1939 se německé síly staraly hlavně o likvidaci Poláků. Po ústupu z oblasti pak Němci – jak každý věděl – anektovali a kolonizovali valnou část západního a středního Polska. Když se pak v roce 1941 vrátili, ani se o nějaké politické sliby Polákům nepokoušeli. Naopak byli odhodláni je nejprve využít k likvidaci Židů a pak je také zabít.⁴⁹⁶

Výskyt či absence pogromů v dvakrát okupovaném východním Polsku souvisely s nedávnou politickou historií, a tedy s politickým povědomím, jaké podle nacistů podlidé nemohli vykazovat. Pochopení politických souvislostí však přicházelo rychle. V Litvě, kde byl rezervuár politické energie ohromný, předstávaly pogromy výcvikový tábor pro jedince, které si pak Němci mohli vybrat pro organizovanější metody hromadného zabíjení.⁴⁹⁷ Když Němci vstupovali do Lotyšska, chápali už, že pogromy jsou užitečné hlavně jako náborová metoda. Nezájmem široké populace na pogromech je proto již netužil; vybrali si prostě ke spolupráci ty jedince, kteří o vedení pogromů projevíli zájem.

Místem, kde započal holokaust, byly podvkrát okupované země, Litva a Lotyšsko. Na rozdíl od východního Polska zde zdánlivě chaotické zabíjení Židů skutečně eskalovalo k systematickému konečnému řešení. Koncem roku 1941 ještě byla naprostá většina polských Židů nazývána – avšak litevští a lotyšští Židé už byli skoro všichni mrtví.

Němci věděli, že v Litvě existuje národnostní otázka, a pochopili, jaký politický potenciál jim to skýtá. Litevci byli Baltové, a z nacistické perspektivy tedy byli hodnotnější rasou než Poláci a další Slované. Sověti zničili Litvu jako samostatný stát a tisíce uprchlých Litevců hledaly útočiště v Německu.⁴⁹⁸ Mezi zničením Litvy Sověty v červnu 1940 a německým vpádem do SSSR v červnu 1941 měli Němci rok na to, aby tyto lidi prověřili, vycvičili a připravili si z řad místních obyvatel oddíl k realizaci německé politiky. V listopadu 1940 vznikla v Berlíně Litevská aktivistická fronta. Litevští politici, kteří se do vzniku fronty zapojili, měli za to, že využijí německé vojenské síly k osvobození Litvy. Němci naopak předpokládali, že navedou litevskou politickou energii k vlastním cílům.

Litevští aktivisté se vrátili do vlasti v červnu 1941 spolu s Němci a sloužili – doslova i obrazně – jako tlumočníci německých úmyslů. Litevci vyvěšovali litovsky psané plakáty německé okupační správy, které ztotožňovaly Židy se sovětskou mocí a sovětskými zločiny. V Litvě tato hesla rezonovala jinak než v Berlíně. Pokud totiž bylo možné spojit komunismus výhradně se Židy, pak tím byli zproštěni viny Litevci a všechny ostatní nežidovské národnosti, které též spolupracovaly se sovětskými úřady. Němci (na rozdíl od Litevců) nevěděli, že k vyvlastnění litevských Židů došlo už pod Sověty. Z 1598 podniků, které Sověti na podzim roku 1940 v Litvě znárodnili, jich Židům patřilo 1327 čili 83 procent.⁴⁹⁹

Po odchodu Sovětů si všechny tyto firmy mohli nárokovat Litevci – jen když se neobjeví předchozí židovští majitelé. Řadu zámožnějších litevských Židů Sověti deportovali do gulagu; kdo zůstal, čelil hrozbě Němců, kteří chtěli všechny Židy vidět mrtvé, a Litevců (i dalších obyvatel Litvy včetně Poláků a Rusů), kteří teď seděli v jejich firmách a kancelářích. Osobním stykem i pomocí médií předložili Litevci ostatním Litevčům argument, že německá vražedná politika vůči Židům je součástí transakce, která přispěje k obnovení samostatné Litvy a povznese ní střední třídu. Litevská aktivistická fronta vyhlásila litevskou samostatnost.

Politika masového vyražďování byla společným výtvozem, v němž se litevská zkušenost se sovětskou okupací protínala s očekáváními nacistů. Jelikož se Litevci podíleli na nadvládě Sovětů, nabízel jim nacistický mýtus židobolševismu příležitost, jejíž význam sami Němci plně nechápali. Se sovětským režimem spolupracovali v Litvě příslušníci všech národnostních skupin: nejenom Litevci a Židé, ale i Poláci a Rusové. U Židů sice tato spolupráce byla o něco pravděpodobnější než u Litevců, ale jelikož Litevců bylo daleko více, byla i jejich role v sovětském systému daleko důležitější.⁵⁰⁰ Litevci rychle pochopili, že židobolševický mýtus v konečném výsledku zaručuje hromadnou politickou amnestii předchozí spolupráce se Sověty a skýtá obecnou šanci vznést nárok na všechny firmy, které Sověti zabavili Židům.

Reálná politická zkušenost se podrobila nelitostné rasové logice, a to nejenom v přebíhání ke druhé straně, ale i v průvodním násilí. Litevští aktivisté sdělili lidem, o jejichž kolaboraci se Sověty se vědělo, že svůj politický hřích mohou smýt krvavou očistou. Zabíjením Židů si Litevci, kteří pracovali pro sovětské pořádky, mohli v očích jiných Litevců – těch s konexemi na Němce, na nichž teď očividně vše záviselo – získat novou příležitost k uplacení v politice. Členové litevské komunistické strany – tedy jediné skupiny, která zcela spolehlivě podporovala sovětskou anexi Litvy – měli možnost vstoupit do Litevské aktivistické fronty, jen když nešlo o Židy. Komunisté Nežidé tak měli příležitost změnit tábor a zastrčit svou kolaboraci se Sověty. Litevské komunistické mládeži, držené ve vězení, bylo sděleno, že cenou za svobodu je projev loajality k vlasti: musí zabít jednoho Žida.⁵⁰¹ Židovští komunisté ani žádní jiní Židé do Litevské aktivistické fronty vstoupit nemohli. Ať už byl konkrétní Žid sebevětším vlastencem nebo loajálním občanem Litvy, nyní byl z litevské

politiky vyloučen. V létě a na podzim roku 1941 bylo rukama litevských podílůků na sovětské okupaci zavražděno velké množství Židů, jejichž spolupráce se Sověty byla minimální.⁵⁰²

Na místech, kde předtím Sověti rozbili národní stát, fungoval mýtus židobolševismu lépe, než Němci čekali. Koncept židobolševismu byl pro nacisty popisem reality a na Litevce, které bylo možno motivovat k zabíjení Židů, pohlíželi jako na drobné služebníctvo při ozdravování planety. Veškeré politické přísliby samozřejmě nebyly míněny vážně. Když Němci naznačovali, že zabíjení Židů tvoří součást určité politické transakce, lhali. Na konci roku 1941 nacisté zakázali všechny litevské organizace. Pramen politické energie se vyčerpal. Litevští Židé už tou dobou byli takřka do jednoho mrtví.

Pro samotné Litevce měla celá záležitost sarmozřejmě hlubší politický aspekt, pro Němce neviditelný. Pokud vinu za komunismus nesou Židé, pak ji spolehlivě nenesou Litevci. Litevští pachatelé vražd Židů tím odčinovali svou osobní minulost za sovětského režimu a Litevci jakožto kolektiv smazávali ponižující a ostudnou minulost, kdy dovolili, aby Sovětský svaz zničil jejich suverenitu. Proces zabíjení vytyčil psychicky věrohodný argument, jemuž se bylo těžké vzepřít: Židé jsou usmrcováni, tedy byli jistě viní; a jelikož je usmrcují Litevci, jistě k tomu mají oprávněný důvod.

Kolaborace na obě strany byla v Litvě spíš pravidlem než výjimkou. Němci tu nacházeli sovětizovanou populaci, která před spuštěním vyvražďování Židů neprošla žádnou významnější transformací. Litevští vojáci, kteří uposlechli výzev Litevské aktivistické fronty ke vzpouře, dezertovali z jednotek Rudé armády. Litevští policisté, kteří obsadili lesy v pozici protisovětských partyzánů, sloužili těsně předtím Sovětům. Němci neměli potřebné odhodlání, personál ani dostatek času (uvážíme-li období před vypuknutím protizidovských násilností) k tomu, aby provedli čistku mezi stovkami funkcionářů státní správy, kteří krátce předtím sloužili Sovětům. Veškerý smysl protizidovského násilí spočíval z litevské perspektivy v prokázání loajality předtím, než Němci dokážou zjistit, kdo byli skuteční spolupracovníci Sovětů.⁵⁰³

Němci obsazení místní správy nevyměnili ani později: obecně platilo, že titíž lidé, kteří realizovali sovětskou politiku, nyní realizovali politiku německou.⁵⁰⁴ Němci se sice snažili odstranit vrcholné sovětské spolupracovníky, ale počínali si při tom dost neobratně. Důstojník litevské předválečné policie Jonas Dainauskas posléze pracoval pro NKVD. Po přejezdu Němců se sešel s velitelem operační skupiny A Franzem Walterem Stahleckerem, aby dohodl zapojení svých mužů do vraždění Židů. Juozas Knyrimas, který Sovětům pomáhal s deportací litevských občanů, nyní pracoval pro litevskou policii a zabíjel Židy. Jonas Baranauskas, předschází spolupracovník sovětské policie, se nyní přidal k litevským partyzánům a zabíjel Židy.⁵⁰⁵

„Litevský Jeruzalém“ Vilnius byl domovem skoro sta tisíc Židů. Hlavním městem Litvy byl od prosince 1939, kdy se k ní přičlenil po sovětské invazi do Polska, do června 1940, kdy SSSR provedl okupaci a posléze anexi Litvy. Od června 1940 do června 1941 byl hlavním městem Litevské sovětské socialistické republiky. Při všech těchto politických přesunech však Vilnius co do složení zůstával městem Poláků a Židů. Litevská aktivistická fronta měla mnohem větší obavy z Poláků než ze Židů a neúspěšně se snažila své německé zaštitovatele přesvědčit, že by polský problém měl mít vyšší prioritu.⁵⁰⁶ Němci Litevce naopak využili k očistění Vilnius od Židů. V červenci 1941 už bylo jasné dáno hlavní popravětiště: les u Ponar hned za městem. Zde probíhající operace vedl mladý intelektuál a esesman dr. Alfred Filbert, velitel zásahového komanda 9. Filbertovo mužstvo začalo vedle židovských mužů velmi brzy strílet i židovské ženy a děti.

K této inovaci došlo pod tlakem bitevních neúspěchů.⁵⁰⁷ Mýtus židobolševismu sice politicky fungoval v zemích, kde předtím Sověti zlikvidovali stát, ale v rámci vojenské strategie selhal. Němci na bitevním poli naráželi na obtíže, které Litevci nedokázali pochopit a sami Němci si je nedokázali přiznat. Sovětský svaz se nezhroutil jako „domeček z karet“ nebo „obr na himénových nohou“. Litva poskytovala zázemí armádní skupině Sever, kterou Hitler – původce obou citovaných výroků – považoval v úvodních týdnech války za nej důležitější. V srpnu 1941 už Hitler nejbližšímu kroužku spolupracovníků přímo naznačoval, že válka neprobíhá podle plánu. V září dostali němečtí Židé od šesti let výše příkaz nosit Davidovu hvězdu, a hlásit se tak k zodpovědnosti za zbrzděné tempo vojenského tažení.⁵⁰⁸ Byli tak označeni jako rukojmí garantující úspěch německých vojáků – a tento nevídaný přesun zodpovědnosti byl následně dotážen do logického konce. Velitelé armádní skupiny Sever si byli plně vědomi, že postup na Leningrad neprobíhá tak rychle, jak se plánovalo.⁵⁰⁹

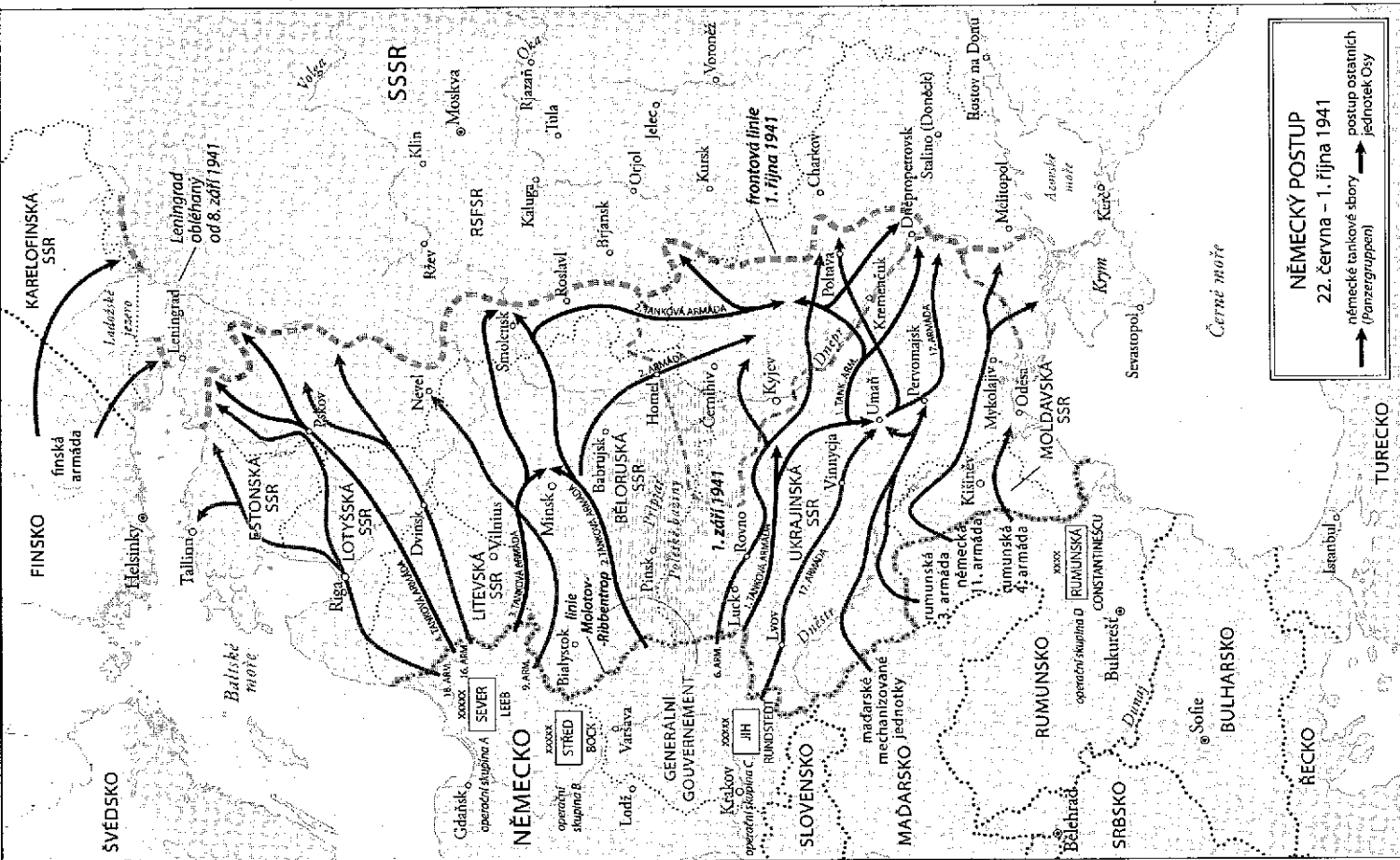
Jestliže se Sovětský svaz nepodařilo srazit na kolena rychlým útokem proti Židům, pak se Německo bude muset hájit pomocí systematické kampaně ohledně činnosti operačních skupin jakékoli pochybnosti, nyní je pustili z hlavy. Himmler začal narizovat vraždění židovských žen a dětí. To přinášelo jistě praktické obtíže, dokonce i u důstojníků SS. Velitel operační skupiny A Stahlecker, přímý Filbertův nadřízený, chápal, že vraždění civilistů je „emocionálně náročné“. Mužstvo, které střílelo židovské děti, byl přičten zvláštní přídel alkooholu, ale ani to nestačilo. Velitelé museli mužstvu vysvětlit, proč mají porušovat zcela základní tabu.⁵¹⁰ Doklady o tom, co přesně svým mužům řekli, máme jen útržkovitě, ale důstojníci SD s vyšším vzděláním, jako byl doktor práva Filbert, nejspíše předali a přizpůsobili myšlenky, které tou dobou kolovaly v Německu.⁵¹¹ Nacistický tisk v červenci 1941 důrazně upozornil na jednu klíčovou myšlenku z Hitlerova *Mein Kampf*: Židy je nutno vyhladit, protože touží pozabíjet všechny Němce. Záhy nato se pak táž představa objevuje

v korespondenci německých katanů s rodinami: nepřítelé je nutno vyhladit, protože jeho cílem je naopak naše vyhlazení; děti, které zabijeme, trpí méně než děti, které zabijejí oni. Pachatelé podle všeho hledají útočiště v představě, že pravým viníkem toální vyhlazovací politiky je nepřítel a oni sami vykonávají ji jen lokální sebeobranu. Filbertovu zásahovému komandu a dalším oddílům trvalo jen pár týdnů, než se od zabijení některých žen a starších dětí dostali k zabijení všeho živého.⁵¹²

Jeikož ale Němci se zabíjením žen a dětí zpočátku sami váhali, motivovalo je to k verbování místních obyvatel. Filbert rozšířil pravomoc svého oddílu a nabral do zásahového komanda na výpomoc se zabíjením Litevce, Poláky a Rusy. Většina těchto lidí předtím sloužila v Rudé armádě, a potřebovali tedy prokázat loajalitu novým pánům. Spletnost těchto motivací a potřebu zabnat stíny minulosti dokázal Filbert pochopit. Sám dobře věděl, že ne všichni komunisté jsou Židé. Jeho vlastní bratr byl komunista a válku strávil v německých lágrech.⁵¹³

Němci nahlédli, že pogromy nepředstavují efektivní způsob likvidace Židů, nicméně nastolení bezzákonnosti poskytuje metodu nacházení vrahů, jejichž pak lze využít pro organizovanější akce. Během několika týdnů pochopili, že lidi osvobozené zpod sovětské nadvlády lze z psychologických, materiálních i politických důvodů vtáhnout do vykonávání násilí. Původně místní obyvatelstvo, které se s příchodem Němců vrátilo do vlasti, doručilo a dokázalo zesílit nacistickou zprávu, že jediným nabízeným osvobozením a nutnou podmínkou jakýchkoli dalších politických diskusí je osvobození od Židů. K tlumočení tohoto druhu bylo možné využít jak uprchlíky před sovětskou okupací, kteří skončili v Berlíně, tak nové náboře přímo v místě. Místní spolupracovníci k tomu snad s ohledem na vlastní cíle připojili tvrzení, že zabitím Žida se odstraní poskrvna kolaborace se Sověty. Taktó podnikatelé s násilím našli v červnu a červenci 1941 způsob, jak naplno využít všeho dostupného potenciálu.

Nacistické přesvědčení, že Židé nejsou lidé a Východoevropané jsou podlidé, nemohlo samo o sobě poskytnout techniku, jak jedny zlikvidovat a podmanit si druhé. K tomu, aby lidé dělali, co Němci sami nedokázali – totiž fyzicky zlikvidovat velký počet Židů za velmi krátkou dobu –, byla potřeba politika. Litva předvedla politické možnosti, Lotyšsko mělo předvést možnosti technické. Stejně jako v případě Litvy, i v Lotyšsku poskytl sovětská likvidace samostatného státu v červnu 1940 Němcům očividnou šanci a okruh možných rekrutů z řad uprchlíků. Okupaci Lotyšska nacisté zahájili s pomocí asi tři set Lotyšů, které si sami vybrali.⁵¹⁴ Jedním z nich byl bývalý šéf lotyšské politické policie, kterého znovu dosadili do funkce. Stejně jako v Litvě tu byl přechod Němců doprovázen propagační kampaní v lotyštině a v mnoha médiích. Současné. Noviny tisly děsivé fotografie vězňů pozabíjených NKVD, přeměň oběti byly označovány za Lotyšské a pachatele za Židy. Rozhlasová hlášení a novinové

zprávy v lotyšštině spojovaly sovětský režim se Židy a osvobození s jejich odstraněním z Lotyšska.⁵¹⁵

Velitel operační skupiny A Stahlecker už měl tou dobou přesné zformulovanou metodu. Jak sám prohlásil, hlavní věcí bylo „vyvolat zdání“, že při útoci na Židy „jde o přirozenou reakci domorodé populace, která tato opatření podniká z vlastní vůle“.⁵¹⁶ Hovořil o nutnosti „navést“ zkušenost sovětské okupace do skutků vyhovujících Němcům.⁵¹⁷ Stejně jako v Litvě bylo i zde cílem propagandy v místním jazyce, šířené v médiích i osobním stykem, vykopat tento naváděcí kanál. Pogromy podněcované Němci Stahlecker pojímal jako svého druhu náborové cvičení. V podvratě okupovaném Lotyšsku tak vznikl nový model: popravčí komando vedené místními lidmi, kteří většinu zabíjení provedou sami podle německých rozkazů. Viktors Bernhard Arájs, který oddělu velel, se tak zařadil mezi vůbec nejvýkonnější hromadné vrahy v evropských dějinách.

Arájs se narodil roku 1910 na území carského Ruska.⁵¹⁸ Jeho matka mluvila německy, otec se po říjnové revoluci stal terčem útisku. Podobně jako Stahlecker a další němečtí masoví vrazi měl i Arájs právnícké vzdělání. Na fakultu nastoupil v nezávislém Lotyšsku v roce 1932 a pak dva roky pracoval u policie, aby splatil dluhy. Kvůli penězům a možnosti pokračovat ve studiu se oženil se starší ženou a našel si mladší milenku. Po návratu na fakultu krátce před válkou vynikal v oboru anglického ústavního práva. Ve studiích pokračoval i poté, co Sověti obsadili Lotyšsko a připojili je k SSSR. Uzpůsobil přitom svůj životopis jejich ideologické matrici: v žádostech o pokračování ve studiu zdůrazňoval, že pochází z chudých poměrů a svého času pracoval jako tovaryš. Univerzitní titul tak získal v sovětském Lotyšsku, a tedy v oboru sovětského práva s tematickým zaměřením na takzvanou stalinskou ústavu. Podle všeho k cílům sovětského režimu cítil jisté sympatie, a dokonce se považoval za komunistu. Pak ale represe postihly zaměstnavatele, se kterým se přátelil, a když Sověti v létě 1941 ustupovali před Němci, podle všeho zabíli Arájsovu milenkou a její rodinu. Není ale jasné, zda to v dané době věděl a zda by to pro něj bylo důležité.

Obsahem Arájsovy soukromé i veřejné existence byl především vzestup na společenském žebříčku. Sloužil třem naprosto odlišným systémům, lotyšskému, sovětskému a německému. Až do příjezdu Sovětů neprojevoval sebe-menší známky komunistických sympatií a stejně tak až do příjezdu Němců neprojevoval sebemenší známky sympatií k nacismu – jakožto příslušník policie nezávislého Lotyšska naopak zatýkal členy ilegálních praviceových skupin. Možná náhodou, možná po dohodě získal Arájs příležitost sejit se se Stahleckerem ihned po příjezdu německých sil. Stahleckerovým osobním tlumočnickem byl Němec původem z Lotyšska, který se s Arájssem seznámil před válkou v lotyšské armádě. Arájs mluvil se Stahleckerem 1. a 2. července 1941,

právě v době, kdy v Rize probíhaly protizhidoovské násilnosti. Už 3. července pak Arájs se svými lidmi zahájil zatýkání Židů a den nato se pustil do vypalování řízkých synagog.

V Rize měl Arájs možnost využít za své hlavní sídlo vilu židovské bankéřské rodiny, postřížená vyvlastněním a deportací – ovšem ze strany Sovětů, ne Němců. Ve chvíli, kdy Němci přijeli, už byli všichni zámožnější Židé v gulagu. To vytvořilo zcela zvláštní materiální potenciál. Vedle likvidace majetkových práv Sověti zlikvidovali i mnoho majitelů, a pokud snad (jako v několika málo případech) přežili židovští majitelé ještě byli fyzicky přítomni, Němci jim majetek rozhodně nehodlali vrátit. Kdyžkoli se Židé třeba jen náznakem pokusili o návrat do sovětzovaného majetku, považovali to Němci za rabování.⁵¹⁹ Nežidovské obyvatelstvo Lotyšska – tedy Lotyši, Němci a další národnosti – uvažovalo tak, jak v podobných situacích uvažují mnozí. Jediným způsobem, jak si zajistit, že vám ukradený majetek zůstane, je postarat se o to, aby se neobjevil nikdo s právním nárokem. Původní sovětzizace židovského majetku se nyní za německé nadvlády proměnila v jeho lotyšizaci. Němci si pro sebe sice rezervovali mimořádně atraktivní nemovitosti, jako například zmíněnou bankéřskou vilu, ale nemohli uvedený proces řídit v celé zemi. Spojením sovětského vyvlastňování a nacistického antisemitismu obdrželi Nežidé zřetelnou materiální pobídku k zabíjení Židů.

Čtvrtého července 1941 nechal Arájs zveřejnit zcela mlhavě zformulované inzeráty, jež vybízely Lotyše, aby nastoupili k nové pomocné policejní jednotce, která bude pracovat pro Němce. O Židech nebyla v textu zmínka. Velký podíl první skupiny rekrutů tvořili vojáci Rudé armády, kteří už předtím sloužili i v armádě lotyšské, a chtěli tak ze sebe nejspíš smýt dvojí hanbu: ze ztráty lotyšské samostatnosti i z navléknutí sovětské uniformy. Pokud sloužili v sovětských bojovníkách, pak se nejspíš také chtěli očistit od sovětské minulosti. Arájsova náborová akce též měla – ve shodě s instrukcemi od Stahleckera – jistý úspěch mezi Lotyši, kterým nějak ublížil sovětský režim. Jeden rekrut například přilhlé tomu, jak Sověti deportovali jeho rodiče. Věk nových pomocných policistů se v naprosté většině pohyboval v rozmezí od šestnácti do jedenadvaceti let. Pro řadu těchto mladých lidí musel být předchozí rok sovětské okupace tak či onak rozhodující životní zkušeností. Většina pocházela z dělnického prostředí. Nikdo z rekrutů nevěděl předem, že jeho hlavním úkolem bude strážet Židy. Mnozí se ani nepřihlásili dobrovolně, nýbrž sem byli převedeni od pravdělné policie, protože počet přihlášených zpočátku nebyl uspokojivý. Jisté je, že se nejednalo výhradně o lotyšské nacionalisty. Skupina zahrnovala i Rusy.⁵²⁰

Arájsovo komando, založené Stahleckerem, podléhalo Rudolfu Batzovi a Rudolfu Langemu jakožto Arájsovým nadřízeným. Ti příslušníky komanda naučili, jak Židy shromáždit a postřílet, a přímý výkon zabíjení pak přesunuli na Arájs. Ten se svými muži strážil Židy z Rigy za městem v bikernickém lese.

Poté komando cestovalo neblaze proslulým modrým autobusem od července do prosince 1941 po Lotyšsku a zabýjelo Židy ve městech a vesnicích. Z přibližně šedesáti šesti tisíc Židů, kteří v létě 1941 žili v Lotyšsku, jich Arájsovo komando zastřelilo asi dvaadvacet tisíc a podílelo se na zabítí dalších osmadvaceti tisíc. Podobně jako další katani realizující německou politiku a podobně jako sami němečtí katani zabýjeli i Arájsovi muži ty oběti, jež jim byly stanoveny. A stejně jako všichni hromadní vrazi Židů zabýjeli i Nežidy. Při přesunech Lotyšskem například stříleli také osazenstvo psychiatrických ústavů. Po vyraž-dění většiny lotyšských Židů bylo Arájsovo komando vysláno do boje proti so-větským partyzánům, což v praxi znamenalo střilet běloruské civilisty.

Arájsé však celou dobu tížilo, že jeho právnícký diplom, získaný za lotyšské a sovětské vlády, už neplatí. Po dovršení kariéry masového vraha se vrátil na univerzitu v Rize a získal zde německý titul doktora práv.

Operační skupiny představovaly hybridní instituci: sloužily státu, jenž byl de-finován rasovými kritérii, a plnily víceznačné rozkazy, jež šlytaly manévrova-cí prostor. Přimo v Německu se operační skupiny vyskytovaly pouze na vojen-ských učilištích. Mimo německé území komanda vraždila a razila nové metody. Arájsovo komando, ustavené ani ne za dva týdny po invazi, představovalo klíč-ovou inovaci, totiž organizované využití početného oddlu místních ozbrojen-ců pod německým velením k nalezení, shromáždění a pozabýjení Židů. Před invazí nikdo neuvažoval o tom, že by – ať z jakéhokoli důvodu – vyzbrojoval místní, a Hitler to dokonce výslovně zakázal. Stahlecker a další velitelé ale rychle postřehli a využili psychologický, materiální a politický potenciál, který jim tu odkázali Sověti, a zahájili postup k realizaci Hitlerova velkého plánu. Již 6. srpna 1941 mohl Stahlecker uvažovat o „unikátní možnosti radikálního řešení židovské otázky ve východním prostoru“.⁵²¹

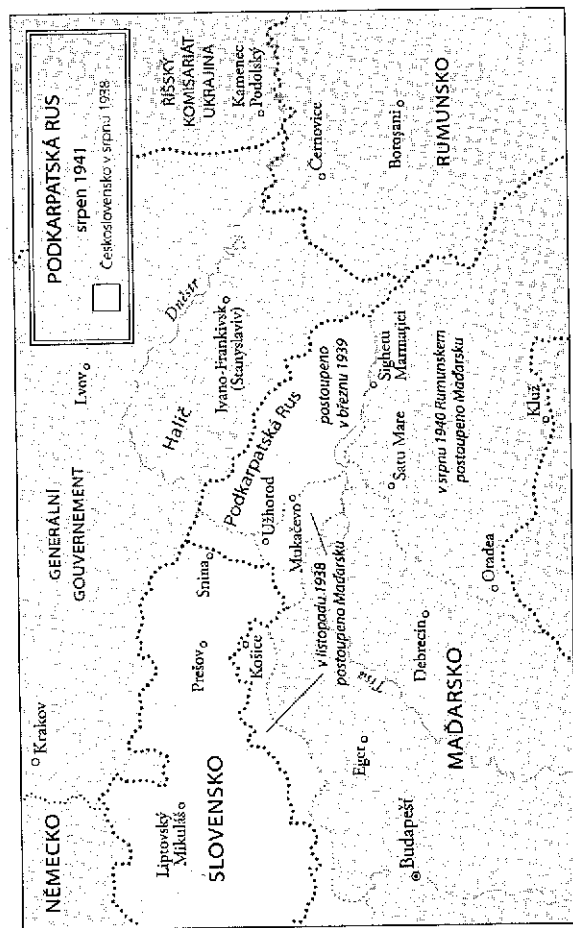
Další hybridní instituci s působistěm na Východě byli vedle operačních sku-pin takzvaní vyšší vůdci SS a policie (*Höhere SS- und Polizeiführer*, HSSPF). Tito muži řídili v dané zóně okupovaného Sovětského svazu jak SS, tak poli-cejní síly, a slučovali tak v sobě rasové a státní organizace. V Německu byl vý-znam vyššího důstojnictva SS a policie mizivý, ale v okupovaném SSSR byli prvořadými podřízenými Heinricha Himmlera, jemuž přímo pohléhali, stejně jako velitelé operačních skupin podléhali přímo Heydrichovi. Od obou se očekávala schopnost poučit se, experimentovat a inovovat. Tak mohl Himmler například (jak se zdá) sdělit 12. srpna 1941 Friedrichu Jeckelnovi, HSSPF pro jižní Rusko, což byla v praxi Ukrajina, že je nutno postřelit židovské ženy a děti. Přesné provedení se mělo rozhodnout na místě.⁵²²

Jeckeln patřil v řadách HSSPF mezi zdaleka nejvýznamnější podnikatele s násilím. Koncem srpna 1941 už dospěl k rozhodnutí, že na hromadném ko-ordinovaném střelení Židů se mohou podílet víceméně všechny německé jed-notky, ať už patří k SS, policii nebo armádě. Jeckelnovy operace měly předvést,

že na hromadném vraždění v gigantickém měřítku se mohou podílet i Němci bez jakékoli zvláštní průpravy.

Ke zrodu Jeckelnovy inovace vedl nečekaný nález židovských uprchlíků z území někdejšího Československa v jedné oblasti sovětské Ukrajiny pod něme-covou okupací.⁵²³ Historie jejich smrti, která je současně historií zrodu průmys-lového zabýjení, započala několik let předtím s eliminací jejich státu. S demon-táží Československa v letech 1938 a 1939 přišli českoslovenští Židé o ochranu státu. Když Německo v listopadu 1938 obsadilo takzvané Sudety, tamější Židé buď opustili svůj majetek a prchli, nebo se změnili v druhoradé občany Vel-koněmecké říše. V rozmezí od listopadu 1938 do března 1939 si Židé uvnitř okleštěného Československa uchovávali plnoprávné občanství. Když pak Hitler v březnu 1939 přikročil k dokončení demolicie československého státu, rozděl-il osud tyto Židy na několik skupin. Židé z Čech a Moravy se ocitli v proték-torátu, jehož plnoprávnými občany byli pouze Němci, a podléhali tu rasovým zákonům říše. Slovenští Židé se ocitli v právním rámci nově ustavené nezá-vislé Slovenské republiky.

Odlisnou historií prošla Podkarpatská Rus, nejvýchodnější část Českoslo-venska. V říjnu a listopadu 1938 Německo donutilo Československo postoupit jižní pás Slovenska a část Podkarpatské Rusi Maďarsku. V březnu 1939, po ko-nečném rozbití Československa, obdrželo Maďarsko i zbytek této oblasti a na zdejší Židy se začaly vztahovat maďarské zákony. Pokud vykonávali svobodná povolání nebo řemeslo, museli si požádat o povolení, a často takto přišli o ži-vobytí. K obdržení maďarského občanství museli Židé prokázat, že buď oni sami, nebo jejich předkové byli v roce 1918 poddanými uherské koruny. Ma-ďarští úředníci však dostali pokyn zacházet s Židy jako s „podezřelými živly“

bez ohledu na to, jaké předloží dokumenty. Židé vynaložili na prokázání spolehlivosti s předchozím uherským státem mnoho námahy a peněz, avšak státní ochrana jim přesto byla upřena. Počínaje březnem 1939 Maďarsko své Židy i další skupiny po částech deportovalo z nově nabytých území do Polska a na Slovensko. Krátce po vpádu Německa do SSSR v červnu 1941 začalo Maďarsko deportovat skupiny považované za nežádoucí – včetně Židů, ale nejen je – na Němci okupovanou sovětskou Ukrajinu.⁵²⁴

Maďarsko Židy zbavilo státní příslušnosti a Německo je zabilo. Etnická čistka, jak se celý proces jevil z Budapešti, se pro Jeckelna stala podnětem k nastolení průmyslových metod vraždění. Ve dnech 26. a 27. srpna 1941 Jeckeln řídil v Kamenci Podolském vražednou operaci, jejímž cílem byla jednak likvidace těchto Židů bez státu, zbavených československé záštity i možnosti získat maďarské občanství, jednak tisíců místních Židů. Z okolí pocházela například rodina Vladimíra Perekalského.⁵²⁵ Měla sovětské občanství a po dvacet let živila rizika i šance komunistického režimu. Perekalského otec přežil zatčení agenty NKVD, ale Němcům už neunikl. Vladimír se zachránil jen díky zatčení ství místního policejního důstojníka z doby vlády Sovětů: všichni místní kolaboranti i všechny místní oběti byli někdejšími občany SSSR. Jeho nejbližší byli mezi 23 600 shromážděnými a zadrželenými Židy. Celá epizoda započala obvyklou nacistickou identifikací komunistů a Židů. Jeckeln si vhodile vybral jednoho židovského muže a nazval ho „Béla Kun“ podle zakladatele krátce trvajících Maďarské republiky rad (Čili sovětu).⁵²⁶

Mýtus židobolševismu fungoval u pogromů i hromadného zabíjení stejně, avšak metodika a celková dimenze akce byly odlišné. Zásadní roli měl Jeckelnův poznatek, že příslušníci německé Pořádkové policie mohou hromadně strážet tisíce nevinných lidí, kteří ani nebyli obviněni ze zločinu. Přibližně pro polovinu pořádkových policistů sloužících v okupovaném Sovětském svazu bylo první zónou bezstátní Polsko po roce 1939 – kde se obvykle v té či oné podobě seznámili s vražděním. Přibližně polovina z nich ale do okupovaného SSSR dorazila přímo z Německa. Zabíjet Židy se tu naučili velmi rychle a někteří už po několika týdnech psali domů dopisy, ve kterých berou nezbytnost vyvraždění všech Židů jako jednoduše danou.⁵²⁷ Ani Němci nejspíš nečekali tak rychlou vnitřní radikalizaci. Příslušníci Pořádkové policie začali brzy převažovat nad příslušníky operačních skupin, a to až desetinašobně: koncem roku 1941 již už v oblasti působilo třiatřicet tisíc.⁵²⁸ Vykonali více poprav než příslušníci operačních skupin a žádné hromadné střelení na Východě se bez nich neobešlo.⁵²⁹ V Kamenci Podolském Jeckeln také předvedl, že wehrmacht může pomáhat s dodávkami materiálu a koordinací. Spojením oddílů SS, pravidelné policie a vojska utvořil triumvirát, který měl setrvat v masovém vraždění po celou válku.⁵³⁰

Druhý velký důkaz podal Jeckeln v Kyjevě, od roku 1934 hlavním městem sovětské Ukrajiny. Příležitost k vraždění ve velkém tu nebyl nečekaný objev

židovských upřehlků bez státní příslušnosti, nýbrž překvapivá sovětská sabotáž. V několika důležitých budovách v centru Kyjeva Sověti nechali časovaně bomby a jejich výbuch zabíjel německé úředníky a důstojníky. Tento sovětský akt odporu dal Němcům příležitost odvolat se na židobolševismus a pak jej zinscenovat. Pokud Sověti zaútočili na Němce, musí za to nést zodpovědnost Židé.

Dne 28. září 1941 německá armáda natiskla a vyvěsila plakáty prikazující Židům, aby se den nato objevili na jedné křižovatce na západě Kyjeva s dokumentací a cennými věcmi. Většina Židů, kteří ve městě ještě zůstali, uposlechl. Lidé se začali shromažďovat brzy, ještě před východem slunce, ve víře, že si tak zajistí lepší místa ve vlaku. Starší ženy měly kolem krku pletence cibulí jako jídlo na cestu. Bylo to den před svátkem Jom kipur, dnem smíření, a lidé si říkali, že budou v bezpečí. Na křižovatce fungovala kontrola, kde bylo Nežidům, kteří doprovázeli své příbuzné nebo přátele, řečeno, ať se vrátí domů, a většina uposlechl. Od tohoto bodu Židé pochodovali v kordonu uzavřeném německými policisty se psy do strže v Babím Jaru, kde už armáda připravila jámy. Na jejich okraji Němci spolu s místními kolaboranty postříleli odhadem 33 761 Židů.⁵³¹ Několik Židovek nejprve odvedli stranou, kde je zadrželi. Jeckeln vylepšoval techniku zabíjení: nyní využíval takzvanou „sardinkovou metodu“, při které byli lidé nuceni lehnout si do jam v natěsnaných řadách a takto byli postřílení. Následující skupina si pak musela lehnout přímo na předchozí vrstvu mrtvol a tak dále. Když byla jáma plná, přešel po hromadě mrtvol Němec, kontroloval příznaky života a strážel pod sebe. Tato metoda zabíjení ve velkém, umožňující postřílet během jediného dne více než deset tisíc lidí, byla Jeckelnovým osobním vynálezem.⁵³² Po úspěšném otestování procedury v Babím Jaru pozval zúčastněné pořádkové policisty na pitku, kde jim vysvětlil politickou logiku vraždění.⁵³⁴

Starší a nemocní kyjevští Židé často nemohli uposlechnout pokynů na armádních plakátcích a dorazit na stanovené místo. Po vyvraždění jejich příbuzných a přátel byli zanechání bezmocní ve svých bytech. Někteří následně zabili jejich sousedé, až donedávna sovětská spoluobčané, a sebrali jim majetek. V sovětských podmínkách se zpravidla v jediném bytě tísnilo několik rodin současně, a po volných bytech tedy byla velká poptávka. Mezi pachatelé pogromů v Kyjevě byli i sovětský občané, kteří trpěli za stalinismu a obviňovali z toho Židy. Jiní pachatelé zase nepochybně využili konceptu židobolševismu ke zpětnému obhájení vlastních loupeží.⁵³⁵ Po celé Evropě vytvářelo vraždění Židů šance k loupení a to zase nastolovalo potřebu morálního obhájení.

Koncem roku 1941 se jednotlivé vražedné inovace podařilo sloučit. V listopadu 1941 Himmler převedl Jeckelna z Ukrajiny do pozice HSSPF pro Říšský komisariát Východ (*Reichskommissariat Ostland*), zahrnující i Lotyšsko. V reakci na Himmlerův příkaz zlikvidovat Židy, kteří ještě zbyli v Rize, spojil vlastní techniku hromadného střelení se Stahleckerovou technikou organizace místního obyvatelstva. Třicátého listopadu 1941 nechal pobít asi čtrnáct

tisíc řížských Židů u jam v rumbulském lese za Rigou, přičemž palebné čety zajišťovali Němci a Arájsovo komando asistenci. Výkon zopakoval 8. prosince 1941. K objevu zde předvedené techniky zabíjení došlo až po invazi a v zóně dvojnásobné okupace zásluhou esesáckých podnikatelů s násilím.⁵³⁶

Statisíce židovských mužů, žen a dětí byly zastřeleny za frontou, na bývalém sovětském teritoriu a v době, kdy německá armáda bojovala s Rudou armádou. Metodika zabíjení dosáhla dokonalosti koncem roku 1941, kdy současně zkolaboval německý útok na domnělý židovský stát. Válka proti Židům přinášela vítězství, válka proti SSSR přinášela porážku. Esesáckí ničitelé států mohli tvrdit, že dosahují úspěchu tam, kde ostatní selhali.

se zabíjením zaostávaly, aby se snažily dohnat ty, kdo udávali tempo. V září 1941 se už zabíjení přesunulo od střelení Židů mužského pohlaví a branného věku k masakrování celých židovských populací.

Při invazi v létě 1941 došlo ke zvláštnímu překryvu nacistických očekávání a zkušeností se Sověty. Čím drastičtější byl předchozí sovětský nápor na politické struktury, tím více politické energie se nahromadilo a tím širší pole se otevřelo pro nacistické inovace. Avšak poznatky, jež Němci učinili o sobě a o druhých, našly uplatnění i mimo zvláštní zónu dvojnásobné okupace, kde začal holokaust. Dvojitá destrukce státu nastolila pro zásadní změny přípravné podmínky, ale jakmile se jednou koncept konečného řešení změnil v praxi masového vyvražďování, bylo možné jich využít i na východ od uvedené zóny, uvnitř předválečného SSSR.

Organizované masakry za účasti vícera německých institucí a s výpomocí místního obyvatelstva začaly v zóně, kde Sověti zničili meziválečné státy a odkud pak Němci vyhnali sovětskou moc. S relativním úspěchem pak Němci v této praxi pokračovali v zemích, jež i před rokem 1939 tvořily součást SSSR: v předválečném sovětském Bělorusku, na předválečné sovětské Ukrajině a v předválečném sovětském Rusku. Procentní podíl je v obou případech skoro shodný: na teritoriu předválečného Sovětského svazu zemřelo za německé okupace 95 procent Židů, ve dvakrát okupované zóně, kde německé okupaci předcházela sovětská okupace, to bylo 97 procent.⁵³⁸ Sověští obětané se podíleli na masovém vyvražďování Židů bez ohledu na to, zda sovětské pasy obdrželi v letech 1939–1940, anebo pod sovětskou vládou strávili celý život.⁵³⁹ Komunisté kolaborovali s Němci bez ohledu na to, zda stranickou legitimaci obdrželi před rokem nebo před deseti lety. Samozřejmě existovaly rozdíly. Pouze uvnitř předválečného Sovětského svazu se podle všeho k německé policii dobrovolně hlásili důstojníci NKVD, aby mohli zabít nepřátele za frontou.⁵⁴⁰ Tito lidé se samozřejmě museli zapojit do hromadného zabíjení Židů – jinak by na sebe upoutali pozornost.

Němci pronikli na území předválečného Sovětského svazu za několik týdnů, nicméně už za tu dobu shromáždili cenné poznatky. Když důstojníci SS vstupovali do předválečného Sovětského svazu, věděli už, že strategie pogromů selhala – ale též věděli, že je to nemusí znepokojovat. V Estonsku, nejsevernějším pobaltském státě, který byl dobyt jako poslední, k podněcování pogromů vůbec nedošlo – a přesto byli skoro všichni Židé, kteří sem předtím přichli, identifikováni a zabiti estonskou policií pod německým velením.⁵⁴¹ Uvnitř předválečného Sovětského svazu pogromy vypukly, ale zpravidla až v důsledku hromadného zabíjení, nikoli před ním. Němci věděli, že mohou místní sovětské administrativy plně využít, a věděli, že dokážou zverbovat dostatečný počet mladých mužů.

Předválečný Sovětský svaz byl oproti pobaltským státům, a dokonce i východnímu Polsku mnohem chudší. Každý kus majetku tu tedy měl mnohem

„Východ patří SSI!“ To s oblibou hlásal Heinrich Himmler a v určitém smyslu měl pravdu.⁵³⁷ Pověřenci německé civilní správy zodpovědní za zóny nazvané Říšský komisariát Východ a Říšský komisariát Ukrajina (*Reichskommissariat Ukraine*) nedokázali efektivně vykořisťovat místní pracovní síly a současně jim krást jídlo. Stejně tak se ukázalo, že je pro wehrmacht obtížné porazit Rudou armádu. Zničení států poskytlo Himmlerovým esesmanům v rámci vojenského tažení i okupace jistý prokazatelně splnitelný úkol. Odstranění předchozích institucí sice nepřineslo rychlé vítězství v poli ani efektivní kolonizaci, avšak umožnilo vyhladit Židy. V zóně, kde esesmani rozbili sovětské státní struktury, se mohl mlhavý koncept konečného řešení židovské otázky změnit ve zcela specifický projekt jejich likvidace přímo v místě pobytu.

Himmlerovi podřízení – podnikatelé s násilím jako Stahlecker a Jeckeln – se naučili plně využít potenciálu odkázaného sovětského moci a vynalezli potřebné metody. Už předtím se vědělo, že operační skupiny (*Einsatzgruppen*) dokážou chladnokrevně pobít desetitisíce lidí: udělaly to s polskými oběťmi v roce 1939. V roce 1941 se ukázalo, že i jiní Němci, ač bez příslušného výcviku a ideologické přípravy, dokážou zabít po desetitisících. Po červnu 1941 vyšlo najevo, že skoro každý Němec, který dostane rozkaz zabít židovského nebo jiného civilistu, uposlechně – i když přitom žádost o zproštění podobných povinností neměla žádné negativní důsledky, pouze nátlak ostatního mužstva. Místní populace sice Němce zklamala, když proti místním Židům nepovstala v bezduchých hordách, avšak desetitisíce místních se podařilo zrekrutovat do pomocných policejních jednotek či zvláštních komand, která mimo jiné střílela Židy ve velkém. S těmito poznatky a těmito nástroji mohl Himmler v srpnu 1941 provést cestu přes SSSR a pobízet německé síly, které

větší hodnotu. Sovětská politika let 1939–1940 na anektovaných územích nastolila majetkovou nejistotu, ale sovětská politika v předválečném Sovětském svazu nastolila všeobecnou bídu. Židé přechájející před postupujícími Němci za sebou zanechávali bohatou nabídku domů a bytů. Už sama skutečnost, že někteří Židé sami zmizeli a jejich obydlí zabrali při příjezdu Němců jiní, podnětovala k úvaze, že odstraněním zbývajících Židů by se uvolnil další nemovitosti. Do čela se dostala nemilosrdná hamížnost. Sovětské občané měli v občanských průkazech zaznamenánu národnost a už samotné sovětské poměry nastolily obecnou kulturu udavačství včetně toho etnický motivovaného. Přibližně tučet národnostních operací za Velkého teroru let 1937–1938 sice nezahrnoval žádnou židovskou operaci, avšak udavačské šlenství postihlo i Židy. V meziválečném Sovětském svazu byli sovětské Židé obviňováni z rituálních vražd dětí a mladých žen. Na šíření tradiční „krevní pověry“ se podíleli sovětské občané v Moskvě, Charkově, Minsku a řadě dalších míst. Muž, který obvinil minské Židy z rituální vraždy „kvůli pečení macesů“ na Pesach, byl dělník a člen komunistické strany a k události došlo v hlavním městě sovětské republiky v roce 1937, na samém počátku velké hrůzovlády.⁵⁴²

Po stalinském hromadném teroru let 1937–1938 neblaze následovalo spojenectví s nacistickým Německem v letech 1939–1941 a následně útok nacistů v roce 1941. V zemích, kam německé síly při přechodu původních sovětských hranic dospěly nejdříve, tedy na západě Běloruska a západě Ukrajiny, padlo velkému teroru za obět asi tři sta tisíc lidí.⁵⁴³ Popravy a deportace už z tohoto regionu odstranily velkou část polské menšiny, a místní Ukrajinci, Bělorusové a Rusové tedy již jednou přihlíželi tomu, jak politické rozhodnutí odstraní z jejich středu etnickou menšinu. Všechna významná židovská sídla na západě Sovětského svazu byla víceméně bez výjimky též významnými sídly Poláků. Aliance Sovětů s nacistickým Německem v letech 1939–1940 zaslala mezi sovětské občany ideologické zmatení. Sovětský tisk přestal kritizovat německou politiku a začal přetiskovat proslovy nacistů. Na schůzích se sovětské občané občas přetkali a místo „soudruha Stalina“ chválili „soudruha Hitlera“ nebo volali po „vítězství mezinárodního fašismu“. Na zdech sovětských měst se začaly objevovat hákové kříže.⁵⁴⁴ Když v roce 1941 přijeli Němci, lze předpokládat, že sovětské občané, kteří o tři roky dříve udali kvůli bytům své polské sousedy, nyní neváhali udát i sousedy židovské.⁵⁴⁵ Židy Němcům naháněli občané Sovětského svazu: Rusové, Ukrajinci, Bělorusové a další. Samotná udavačská zkušenost přitom musela být víceméně stejná. V Kyjevě před masakrem v Babím Jaru pomáhali Ukrajinci a Rusové německé Pořádkové policii s lokalizací a registrací Židů. Následně německá policie přijímala další udání v bývalém sídle NKVD.⁵⁴⁶

Mýtus židobolševismu, jehož účinností se na dvakrát okupovaných územích jen umocňovala, se dal s podobnými výsledky využít i poté, co Němci pronikli na území předválečného SSSR. Jakmile byla politická technika separace Židů

od zbytku místního obyvatelstva pomocí mýtu židobolševismu jednou připravena, dala se využít kdekoli v sovětském prostoru. Samotné spojení reálného faktu bývalé sovětské nadvlády s drtivou očividností německé protizidovské politiky skýtalo snadnou a plytkou omluvu vražd pro celý systém odshora až dolů. Ukrajinský policista v haličském městě Wisniowice tak mohl na ulici zastavit Žida se slovy: „Pověz, příteličku, cos dělal za sovětského režimu?“ a pak ho bez ohledu na odpověď zbit – odpovědí bylo samo bití.⁵⁴⁷ Stejně jako na dvakrát okupovaných územích byli i za hranicemi předválečného Sovětského svazu Židé obětováni ve jménu svatě lži o kolektivní neviné ostatních. Z hlediska Židů nakonec už nezáleželo na tom, zda danému území Sověti vládli přes dvacet let, nebo jen několik měsíců. Tak i onak platilo, že Židy nacházející se při příjezdu na těchto územích čeká utrpení a smrt.

Na dvakrát okupované západní Ukrajině mohli Němci využít ukrajinských aspirací na samostatný stát a frustraci nahromaděných za dvacet let polské nadvlády a dva roky sovětského režimu. Na střední a východní Ukrajině, kde Sověti vládli dvacet let, nacionalismus rezonoval daleko méně. Němci sice přivezli ukrajinské nacionalisty s sebou, ale tito kolaboranti tu nenašli vstřícnějšího partnera a v německé politice na střední a východní Ukrajině obvykle nehráli žádnou zásadní roli. Přesto tu zabíjení Židů probíhalo stejně efektivně jako jinde.⁵⁴⁸

Obyvatelé Žytomyru, největšího města na severozápadní sovětské Ukrajině, neprošli žádnou nedávnou sovětskou okupací, nýbrž dvacetí lety sovětské vlády. Při příjezdu Němců tu neprobíhaly žádné deportace, jako tomu bylo v zemích, které Sověti anektovali v letech 1939–1940. I zde ale NKVD v celé oblasti držela vězení plná sovětských občanů.⁵⁴⁹ V mnoha případech příslušníci NKVD vězně postříleli a mrtvoly nechali na místě. A obyvatelé města správně tušili, že nedlouho předtím byly tytéž vězňice místem mnohem rozsáhlejší vražedné kampaně. V září 1938 se právě v oblasti Žytomyru shromáždila Rudá armáda v době, kdy sovětské vedení mluvilo o bratrské zachráně Československa útokem na Polsko. NKVD mezitím vraždila civilisty, zvláště Poláky. V den, kdy došlo k podpisu mnichovské dohody, postřílela NKVD zde v oblasti více než čtyři sta sovětských občanů, a odstranila tak záminku k válce a záhahu v Polsku. Když pak rok nato válka skutečně propukla, byl Sovětský svaz spojencem nacistického Německa a obyvatelé oblasti byli ve shodě s celým SSSR skoro dva roky zahrnováni chválou Hitlerova režimu. Od června 1941 na to navázala propaganda samotných nacistů, tedy letáky shazované z letadel a ztotožňující Židy s komunisty.⁵⁵⁰

Když do Žytomyru 9. července 1941 dorazili německí útočníci, měli již esemani zkušenost z průchodu územím, jež předtím anektoval Sovětský svaz, politický recept byl jasně zformulován a mohli sebevědomě očekávat úspěch. Kdekoliv Němci našli mrtvoly po akcích NKVD, házeli vinu na Židy a obvykle

jich hned několik posílili. Sedmého srpna 1941 se zvláštní komando (*Sonderkommando*) 4a z operační skupiny C ujalo řízení jednotuché choreografie a zastřelilo dva Židy obviněné ze spolupráce s NKVD. Pak se siraomážděného davu, složeného hlavně z Ukrajinců a Poláků, zeptali: „S kým si potřebujete srovnat účty?“ Odpověď byla jasná předem. Zástupci odpověděly: „S Židy!“⁵⁵¹

Většina sovětské populace – protože ve městě, jako byl Žytomyr, se se sovětským režimem nějak zapletl skoro každý – se tímto způsobem očistila od své minulosti. Přihlížením popravě a zodpovězením otázky položené Němci se místní lidé zapojili do krvavé revize historie a do obecného verdiktu, že viníky jsou Židé. I zde, jako všude jinde, lži těsně souvisely se zabíjením. Mýtus židobolševismu sice účinkoval i uvnitř Sovětského svazu, nicméně obyvatelé Žytomyru obecně vzato věděli, že zodpovědnost za komunismus nenesou Židé. Jakmile ale jednou nahlas prohlásili, že Židé za komunismus zaslouhují potrestat smrtí, a přihlíželi zabíjení Židů, sotva se pak mohli přiznat ke lži. Samo zabíjení tak posílvalo mýtus židobolševismu. Lhaní podněcovalo k vraždám, vraždy podněcovaly ke lhaní.

Charkov byl největším městem na severovýchodní sovětské Ukrajině poblíž hranic se sovětským Ruskem a s významnou ruskou menšinou. Obyvatelé Charkova prošli hrozným utrpením při hladomoru let 1932–1933 i při hrůzovládě let 1937–1938. Chlapec z židovské rodiny vzpomínal na tato léta následovně: „Každodenně přicházely nějaké děti a řekly: ‚Maminku zatklí nebo ‚Tatínka zatklí.‘ Němci tu byli – stejně jako na jiných místech předválečného SSSR – vítání chlebem a solí.“⁵⁵² Nacisté spoléhali na místní spolupracovníky, jež postavili do čela v zásadě nezměněné místní administrativy. Přivezli s sebou sice do Charkova skupinku nacionalistů ze západní Ukrajiny, nicméně kolaboranty byli skoro výhradně sovětský občané: Ukrajinci, Rusové a další. Do čela městské správy postavili starostu a nad každou z devatenácti městských částí, jejichž hranice se držely předechozích sovětských policejních okrsků, ustanovili zástupce starosty. Těm pak podléhali domovní důvěrníci, v zásadě tíž jednotlivci, kteří již za Sovětů plnili funkci dohledu na činžovní dům a udávání na jeho obyvatele.

V jakémkoli velkém sovětském městě mohli Němci snadno utvořit místní správu bez Židů, ale těžko se mohli obejít bez vzdělanějších sovětských občanů, často členů komunistické strany. Sovětské populaci se ztotožnění Židů s komunismem samozřejmě hodilo, protože vepsalo sovětské dějiny do etnického rámce, a zprostilo tak většinu sovětských občanů jakékoli spoluplny na sovětských praktikách. Když charkovská městská správa označila za svýž ůkol „definitivní a naprostou porážku židobolševických banditů“,⁵⁵³ vyjadřovala tím současně zájem Němců, kteří chtěli věřit, že pobíjením Židů přemáhají komunismus, i sovětských občanů, kteří chtěli předstírat, že s komunismem nikdy neměli nic společného. Politika většího zla žádala vyhlásit destruktci židovského komunismu a současně věc zorganizovat tak, že katany Židů byli komunisté.

Když si charkovská městská správa přisoudila pravomoc rozdělit majetek Židů, kteří uprchli před posunujícími německými jednotkami, proměnila tím dobyvačnou válku v příležitost k postupu na společenském žebříčku. Redistribuční právo samozřejmě postihovalo i majetek Židů, kteří zmizeli z jiného důvodu. Charkovská městská správa nařídila domovním důvěrníkům, aby v domech, na něž dohlížejí, provedli soupis obyvatele a zapsali zbyvající Židy na „žlutý seznam“. Počátkem prosince 1941 se domovní důvěrníci seškupili do „trojek“, aby lépe zjistili, kde se zbyvající Židé nacházejí. Dne 14. prosince se po městě objevilo oznámení, že Židům prikazovalo ohlásit se den nato pod trestem smrti ve výrobné traktorů.⁵⁵⁴ Následujícího dne se po Moskevském prostpektu v doprovodu místních policistů a několika Němců ubíralo dlouhá a bědné procesí Židů. Jedna žena se zastavila stranou a na místě porodila dvojčata; byla i s dětmi okamžitě zastřelena.⁵⁵⁵ V továrních halách nad Židy hlídávali jejich spoluobčané. Straže měly právo Židy zabíjet a také to někdy dělaly. Domovní důvěrníci nahlásili, že jejich domy jsou očištěné od Židů a lze přikročit k přerozdělení majetku.

Hromadné zabíjení charkovských Židů, jež započalo 27. prosince 1941, prováděli Němci, konkrétně zvláštní komando 4a z operační skupiny C a 314. pluk Bezpečnostní policie.⁵⁵⁶ Od uvedeného data do 2. ledna 1942 mužstvo těchto jednotek pozabýjelo asi devět tisíc lidí. Práci potřebnou ke shromáždění Židů na popraviště provedli v naprosté většině někteří sovětský občané působící v rámci institucí, jež připomínaly sovětské vzory, a v jistých ohledech konající stejně jako za sovětské nadvlády. Několik málo místních antikomunistických funkcionářů jednalo z přesvědčení, ale většina jen následovala proměnlivou politickou linii. Někteří obyvatele Charkova v důsledku hladomoru počátkem třicátých let a hrůzovlády koncem téže dekády nepochybně sovětskou moc nenáviděli – ale hlavní politickou lekci třicátých let byla nutnost podrobit se. Lidé, kteří umožnili vraždění Židů, byli z valné části prostými produkty sovětského systému; jen se přizpůsobili novému panstvu a následovali odlišnou politickou linii. Starostou nařizený hon na přeživší Židy se konal pod heslem zničení „židokomunistické a bolševické chátry banditů“.⁵⁵⁷ V tomto vyjádření se spojuje sovětská forma s německým obsahem.

Ať už Němci pronikli v Sovětském svazu kamkoli, výsledek byl v zásadě vždy stejný: hromadné vyražďení zbyvajících Židů, naplánované Němci, ale provedené se zásadní pomocí jednotlivců nejruznějších národností SSSR. Mýtus židobolševismu oddělil Židy od ostatních sovětských občanů a současně odstránil většinu sovětských občanů od jejich vlastní minulosti. Vyražďením Židů a převodem jejich majetku se smazal pocit zodpovědnosti za minulost, vznikla vrstva lidí, kteří na německé okupaci vydělali, a dal se tím zdánlivý příslib postupu na společenském žebříčku do budoucna. Sovětský Romové nepřibíhali stejně intenzivně vydáváním za ideologického nepřitele a nedávali přelžitost ke stejné plynulému sladení nacistického světového s místními obavami

vlastní spoluúčasti na sovětském režimu, který zde ale trval jen rok či dva, na Donbase a podobných místech bylo nutné očistit paměť celé jedné generace.

Když se později sovětská moc znovu vrátila, lidé opět změnili stranu. Typicky sovětským oblastem, jako byla například Doněcká uhelná pánev (Donbas), od té doby vládl sovětský mýtus antifasismu, podle něhož všichni sovětské občane za Němců rovnou měrou trpěli a všichni stejné udatné bojovali proti nacistické vládě. To je stejná pravda – tedy stejná nepravda – jako mýtus antikomunismu, jenž tu vládl v době války. Mýtus židobolševismu umožnil sovětským občanům oddělit se v roce 1941 od svých židovských bližních, mýtus Velké vlastenecké války jim zase umožnil odstříhnout se od spoluviny na povraždění židovských sousedů.

V evropské části SSSR prošlo Bělorusko ze všech sovětských socialistických republik nejhlubšími změnami. Německá politika se tu ocitla před zásadní zkouškou: na rozdíl od Litvy, Lotyšska i části Ukrajiny tu nebyl připraven žádný národní politický potenciál. Běloruská národnostní otázka nezískala podporu, jež by stála za řeč, a ze zahraniční emigrace nebo z jednoživých oblastí Běloruska se podařilo shromáždit jen několik málo běloruských nacionalistů.

Němci rozběhli v Bělorusku vůči Židům původně stejnou politiku jako jinde. Celé hromadné vyvražďování židovských žen a dětí dokonce začalo právě v Bělorusku, a to 19. července 1941, kdy Himmler nařídil oddílům Waffen-SS (ozbrojeným složkám SS), jež následovaly armádní skupinu Střed, aby očistily Pinská blata od Židů. Dne 31. července pak upřesnil, že se rozkaz vztahuje i na ženy. Celkově tu Waffen-SS povraždily odhadem 13 798 mužů, žen a dětí.⁵⁶¹ Operační skupina B, jež zodpovídala za Bělorusko, povraždila k polovině srpna více Židů než kterákoli jiná operační skupina. Velitel skupiny Arthur Nebe však oproti Stahleckerovi, který působil na sever od něj v Litvě a Lotyšsku, neměl žádné možnosti náboru, jelikož Bělorusko nečíslovalo žádným politickým potenciálem. Většinu místních spolupracovníků tvořili Bělorusové a Poláci,⁵⁶² zpravidla lidé bez jakékoli politické motivace. Oproti Jeckelovi na jihu zase Nebe obdržel méně posil od ostatních německých policejních jednotek.⁵⁶³ V září 1941 už zabíjení na běloruské půdě zaostávalo oproti stavům hlášeným z Pobaltí a Ukrajiny.

S ohledem na tento nedostatek zřetelnější místní spolupráce využily jednotky SS v Bělorusku de facto síly německého vojska. Zatímco sovětské občany bylo možno zverbovat ztotožněním bolševiků s Židy, němečtí armádní důstojníci slyšeli na mírně pozmeněný argument, totiž na dvoustranné ztotožnění Židů s bolševiky a s partyzány. Pokud jsou Židé bolševici, pak se politicky smýšlející místní člověk mohl zapojit do jejich zabíjení, aby dokázal, že není bolševik (a následně vydělal na majetku zabitého Žida). Pokud jsou Židé partyzáni, pak je němečtí důstojníci rádi uvidí mrtvé, aby mohli vybojovat čisté a zřetelné vítězství. Armáda, pro kterou žádné větší zeizování nemovitostí nemělo smysl, také pochopila, že zabíjení Židů a zabor jejich domů představují

a potřebami. I oni však byli na území SSSR vražděni a jejich majetek byl převáděn na kolaborační místní správu. V Charkově byli Romové sehnáni dohromady na koňském trhu.⁵⁵⁸

Charkov sice byl ruský hovořící město, současně ale představoval kolébkou ukrajinské kultury. Totéž rozhodně neplatilo o městě nazvaném podle vůdce Sovětského svazu. Stalino (dnešní Doněck), hlavní průmyslové centrum jihovýchodní Ukrajiny, bylo takřka zřešením vzorového sovětského města. Místní uhelné doly a těžký průmysl sice pocházely již z doby před bolševickou revolucí, prošly ale ohromným rozmachem během Stalinyovy první pětiletky 1929–1933. Okolní venkov se vyliadil při hladomoru let 1932–1933 a byl nově osídlen lidmi z celého Sovětského svazu. Dělníky z Ruska a dalších oblastí lákalo i samo vzrnávající se město. Stalino představovalo sovětský tavicí kotel: bylo to ruský hovořící město, kde byla ukrajinská národní identita zastoupena mnohem méně než v Charkově a možná i méně než kdekoli jinde na sovětské Ukrajině. Reálnou politickou identitu tu podle všeho zajišťovala příslušnost k SSSR. Ani to ale nijak nebránilo spolupráci s Němci. Vraždění Židů proběhlo ve Stalinu stejně zdařile jako všude jinde.

Armádní skupina Jih postupovala přes sovětskou Ukrajinu jen zvolna, a sovětská moc se proto ve Stalinu i okolní Doněcké pánvi hroutila postupně, ne najednou. Členové strany v očekávání příchodu Němců pálii legitimace. Venkované s nadějí očekávali, že Němci zruší zemědělskou kolektivizaci. Muži byli odesláni na frontu a jejich rodiny stihly protestovat proti sovětské politice ještě předtím, než se fronta přesunula k Stalinu: NKVD se do dolů pokusila rozmístit výbušniny, jež se měly spustit při příchodu Němců, ženy a děti se tomu na dole 4/21 pokusily zabránit a tajná policie je zastřelila. Rudá armáda na ústupu zabavovala dobytek a členové komunistické strany ve Stalinu přešli i s potravinami určenými pro obyvatele města. Místní milice, složené hlavně z horníků, se před bojem s Němci rozprchly. Když německá armáda vstoupila do oblasti Donbasu, začala operační skupina C zabíjet Židy, zčásti přímo v dolech a někdy společně s Romy.⁵⁵⁹

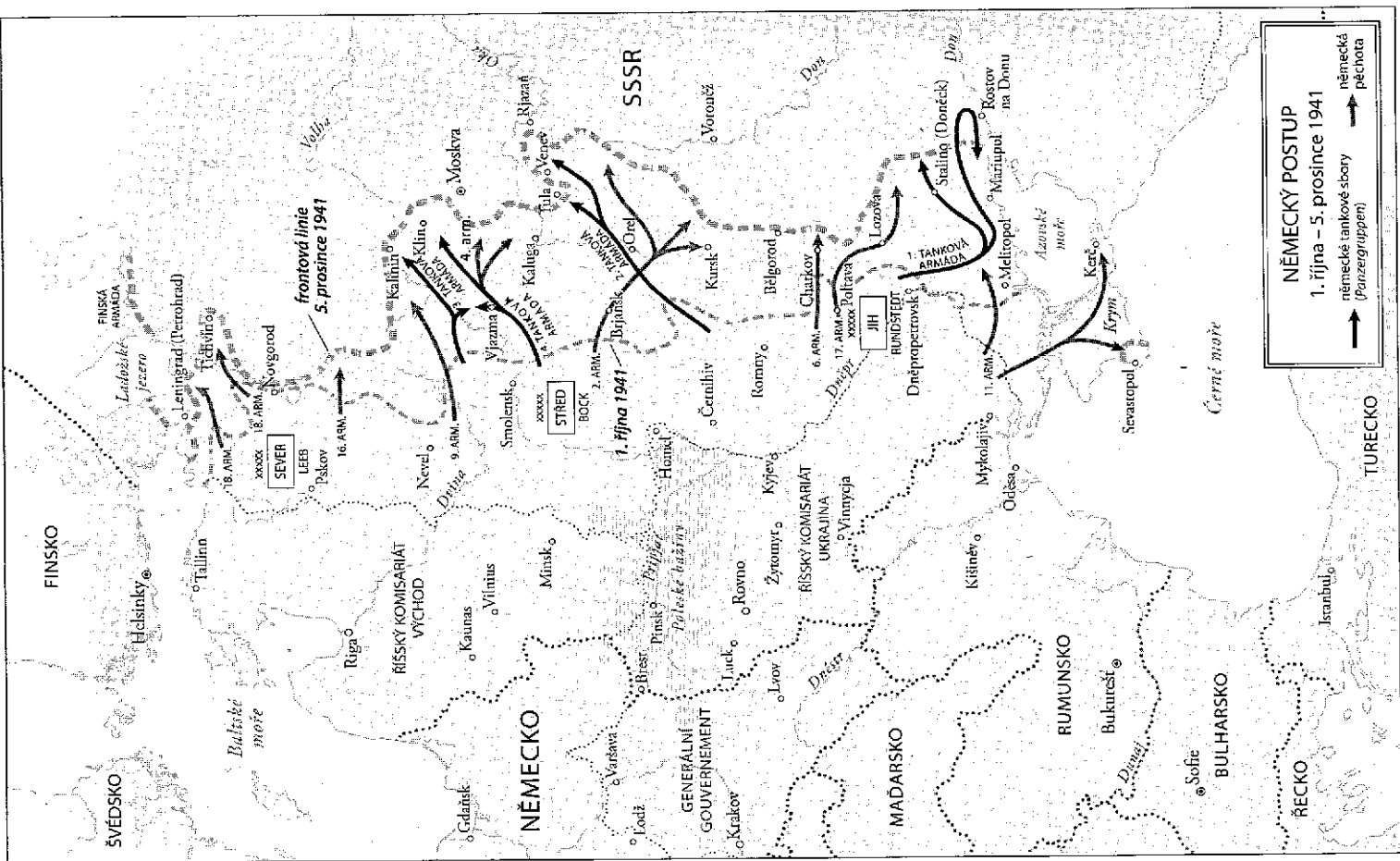
Ve Stalinu – stejně jako jinde – umožnily stigmatizace a vyvražďování místních Židů vybudovat most mezi okupanty a okupovanými. Němci ve Stalinu bez okolků jmenovali místní správu pod vedením dlouhodobého komunisty a z valné části obsazenou dalšími komunisty. Tato nová správa pak zverbovala policii o síle přibližně dvou tisíc mužů, z valné části také dosavadních členů komunistické strany, a tito místní policisté pak Němcům asistovali při postřelení asi patnácti tisíc Židů ve Stalinu.⁵⁶⁰ Povraždění Židů pro jejich údajný komunismus bylo v nezanedbatelné míře provedeno komunisty. Zabíjením Židů se místní lidé ve Stalinu i jinde osobně zapojili do lži, která jejich vlastní minulost očistila od zodpovědnosti a přítom jim též zajistila důlčí ochranu před německou nadvládou. Zatímco lidé na dvakrát okupovaném území zaháněli ducha

svého druhu politické verbování. Osmnáctého září 1941 v obci Krupki severovýchodně od Minsku němečtí vojáci ze třetího pluku 354. pěší divize stanovili lokalitu pro zabíjení Židů a vyvedli je z vesnice k čekajícím esesmanům. Jeden voják, který pravděpodobně sám měl děti, dovolil jedné židovské matce vyjít na chvíli z kolony, aby utáhla svému chlapci kalhoty.⁵⁶⁴

Kráčce nato už němečtí vojáci vyvražďovali Židy v Bělorusku sami, bez asistence SS. Na konferenci v Mohylevu, kde se usadilo velení armádní skupiny Střed, poskytl Nebe a oblastní HSSPF Erich von dem Bach-Zelewski shromážděným důstojníkům vojska celkový přehled o bojích s partyzány, a dokonce uspořádali přímé představení: ve vesnici, kde se nepodařilo najít žádné partyzány, Němci místo toho pozabíjeli dvaatřicet Židů, většinou žen.⁵⁶⁵ Poselství, které se tak předávalo, bylo nepřeslechnutelné. Na poučení z konference konané 23.–24. září reagovali jednotliví důstojníci různě. Celkově tu ale byla dostatečná ochota či přímo dychtivost považovat Židy za partyzány, aby se na venek změnilo základní počinání vojska.

V říjnu 1941 se již rozeběhla druhá hlavní německá východní ofenziva, nazvaná operace Tajfun. S žádnou druhou ofenzivou se přitom na začátku nepočítalo: mělo se za to, že operace Barbarossa sovětský stát do září zničí. Jakkoli byl počáteční německý postup děsivý, byl daleko pomalejší, než Němci předpokládali. Obavy ze zpoždění ze všeho nejdřív pocítila armádní skupina Sever, která nedošla do Leningradu. Armádní skupina Jih postupovala přes Ukrajinu pomaleji, než se plánovalo. V září se jí Hitler rozhodl vyslat na pomoc část armádní skupiny Střed s tím, že jasně se povede prorazit Ukrajinu, bude následovat operace Tajfun, tedy definitivní tah na Moskvu s přeskupenou a posílenou armádní skupinou Střed, která v Bělorusku soustředí skoro dva miliony vojáků.⁵⁶⁶

Na rozdíl od operace Barbarossa, která započala na dvojnásob okupovaných územích a postoupila na předválečné teritorium SSSR, měla operace Tajfun začínat i končit na předválečném teritoriu SSSR. Pro Židy však měla v zásadě tytéž důsledky. Jakmile německé jednotky 30. září 1941 postoupily vpřed, stalo se sovětské Bělorusko zónou zabíjení, podobně jako Pobaltí a Ukrajina. Ve dnech 2. a 8. října se Mohylev stal prvním velkým běloruským městem, kde zahynuli všichni Židé. Německá vojska již tou dobou ve velkém počtu postoupila na východ, ale němečtí katani své jednání přesto označovali za obranné. Střelením židovských dětí v Mohylevu – jak své manželce vysvětloval jeden (rakouský) Němec – se zabraňuje čemusi daleko horšímu: „Při prvním pokusu se mi při střelbě trochu třásla ruka, ale člověk si zvykne. Při desátém pokusu jsem už mřel klidně a s jistotou střelil na množství žen, děti i nemluvnát. Připomínal jsem si v duchu, že mám doma dvě děti, ke kterým by se tyhle hordy chovaly stejně, ne-li desetkrát hůř. Námi poskytnutá smrt byla krásně rychlá v porovnání s pekelnými mukami tisíců a tisíců ve vězeních GPU. Nemluvnátka létala v oblacích vzduchem a my je střídali na kusy v letu, dřív než jejich těla dopadla do jámy a do vody.“⁵⁶⁷

Jakmile se operace Tajfun jednou rozeběhla, stačilo k pobídnutí německých vojáků k zabíjení Židů jen málo. Třetí rota 691. pluku 339. pěší divize byla předtím posádkou v údolí Loiry v rámci německé okupace Francie. Jen pár dnů po přemístění do Běloruska 10. října 1941 už její muži obklíčili městečko Krupiči, nahnali místrá Židy k jámám a všechny je postrlíhali. Vojáci se úkolu účastnili s nechuťí, zdá se ale, že velitelé nechťeli, aby to vypadalo, že jednotka k přidělení úkolu přistupuje slabobsky. Ať tak či tak, vojáci popravčí úkol vykonali. Pokud však požádali, aby byli ze střelby omluveni, nečekal je trest. Tato armádní jednotka, čerstvě sem převezená z francouzské vinařské oblasti, provedla hromadnou vraždu Židů v Krupičkách samostatně, bez asistence SS.⁵⁶⁸

Nevídanou podívanou na zhmotnění židobolševického mýtu nabídl Němci v hlavním městě předválečného sovětského Běloruska Minsku. 569 Dne 7. listopadu 1941, ve výroční den bolševické revoluce, donutili Němci spolu s místními Bělorysy a Rusy minské Židy při pochodu z města mávat sovětskými vlajkami a zpívat sovětské písně. Pak byli zastřeleni. Symbolika byla každému jasná: Židé zodpovídají za komunismus a za Sovětský svaz; jejich likvidace znamená porážku SSSR a samozřejmě i zbavení viny všech ostatních. Totéž představení Němci v Minsku zopakovali i na další sovětské svátky, například na Den Rudé armády a na Mezinárodní den žen.⁵⁷⁰ Po ustavení civilní správy v Bělorusku tu mohli (stejně jako na Ukrajině a v Rusku) spoléhat na spolupráci sovětských občanů. Komunisté a členové mládežnické organizace Komsomol se v Bělorusku přidali k místní policii a zúčastnili se hromadného střelení Židů i dalších německých akcí.⁵⁷¹

S postupem operace Tajfun se Bělorusko změnilo v týl armádní skupiny Střed. V Bělorusku se nacházejí četná bažiny a lesy, a tak se dobře hodilo k partyzánské válce. Ale ještě předtím, než sami Sověti pochopili užitečnost partyzánské války za německými liniemi, našli si Němci ideologické krytí následné protipartyzánské kampaně: „Partyzán je Žid a Žid je partyzán.“⁵⁷² Židé byli nejprve spojováni se vznikem režimu, pak s jeho očekávaným zhroucením a pak s očekávanou formou protitoku. Němci sice vyhlásili, že na půdě Sovětského svazu nebudou dodržovat válečné zákony, a německé kampaně masového vyvražďování byly očividným porušením těchto zákonů, přesto je velmi popuzovala možnost, že by se sami stali terčem partyzánských aktivit. Pokud se válka vede podle pravidel, pak by v ní Němci jistě vítězili, a pokud tedy Němci nevíteží, musí to být tím, že někdo jiný porušuje pravidla. Partyzánský boj je proti pravidlům. Určitě za ním stojí Židé. Židé vystupují v tomto typu argumentace jako ona neblahá sfla, jež se snaží podrazit nohy Němcům v jejich spravedlivém boji za triumf, jež jim příroda dluží.

Politika hromadného vraždění židovských žen a dětí dospěla do Běloruska s mírným zpožděním a Němcům zde byla stejně nepřijemná jako jinde. Nutnost zabít ženy a děti se i zde stala argumentem pro zapojení místního obyvatelstva, případně pomocné policie již zverbované v Litvě a Lotyšsku. To byl

nejspíš jeden z důvodů, proč zde došlo k využití nové techniky zabíjení. Vůči Židům se v okupovaném Bělorusku začalo používat hromadné zabíjení pomocí oxidu uhelnatého, metoda aplikovaná již předtím v Německu a okupovaném Polsku na skupiny lidí považované za „nehodné života“. Speciálně uzpůsobené dodávky hnaly výfukové plyny do vlastního nákladového prostoru.⁵⁷³ Židy – zvláště židovské děti – nacpané do těchto dodávek bylo možno zabít, aniž by byl vrah s nimi přímo konfrontován.⁵⁷⁴ Děti těmto vozidlům říkaly „černé vrány“,⁵⁷⁵ stejné přívzvisko používali jejich rodiče pro vozy NKVD, které o tři roky dřív odvážely jejich rodiče v nejhrošším období Stalinovy hrůzovlády.

Koncem roku 1941 už Němci s pomocí občanů SSSR zlikvidovali asi milion Židů nacházejících se v okupovaném Sovětském svazu. Operační skupiny improvizované vylepšovaly své metody zabíjení a přivedly k dokonalosti schopnost politicky motivovat místní populaci. Společně s Pořádkovou policií a wehrmachtem se zvolna blížily ke stoprocentní realizaci logiky židobolševického mýtu – jenž se ze způsobu, jak si zajistit vítězství, postupně měnil v metodu, jak zakrýt porážku. Nacisté nedokázali rozvrátit sovětský stát, dokázali však v místech, kde odstranili sovětské instituce, likvidovat Židy. Jak v září 1941 poznamenal velitel operační skupiny C Otto Rasch, „odstraňování Židů“ bylo „prakticky snazší“ než celková kampaň koloniálního využití, jež byla původním cílem války.⁵⁷⁶

Válka postupovala na různých frontách různě: frustrace ze všeho nejdřív zasáhla armádní skupinu Sever, pak armádní skupinu Jih a nakonec armádní skupinu Střed. Bez ohledu na tyto rozdíly si však velitelé operačních skupin, wehrmachtu a policie uvědomovali, že nejsou tak daleko, jak předpokládal plán. Policisté byli ve vysokém počtu k dispozici pro zabíjení Židů právě proto, že nemuseli plnit původně stanovený úkol, totiž zajištění kontroly nad mnohem rozsáhlejším územím, jež mělo být koncem roku 1941 dobyto. Armádní velitelé byli nervózní. Sověti kladli velmi intenzivní odpor. Jako by pouze operační skupiny a jejich esesáckí velitelé měli připravenou odpověď, a tou byla faktická i symbolická válka proti Židům.

Rozdíly mezi jednotlivými národnostmi SSSR, tak důležité pro duševní obzory německých rasistů a tak prominentně zdůrazňované v pozdějších polemikách, byly – pokud jde o reálné chování různých populací – takřka zanedbatelné. Bariérou, jež bránila německé moci, byl sovětský stát, nikoli nějaká konkrétní sovětská národnost. Židé umírali na různých územních předválečného SSSR podobným způsobem a v podobných počtech jako na teritoriích, která Sovětský svaz anektoval v letech 1939–1940. Němcům v jejich vražděném tažení napomáhaly všechny sovětské národnosti, s nimiž se na postupu setkali. Když Němci překročili hranici mezi dvěma sovětskými republikami, nijak zvlášť to nevnímali a neměli pro to ani žádný důvod.

Německá okupace sovětského Běloruska a sovětské Ukrajiny byla po většinu

války takřka kompletní. Naproti tomu sovětské Rusko bylo asi z 95 procent německé okupace ušetřeno. V těch částech sovětského Ruska, kam německá moc dosáhla, však její obyvatelé reagovali stejně jako sovětská občanská jinde. Rusové, kteří předtím hráli prominentní roli v komunistickém aparátu, obdrželi od jiných Rusů informace, že pokud zabijí alespoň jednoho Žida, očistí se tím. Domovní důvěrníci v Rusku – stejně jako všude jinde – poskytl Němcům seznam Židů ve svěřené budově. Rusové se vyskytovali v místních policejních silách, které zabíjely Židy mimo území Ruska – ve Vilniusu, v Rize, v Minsku, v Charkově – a spolu s ostatními národnostmi od samého počátku války sloužili Němcům. Jakmile nacisté pronikli na ruské území, využili ruské policisty při protizidovských akcích. Tito ruští policisté shromáždili Židy ve Pskově, Brijansku a Kursku. Podíleli se na všech hromadných popravách Židů v okupovaném Rusku, například v Rostově a ve městě Miněrahnyje Vodny. Stejně jako policisté všude jinde, i ruští policisté udávali jednotlivce, kteří ukřivili Židy, aby se tak zmocnili jejich majetku. Rusové udávali Rusy, a to platilo všude, i na předměstích obleženého Leningradu.⁵⁷⁷

Ve městech sovětského Ruska, která se ocitla pod německou okupací, byl vývoj místní politiky a osud Židů stejný jako kdekoli na sovětské Ukrajině nebo v sovětském Bělorusku. Armádní skupina Sřřed nemohla dva měsíce prorazit u Smolenska, až 10. září 1941 zde zvítězila v obkličovací bitvě. Do té doby se většině místních Židů – asi deseti tisícům lidí – podařilo uprchnout. Jejich ruští sousedé – z nichž někteří během ničivé bitvy o město nepochybně přišli o vlastní bydlí – vydrancovali židovské majetky a zabrali si před příchodem Němců židovské byty. Vlastnická práva pak byla upravena procesem provedeným pod kontrolou nových, Němci zřízených úřadů. Počáteční plundrování podnítilo chuť na další. Místní kolaborační správa Smolensku, vedená bývalými ruskými komunisty, kteří udělali kariéru ve službách Sovětskému svazu, nařídila sčítání obyvatelstva, aby se zjistilo místo pobytu zbývajících Židů. Následně správa města Němcům poskytla personál potřebný k přemístění těchto lidí do ghetta, a to umožnilo neprodleně zabavit veškerý zbývající židovský majetek. Poté se touha po zisku upnula na byty přímo v ghettu. V květnu 1942 přišel ruský starosta města, známý sovětský právník Boris Mensagin, k Němcům s nápadem, že vyprázdnění ghetta by zlepšilo životní podmínky Rusů. Místní ruští policisté pár týdnů nato Němcům pomohli vyvraždit zbývajících smolenských Židy.⁵⁷⁸

Kdyby se válka vyvíjela tak, jak Hitler očekával, přinesla by zima roku 1941 po celém Bělorusku hladomor: vítězný německý koloniální režim by podřízené Slovány zlikvidoval vyhladověním. Válka ale trvala a náhradou byly zplynovány židovské děti v dodávkách. Kolonizační válka proti Slovanům sice pokračovala, ale ustupovala vyhlazovací válce proti Židům.

V přírodě se válčí o potravu, uvažoval Hitler, a slabší rasy musí vyhladovět.

Cílem „plánu vyhladovění“ (*Hungerplan*) bylo nechat místní populaci vymřít hladem.⁵⁷⁹ Po porážce Rudé armády a kolapsu sovětského státu měly potraviny z úrodných částí Sovětského svazu, zvláště z Ukrajiny, sytit německé civilisty. Tato reorganizace evropské politické ekonomie měla Německu zajistit soběstačnost a Němcům bezpečí a pohodlí. Během zimy 1941 mělo hladu pomřít asi třicet milionů sovětských občanů včetně šesti milionů obyvatel sovětského Běloruska. Plán však nevyšel. Sovětská občanská hladověla, to ano: tři miliony lidí v zajateckých táborech, milion lidí v Leningradu a další desetitisíce v Charkově, Kyjevě i jiných ukrajinských městech. Ze získaných zásob se ale nedařilo řádně nasytit ani německé vojáky a jejich koně. K žádnému vývozu hojně kořisti do Německa nedošlo.

Německá invaze do SSSR ovšem skutečně nastolila možnost distribuce hladovění. Němečtí vojáci měli přikázáno krmít sebe i své koně (při invazi jich Němci využívali asi 750 000) z výtěžků místní půdy „jako při koloniální válce“⁵⁸⁰ a rozdělení zbývajících potravin tak představovalo politický problém. V letech 1941–1942 proto vznikl nový typ politiky: úhlená redistribuce hladovění.⁵⁸¹ Když už se nedařilo odměnit německé civilisty hojností jídla, využívala alespoň německá politika nedostatku potravin k motivování ovládané populace a ke zdraznění domnělé rasové hierarchie. Již v září 1941 Němci neusilovali o transformaci celého regionu pomocí hladovění, nýbrž o distribuci hladu způsobem, který by jim pomohl vyhrát válku. Lidé toužili po židovském majetku a zároveň chtěli lepší potravinové podmínky než Židé.

Stejně jako politická doktrína židobolševismu, i politika relativní nouze dokázala nalomit odpor a podnítit ke spolupráci. V nejdrastičtějších případech lidé rychle zabíjeli, aby sami pomalu neumřeli. Po propuštění z „hladových lágrů“ byli sovětská zajatci ochotni udělat cokoli, jen aby se nedostali zpátky, a tato ochota se vztahovala i na napomáhání Němcům s hromadným vyvražďováním Židů. Někdo musel vykopat všechny ty hromadné hroby. Sedmého prosince 1941 kopali sovětská zajatci jámy v rumbulském lese, aby tu Němci mohli posušit Židy z Rigy.⁵⁸² Přítomní Němci to možná vnímali jako kontrolu nad židobolševickým ohrožením: podlidé čini přípravy k pohřbu nelidi. Ale přes všechny bitvy, v nichž Němci navenek vyhráli, přes ohromný počet vyhladovělých a zneužitých zajatců bojovala Rudá armáda dál.

Pro desetiletého Jurije Izrajloviče Germana byl podzim roku 1941 přelomový. Vyrůstal v ruském městě Kaluga, asi 190 kilometrů jihozápadně od Moskvy. Před dvěma lety uprostřed noci zmizel jeho otec; jak se Jurij dozvěděl později, byl zatčen NKVD kvůli obvinění ze sabotáže. Několik týdnů po vpádu Němců do SSSR se Jurijův otec, vyhublý a zcela vyčerpaný, vrátil z nucených prací na severu země. V září 1941 byl i přes svůj zdravotní stav povolán do Rudé armády a Jurij poprvé v životě pocítil, že nese cejch svého židovství: Rus ze sousedství prohlásil, že až přijedou Němci, tak s lidmi, jako je on, „zatočí“.

Když pak v říjnu 1941 německé jednotky skutečně přijely, někteří obyvatelé je vítali chlebem a solí. Místní správa podle německých rozkazů velmi rychle ustavila ghetto ve zdech kláštera, který byl za sovětského režimu uzavřen. Jurij byl s ostatními dětmi nucen pracovat na poli a kopat jámy pro zavražděné Židy. Někteří Židé z ghetta byli zastřeleni: všichni považováni za neschopné pracovat a také laskavý učitel, který se dětem snažil pomáhat. Pak ale ke všeobecnému překvapení začaly kolem města vybuchovat šrapnely a bylo slyšet střelbu. Psal se prosinec 1941 a Rudá armáda se vracela. Němci se ghetto rychle pokusili zlikvidovat: zapálili budovy a na Židy, kteří se pokoušeli o útěk, stříleli z kulometu. Jurij s matkou jako jedni z mála přežili. Vrátili se do domu, který mezitím obsadil pravoslavný pop.⁵⁸⁸

Bitva o Kalugu byla součástí ohromující protiofenzivy Rudé armády. Počátkem prosince 1941 zvrátily sovětské jednotky u Mosky dynamiku bojů a operace Tajfun se zhroutil. Sedmého prosince napsal německý generál Helmuth Stieff své ženě, že tu s mužstvem bojuje „o holý život, každodenně a každou hodinu, proti nepříteli, který je na tom ve všech ohledech neporovnatelně lépe“.⁵⁸⁹

Téhož dne Japonci vybombardovali Pearl Harbor a vtáhli do války Spojené státy. Globální strategická katastrofa Hitlerovi umožnila plynule přejít od jedné válečné koncepce k jiné. Právě chyby, jichž se dopustil, mu dovolily radikalizovat rétoriku. Nepochopení polské politiky ho zatahovalo do války s Velkou Británií. Podceňováním Sovětského svazu způsobil, že Německo nyní muselo současně bojovat s Brity, Sověty i Američany. Logika jeho světonázoru mu však umožňovala tvrdit, že „společná fronta“ kapitalismu a komunismu proti Německu je dilem Židů.⁵⁸⁶ Vítězství na půdě SSSR mohlo umožnit jejich deportaci – ale pat na Východě a spuštění zdlouhavého globálního konfliktu vyžadovaly něco jiného. „Propukla světová válka,“ prohlásil Hitler 12. prosince 1941 v upomínce na své „proctví“ z ledna 1939. „Nutným důsledkem musí být zničení Židů.“⁵⁸⁸

Za předchozí půlrok se Němci v okupovaných zónách Sovětského svazu naučili, jak tohoto cíle dosáhnout: hromadným střelením. Když Hitler v prosinci 1941 pronesl slib, že Židy zničí, byl už v okupovaném Sovětském svazu povražděn asi milion Židů.⁵⁸⁷ Přesto generální guvernér Hans Frank nechápal, jak by bylo možné polské Židy, naapané do ghetta Generálního guvernernementu, vyhladit. Po vyslechnutí Hitlerova proslovu v Berlíně v prosinci 1941 se vrátil do Krakova a promluvil ke svým podřízeným. „Pánové, musím vás požádat, abyste se sami zbavili jakéhokoli pocitu lítosti,“ začal. „Musíme Židy zničit všude, kde je najdeme a kdekoliv to bude možné, abychom zachovali strukturu Říše jako celku.“⁵⁸⁸ Pochopil, co Hitler musel zamýšlet: boj Němců je nyní obranný. Zabíjení Židů mělo nahradit přiznání porážky.

Poučení ze SSSR nebylo možné beze změn přenést do Polska, přinejmenším ne do Generálního guvernernementu a na území připojená k Říši, kde Německo od roku 1939 vykonávalo moc. Německá invaze do Polska proběhla o celé dva roky dříve, ale konečné řešení nespustila. Operační skupiny sice v roce 1939

legenda, jež askary obklopovala, je tedy lží jako věrné bojovníky v marném, ale spravedlivém zápase.

Nikdo nemusel vysvětlovat, že válka v té podobě, jak byla původně plánována, je prohraná. Nikdo nemusel říkat, že kolonizaci konkrétního území, z pohledu nacistů obývaného podlidmi, na čelním místě střídá osvobození planety zpod nadvlády nelidských Židů. Když Himmler v říjnu 1941 hovořil s vynalézatelým Odilem Globocnikem, vyšším vůdcem SS a policie pro lublinský distrikt Generálního gouvornementu, nebylo žádných takových otevřených prohlášení zapotřebí.⁵⁸⁶ Lublinský distrikt se nacházel na východním okraji Generálního gouvornementu, v místě, kudy až do června 1941 vedla hranice se sovětskou Ukrajinou, a během půl roku po invazi do SSSR bylo Globocnikovým úkolem provést zde přípravy ke vzniku východního impéria. Oblast hustě posetá věznicemi a lágry,⁵⁸⁷ snad vůbec nejděsivější část Generálního gouvornementu, byla původně zamýšlena jako svého druhu testovací půda pro východní *Lebensraum*. Když ale Sověti uhájili frontu a Hitlerovy priority se změnily, našli Himmler s Globocnikem způsob, jak naplnit vůdcovy tužby vyvražděním polských Židů.

Techniky masového zabíjení, které v okupovaném Sovětském svazu vymysleli ve druhé polovině roku 1941 Globocnikovi spoluvojáči z SS, tedy Stahlecker, Jeckeln a další, vznikly improvizací z chaosu rozpoutaného v úvodních týdnech klimatické války proti státu označenému za židovský. Východní podmínky, které měl koncem roku 1941 a počátkem roku 1942 Globocnik v lublinském distriktu Generálního gouvornementu, byly podstatně odlišné. Globocnikovo novátorství spočívalo v tom, že posbíral dohromady zbývající politické střepy, jež i po několika letech přechyly německou politiku státní destrukce. Z východu stáhl vyhladovělé a demoralizované sovětské zajatce. Není znám jediný případ člověka, který by odmítl nabídku odchodu z „hladového lágru“, a není pravděpodobné, že se takový případ objeví. Sovětská občané propuštění z „hladových lágrů“ a čítající Bělorusy, Čuvaše, Estonce, Komie, Lotyšce, Litevce, Rumuny, Rusy, Tatary, Ukrajince a minimálně jednoho polovotného Žida,⁵⁸⁸ prošli výcvikem v tábore jménem Trawniki a následně pomáhali budovat a hlídat továrny smrti v Belžci, Sobibóru a Treblince. Později jich bylo využito k uprázdnění některých rozsáhlejších ghett, například varšavského.⁵⁸⁹ V rámci okupovaného Polska pak Globocnik využil samotných ghett, židovských rad, židovské policie a židovských i polských informátorů.

Ze západu, tedy z Německa, si Globocnik vypůjčil techniku vyvražďování oxidem uhelnatým. V Německu a na anektovaných polských teritoriích němeští lékaři zabíjeli pomocí kanystrů kyslíčnicku uhelnatého, v okupovaném sovětském Bělorusku se v dodávkách naháněly výfukové plyny do nákladového prostoru. Technické řešení, jehož se mělo v nových komplexech využít, objevil Christian Wirth z Hitlerovy osobní kanceláře, jenž v Německu vedl program „eutanasie“. Přivedl si do Belžce pět mladých kolegů z programu „eutanasie“, většinou odborníky na pálení mrtvol, a zde experimentovali s metodami, jak

zpusťošily západní a střední Polsko, ale pátraly hlavně po vzdělaných Polácích. Neznámily tu žádné přísliby politického osvobození, pouze se usilovalo o zničení polského státu navěky. Poláků se v roli politických kolaborantů nevyužívalo, a to ne proto, že by se žádní nenabídli (několik jedinců to učinilo), ale proto, že pro ně Berlín neměl uplatnění. Polská policie sice zůstala zachována, ale nikoho ani nenapadlo poskytnout Polákům zbraně a provést konečnou řešení střelbou.⁵⁸⁹ Když byli polští Židé v letech 1940–1941 umístěni do ghett, cílem nebylo jejich vyvražďení, ale deportace. Jisté, desetitisíce Židů v ghettech zemřely v důsledku chorob a podvýživy. Přesto v oblastech západního a středního Polska, které Německo zabralo roku 1939, stále žily asi dva miliony Židů. Jak tyto lidi zabit?

Třicátého ledna 1942 měl Hitler v berlínském Sportovním paláci projev před davy Němců. Znovu – a nyní veřejně – připomněl své „proroctví“ ze 30. ledna 1939, vyslovené bezprostředně poté, co se jeho ministr zahraničí vrátil se zprávou, že se Polsko nepřipojí k Německu ve válce proti Sovětskému svazu. Nyní své „proroctví“ přenesl k 1. září 1939, datu německého útoku na Polsko. Zdá se, jako by Hitler již tehdy chápal vnitřní logiku svého jednání. Pokud ve válce zvítězí, může Židy porazit. A pokud válku prohraje, bude ji moci označit za planetární konflikt a opět porazit Židy. V lednu 1942 Němcům řekl, že Židé musí nést zodpovědnost za světovou válku. Jeho „proroctví“ se mělo vyplnit.⁵⁹⁰

Těhož měsíce položil Hitler rétorickou otázku, proč by měl se Židy zacházet jinak než se sovětskými zajatci.⁵⁹¹ Bylo to příhodné srovnání. Počet nežidovských sovětských občanů, které Němci nechali pomřít hladu, byl v té době daleko vyšší než počet zastřelených Židů. Na podzim a v zimě předchozího roku zemřely v „hladových lágrech“ asi dva miliony sovětských občanů a další půlmilion v obleženém Leningradu.⁵⁹² Nyní se měl trend obrátit a někteří Sověti, kteří přežili hladové lágry, měli být využiti k zabíjení Židů. Hrozba smrti vyhladověním proměnila zajatecké tábory v továrny na kolaboranty. Asi milion mladých mužů ze sovětských ozbrojených sil – Rusové, Ukrajinci, Bělorusové a příslušníci dalších etnik, doposud vychovávaní ke komunismu a k zavrhování rasismu, povětšinou synové z rolnických nebo dělnických rodin a ve věku mezi dvaceti a třicet lety – byli vybráni k plnění nových povinností, zaměřených proti jejich vlastní nebo proti Židům.⁵⁹³ Namísto zabíjení Slovanů a následné deportace Židů, jak zněl původní plán, teď Němci nacházeli stále nové způsoby, jak zneužít Slovany proti Židům. Adaptovali si tradiční metodu kolonizace Afriky a využívali jedné opovrhované skupiny proti jiné, ještě opovrhovanější.⁵⁹⁴ Dokonce těmito novým kolaborantům říkali „askarové“ (*Askareren*). Askarové byli místní vojáci v Německé východní Africe, jichž bylo poprvé využito při Abušířho povstání v letech 1888–1889 a následně loajálně sloužili pod německým velením za první světové války.⁵⁹⁵ Německá východní Afrika byla jako jediná kolonie hájena až do samého konce první světové války;

v uzavřeném prostoru koncentrovat oxid uhelnatý. Nakonec se usnesli na variantě východní techniky: výfukové plyny z několika spalovacích motorů se naháněly do hermeticky uzavřených komor. Koncem roku 1941 dorazilo do Globocnikova lublinského distriktu dalších asi sto spolupracovníků německého plynovacího programu.⁶⁰⁰

Program masového zabíjení, jak jej zformuloval Himmler s Globocnikem a Wirthem, stál na tom, že vyjmenované zlomky byly propojeny do nového celku a tento celek byl pak uveden do vražedného pohybu. Od počátku roku 1942 chodili Globocnikovi esesmani v lublinském distriktu Generálního gouv-vernementu od ghettu ke ghettu a vysvětlovali obsah mise policistům, kteří tu byli posádkou. Židovské rady pod německým dohledem nařídily selekci, židovská policie ji provedla a dotyční byli odvedeni k vlaku. Když pak vlak dorazil k nově vybudovaným centrům smrti, byli Židé povražďeni v plynových komo-rách postavených a obsluhovaných sovětskými občany.⁶⁰¹

Výhlazovací praxe byla hned v několika ohledech závislá na ekonomice nedostatku. Vše zastřešoval fakt, že v důsledku selhání německé kolonizační kampaně muselo německé vedení volit mezi oběťmi. Vyhladověním Slovanů se nepodařilo získat žádnou tučnou kořist, z tohoto selhání však bylo možno obviňovat Židy. V kontextu politiky relativního zbídačení lpěli Poláci, kteří se zmocnili židovského majetku, na svých ziscích jen tím víc a sovětští občané zoufale hledali způsob, jak uniknout z „hladových lágrů“. Jedním kalkulem, jenž měl pro vztahy mezi Němci a Židy reálný význam, byl poměr židovské produktivity vůči židovské spotřebě kalorií. Když vyvstala naléhavější potřeba potravin, Židé umírali; když bylo více potřeba pracovních sil, Židé byli ušetřeni. Na tomto morbidním trhu, kde Židé představovali pouhé ekonomické jednotky, šel celkový trend k vyhlazení. Když v červenci 1942 vešlo ve známost, že se Generální gouv-vernement měl stát čistým vývozcem potravin, Himmler rozhodl, že do konce roku mají být všichni Židé na tomto území zlikvidováni.⁶⁰²

Mnoho Židů zpočátku věřilo, že mají pro Němce vyšší cenu jakožto pracovní síly, a mnozí rozhodně podlehlí naději na jídlo, jehož příslib Němci spojovali s deportacemi. V Krakově, hradním sídle generálního guvernéra Franka, se v roce 1942 tvrdilo, že Židé jsou transportováni na východ, aby přivezli sklizeň z Ukrajiny. Ve varšavském ghettu, největším v celém Frankově Generálním gouv-vernementu, se Židům slibovalo, že když se nahlásí na Umschlagplatz k deportaci, dostanou chleba s marmeládou. S postupem času však Židé začali chápat, co transport znamená, a politika relativního zbídačení se změnila v politiku odkládání smrti. Němci si skutečně nikdy nebyli jisti, zda jim více scházejí potraviny, nebo pracovní síly, a Židé se tak mohli neustále udržovat v přesvědčení, že alespoň někteří přežijí. Už sám fakt selekce, jak dosvědčují varšavští Židé, nastoloval „rozdělení mezi produktivními a neproduktivními“ a „rozbíjel morálku obyvatel ghetta“.⁶⁰³ Jednotlivcova naděje na přežití ničila

solidaritě uvnitř společenství. Židovští policisté měli přidělené kvóty na to, kolik Židů mají přivést k vlaku, a jejich plnění se pro ně stalo zdrojem naděje – a příčinou odcizení od ostatních. Jak jeden varšavský židovský policista odpovídal na prosby jiného Žida: „To je tvůj problém. Můj problém je přivést deset lidí.“⁶⁰⁴

Nejspíš nikdy nepadlo jednoznačné rozhodnutí vyvraždit ve smrtičích centrech všechny polské Židy. Jakmile se celý proces dal do chodu, alternativy se staly neproveditelnými, a přestalo se o nich proto i mluvit. Ještě v únoru 1942 přemýšleli Himmler s Heydrichem o odeslání Židů do gulagu.⁶⁰⁵ Plán se ale stal bezvýznamným, jakmile bylo zjevné, že Německo během roku 1942 Sovětský svaz neporazí. Transporty zahájené v lublinském distriktu se tak postupně rozšířily po celém Generálním gouv-vernementu. Napřed byli Židé z ghett odesláni do Belžece, pak do Belžece a Sobibóru, nakonec do Belžece, Sobibóru a Treblinky. V průběhu roku 1942 bylo v těchto třech smrtičích centrech povražďeno asi 1,8 milionu polských Židů. Jen při takzvané velké akci (*Großaktion*) ve Varšavě bylo od 23. července do 21. září 1942 odesláno 265 040 Židů na smrt do Treblinky a dalších 10 380 zastřeleno na místě. V ghettu zůstaly desítky tisíc převážně mladých mužů a zóna se změnila v pracovní tábor.⁶⁰⁶

Někteří tito přeživší, sdružení do volné konfederace s názvem Židovská bojová organizace, začali koncem prosince 1942 zabíjet vykonavatele samosprávy uvnitř ghetta.⁶⁰⁷ V lednu 1943 Himmler nařídil naprosté zrušení ghetta. Odpor Židů však tomuto transportu zabránil. V únoru Himmler vydal příkaz znovu. Když do ghetta v dubnu 1943 nepochodovali Němci ve vyšším počtu, narazili na silný odpor. Někteří bojovníci se hlásili k Židovské bojové organizaci (zahrnující reprezentanty Bundu a všech dalších významných židovských stran, ale i levicové sionisty a komunisty), jiní patřili k Židovskému vojenskému svazu, v němž dominovali revizionističtí sionisté z Betaru – a právě ti v návaznosti na dřívější tradice vyvěsili polskou i sionistickou vlajku. Jednalo se o vůbec první významnější případ, kdy německá vláda v Evropě narazila na odpor městského obyvatelstva, a jednalo se také o vůbec nejvýznamnější židovské povstání. Židé věděli, že riskují jen málo: jejich příbuzní už byli z valné většiny mrtví a oni správně věřili, že je očekává stejný osud. Povstání vedlo k materiální destrukci varšavského ghetta: Němci pomocí plamenometů vyhlazili Židy z bunkrů a pak celou lokalitu vypálili. Přeživší povstaleci byli podle původního plánu odesláni do jiných pracovních táborů a tam pak byli během roku 1944 skoro všichni postříleni. Tím z povrchu zemského zmizela vůbec nejvýznamnější židovská komunita na světě.⁶⁰⁸

Jürgen Stroop, jenž povstání ve varšavském ghettu potlačil, věřil tomu, že bojuje za proměnu Ukrajiny v německou zemi mléka a srdí. Ve skutečnosti se vyhlazení varšavských Židů jevilo v červenci 1942 jako nezbytnost v důsledku urgentního nedostatku jídla, a podobná byla situace v ghettech v Povártí, například v Lodži. Do přeplněného ghetta byli odesláni němečtí Židé a následně

bylo ponecháno na místních německých orgánech, aby problém prelidnění vyřešily vlastními silami.

V červenci 1941 lodžský šéf SD přišel s návrhem, že místo pomalého hladovění je lepší místní Židy pozabít: „Tuto zimu hrozí, že už nebude možné všechny Židy žít. Je nutné se vážně zamyslet nad tím, zda by nejhůmannějším řešením nebylo zlikvidovat Židy již neschopné práce nějakým rychlým způsobem.“⁶⁰⁹ Ve světě, kde se vyhladovění chápalo jako normální postup, bylo možné vydávat ostatní formy zabíjení za laskavost.

Právě takovým „přípravkem“, totiž výfukovými plyny, již vyzkoušenými v Bělorusku a na Východě, byli místní Židé oné zimy povražďeni. V Chełmnu, kam byli Židé z Lodže a odjinud z říšské župy Povartí v prosinci navedeni, se zabíjení vykonávalo v zaparkovaných plynovacích dodávkách, hlídaných příslušníky německé Pořádkové policie.⁶¹⁰ Byla to varianta techniky předtím využívané k likvidaci lidí označených za „nehodné života“. Ihned po útoku na Polsko Němci zplynováním zlikvidovali osazenstvo psychiatrických léčeben. Zabíjení v Chełmnu dostalo na starost totéž komando SS, jež pod vedením Herberta Langeho zodpovídalo za tyto vraždy.⁶¹¹ Ale byl tu i jistý vliv z Východu. Otto Bradfisch velel v Bělorusku zásahovému komandu 8, které si na vozidla na oslavu svého ničivého úkolu kreslilo Davidovy hvězdy.⁶¹² V dubnu 1942 byl převelen do Lodže a dohlížel zde na transporty Židů do Chełmna.

Přes to všechno se na polském území, jež anektovalo Německo, a především v Lodži nacházel ještě koncem roku 1942 vysoký počet Židů. Po prvních selekcích se lodžské ghetto změnilo v pracovní tábor na výrobu zbraní. Desítky tisíc Židů zde přežily skoro až do konce války, kdy byli odesláni do Osvětimi.⁶¹³

Všechny velké židovské komunity na území Generálního gouvernementu byly na podzim roku 1942 zničeny. Až na vzácné výjimky, přidělené na práci například do zbrojovek, byli přeživší Židé německou policií stříleni bez varování. Smrtí byli trestáni i Poláci, kteří byli v Generálním gouvernementu přistřiženi při pomoci Židům, a vesnice, kde byli nalezeni Židé, byly vystaveny kolektivní pomstě. Na sklonku roku 1942 spočíval hlavní úkol německé policie v Generálním gouvernementu v „honech na Židy“. Na venkově se ozývalo tolik střílení, že psi na polských statcích přestali na výstřely reagovat.⁶¹⁴

V letech 1943 a 1944 se německá policie snažila zajistit si v Generálním gouvernementu při honech na Židy součinnost Poláků. Na vrcholu hierarchie stál Himmler a jeho rozkazy přecházely přes HSSPF pro Varšavu k německé Pořádkové policii (Orpo), jež měla za úkol naverbovat co možná nejvíc místních Poláků.⁶¹⁵ Instrukce pro HSSPF pro Varšavu zněla: „Je nutné zapojit do této akce co možná nejširší vrstvy polské společnosti.“⁶¹⁶ Německá Pořádková policie proto do procesu zatáhla dvě instituce, které existovaly již v samostatném Polsku, ale vlivem zániku státu se transformovaly. První byla polská

Pořádková policie, která po roce 1939 prošla disciplinární a rasovou čistkou a přidělila se německým potřebám. Druhou byla polská místní samospráva, odtržená od dřívější návaznosti na stát a právo, nicméně po dva roky nesoucí zodpovědnost za německou rasovou politiku. Pošití policisté a polští místní funkcionáři nesli před německými nadřízenými osobní zodpovědnost za to, že v jejich okresech nezůstane naživu žádný Žid.

To vše mělo svůj politický rozměr, ale nejednalo se o politiku ve jménu národa. Není jasné, jak velká část polsky hovořícího rolnictva se v roce 1939 identifikovala s polským národem a státem. Společenský rozestup mezi rolníky a Židy (i když žili na stejných místech) a rolníky a polskými funkcionáři (i když hovořili stejným jazykem) byl možná větší, než by byl nostalgický sentiment či pokrytecký nacionalismus ochoten připustit. S určitou mírou jistoty však lze tvrdit, že po třech letech německé nadvlády považovali polsky hovořící venkované polskou moc za zlikvidovanou a pohybovali se v rámci moci německé. Neustále se jim říkalo, a ti gramotní si to mohli i přečíst, že jejich místní samospráva zodpovídá za to, aby vesnice či oblast byla „židůprostatá“ (*Judenrein*). Starosta vesnice musel vyvést oznámení, kde se Polákům, jež napomáhají Židům, hrozilo smrtí a slibovaly se odměny jejich udavačům. Přeživší Židé vzpomínali, že tato oznámení viděli v každé polské vesnici.⁶¹⁷ Pokud se ve vesnici skrýval Žid, mohli starostu jeho vlastní lidé – nějaký rival nebo někdo uctívěný – udat Němcům. Na polském venkově se lidé udávali běžně a z nejrůznějších důvodů; přítomnost Židů byla často jen zámlinkou k vyrovnání účtů. Bylo dědictvím předválečného antisemitismu, šířeného sekulární pravíci i římskokatolickou církví, že se Poláci ochotní pomoci Židům báli jiných Poláků. Starosta nemohl zorganizovat ani mlčky posvětit záchranu Židů, pokud neměl jistotu, že ho podpoří všichni vesničané. Vedlo to k absurdním situacím, kdy starostové podpláceli vlastní vesničany, aby se chránili před udáním.⁶¹⁸

Trestem za ukryvání Židů nebyla nutně smrt, nicméně popravy za toto obvinění byly dostatečně časté na to, aby se každý skutečně bál. V Generálním gouvernementu nastaly tisíce případů, kdy německá policie provedla hromadné popravy Poláků pro to či ono obvinění. Ve věznici Krosno byla jedna Polka popravena ihned po Židovi, kterého ukryvala, a její mrtvola byla obscenně hodzena na jeho, to vše před před očima ostatních polských vězňů, kteří si tak mohli utvořit vlastní úsudek.⁶¹⁹ Pokud padlo udání, přišli Němci, aby Židy našli a zabili, a pokud se je najít nepodařilo, potrestali celou vesnici.⁶²⁰ V nejistých případech byli vesničané donuceni připojit se k Němcům při honu na nahlášené Židy. Při tomto lovu Židů (*Judenjagd*) byli předáci vesnice drženi jako rukojmí, a pokud se Židy najít nepodařilo, mohli za to zaplatit životem. Honů se účastnili a jako rukojmí byli zajímáni také ponocní, jímak pověšení dohledem nad křídlem a obranou proti požárům. Pokud Židy chytli, mohla následovat odměna. Pokud ne, riskovali život.⁶²¹

Někdy polští venkované udávali Židy polské policii, a ne přímo Němcům.

Mohlo to působit méně zločinné než udání předané přímo cizím vrahům, avšak jakmile měl polský policista nějakou takovou informaci, nesl osobní zodpovědnost za to, že příslušného Žida najde a odevzdá (anebo zabije). V únoru 1943 měla polská policie rozkazy zabíjet „bez varování všechny spatřené Židy“.⁶²² Někdy polští policisté přistižené Židy skutečně sami zastřelili, někdy je odvedli k Němcům a někdy od německých nadřízených dostali rozkaz je zastřelit. Neuposlechnutí takového rozkazu se u polských policistů trestalo smrtí. (U německých žádný takový trest stanoven nebyl.) I za těchto okolností se však stávalo, že polští policisté propustili Židy na svobodu, nebo jim dokonce pomohli přežít.⁶²³

Za situace, kdy se násilí privatizovalo⁶²⁴ a došlo k mobilizaci venkovského obyvatelstva, mohlo na venkově přežít jen velmi málo Židů. S vysokou pravděpodobností byly desetitisíce prchájících a ukryvajících se Židů přistiženy a zabity, skoro vždy po udání.⁶²⁵

Jakmile v některé oblasti Sověti či Němci zničili stát, byli tam skoro všichni Židé pobiti. Holokaust začal masovými popravami v místech, kde ke zničení státu došlo dvakrát: napřed Sověti zničili předválečný národní stát a poté Němci zničili sovětský státní aparát. Techniky vypracované v zóně dvojího bezstátí – tedy nábor místní populace, využití víceo německých institucí, střelba ve volné krajině – se pak uplatnily i dále na východ, všude na území SSSR, kam dosáhla německá moc. V západním a středním Polsku, které Němci obsadili již v září 1939, avšak hromadné vyražďování Židů tu zahájili až o dva roky později, se užívalo odlišných technik: utajených plynovacích center, transportů z ghatt, honů na Židy. Na Židy z Pobaltí, východního Polska a SSSR čekaly kulky a jámy, na Židy z Polska čekaly výfukové plyny a pece.⁶²⁶

Většinu zbývajících evropských Židů pak čekalo místo jménem Osvětím.

frontě. Manželky, a dokonce i děti během války navštívily místa činu, vojáci, policisté i další podali v dopisech posílaných domů podrobná líčení, často i s fotografii. Miliony německých domácností se obohatily věcmi ukradenými zavražděným Židům a dopravenými poštou nebo osobně, když vojáci a policisté dostali dovolenou.⁶²⁸

Z podobných důvodů byla Osvětim výhodným symbolem i pro poválečný Sovětský svaz a pro dnešní postkomunistické Rusko.⁶²⁹ Když holokaust omezíme na Osvětim, pak lze snadno zapomenout na to, že hromadné vyražování započalo na místech, jež krátce předtím dobyl Sovětský svaz. Na západě Sovětského svazu o vyražování Židů každý věděl a důvody tu jsou podobné jako u Německa: metoda masového zabíjení, již bylo na Východě použito, vyžadovala desetitisíce přímých účastníků a věděly o ní statisíce lidí. Němci odešli, ale hromadné hroby zůstaly. Pokud ale holokaust ztotožníme výhradně s Osvětím, lze i tuto zkušenost vymazat z dějin.

Osvětim byla v celkovém rámci holokaustu jedním z mála segmentů, ke kterému sovětské občané nicím nepřispěli. Na občany SSSR se zaměřoval německý nábor při hromadném střelení Židů, občané SSSR vystavěli a pak hlídali plynové komory v Treblince, Bežci a Sobibóru. Jisté, to vše se mohlo stát jedině proto, že Němci byli odhodlaní zničit sovětský stát a tito sovětské občané byli vyrženi z předválečné reality. Po válce však sovětská propagandistická bezradně stála před úkolem objasnit, jak je možné, že se lidé vyprodukování sovětským systémem projeví jako užiteční spolupracovníci při hromadném vraždění jiných lidí vyprodukovaných sovětským systémem. Pro poststalinovskou éru, která započala Stalinovou smrtí a trvá dodnes, bylo dostatečně velkým problémem objasnit, proč sovětská politika přinesla milionům sovětských občanů ve třicátých letech smrt hladem a v důsledku represí. Tato historická realita je dodnes ostře politizovaným tématem.⁶³⁰ U problému, který je možná zásadnější – totiž jak mohly desetitisíce sovětských občanů ve jménu naprosťo cizorodého systému přispět k pozdějšímu vyražování milionů lidí –, nebyl podán ani náznak odpovědi, problém byl pouze odsunut.

Osvětim se stala užitečnou zkratkou holokaustu také proto, že její určitý mytický a reduktivní výklad zdánlivě dovoluje oddělit vyražování Židů od lidského rozhodování a jednání. Pokud je holokaust omezen na Osvětim, lze jej izolovat od většiny národů, jichž se dočká, a od míst, která proměnil. Bránu a hrady Osvětím do sebe zdánlivě uzavírají zlo, které se ve skutečnosti rozpínalo od Paříže po Smolensk. Mezinárodně užívané pojmenování „Auschwitz“ – tedy německé slovo označující území, které se před válkou a po ní nacházelo v Polsku – sugeruje místo, jež působí neskrutečné a je obklopeno nejenom hmotným, ale i duchovním ostrnatým drátem. Osvětim často evokuje mechanizované zabíjení, nelítostnou byrokracii, dusot moderní doby či dokonce osvícenství. Zabíjení mužů, žen a dětí se v tomto světle jeví jako odlišťený proces, za který nesou plnou zodpovědnost síly přesahující lidské vědomí.

Osvětim je symbolem plánu povraždit všechny Židy na území pod německou nadvládou a v jejích plynových komorách skutečně umírali Židé ze všech koutů německého impéria. Relativně početná skupina Židů mohla Osvětim přežít jen díky tomu, že se až do konce jednalo vedle vyhlazovacího zařízení také o táborový komplex, kde Židé při vstupu procházeli pracovní selekcí. To je důvod, proč bylo možné zaznamenat a začlenit do kolektivní paměti příběh o přežití v Osvětím. Osvětim přežily tisíce Židů; nepřežil ale skoro žádný Žid, který se kdy ocitl na okraji vyražovacího hrobu, a nepřežil skoro žádný Žid, který kdy vstoupil do Treblinky, Bežce, Sobibóru či Chełmna. Slovo „Osvětim“ se stalo metonymem pro holokaust jakožto celek. Naprostá většina Židů však byla povražďena jinde a v době, kdy se Osvětim změnila ve významné vyhlazovací centrum, už byli po smrti. Přesto se na Osvětim vzpomíná, zatímco ostatní místa jsou z valné části zapomenuta.

Osvětim představovala pro Německo po druhé světové válce relativně zvládnutelný symbol, který podstatně omezoval skutečný rozsah spáchaného zla. Spojením Osvětím s holokaustem jako takovým také získávalo na věrohodnosti groteskní tvrzení, že Němci za války nevěděli o hromadném vyražování evropských Židů.⁶³¹ Je jisté možné, že někteří Němci nevěděli zcela přesně, co se děje v Osvětím. Je však vyloučeno, aby jakékoli větší množství Němců nevědělo o hromadném zabíjení Židů. O vyražování Židů se v Německu vědělo a mluvilo – přinejmenším v rodinách a mezi přáteli – dlouho předtím, než se Osvětim změnila ve vyhlazovací centrum. Na Východě během tří let desetitisíce Němců postřílely nad stovkami popravených jam miliony Židů a většina lidí o tom věděla. Statisíce Němců těmto akcím přihlížely nebo o nich slyšely přesné informace a věděly o nich miliony Němců bojujících na východní

Pokud se zabíjení Židů omezí na jedno výjimečné místo a chápe se jako výsledek neosobních procedur, nemusíme se pak už vyrovnávat s faktem, že lidé nijak zvlášť odlišní od nás vraždili zblízka a bezdůvodně jiné lidi nijak zvlášť odlišné od nás. O tom zpravidla nechceme uvažovat.

V historii holokaustu představuje Osvětim místo, kde byla zformulována třetí – chronologicky i co do významu – technika hromadného vyvražďování. Nej důležitější technikou – již náleží prvenství, protože se objevila jako první, způsobila smrt největšího počtu Židů a prokázala, že konečné řešení pomocí hromadné likvidace je realizovatelné – byla střelba nad jarami. Co do významu i pořadí druhou technikou bylo udušení výfukovými plyny spalovacích motorů. Počátkem roku 1942 čili přibližně v době, kdy se začal užívat v těchto zařízeních oxid uhelnatý, se systematické vyvražďování Židů rozšířilo z okupovaného Sovětského svazu a okupovaného Polska do všech zemí pod německou kontrolou. Osvětim se stala hlavním centrem zabíjení Židů v letech 1943 a 1944.⁶⁸¹

Osvětim vznikla jako koncentrační tábor; po Dachau, Sachsenhausenu, Buchenwaldu, Flossenbürgu, Mauthausenu a Ravensbrücku to byl v Říši sedmý. Proslulý nápis nad branou „Arbeit macht frei“ je odvozen z těchto německých vzorů.⁶⁸² Oproti svým předchůdcům se však tento nový lágr nacházel na území okupovaného Polska, připojeném k Říši, a tedy v zóně, kde se volně rozvíjela nacistická imaginace. Jejím původním účelem v roce 1940 bylo připravit cestu pro nadcházející velké východní impérium. Prvními vězni tu byli Poláci trestaní za skutečné či domnělé kladení odporu. Další významnou skupinou obětí byli sovětské zajatci po invazi do SSSR v roce 1941. Pokud byli do Osvětimi v těchto úvodních letech vůbec přijímáni Židé, dělo se tak s úmyslem nechat je následně odpočehovat na Východ jakožto galejský, kteří se vyčerpají při budování německého impéria na dobytém sovětském území. Židé, kteří žili v bezprostřední blízkosti Osvětimi, byli v porovnání s ostatními polskými Židy pobiti až jako poslední. Nejprve byli deportováni do Osvětimi na nucené práce, protože to bylo původní poslání Osvětimi. V době, kdy už byla naprostá většina Židů ve zbytku Polska mrtvá – zlikvidovaná u hromadných hrobů nebo v Treblince, Sobibóru, Bežci či Chelmu – většina Židů z okolí Osvětimi ještě žila.

Cílová funkce Osvětimi se změnila souběžně s tím, jak nacistická koloniální mise ustupovala konečnému řešení, prioritou přestalo být zotročení Slovanů a na důležitosti naopak získalo vyvražďování Židů. Tento obecný posun se projevil v celé řadě nacistických aktivit: operační skupiny přešly od zabíjení některých Židů ke kompletní eliminaci, německých policistů původně přidělených k jiným úkolům se začalo využívat ke střelení Židů, rozvinul se nábor místních obyvatel do pomocné policie, začalo docházet k propouštění vybraných sovětských zajatců, aby mohli pomoci se zabíjením Židů, a lublinský dis-trikt se změnil z výběžku německého impéria v místo určené k experimentům

s plynovými komorami. Postup od dobytelského snu k realitě absolutního ničení v případě Osvětimi znamenal, že k lágru přibýlo likvidační centrum. A dokladem uvedeného vývoje je sama vražedná láčka. Kyselina kyanovodíková, prodávaná pod obchodním názvem cyklon B, se původně používala k dezinfekci ubytoven polských zajatců. Pak se na sovětských zajatcích provedly testy se zabíjením. Nakonec byl cyklon B využit k povražďování skoro milionu Židů.⁶⁸⁸

Koncentrační tábor v Osvětimi byl vybudován po invazi do Polska v zóně destruktivního bezstátí a v rámci snahy zcela zničit polskou politickou identitu. Původní infrastrukturu zajišťovala polská kasárna. Příslušné území, přidělené Německu podle ustanovení německo-sovětské smlouvy o hranicích a přátelství, Němci dobyli v září 1939. Vybudování komplexu i jeho následné adaptace by nebyly realizovatelné a myslitelné bez německého tažení za zničení konkurenčních politických entit a bez zvláštních schopností a unikátních ambicí ničiteli států v jednotkách SS.

V jednom důležitém ohledu však byla Osvětim výjimečná. Na rozdíl od hromadných hrobů v zóně dvojí okupace a v okupovaném Sovětském svazu i na rozdíl od likvidačních center v Bežci, Sobibóru, Treblince a Chelmu byla místem plánovaného povražďování velkého počtu Židů s občanstvím států, které Německo nadále uznávalo jako suverénní. Zamýšlené židovské oběti tu povětšinou tvořili lidé usazení mimo zónu německého ničení států, a tedy lidé méně osiře vystavení zdrcující moci jednotek SS. Těchto lidí se nejprve musely zříct jejich vlády nebo je zbavit občanství a fyzicky je ze země pobytu dopravit do Osvětimi. Na celém procesu nebylo nic samozřejmého a v mnoha případech narazil na značné obtíže.

Hitlerova fantazie o planetě bez Židů tu byla od samého počátku a o úvodě touze zbavit Evropu Židů jeho podřízení věděli nejpozději na jaře 1942. V té době už měla politika hromadného vyvražďování Židů, zahájená o rok dříve v Sovětském svazu, obecný dosah. Způsob a samotná možnost jejího uskutečnění závisely na tom, kde přesně Židé žili. Jelikož doposud úspěšně strategie vraždění byly výsledkem rozhodnutí a skutků specificky vázaných na jednu konkrétní část východní Evropy, nebylo je možné stejně úspěšně opakovat jinde. Jinými slovy, události let 1939, 1940 a 1941 měly zásadní význam pro události let 1942, 1943 a 1944. Psychologický, materiální a především politický potenciál zajistěný sovětskou okupací mohli Němci využít pouze v místech, která Sověti skutečně okupovali. Provést sběr odsépků rozbitých států bylo možné jediné tam, kde Němci nebo Sověti stát zničili. Politiku relativního zbídačení nebylo možné uplatnit tam, kde válka nepřetavovala rasové tažení za nadvládu. V osvětimském muzeu, jež tu po válce vybudovalo komunistické Polsko, byly oběti klasifikovány podle občanství. Tím se měl zastrít základní fakt, že naprostou většinu tvořili Židé zabiti výhradně pro své židovství. Současné se tím zastírala jemnější, ale též klíčová skutečnost: Židé, kteří tu přišli o život, byli nejprve odtrženi od svých států.

Na mnoha místech, odkud měli být Židé odesláni do Osvětími, se tyto podmínky nenaplnily, a Židé proto přežili. Miliony evropských Židů odsouzených ke smrti v Osvětími přežily, protože nikdy nenastoupily do vlaku. Židé v zemích pod německou nadvládou, kterým byl stanoven transport do Osvětími, měli větší šanci na přežití než Židé v zemích pod německou nadvládou, kterým transport do Osvětími stanoven nebyl. V tom tkví osvětímský paradox, řešitelný jedině úvahou o tom, jak probíhalo ničení států a jak se státy napať udržely. Přesně tato fakta objasňují, proč v rámci identického obecného plánu docházelo k různým výsledkům. Osvětím je důkazem obecného plánu vyhlazení Židů. Současně je ale obecným důkazem toho, jaký význam měla státnost pro jejich ochranu.

Význam politického faktoru lze naznačit srovnáním. Na počátku druhé světové války měly Estonsko a Dánsko mnoho společného: jednalo se o malé severoevropské státy s dlouhým baltským pobřežím, hostící velmi malou židovskou komunitu. Za války se obě země ocitly pod německou okupací, obě byly podrobeny koncennému řešení a obě byly německými okupanty prohlášeny za očištěné od Židů (*Judenrein*). Přesto se historie holokaustu v obou zemích diametrálně liší. V Estonsku přišlo 99 procent Židů, kteří se tu nacházeli v době německé invaze, o život. V Dánsku asi 99 procent Židů majících dánské občanství přežilo. Dánská Židé měli skončit v Osvětími; naproti tomu estonští Židé zahynuli ještě předtím, než v Osvětími vzniklo likvidační centrum.

V žádné zemi pod německou okupací nezahynulo vyšší procento Židů než v Estonsku, v žádné zemi jich v procentním přepočtu nepřežilo tolik jako v Dánsku. Vzhledem k absolutnímu charakteru německé politiky vyvražďování Židů volá tento rozdíl po objasnění. Estonská populace jistě vynikala antisemitismem, že? Avšak pokud bychom měli takovou tradici zdokumentovat, snadněji by se to dařilo v Dánsku. Tak tedy v Estonsku před válkou vládli antisemité, že? Autoritářský režim Konstantina Pätsa a Johana Laidonera byl nepochybně konzervativní, avšak moci se roku 1934 chopil pučem namířeným proti extrémní pravici. Estonští Židé byli rovnoprávními občany republiky a země přijala určitý počet židovských uprchlíků z Rakouska a Německa. Naproti tomu Dánsko po roce 1935 všechny židovské uprchlíky odmítalo.

Tradovaná zdůvodnění se tu ukazují jako bezmocná.⁶⁹⁴ Diametrální rozdíl v důsledcích nemá valnou souvislost s názory populace ani s předválečnou politikou, splyvá však těsně s odlišnou zkušeností války a okupace. Osvětím, jež nám je připomínkou Hitlerovy víze světa bez Židů, by nám současné měla být poučením ohledně významu politiky při urychlování a brzdění realizace této víze.

Estonsko potkal v roce 1940 stejný osud jako Litvu a Lotyšsko. Shodně s oběma zbylými pobaltskými státy připadlo podle paktu Molotov-Ribbentrop,

upraveného a potvrzeného smlouvou o hranicích a přátelství ze září 1939, Německu. Předchozí sovětská okupace naprosto rozvrátila estonskou administrativní a politickou elitu. Prezident Päts byl zatčen na svém statku a deportován do SSSR, kde zemřel. Deportace a smrt postihla i vrchního velitele ozbrojených sil Laidonera.⁶⁸⁵ Z jedenácti členů poslední estonské vlády bylo deset uvězněno a devět zabito, z toho čtyři popraveni a pět zemřelo v sovětských lágrech.⁶⁸⁶

Na okupované Estonsko byly retroaktivně uplatněny sovětské zákony – s implicitním odůvodněním, že tento stát neexistuje a nikdy neexistoval.⁶⁸⁷ Služba ve státním aparátu ve dvacátých a třicátých letech byla proto považována za zločin. V rychle anektovaném Estonsku Sověti provedli asi čtyři sta popravy a právě připravovali hromadné deportace, když se v červnu 1941 shromáždily německé ozbrojené síly k útoku na SSSR. V noci ze 14. června 1941 sovětská NKVD deportovala asi 10 200 estonských občanů, tedy jedno procento populace (a asi deset procent židovské menšiny, kterou sovětské represe postihly mimořádně tvrdě).⁶⁸⁸ Když se několik dní nato německé síly hnaly Pobaltím směrem k Estonsku, Sověti střídali estonské vězně a nechávali jejich mrtvoly ležet ve věznicích.

Němci do Estonska vpadli počátkem července 1941 s doprovodem předem vybraných Estonců. Stejně jako tomu bylo v Litvě a v Lotyšsku, i v Estonsku donutila sovětská okupace tisíce lidí k útěku ze země a jejich cílem byl čas-to Berlín. Němci tak měli hojnou nabídku spolupracovníků. Mnoho Estonců toužilo po návratu a Němci si mohli vybrat jedince, kteří se jim pro jejich cíle jevíli nejvíce užiteční. Podvojná okupace s sebou i zde přinesla dvojit eliminaci politické elity. Sověti rozdrtili předchozí vládnoucí vrstvu a Němci nyní zabránili v návratu každému, kdo na ně nepůsobil dostatečně vstřícně. Nacistickou selekcí samozřejmě neprošly politická levice ani střed. Stejně jako jinde tu Němci onoho léta mohli využít morálního, materiálního a politického potenciálu zajištěného sovětskou okupací.

Stejně jako v Lotyšsku a Litvě, i v Estonsku byl zvláště bohatý rezervuár politické energie. Pouhý rok předtím tu byl ponižujícím a bestiálním způsobem zničen samostatný stát; lidé byli náchylní k osobní i politické pomstě. Když v červenci 1941 dorazila do Estonska operační skupina A, měli už Němci vybroušený svůj argument, že osvobození, jež nabízejí, je osvobození od Židů, jež tvoří nutnou podmínku jakéhokoli dalšího politického vyjednávání. Stejně jako v Litvě a Lotyšsku, i v Estonsku posloužili místní lidé jako tlumočníci tohoto poselství a připojili k němu dodatek, jemuž by sami Němci nerozuměli: když budou Estonci spolupracovat s druhým, německým okupantem, bude jejich první, sovětská kolaborace zapomenuta. V Estonsku nedošlo k žádným pogromům na Židy a Němci už jejich vyvolávání nepovažovali za nutné.

Oboustranná kolaborace byla rozšířeným jevem. Někteří protisovětská estonští partyzáni, známí pod označením *Omakaitse* (Zemská garda), zabíjeli

Židy; neaktivnějšími katany přitom byli estonští komunisté, kteří na začátku německé okupace přeběhli na druhou stranu, aby očištili své jméno. Estonští policisté, kteří se předtím podíleli na sovětských deportacích Estonců a Židů, nyní vykonávali německé vyvražďování Estonců a Židů.⁶⁴⁰ Zatímco Sověti deportovali asi deset tisíc estonských občanů, z toho odhadem 450 Židů, za německé okupace bylo popraveno asi deset tisíc estonských občanů, z toho 963 Židů. Z pohledu místního kolaboranta vyšly obě práce celkem nastejno.

Zvláště významnou roli v hromadných vraždách estonských Židů sehráli někdejší příslušníci NKVD. Například Ain-Ervin Mere byl agentem NKVD a šéfem zvláštního oddělení estonského střeleckého korpusu, jednotky, která měla bránit sovětské Estonsko před kapitalistickou agresí. Místo toho po příjezdu Němců nastoupil k estonské Bezpečnostní policii a v období od května 1942 do března 1943 jí velel. Estonská Bezpečnostní policie byla hlavním vykonavatelem úkolu zlikvidovat Židy. Od dubna 1943 až do konce války byl Mere v hodnosti obersturmbannführera v divizi Waffen-SS. Ervin Viks, v meziválečném období policista samostatného Estonka, pracoval v letech 1940–1941 pro NKVD. Za Němců pak nastoupil k estonské Bezpečnostní policii a v této funkci nařídil stovky poprav Židů i Nežidů. Alexander Viidik sloužil před válkou u estonské politické policie, pak v roce 1940 nabídl své služby NKVD. Po německé invazi pracoval pro SD (tedy zpravodajskou službu SS) a převedl k ní své dřívější sovětské konexe.⁶⁴⁰

V Estonsku, jak to bylo pravidlem všude, pachatelé vražd Židů za německé okupace zabíjeli i jiné lidi. V okupované Litvě sloužili policisté, kteří se roku 1941 podíleli na zastřelení více než 150 000 Židů, také jako strážé v lágrech, v nichž zemřel hladem srovnatelný počet sovětských válečných zajatců.⁶⁴¹ V Lotyšsku komando, jež vyvražďovalo většinu lotyšských Židů, zabíjelo také psychiatrické pacienty a běloruské civilisty.⁶⁴² Jelikož v Estonsku pobývalo jen velmi málo Židů, mělo zde zabíjení jiných skupin relativně vyšší význam než jinde. Všech 963 estonských Židů, kteří zahynuli za německé okupace, zabili Estonci a většinou policisté. Tiúž estonští policisté pozabíjeli asi desetkrát tolik jiných Estonců, kteří nebyli židovského původu.

V Dánsku probíhalo skoro vše odlišně. Oproti dalším severoevropským státům – Finsku, Estonsku, Lotyšsku a Litvě – nemělo Dánské království žádnou spoječnou hranici se SSSR a nevztahoval se na ně pakt Molotov-Ribbentrop. Když německo-sovětskou invazí do Polska v roce 1939 začala druhá světová válka, na Dánsko to nemělo bezprostřední dopad. Zemi nepostihla žádná sovětská invaze ani okupace, dánských elit a institucí se nedotkly sovětské praktiky masových poprav a deportací. Nemohl se tu vytvořit politický potenciál, jaký Němci našli v Estonsku, jelikož nikdy nedošlo ke zničení dánského státu. K okupaci zde došlo jen jednou, a nebylo proto možné čekat žádnou dvojitou kolaboraci.

Když pak v dubnu 1940 započala německá okupace Dánska, byla, jen mtrná.

Dánsko z německého pohledu nepředstavovalo ideologického nepřítele ani rasyový cíl a jeho území bylo zabráno z čistě vojenských důvodů. Němci zde nevyhlásili (jako to předtím učinili v Polsku a jako to měli záhy učinit v SSSR), že napadený stát vůbec nikdy neexistoval. Německá okupace naopak explicitně ne probíhala na bázi dánské suverenity. Němci dali jasně najevo, že neuschlují „o rozrušení územní integrity ani politické nezávislosti Dánského království“.⁶⁴³ Král Kristián X. setrval v Kodani a zůstal hlavou státu. Dále se konaly demokratické volby, fungoval parlament, vlády se měnily v souladu s přáním obyvatelstva.⁶⁴⁴ Po roce 1941 – za nečekaně dlouhého a neplodného německého tažení na Východě – bylo hlavním úkolem Dánska v rámci německého impéria dodávat potraviny. Šest tisíc Dánů ale sloužilo ve Waffen-SS, někteří spolu s Estonci⁶⁴⁵ v divizi Viking.⁶⁴⁶

Když byl v roce 1942 projekt konečného řešení rozšířen z okupovaného Sovětského svazu na celý zbytek Evropy, způsobilo to v německo-dánských vztazích problém. Dánské úřady chápaly, že vydáním dánských Židů do Německa by byla nezvratně nalomena dánská suverenity. V prosinci 1942 vydaly Spojené státy, Velká Británie a SSSR společně varování, že kdokoli se podílí na německém zločinu vyvražďování Židů, ponese po válce důsledky. Dánský kabinet a další suverénní vlády byly v pozici umožňující dbát na podobná varování. Počátkem roku 1943 se po německé kapitulaci v Stalingradu celková dynamika války viditelně obrátila proti Německu. Kodaň tak měla ještě méně důvodů zapojit se do konečného řešení a německá správa měla ještě méně důvodů vyvolat roztržku s Dány.⁶⁴⁷

Kompletní likvidace Židů zůstala pro Berlín prioritou, s níž naléhal na velitele nacistické okupační správy v Dánsku Wernera Besta. V prvních zprávách pro Berlín Best tvrdil, že provedení konečného řešení je v Dánsku nevýhodné, protože by porušilo ústavu a vedlo k pádu vlády. To by si vyutilo masivní německou intervenci a nalomilo by to výhodnou rovnováhu, již se podařilo dosáhnout. Když však dánská vláda padla z jiných důvodů, viděl v tom Best příležitost k zabítí Židů. Považoval je nyní za proveditelné v nestabilním mezidobí, než se utvoří nová vláda. Předložil Berlínu příslušný návrh počátkem září 1943.

Odhodlání tu tedy bylo, ale vhodný způsob se přesto nenašel. Dvacátého září byl do čela Bezpečnostní policie a SD v Kodani jmenován Rudolf Mildner. Přesunul se sem přímo z Katovic v okupovaném Polsku, kde byl šéfem gestapa se zodpovědností za Osvětim. Jinak řečeno, rozhodně nešlo o muže nezkoušeného ve vyvražďování Židů. Přesto na základě situace v Kodani dospěl k závěru, že konečné řešení – alespoň toho druhu, jak se stalo obvyklým v zóně bezstátí – je v Dánsku neproveditelné. V Kodani narazil na instituce, jež byly dále na výhled zrušeny: na suverénní stát, politické strany s vyhraněnými názory a lidovou podporou a na policii, od níž se nedala očekávat spolupráce. K víceméně shodnému závěru dospěly ostatní německé instance. Místní velitel armády odmítl podpořit německou policii v jakékoli protizidovské akci. Místní

přestálého ponižení a zadržet uspokojení pomstychtivosti; využití materiální lačnosti, umožněné předchozí nebo trvalou eliminací majetkových práv; zapojení německých institucí mimo okruh těch, které měly zabývat civilistů od počátku za úkol; využití fragmentů institucí zbylých z dřívějšího ničení států.

Negativní absence spočívaly po německém či sovětsko-německém zničení států ve formálním upření suverenity a na to navazujícího zahraničněpolitického zapojení do širšího světa, vymykajícího se německé moci; v absenci zastřešující politické entity, která by své občany mohla chránit nebo je motivovat k vlastní ochraně, a tedy zániku občanství jakožto recipročního svazku; ve zkušenosť zničení tradičních státních mechanismů ochrany ve formě zákonů a zvyklostí; v odtud vyplývajícím rozmachu černého trhu a chování, jež se objevuje na volném trhu bez individuálních práv, kde se k některým lidem přistupuje jen jako k ekonomickým jednotkám určeným ke spotřebě či prodeji; a konečně v právní propasti, v níž je vše povoleno a kde je kolonizační myšlenka zcela přirozená, protože tu neplatí mezinárodní právo v tradičním evropském pojetí.

Tyto aktivní postupy i negativní absence jsou způsobem, jak popsat jeden a týž extrém: onu zónu bezstátí, kde se holokaust mohl stát myšlenkou, zahájeným projektem a završenou skutečností. Na opačném pólu stály za druhého světové války suverénní státy netknuté německou mocí. Ty se v rozbořech holokaustu obvykle přecházejí mlčením, stojí však za úvahou. Hitlerova teorie ras měla konečnou planetární dosah a jeho vyhlášení války Židům mělo globální platnost. Nemáme žádný opodstatněný důvod k domněnce, že v Estonsku, Lotyšsku či Litvě byl antisemitismus v meziválečném období rozšířenější než ve Spojených státech, Velké Británii či Kanadě.⁶⁵⁸

Statistická většina Židů zůstala za holokaustu v bezpečí z toho prostého důvodu, že německá moc nedosáhla do míst jejich pobytu a neohrožovala státy, jejichž občanství měli. Židé s polskými pasy byli v bezpečí v zemích, které uznávaly předválečné Polsko; pokud tomu tak nebylo, hrozila jim smrt. Američtí a britští Židé byli v bezpečí ne pouze ve své vlasti, ale na celém světě: Němci o zabíjení Židů s americkými a britskými pasy nikdy neuvažovali a až na několik výjimek se ho nedopustili. Státmost i bezstátí Židy provázely, ať se uchýlili kamkoli. Sověští Židé, kteří byli polapeni v zemích pod německou okupací a v zemích, kde Německo vedlo anihilační válku, byli až na několik málo výjimek povražděni. Německo si na těchto místech počínalo, jako by byl sovětský stát zcela zničen, a snažilo se zahladit veškeré jeho stopy. Pokud se ale Židé nacházeli na sovětském území a na východ od linie německé okupace, byli v relativním bezpečí. Asi patnáct procent polských Židů, které NKVD deportovala v roce 1940, zemřelo při převozu nebo v gulagu. Přesto však právě tyto lidé tvořili na konci války nejpočetnější skupinu přeživších polských Židů.

Jeden extrém, na pólu státní destrukce, přinesl opačný extrém – holokaust; na opačném pólu, pólu státní integrity, žádný holokaust nenastal a ani tu proběhnout nemohl. Případy mezi těmito póly, kdy nacisté o konečné řešení

námorní velitel nařídil na 2. října 1943, kdy měli být Židé nahánáni na shromáždění, opravu všech svých lodí, aby bylo dánské pobřeží volné a Dánové mohli reagovat způsobem, pro který se rozhodnou. Navíc o zvoleném datu informoval politiky sociální demokracie a ti informaci rozšířili mezi dánskými Židy.⁶⁵⁸

S Dánskem sousedící Švédsko, které za války zachovalo neutralitu, avšak hospodářsky se podílelo na německém válečném snažení, mělo v roce 1943 velmi dobré důvody pokusit se nějakou formou o sblížení se Spojenci. Švédská vláda Německu navrhla, že se Švédsko ujme dánských Židů. Návrat současně nechala přednést v rozhlasu na volné přístupné frekvenci, takže dánská Židé věděli, že ve Švédsku budou vítáni. Následně Dánové zorganizovali flotilu k přesunu židovské populace z Dánska do Švédska. Německá policie o tomto podniku věděla a nezarazila jej, německé námořnictvo v poklidu sledovalo, jak je mýjejí dánské čluny.⁶⁵⁹ Dánská občane, kteří se na akci podíleli, nenesli zvláštní riziko, protože pomoc spoluobčanům nebyla v jejich zemi žádným zločinem. Policejní razie uskutečnená 2. října zastihla z přibližně šesti tisíc Židů s dánským občanstvím odhadem jen 481. V jejich prospěch pak v Berlíně intervenovala dánská vláda. Někteří byli propuštěni, ostatní odesláni do přestupního tábora v Terezíně, a nikoli do Osvětími. Ani jeden nezemřel v plynové komoře.⁶⁶⁰ Z Terezína ovšem byli do Osvětími odesláni Židé z ostatních zemí, aby se uvolnilo místo. Německé úřady využily přítomnosti dánských Židů k natočení propagačního filmu o tom, jak se Židům v táborech dobře žije.

Židé s dánským občanstvím přežili – což není totéž jako přežití Židů na dánském území. Dánsko počínaje rokem 1935 nepřijímalo židovské uprchlíky a některé přistěhovalce z dřívějších poslalo zpátky do Německa.⁶⁶¹ Židy, kteří se v Dánsku netěšili ochraně státu, potkal stejný osud jako Židy, kteří přišli o ochranu státu v Estonsku či kdekoliv jinde: smrt.

Okupované Estonsko bylo součástí zóny bezstátí, kde proběhl celý holokaust. V Estonsku, Lotyšsku, Litvě, Polsku a na západě Sovětského svazu se Hitlerova víze globálního rasového zápasu proměnila v situaci bezstátí v nové formy politiky. Sled událostí, jenž umožnil nástup konečného řešení, byl v každé zemi odlišný. Přesto lze najít určité společné jádro aktivních postupů i negativních absencí. K aktivním postupům patřily následující: předběžné vytvoření rasových či hybridních institucí, jejichž hlavním úkolem bylo ničení států; zahájení agresivní války, která těmto institucím umožnila plnit své poslání mimo území vlastní a v prostředí, kde je vše povoleno; realita zničení státu, odstranění potenciálu samostatné politiky, vyvraždění elit a klasifikace těchto postupů jakožto legálních; pobízení k udávání, účinné, pokud zahrnovalo využití politického potenciálu utvořeného předchozím ničením státu, vždy ale vyžadující zneužití existujících místních policejních sil, jež nyní byly odříznuty od předchozího velení anebo po předchozí kolaboraci chtěly prokázat svou loajalitu; mobilizace psychologického potenciálu, konkrétně odčinění

usilovali, ale nebyli s to je dovést ke konci, představují oblasti, kam sice dosahovala německá moc, ale stát tu nebyl rozvrácen, tedy země, jež s Německem uzavřely spojení nebo byly Německem okupovány. Německá politika stanovovala, že Židé s pobytém v těchto oblastech mají být shromážděni, deportováni a zabiti. Počet židovských obětí z těchto zemí je sice děsivě velký a Židé tu byli vystaveni horšímu útrapám než jejich spoluobčané, nicméně i tak je nutno konstatovat, že z celkového počtu Židů s občanstvím v těchto zemích jich skoro polovina přežila. Míra utrpení u Židů – skoro padesát procent zabíjených – přesahuje válečnou zkušenost jakékoli jiné komunity. Přesto se zřetelně liší od úmrtnosti v zóně bezstátí, kde zemřelo přibližně devadesát pět procent všech Židů, a tento rozdíl zasluhuje vážnou pozornost. Každá země, jež si i přes německý vliv uchovála jistou míru suverenity, samozřejmě měla odlišnou konkrétní historii, nicméně základní logika přežití byla všude stejná: spočívala v občanství, byrokracii a zahraniční politice.

Občanství je pojmenováním vzájemného vztahu mezi jednotlivcem a politickou komunitou, která jej chrání. Kde není stát, nikdo není občanem a s lidským životem lze zacházet beze všech ohledů. Nikde v okupované Evropě se s Nežidy nezacházelo tak špatně jako se Židy, nicméně v oblastech, kde došlo k destrukci státu, nebyl občanem vůbec nikdo a nikdo se netešil žádné předvídatelné formé státní ochrany. V důsledku toho se v zóně bezstátí z naprosté většiny odehrály i zbylé dva hlavní německé hromadné zločiny, totiž zabíjení zajatců vyhladověním a vraždění civilistů (především Bělorusů, Poláků a Romů). V důsledku obou uvedených procedur zahynulo přibližně stejné množství lidí jako při holocaustu a jejich realizace byla možná jen na těchto místech. Kde nedošlo k rozvrácení státu, byly podobné extrémní přístupy vyloučeny.⁶⁵³

Ve státech, jež s Německem uzavřely spojení, a ve státech s tradičními vymezeným okupačním režimem, kde hlavní politické instituce zůstaly nedotčeny, zpravidla nebyli Nežidé chráněni Židy trestání. Nežidy, kteří měli občanství nějakého státu, zpravidla nebylo možné jednoduše zabít za pomoci Židům. Naproti tomu v Generálním gouvernementu a v okupované západní části SSSR se pomoci Židům trestala smrtí.⁶⁵⁴ V některých okresech bylo za pomoci Židům popraveno více Poláků než ve všech západoevropských zemích dohromady.⁶⁵⁵ Důvod přitom rozhodně nespočívá v tom, že by Poláci projevovali zvláštní sklon pomáhat Židům – tak tomu určitě nebylo. Tkví prostě v tom, že za pomoci byli mnohdy popraveni, zatímco v západní Evropě k tomu docházelo jen vzácně. V některých oblastech západní Evropy dokonce ukryvali Žida vůbec nebylo trestné.

Porovnejme osudy Victora Klemperera, Anne Frankové a Emanuela Ringelbluma, tří slavných kronikářů válečných let. Klemperer byl německý intelektuál židovského původu a později vydal brilantní rozbor jazyka třetí říše. Franková byla dospívající německá Židovka, která se ukryvala v Nizozemsku a vedla si

deník, který se později stal vůbec nejčtenějším textem o holocaustu. Ringelblum byl historikem Židů v Polsku a uvnitř varšavského ghetta zorganizoval vytvoření archivu; díky němu tak vznikla jedna z vůbec nejvýznamnějších sbírek pramenů k holocaustu. „Posbírejte, co jde,“ řekl kolegovi při shromažďování archivu označovaného Oneg šabat. „Po válce to protřídí.“⁶⁵⁶ Klemperer přežil a osoba, jež se o něj postarala, také; Franková zemřela, ale lidé, u nichž byla ukryta, přežili; Ringelblum byl zastřelen spolu s několika lidmi, kteří mu pomohli. V těchto osudech se zrcadlí odlišné právní struktury v Německu, okupovaném Nizozemsku a okupovaném Polsku.

Klemperer měl německé občanství a jeho manželka nebyla Židovka. Nevztahovala se na něj proto obecná politika deportace a vyvraždění německých Židů.⁶⁵⁷ Přežil – jako mnoho dalších – díky tomu, že se s ním manželka nerozvedla.⁶⁵⁸ Anne Franková také byla německá Židovka, ale útekem do Nizozemska ztratila i zbytek státní příslušnosti, který jí ponechávaly norimberské zákony.⁶⁵⁹ I s rodinou byla nakonec odhalena a deportována do Osvětimi. Zemřela po transferu do Bergen-Belsenu, pravděpodobně na tyfus. Nizozemští občané, kteří její rodinu ukryvali, přežili: v Nizozemsku jejich skutek nebyl trestný. Ringelblumova historie byla odlišná. Opakované byl polapen a opakovaně unikal, přičemž mu pomáhali polští Židé i Poláci bez židovského původu. Nakonec on sám i všichni Poláci, s nimiž se ukrýval, byli popraveni – nejspíše skupinově – v troskách varšavského ghetta. Většina Poláků, která se pokusila pomoci Židům, trestu smrti unikla, ale mnohé postihl a každopádně to bylo riziko, jemuž byli všichni vystaveni. Tím byla charakteristická situace bezstátí.

Samotným Židům existence státu zaručovala občanství, i když jen v oslabené a ponižující formě. Občanství jim dávalo ze zákona možnost definitivně opustit svůj stát. Většina německých a rakouských Židů této možnosti využila, i když to pro většinu znamenalo ztrátu majetku a kontaktu s dosavadní existencí. Díky občanství Židé podléhali občanskému zákoníku, i když mnohdy velmi diskriminačnímu, a ten jim zaručoval jistá majetková práva. Majetek bylo možné očividně nespravedlivým způsobem směřovat za právo na odchod. Legální útlak Židů je často chápán jako první krok k jejich vyhlazení, ale to je nepřesné. I ty nejrepresivnější a nejbolestnější formy právní diskriminace byly pro Židy fyzicky mnohem méně riskantní než změna režimu nebo likvidace státní autority. V těchto situacích byli Židé najednou zranitelní, jelikož naprosto ztratili ochranu občanského zákoníku, a tedy majetková práva. Nemohli už směřovat majetek za život: přišli o obojí.

Právní diskriminace, nastolovaná antisemitskými státy, nespouštěla nutně spirálu útisku končícího smrtí. Destrukce států však ano. Jakmile Žid ztratil vazbu ke státu, ztratil tím přístup k ochranné úřadu a správního aparátu. Pokud se Židům podařilo tento přístup obnovit, mohli přežít, ale bylo to obtížné. Anton Schmid byl německý voják původem z Vídně a ve Viniusu řídil úřad, který vracel jednotlivé německé vojáky k jejich jednotkám. Zachránil jednoho

Žida tím, že mu poskytl uniformu wehrmachtu a výplatní knížku. Ve Vilniusu zachránil jednu Židovku tím, že jí poskytl smyšlenou právní identitu: směsí šarmu a podvodů jí zajistil falešné křesťanské potvrzení a protáhl ji přes pětici nutných úřadů. To by v zóně bezstátní žádný Žid vlastními silami nedokázal. Celkem Schmid poskytl přinejmenším stovce Židů dokumenty, které jim daly šanci přežít.⁶⁶⁰

Občanství moderního státu zahrnuje přístup k *byrokratickému správnímu aparátu*. Často se tvrdí, že právě správní aparát pozabíjel Židy, ale blíže k pravdě má výrok, že Židy pozabíjelo odstranění správního aparátu. Dokud přetrvávala státní suverenity, přetrvávaly i hranice a možnosti zajišťované byrokracií. Ve většině úřadů plyne čas pomalu, než se záležitost uváží, snad i s pomocí proseb nebo úplatků. Když chtěli příslušníci suverenních států mimo území Německa projít šlechetnost, dával jim správní aparát příležitost zahalit svou argumentaci ve prospěch jednostranných Židů do pragmatičkého či vlasteneckého jazyka, kterému státní zaměstnanci dokázali porozumět a který mohli podporit. Správní aparáty mimo území Německa též vykazovaly typické byrokratické tendence: přesouvaly zodpovědnost, čekaly na jasné příkazy shora, bazírovaly na jednoznačném vyjadřování a náležitě dokumentaci. Mnohé z toho, co byrokracií činí v každodenním životě nepřijemným břemenem, znamenalo pro Židy možnost přežít.⁶⁶¹

A dokonce ani německá byrokracie nezabíjela Židy sama od sebe. Povražditi německé Židy nedokázala ani po šesti letech pronikání a příkrovu nacistických struktur. Němečtí úředníci nikdy neobdrželi žádný definitivní a závazný pokyn, kdo má být mezi německými občany považován za Žida. Na noblaze proslulé konferenci ve Wannsee v lednu 1942 si tato otázka podle všeho vyžádala více času než jakákoli jiná, ale přesto se jí – ani tehdy, ani později – nepodařilo vyřešit. Motivace přitom rozhodně nescházela: příslušní právníci věřili, že „z německého, ba i celoevropského krevního oběhu“ je nutno odstranit židovskou „krev“.⁶⁶² To ale bylo možné podniknout jen po vpádu do sousedních evropských zemí a rozvratu jejich politických komunit. Příčinou smrti německých Židů nebyla německá byrokratická přesnost, nýbrž rozvrat byrokracií v jiných zemích. Až na několik výjimek němečtí Židé nebyli zabíjeni na území předválečného Německa. Byli odtud deportováni do zón na Východě, kam byrokracie nesahala, do míst, kde by před propuknutím války byli v dokonalém bezpečí.⁶⁶³

Zabíjení německých Židů probíhalo v Lodži, v Rize, v Minsku. Kdyžkoli se na holocaust vzpomíná z perspektivy německých Židů, a tak je tomu nejčastěji, evokují tyto názvy pouze hrůznou smrt vprostřed neznáma. V povědomí mnoha Němců – a tedy i mnoha německých pramenů – jsou tato města jen jakýmsi podivným shlukem podlidi uprostřed koloniálního prostoru. Kombinace nacistických a německožidovských pramenů může tato místa vylicít matoucí a jednostranným způsobem.

Před válkou a před nástupem metodiky státní destrukce byla všechna tato

města vzorem židovské občanské společnosti pro celou Evropu. Lodž byla druhé největší město v Polsku s druhou největší židovskou komunitou a početně velmi solidní židovskou střední vrstvou. Narodil se zde jeden z nejvlivnějších básníků v polštině, Žid Julian Tuwim. Po invazi do Polska v roce 1939 bylo město připojeno k Říši. Riga byla před válkou hlavním městem Lotyšska, státní ministerstva. Koncem třicátých let byla Riga útočištěm pro nezanebatelné množství Židů z Německa a Rakouska. Její charakter proměnila nejprve sovětská destrukce státu v roce 1940, následně nacistická destrukce státu v roce 1941. Minsk byl až do německé okupace SSSR hlavním městem Běloruské sovětské socialistické republiky. Manželství mezi Židy a Nežidy tu bylo běžným jevem, nežidovské děti se kamarádily se židovskými. Velký počet Židů podlehl popravám při hrůzovládě roku 1937, nebyli však odsouzeni za své židovství: NKVD je většinou zastrělila v důsledku falešných obvinění ze špionáže ve prospěch Polska. Ve městě se sice rozhodně vyskytoval antisemitismus, ale byl trestný. Minsk musel nejprve projít německou okupací roku 1941 a až pak se stal místem, kde jsou lidé vyvražďováni pro své židovství. Variant židovské městské existence ve východní Evropě bylo velké množství, avšak pouze destrukce státu dokázala změnit město se svými židovskými specifiky v terén metodického vyvražďování.

Byrokratické aparáty se mohly zaměřit na výhradní zabíjení Židů jedině tehdy, když byly jinde ustaveny zóny mimo dosah správních aparátů. Likvidace polské státnosti na samém počátku války tak měla zásadní vliv na celý průběh holocaustu: okupované polské území, německá speciální koloniální zóna, umožnilo zakládání vyhlazovacích center. Kromě toho Němci uvažovali o vybudování vyhlazovacího centra v Mohylevu v okupovaném Sovětském svazu, avšak k tomu nikdy nedošlo a krematoria plánovaná pro Mohylev byla nakonec dodána do Osvětími.⁶⁶⁴

Byrokracie obecně vzato jednak vděčí za plat a důstojnost suverennímu státu, jednak chápe, že kompromisy ve vztahu k jednotlivým skupinám narušují stabilitu občanství a narušení stability občanství vede k oslabení suverenity. I tam, kde byrokracie realizovali protizidovská opatření, dbali na to, aby se jednalo o metody stanovené lokálně, a nikoli nadiktované zvenčí. Zásada „naši Židé, naše řešení“ nebyla vůbec uslechtilá, byla ale typická. Suverenity tehdy jako dnes označovala navenek zřetelnou schopnost realizovat *zahraniční politiku*. Ve většině dob a na většině míst bylo hlavním cílem zahraniční politiky zachování státu. To vyžadovalo schopnost modifikovat politiku vůči Židům: volba toho či onoho postupu se mohla jevit jako strategicky slibnější vzhledem k momentální mezinárodní mocenské konstelaci. Dokonce i pachatelé etnických čistek, konající v přesvědčení, že deportace Židů prospívá státu, neztráceli ze zřetele fakt, že židovská otázka je jen jedním problémem z mnoha.

Pro každého aktéra zahraniční politiky, který setrval u typického politického zaměření na stát jako takový, zásadní otázka vždy zněla, jaký je pravděpodobný výsledek války. Obecně platí, že státy, jež s nacistickým Německem uzavřely spojení, se až do roku 1942 (ač nikoli bezvýhradně) držely nacistické politiky a následně tihly k politice Spojenců (příčemž ovšem vycházely z pozice antisemitské politiky a někdy i vykonaného masového vyvražďování). Dokud byly státy suverénní, politika se změnila, a Židé díky tomu mohli přežít. Jakmile suverénita zcela zmizela, zahraniční politika se již neprovzovala.

Občanství, byrokracie a zahraniční politika tak bránily nacistické úporné snaze nechat vyvraždit všechny evropské Židy. Samozřejmě, každý stát dotčený (ale nikoli zničený) nacistickou politikou měl vlastní historii a vlastní specifiká. Mezi státy, jež se ocitly pod německou nadvládou, ale nebyly rozvráceny, lze rozeznat tři hlavní skupiny: zaprvé loutkové státy jako Slovensko a Chorvatsko, které Berlín vytvořil za války v důsledku zničení jiných států, zadruhé státy jako Rumunsko, Maďarsko, Bulharsko a Itálie, které existovaly již před válkou a uzavřely s Německem společenství na základě vlastního rozhodnutí, a zatřetí státy jako Francie, Nizozemsko a Řecko, jejichž území bylo po porážce na bitevním poli okupováno Německem a jejichž instituce byly v různé míře upraveny, ale ne zcela zničeny. Rozdíl mezi těmito státy nikdy nebyl tak ostrý jako mezi Estonskem a Dánskem. Vytvářejí orientační body na škále mezi oběma protipóly dvojnásobného vyhlazení suverenity a mírné německé okupace. Historie jejich Židů však potvrzuje souvislost mezi suverenitou a přežitím.

vybraným nástrojem německé politiky. Ustašovský režim dával Srbům a Židům vinu za samu existenci Jugoslávie a za její křivdy a náhradou za jakoukoli skutečnou domáci politiku zahájil program etnických čistek Srbů, Romů a Židů. Největším likvidačním centrem ve válečném Chorvatsku byl táborový komplex v Jasenovaci, sto kilometrů na jih od Záhřebu. Zdaleka největší skupinou obětí tu byli Srbové, v procentním poměru však daleko více trpěli Romové a Židé.

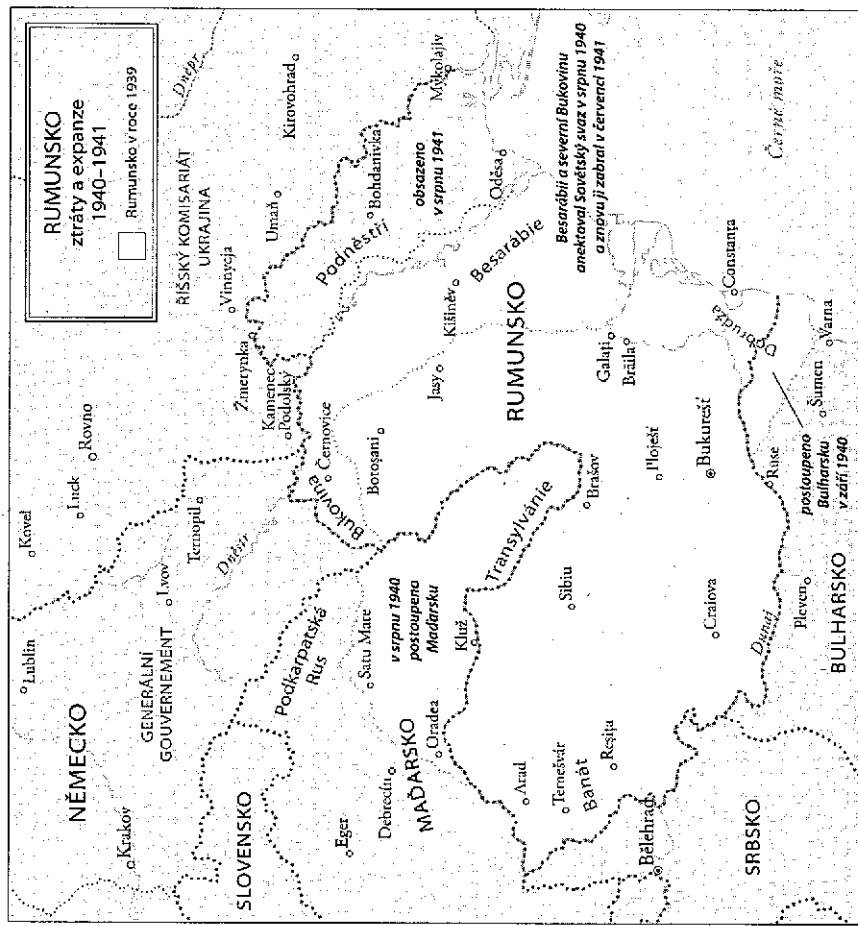
Chorvatsko jakožto státní útvar nemělo naději, že by přežilo německou porážku. V tomto smyslu nebylo suverénní a nemělo žádnou zahraniční politiku. Chorvatské úřady v srpnu 1942 vyhostily Židy do Osvětimi a další transport uskutečnily v květnu 1943, v době, kdy už většina německých spojenců od podobných akcí upustila. Celkem byly ve válečném Chorvatsku povražděny asi tři čtvrtiny Židů.⁶⁶⁶

Další německou loutkou, jež vzešla z trosk mnohonárodnostního státu zničeného Německem, bylo Slovensko. Předválečné Československo bylo mnohonárodnostním státem, ale nikoli federací, a Slováci měli pochopitelné výhrady proti převaze Čechů ve správním aparátu na slovenském území. Tyto problémy by samy o sobě jistě nepřivodily zánik demokratického Československa. Když Hitler v roce 1938 začal Československo ohrožovat podněcováním německého nacionalismu v Sudetech, podporoval současně i slovenský separatismus – s tím důsledkem, že nacionalistický okrajový proud tu získal na věrohodnosti a dokázal spojit síly se standardnějšími slovenskými stranami v kampani za autonomii vůči Praze. Slovenský stát pod vedením Jozefa Tisa vznikl v březnu 1939 v důsledku likvidace Československa Německem. Při přechodu od československého ke slovenskému právnímu rámci se Slováci i příslušníci dalších národností radozně vrhli na okrádání Židů. Tiso a další předáci nového státu v tom viděli součást přirozeného vývoje, při němž měli Slováci nahradit Židy (a do jisté míry také slovenští katolíci slovenské protestanty) na pozici střední třídy.⁶⁶⁷ Zákony o vyvlastnění Židů tak nastolily umělou židovskou otázku: co si teď počít se všemi těmi zbídačelými lidmi?

V listopadu 1940 se Slovensko připojilo k Ose a podílelo se na německém útoku na Sovětský svaz v červnu 1941. V září téhož roku Slovensko přijalo vlastní diskriminační zákon proti Židům. V říjnu dospělo slovenské vedení s Heinrichem Himmlerem k dohodě o deportaci slovenského židovského obyvatelstva do Osvětimi⁶⁶⁸ a v prosinci obdrželo záruky, že deportovaní jedinci se už nevrátí. Asi dvacet tři tisíce lidí si sice dokázalo opatřit úřední výjimku, ale padesát osm tisíc Židů bylo deportováno a pro většinu z nich to znamenalo smrt. V březnu 1943, když se válečný vývoj obrátil, intervenovali slovenští biskupové ve prospěch židovských konvertitů a křesťanů židovského původu. Slovenské úřady pak deportace zastavily. Koncem srpna 1944, kdy sovětské síly vstoupily na východní Slovensko, zahájil slovenský odboj povstání proti Tisovu režimu. V důsledku toho do země vpadla německá armáda a operační

skupina a bylo povražděno dalších dvanáct tisíc Židů. V celkovém součtu zahynuly asi tři čtvrtiny slovenských Židů.⁶⁶⁹

Jediným státem, který mimo Německo vytýčil samostatnou politiku hromadného vyvražďování Židů, bylo Rumunsko, po roce 1941 hlavní spojence Německa na východní frontě. Historicky vzato byl antisemitismus mnohem zřetelněji integrální součástí rumunského politického života, než tomu bylo v Německu. Již v 19. století státní úřady provedly identifikaci a stigmatizaci Židů jakožto ohrožení rumunské bezpečnosti a pouze zahraniční nátlak spřátelených západních mocností, které se po první světové válce usnesly o rozšíření rumunského území, zajistil, že Židé obdrželi plnoprávné občanství.⁶⁷⁰ Rumunská politika deportace a zabíjení Židů pak začala za druhé světové války v souvislosti s traumatickou ztrátou území. Rumunsko za války nepřišlo o státní samostatnost, přišlo ale o část svého území. Opětovný zisk tohoto teritoria se pak stal hlavní politickou obsesí Bukurešti a Židé pobývající na otráveném území se později měli stát obětí nových vražedných metod.

Po první světové válce bylo Rumunsko řazeno mezi vítězné státy. Ač pokláráno za své zacházení s Židy, obdrželo masivní územní zisky. Hlavním institucionálním a politickým zájmem ve dvacátých a třicátých letech bylo vtisknout těmto teritoriím, která Rumuni považovali za své historické državy, skutečně rumunský ráz.⁶⁷¹ V létě 1940 však země během několika týdnů o většinu nabytých území přišla. V červnu a červenci 1940 Sovětský svaz obsadil severovýchodní Rumunsko (Besarábie a severní Bukovinu) a v srpnu tato území anektoval. Téhož měsíce Německo Rumunsku nařídilo přepustit severní Transylvánii Maďarsku a krátce nato Rumunsko přišlo o jižní Dobrudžu ve prospěch Bulharska. Během jediného léta tak země ztratila přibližně třetinu státního území a populace. Terčem nespokojenosti se stala monarchie a rumunský král, který si již předtím přikl mimorežádné pravomoci, se snažil vinu za svou slabost svalit na Židy. Kruhy, jež panovníka svrhly, obviňovaly jak jeho, tak Židy. V září 1940 se chopil moci generál Ion Antonescu, zprvu s podporou fašistické Železné gardy, a nastolil program obnovy původního území.

Rumunsko se tradičně radilo mezi chráněnce Francie: rumunské elity se identifikovaly s francouzskou kulturou, znalost francouzštiny byla obecně rozšířená a francouzská zahraniční politika zajistila Rumunsku teritoriální zisky po první světové válce. Na jaře 1940 Německo na Francii zaútočilo a porazilo ji – těsně předtím, než Rumunsku vnutilo teritoriální ústupky. Za této situace se Antoneskovi jako jedině výhodisko jevílo spojení s Německem – na základě toho, že Paříž byla mimo hru a Berlín měl moc posouvat stanovené hranice. Rumunská propaganda nekritizovala německé kroky, naopak napadala sovětskou agresi. V létě 1940 Židé přišli o všechna zbývající práva. V rámci rumunského ucházení o německou přízeň byl rumunský právní rámec upraven po vzoru německého práva. Dne 7. ledna 1941 se Antonescu při návštěvě Berlína, jako první zahraniční reprezentant dozvěděl o Hitlerově plánu zaútočit na Sovětský svaz. Hitler přistupoval k rumunské armádě s respektem a po likvidaci Polska se jednalo o jedinou významnější sílu ve východní Evropě, které mohl využít ke střetu s Rudou armádou. Se znalostí Hitlerových záměrů a s vědomím jeho důvěry považoval Antonescu za možné oprostit se od podpory Železné gardy a vládnout sám.⁶⁷²

Když se 2. července 1941 rumunské jednotky připojily k německé 11. armádě při útoku na SSSR z rumunského území, jednalo se – jak bylo u německých tažení pravidlem – o opětovnou invazi. Rumunská vojska postoupila v první vlně útoku do severní Bukoviny a Besarábie, tedy na území, která až do předchozího roku a okupace Rudé armády tvořila součást Rumunska. Podobně jako v Pobaltí, i zde Sověti právě v době rumunské reinvaze realizovali hromadné deportace. V noci z 12. června – tři týdny před příchodem rumunských vojsk – NKVD deportovala minimálně 26 178 rumunských občanů a dalších 6250 zatkla.⁶⁷³ Rumunsko shodně s Německem lícilo Sovětský svaz jako židobolševický stát a za své nepřátele označovalo židovské komunisty. Ve dnech těsně

před invazí byly na rumunském území spuštěny masivní pogromy, zdaleka se vymykající mezím toho, co bylo možné tolerovat v předválečném Německu. Jen ve městě Jasi bylo zabito asi 13 000 Židů. Když rumunské síly znovu obsadily území předtím održené Sověty, postřílely ve městech velký počet Židů, celkem asi 43 500.⁶⁷⁴

Rumunsko používalo podobnou politickou rétoriku jako Němci. Hitler i Antonescu vyhlasovali za cíl osvobození od židobolševismu. Němci vštěpovali Polákům, Ukrajincům, Litevcům, Lotyšům, Estoncům, Bělorusům a Rusům, že Židé jsou komunisté a komunisté jsou Židé. Totéž šířili Rumuni mezi Rumuny. Němci zprvu nevěděli, že většina kolaborantů se Sověty nebyli Židé, Rumuni si ale uvědomovali, že svalením viny na Židy obstarávají alibi příslušníkům vlastního národa. Stejně jako jinde na východní frontě lidé ze všeho nejdříve reagovali vyrovnáváním osobních účtů s minimálním nebo nulovým ohledem na etnickou příslušnost. Rumunské síly výslovně hodlaly chránit místní sovětské kolaboranty, pokud nešlo o Židy, a Židy – kolaboranty i nekolaboranty – naopak trestat. Za úkol měly stanoveny „zabít všechny Židy a současně chránit prosovětské Nežidy před hněvem okolí“.⁶⁷⁵ Místní Rumuni to pochopili správně: „Kromě Židů nebyl v této době pronásledován nikdo!“⁶⁷⁶ Rozhodování o vině podle etnického klíče zde bylo podrobně naplánované a zcela vědomé.

Rumunští vojáci rychle prošli předválečným rumunským územím a zabrali podstatnou část jihu sovětské Ukrajiny. Stejně jako u německé armády za nimi následovaly zvláštní jednotky, jejichž prvním úkolem bylo vyvolat pogromy. Rozkaz udělený 6. července 1941 rumunskou kontrarozvědkou přesně udával, že mají být pogromy vyvolány tak, aby působily spontánně. V několika případech příslušníci místní populace – Rumuni či Ukrajinci – zabili Židy ještě před příchodem rumunských jednotek. Obvykle ale lidé jen trpně přihlíželi, jak tomu bylo pravidlem i jinde. Rumunská vojska – stejně jako v téže době německá – byla frustrována, že se pogromy nešíří snadněji. Po úvodních pogromech následovala celková deportace Židů ze znovuzabraných území (Besarábie a severní Bukoviny) dále na východ, do Podněstří, dříve náležejícího k SSSR a nyní okupovaného Rumunskem. Během deportací Rumuni i příslušníci dalších národností využili faktu, že Židé očividně postrádaají právní ochranu. Docházelo ke znásilňování Židovek, žandarmové byli upláceni za možnost vytáhnout si z kolony blahobytně vyhlížející Židy, zabít je a sebrat jim oblečení. Někteří Židé byli deportováni z jedné části Podněstří do jiné. Asi dvě stě tisíc Židů bylo shromážděno v provizorních táborech, umístěných v prasečích chlévech, stodolách a na otevřených polích, kde začali skoro okamžitě umírat. Převíší z těchto lágrů následně vzpomínali, že se jim dostalo pomoci od místních lidí, zvláště žen, které jim i přes osobní ohrožení nosily jídlo a vodu. Rumunské vojsko zatím provádělo mezi Židy hromadné popravy zastřelením jakožto odplatu za ztráty při střetech s Rudou armádou. Poté, co rumunská armáda při bitvě o Oděsu v říjnu 1941 přišla o sedmdesát tisíc

vojáků, zastřelili Rumuni za městem dvacet šest tisíc Židů. Celkově rumunská souborná deportace a sporadické vyvražďování připomínají dobovou představu Němců, že Židy odsunou na Sibiř.⁶⁷⁷

Z perspektivy Bukurešti však tato protizidovská kampaň byla pokusem o provedení etnické čistky zaměřené na jednoho z nepřátel rumunského státu. Kampaň se uskutečňovala v zónách, kde teritorium v rozmezí dvou let dvakrát vystřídalo státní příslušnost a kde bylo možné svalovat na Židy vinu za porážku, činit z nich obětní beránky za kolaboraci a pod pláštěm války je vyhladit. Současné rumunské úřady plánovaly i deportaci Židů z centrálních oblastí země, jichž se válka netkla, ale ukázalo se to jako obtížně proveditelný záměr a nakonec se nezrealizoval. Židé pobývající ve středním Rumunsku nikdy nepřišli o občanství, dění tu nebylo zahaleno válkou a nebylo koho obviňovat ze spolupráce s komunismem. Z přibližně 280 000 Židů zabitých v důsledku rumunské politiky jich jen asi 15 000 pobývalo v předválečném Rumunsku na územích, která za války nezměnila majitele. To je sice samozřejmě vysoké číslo, ale současně pouhých šest procent z celkového součtu. Stejně jako 97 procent Židů, jež povraždili nacisté, žilo mimo území předválečného Německa, žilo také 94 procent Židů, jež povraždilo Rumunsko, na územích, o která Rumunsko přišlo po útoku SSSR nebo která samo vydobýlo na SSSR.⁶⁷⁸

V roce 1942 se rumunská politika vůči Židům, do té doby hladce spolupracující s Německem, zhoupila na opačnou stranu. Berlín žádal odeslání zbývajících rumunských Židů do Osvětími, k tomu však nedošlo. Odmítavé stanovisko Bukurešti vycházelo z úvahy o suverenitě. Rumunsko provádělo deportaci a likvidaci Židů na základě samostatných úvah a pro vlastní účely. Rumunské vedení iritovala arogance německých vyjednávačů, kteří přijeli do Bukurešti, a vadilo jim, že se po nich chce, aby deportovali vlastní Židy, zatímco maďarští a italská Židé zůstávají doma. Báli se, že eliminace Židů prospěje německým etnickým menšinám v transylvánských městech, a zvýší tak německý vliv v Rumunsku. Rumunský předešlý popuzoval, že ani utrpení na bitevním poli nevedlo k návratu severní Transylvánie, předtím postoupené Maďarsku.

Rumunsko přijalo politiku vyvražďování Židů jakožto menšiny, kterou válečné poměry umožňují odstranit bez jakýchkoli širších politických důsledků. Když se politický kalkul změnil, změnila se i příslušná politika. Stejně tak Rumuni pod pláštěm války provozovali systematickou deportaci a vyvražďování Romů; tento proces se zastavil takřkajíc náhodou současně se změnou politiky vůči Židům a zastavením transportů. V říjnu 1942 Rumuni zarazili vlastní program deportací i zabíjení a přerušili též veškeré rozhovory o spolupráci s Němci na podobě odeslání Židů do Osvětími. V roce 1943 se Hitler marně pokoušel Antoneska přemluvit a argumentoval přitom tím, že postavení Rumunská v budoucí německé Evropě závisí na současném stanovišku země k Židům.⁶⁷⁹ Antonescu byl ovšem toho mínění, že hromady rumunských mrtvol kolem Stalingradu už představují dostatečnou oběť. Namísto aby Bukurešť

v roce 1948 odeslala Židy z vlastního území do Osvětími, naopak znovu zahrnula pod diplomatickou ochranu i rumunské Židy pobývající v zahraničí.⁶⁸⁰ Rok nato Rumunsko změnilo strany a jeho armády dobojovaly válku nikoli na straně Němců, ale proti nim. Celkově přežily asi dvě třetiny rumunských Židů.⁶⁸¹

Rumunský holokaust začal traumatem z otráveného území a s tím spojenou změnou nejen vlády, ale i režimu – od monarchie k vojenské diktatuře. Docházelo k němu hlavně na území, o němž se nový režim domníval, že si je na Sovětském svazu může dobýt silou. V oblastech, kde se státní hranice neposouvaly, se rumunští Židé zpravidla dožili konce války. Obětmi se tak stali především rumunští Židé v oblastech dvojitý změny režimu, tedy tam, kde Sovětský svaz zničil rumunské státní struktury a následně Rumunsko učinilo totéž se sovětskými státními strukturami. Rumunský holokaust měl podobnou logiku jako německý holokaust, ale s jednou důležitou výjimkou: na rozdíl od Hitlera považoval Antonescu svůj stát za entitu hodnou obrany, a přes veškerý svůj osobní antisemitismus proto židovskou otázku vnímal jen jako jeden problém z mnoha. Jakmile se nad přežitím státu začaly vznášet pochybnosti, Antonescu pronásledování Židů zbrzdil. Hitler věřil ve svět ras, ne států, a v analogické situaci proto učinil opak.

Maďarští vládcí v čele s dlouholetým panovníkem, regentem Miklósem Hortym, nabrali kurz spojenectví s Německem, přičemž se neustále poohlíželi po sousedním rivalovi, Rumunsku. Bukurešť získala po první světové válce rozsáhlá území a její zisky byly částečně na úkor Budapešti. Maďarsko, zařazené mezi poražené mocnosti, muselo podle Trianonské smlouvy z roku 1920 odstoupit většinu svého území i populace. Část ztrát si vynahradilo přičleněním Německa o dvacet let později. V důsledku zničení Československa mohlo obsadit jižní Slovensko i Podkarpatskou Rus. Transylvánie, o kterou Rumunsko přišlo v létě 1940, přešla k Maďarsku. Všechny tyto anexy, uskutečněné bez nutnosti vojenského zásahu, posilovaly vazbu Maďarska na Německo. Ale pokud mohl Hitler území přidělovat, mohl je i odnímat. Rumunsko se připojilo k Německu v boji proti SSSR, aby mohlo získat zpět ztracená území, a Maďarsko se k invazi připojilo, aby o totéž území nepřišlo. Válka obou zemí na východní frontě byla z valné části soutěží o přízeň Německa v otázce Transylvánie.⁶⁸²

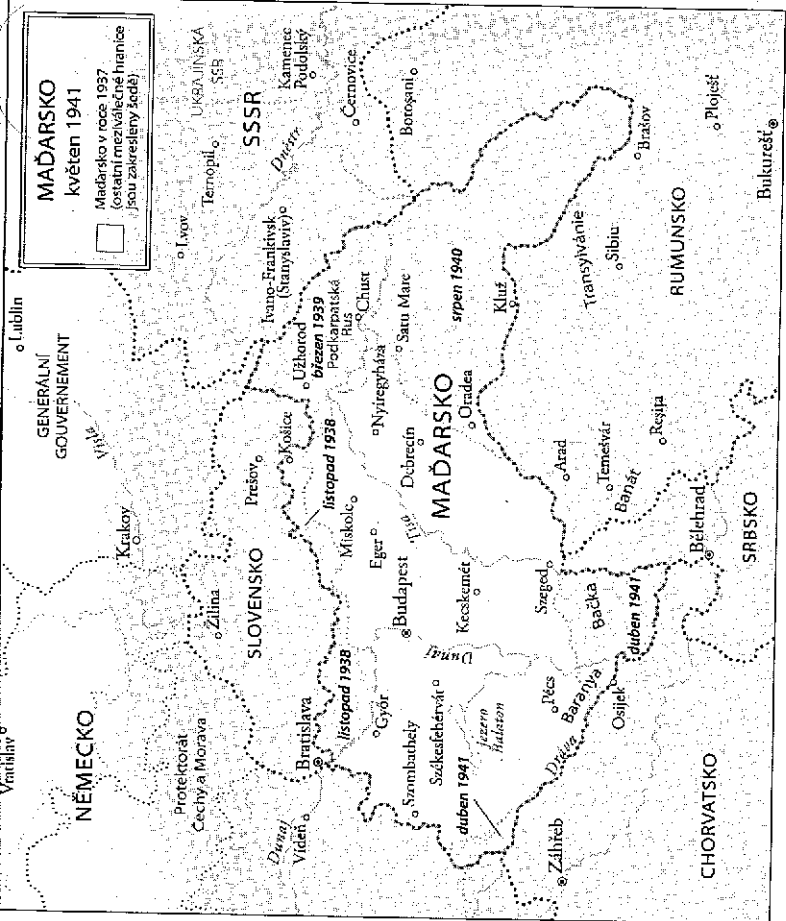
Na znamení loajality k Berlínu přijala Budapešť protizidovské zákony podle německého vzoru. To ale ještě samo o sobě nevedlo k hromadnému zabíjení. V největším ohrožení byli Židé obývající ta území, kterých Maďarsko nabylo nově. Maďarské orgány deportovaly Židy z Podkarpatské Rusi přes sovětskou hranici souběžně s německým útokem na SSSR. Tito Židé pak zahynuli při prvním hromadném střelení, k němuž došlo v srpnu 1941 v Kamenci Podolském. V dubnu 1941 se Maďarsko připojilo k německému spojení při útoku na Jugoslávii a v této zemi maďarské síly postřílely určitý počet Židů. Souběžně s tím vojsko nutilo Židy k nástupu do pracovních praporů, které pak za strašných podmínek pracovaly v okupovaném Sovětském svazu. V těchto

ideologicky vyhraněnější antisemitskou vládou – nicméně důležitější než ideologie nejspíš byl kalkul, že za stavu německé okupace je vyhoštění maďarských Židů cenou, již je nutno splatit za zachování maďarského státu. Německá okupace si nekladla za cíl ekonomicky Maďarsko využít. Měla pozměnit ekonomický propočít tak, aby výsledek znamenal ohrožení Židů.

Vyvláštění Židů – což dobře chápali jak němečtí okupanti, tak maďarská vláda – poskytovalo šanci získat si v dané zvláštní situaci jistou míru lidové podpory. Hned na jaře 1944 vyhlásila maďarská vláda sérii reforem, které se – jak bylo každému zjevné – odvíjely od okradení a nepřímo tedy od eliminace Židů. V dané době již změnil vlastníka majetek více než čtyř milionů mrtvých evropských Židů, takže logika vyvláštění byla každému jasná; a pokud už se měly převádět firmy a byty, chtěla nad tím vláda mít kontrolu a připsat si zásluhy. Do Maďarska nastoupili němečtí ničitelé států – tedy operační skupiny pod velením vyšších vůdců SS a policie – jakožto síla, jež organizovala konečné řešení na Východě, a také deportační specialista Adolf Eichmann. Po praktické stránce ovšem deportační proces závisel na registrech maďarského ministerstva vnitra a na práci místních maďarských policistů.⁶⁸⁴ Každý chápal, co to znamená: 10. května hlásal titulek v *New York Times*: „Maďarští Židé se bojí vyhlazení.“⁶⁸⁵ V rozmezí od března do července 1944 bylo z Maďarska do Osvětimi transportováno asi 437 000 Židů a z toho asi 320 000 bylo zavražděno.⁶⁸⁶

Budapešť – stejně jako všichni ostatní němečtí spojenci bez ohledu na vlastní politiku vůči Židům – považovala zacházení s vlastními občany za přednět svého suverénního rozhodování, a to platilo dokonce i o maďarské vládě, kterou Němci dosadili na jaře 1944, kdy byla maďarská suverenita německou invazí narušena, ale nikoli vymazána. Když se v létě 1944 změnila okolnost, změnil se i celkový kalkul. V červnu se západní Spojenci vylodili v Normandii a Rudá armáda v Bělorusku ohledně zacházení s Židy 2. července bombardovali Budapešť. po sérii varování ohledně zacházení s Židy 2. července bombardovali Budapešť. Horthy, jenž i přes německou intervenci a výměnu kabinetu zůstal hlavou státu, zarazil deportace, a zachránil tak život většiny budapešťských Židů. V říjnu 1944 se znovu pokusil o změnu stran, avšak opět neúspěšně. Přestože se Budapešť již ocitla v obležení Rudou armádou, Němci nadále požadovali deportaci místních Židů. Jelikož postup Sovětů už jakékoli transporty do Osvětimi znemožňoval, označila nová fašistická vláda strany Šípových křížů v metropoli skupinu domů a vytvořila ghetto. Asi sto tisíc Židů bylo domuceno Budapešť opustit a tisíce jich zahynuly v pracovních praporech.⁶⁸⁷ Stoupenci Šípových křížů zabíjeli každodenně u Dunaje asi padesát Židů.⁶⁸⁸

Celkem nakonec přežila asi polovina židovské populace v Maďarsku. Většina zabitých obývala teritoria, která za války změnila majitele. Naprostá většina zahynula až po německé intervenci, která narušila maďarskou suverenitu.

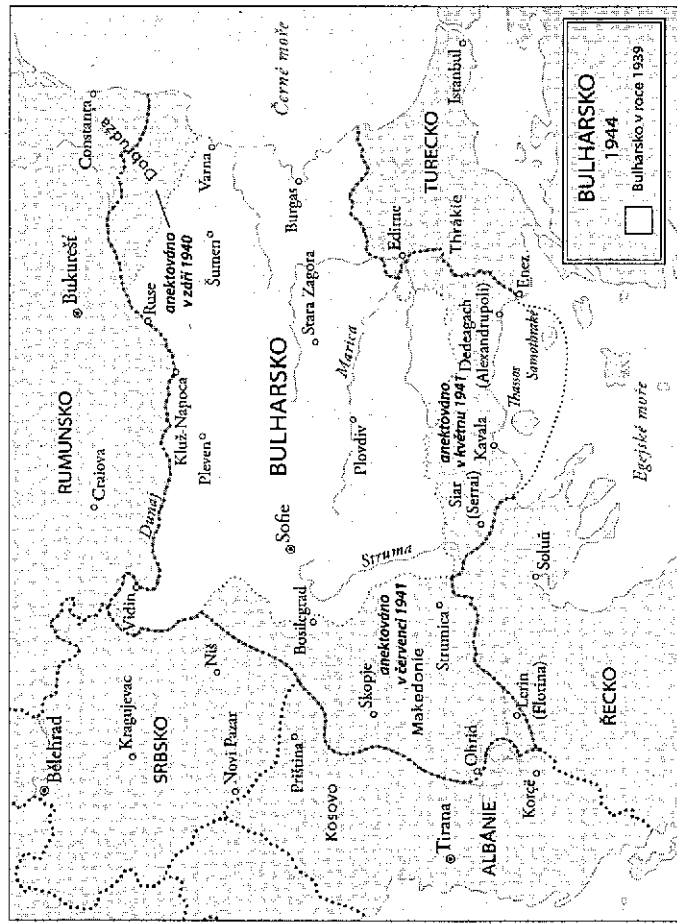

jednotkách zahynulo asi čtyřicet tisíc maďarských Židů.⁶⁸³ Přesto ale maďarské vedení nikdy neprojevalo zájem o deportaci svých židovských občanů do Osvětimi. Obecně vláda zaujala postoj, že po vítězné válce může následovat čistka namířená proti národnostním menšinám.

Na území Maďarska tak ještě v roce 1944 žilo asi osm set tisíc Židů. Přibližně tři miliony polských Židů už byly v té době vyvražděny, jednalo se tak jednoznačně o nejpočetnější židovskou komunitu ve střední a východní Evropě. V lednu 1943 padlo asi sto tisíc maďarských vojáků – polovina ozbrojených sil země – při bitvě u Voroněže v SSSR. Maďarská vláda zahájila neobratné pokusy o vyjednávání se západními mocnostmi. Hitler se o rozhovorech ohledně změny stran dozvěděl a obvinil maďarské Židy. Devatenáctého března 1944 vstoupily do Maďarska německé oddíly a krátce nato byl předseda vlády jmenován Dome Sztójay, do té doby maďarský velvyslanec v Berlíně. Až tato vláda, vytvořená za neobyčejných okolností a s omezeným akčním rádiem, zahájila transport maďarských Židů do německých likvidačních center.

Německá invaze do Maďarska byla velmi zvláštní operace. Jejím cílem totiž bylo udržet ve válce spojenecký stát a jeho armádu. Cílem tedy nebylo donutit Maďarsko k provedení konečného řešení, nýbrž vychýlit kvádlo maďarské politiky dostatečně na to, aby k realizaci došlo. V březnu 1944 Němci dosadili

Mezi německými spojenci bylo Bulharsko zasaženo válečným děním nejméně: nemuselo žádné sousední zemi postoupit území, s výjimkou samotného sklonku války nepoznalo okupaci a bulharská armáda se nezúčastnila invaze do Sovětského svazu. Zapojila se ale roku 1941 do německého tažení proti Jugoslávii, od níž získala Makedonii, a Řecko, od něhož jí připadla Thrákie. Rumunsko také Bulharsku postoupilo jižní Dobruđu. Bulharské úřady vyhověly přání Německa a z území získaných s německou pomocí, tedy z Makedonie a Thrákie, deportovaly asi třináct tisíc Židů. Většina těchto mužů, žen a dětí byla následně zplynována v Treblince.

Bulharská vláda připravila i plány transportu Židů z předválečného bulharského území, ty se však nikdy nenaplnily. Bulharští Židé často měli přátele, kolegy a zaměstnavatele, kteří dokázali objasnit jejich význam pro bulharskou společnost. Ministerstva byla zaplavena dopisy, v nichž se nežádovští občané přimlouvali za bulharské Židy. Když se v březnu 1943 obrátil směr válečných operací, vznesla proti chystaným deportacím protest skupina poslanců bulharského parlamentu. Jejich rezoluce sice neprošla, nicméně fakt, že se o problému jednalo veřejně, sehrál svou roli. Ve prospěch všech Židů bez rozdílu intervenovalo vedení bulharské pravoslavné církve a zazněly i veřejné protesty z dalších stran. Nakonec bulharský král podle všeho změnil názor, transport bulharských Židů na smrt odmítl a spojil se s přesunem Židů ze

Sofie na venkov. V roce 1944 pak Bulharsko změnilo strany a válku skončilo na straně Spojenců.

Na území pod bulharskou kontrolou celkově přežily asi tři čtvrtiny Židů. Skoro všichni zabítí pobývali na území, kde se během války změnil režim.

Itálie byla spojencem Německa od samého počátku a Benito Mussolini, italský duce, byl pro vůdce inspirací. Mussolini byl průkopníkem politiky antikomunismu a jako první využil ideologických paramilitárních formací k převzetí a následné transformaci státní moci. Nespatořoval však v Sovětském svazu planetární židovské nebezpečí, které je nutné zlikvidovat, a nepřisuzoval svým „černým košilím“ schopnost proměnit Evropu v rasový ráj. Jeho hlavní kolonizační cíle ležely v Africe, kde se také dopustil hlavních nelidskostí. Italské oddíly se připojily až opožděně a skoro zanedbatelným způsobem k invazi do Francie, ve velkém se ale zúčastnily invaze do Sovětského svazu. Podílem na dobytí sovětského území pak italsí vojíci též nepřímo přispěli k holokaustu. Totéž samozřejmě platí o Rumunsku, Maďarsku, Slovensku a všech ostatních spojencích Německa na východní frontě. Když pak v roce 1940 Itálie zpackala invazi do Řecka, donutila Německo k zásahu. Italská agrese tak zčásti vytvořila úvodní podmínky pro holokaust v jihovýchodní Evropě.

Itálie sice přijala protizidovskou a další rasovou legislativu, nicméně Mussolini neprojevoval o deportaci italských Židů na smrt žádný zájem. Mimo italské území někdy italsí vojíci poskytovali Židům aktivní ochranu a obecně platilo, že pokud měli Židé na výběr, přechali do zón pod italskou okupací. Z důvodů prestiže a suverenity Itálie Židy uniknuvší z Chorvatska pouze internovala, ale nedeportovala. Holokaust v Itálii začal a mohl začít až po Mussoliniho pádu. Opakovala se tu situace odjinud, kdy pohromu Židů způsobil až neúspěšný pokus o změnu stran. Když se nové vedení země pokusilo přidat ke Spojencům, Německo na Itálii zatočilo ze severu a ujalo se deportace a pobití italských Židů samo. Nakonec přežily asi čtyři pětiny italských Židů, a nebyť německé intervence, přežili by skoro všichni.

Židé s občanstvím německých spojenců žili a umírali podle určitých obecných pravidel. Pokud si dokázali uchovat předválečné občanství, pak obvykle přežili, pokud ne, byli obvykle zabítí. Zrádu občanství jim zpravidla přinesla změna režimu či okupace, nikoli zákon; pozvolně zákonem řízené zbavování občanstvích práv podle německého vzoru bylo výjimkou, ne pravidlem. Židy z území, jež změnila držitele, zpravidla dostihla smrt. Skoro nikdy nepřežili, pokud po bývali na území, jež se při příchodu německých či rumunských sil nacházelo pod správou Sovětů. Německá okupace států, které usilovaly o změnu stran, vedla k hromadnému pobíjení Židů i v zemích, kde se do té doby konečné řešení skoro či vůbec nerealizovalo. Celkově bylo zabito asi sedm set tisíc Židů s občanstvím států, jež byly spojenci Německa. Přeživších však bylo víc. To

stojí v dramatickém kontrastu k územím, kde došlo k destrukci států: zde byly zabiti skoro všichni Židé.⁶⁸⁹

Většina suverénních států, jež uzavřela spojení s Německem, změnila někdy v rozmezí let 1942–1944 – s tím, jak bylo jasné, že Německo prohrává – svou zahraniční politiku: zastavily útlak Židů nebo se pokusily o změnu válčících stran, někdy obojí. Represe vůči Židům zpomalovaly či ukončovaly v naději, že si Spojenci tohoto signálu povšimnou a budou k nim po skončení války přistupovat shovívavěji. Někdy snahy o změnu stran uspěly a to s sebou neslo i záchranu Židů: to je případ Rumunska a Bulharska. Jindy tyto snahy selhaly: to je případ Maďarska a Itálie. Nicméně sama schopnost provádět zahraniční politiku odlišovala suverénní státy od loutkových států, utvořených během války a od zón bezstátí.

Schopnost provádět diplomatické úkony odlišovala německé spojení i od samotného nacistického Německa. Až do roku 1942 byli němeční Židé víceméně ve stejném postavení jako u německých spojenců. Počínaje rokem 1942 se však situace německých Židů radikálně zhoršila a situace Židů u německých spojenců se naopak celkově vzato zlepšovala (pokud přímou intervencí nezasáhlo Německo). Oproti předákům spojeneckých zemí byl Hitler vůči osudu vlastního státu lhostejný a považoval vyhlazení Židů za dobro svého druhu. Zeměkoule pro něj nebyla pokrytá státy, ale rasami, a podle toho i jednal. Německo nevedlo žádnou zahraniční politiku v obvyklém smyslu slova, protože vůdce na suverenitu jako takovou nevěřil, a stejně jako dokázal považovat destrukci států za vhodný počátek války, dokázal ji považovat i za vhodný válečný cíl. Když se válka obrátila proti Německu, zabíjení Židů na území pod německou kontrolou se nezpomalilo (jako tomu bylo u německých spojenců), ale naopak zrychlilo. Německé vedení chápalo své tažení od samého počátku jako kolonizační (proti Slovanům) i dekolonizační (proti Židům), a mohlo proto snadno přenést důraz z jedné války na druhou, od podlidi k nelidem, od jedné definice vítězství ke druhé. Reprezentanti Maďarska, Rumunska, Bulharska a Itálie se museli vyrovnávat s realitou vojenského konfliktu, jak se odvíjel na štábních mapách. Hitler rozuměl podrobnostem války, rozuměl jim lépe než kterákoliv jiná hlava státu a lépe než většina jeho generálů. Shromážděná data si ale propojoval zcela svérázným způsobem. Měl za to, že německé porážky odhalují skrytou ruku židovského celosvětového nepřitele, kterého je v zájmu válečného vítězství a záchrany vlastního druhu nutno zničit. Vyhlazení Židů představovalo vítězství druhu bez ohledu na možnou porážku Němců. Jak Hitler prohlásil na samém konci, 29. dubna 1945,⁶⁹⁰ Židé jsou „světotraviči všech národů“.⁶⁹¹ Svým odkazem si byl jist: „Výřízl jsem židovský nádor. Potomstvo nám bude navěky vděčné.“

Hitlerova fantazie o vyhlazení se v podstatných ohledech lišila od jakékoli politiky etnických čistek. Hitler se nesnažil jednoduše přesunout Židy z místa na místo. Chtěl svět zbavit židovského moru. Jakmile se tento kategoričtý

přístup nacistů začal politicky realizovat, umožnil etnické čistky mimo Německo. Hromadné vyvražďování Židů ze strany Němců poskytl pachatelům etnických čistek jedinečnou příležitost a nastolilo podmínky k odstranění jedné či vícero nežádoucích menšin. Tato interakce byla možná jen díky tomu, že původci holokaustu usilovali o absolutní odstranění Židů ze zeměkoule.⁶⁹²

Hitler nebyl německým nacionalistou, jenž by nezdolně věřil v německé vítězství a usiloval o rozšíření německého státu. Byl rasovým anarchistou a věřil v nutnost obnovy skutečné přirozeného stavu. Neúspěšné východní tažení přineslo užitečné nové poznatky o přirozenosti: vyšlo tak najevo, že Němci vlastně nejsou panská rasa. Hitler tuto možnost akceptoval už při invazi do SSSR: „Pokud německý lid nemá dost sil a oddanosti, aby za svou existenci proli krev, pak nechť je zničen jiným, silnějším. Nebudu pro německý lid rodit slzy.“⁶⁹³ V průběhu války se Hitlerův postoj k Sovětskému svazu a Rusům změnil: Stalin už nebyl nástrojem v židovských rukou, ale nepřítelem Židů, SSSR už nebyl židovská entita a sovětská populace, jak se ukázalo, nebyla tvořena podlidmi. Nakonec Hitler dospěl k verdiktu: „Budoucnost zcela náleží silnějšímu lidu z Východu.“⁶⁹⁴

Ve státech, jež se ve vleku Hitlerova zvláštního tušeného údělu ocitly v důsledku okupace, lze v podílu přeživších Židů konstatovat velké rozdíly. Největší nejjasnosti přitom působí kontrast u těch evropských zemí, jež před válkou disponovaly četnou židovskou populací, tedy u Nizozemska, Řecka a Francie. Ve Francii přežily asi tři čtvrtiny Židů, zatímco v Nizozemsku a Řecku jich naopak asi tři čtvrtiny byly zabity.

Obvyklá zdřevdnění nám tu přitom nebudou stačit stejně jako u Estonska a Dánska. Nizozemci ani Řekové nebyli obecně vzato považováni za antisemity, zatímco doboví pozorovatelé i současní historici nacházejí ve francouzské politice i běžném životě zřetelnou antisemitskou tendenci. Do Nizozemska byli židovští uprchlíci vpouštěni bez víz až do roku 1938. V Řecku nenacházeli antisemitismus německého ražení skoro žádné zastánce. V meziválečné řecké politice měl antisemitismus slabší rezonanci než skoro kdekoli jinde. Nizozemsko bylo unikátní tím, že se tu po začátku německé okupace konaly veřejné demonstrace proti zavedení protizhidozských zákonů. Pronásledování Židů nemělo v Nizozemsku skoro žádnou podporu veřejnosti. A přesto hrozila nizozemskému a řeckému Židovi smrt se skoro třikrát větší pravděpodobností než francouzskému. Nizozemsko bylo z několika důvodů v rámci západní Evropy nejbližší analogií zón bezstátí.⁶⁹⁵

Nizozemská suverénita byla narušena několika způsoby, jež byly v rámci západní Evropy neobvyklé. Po odchodu královny Vilemíny do Londýna v květnu 1940 v čele státu nikdo nestál. Vláda následovala panovníci do exilu. Býrokratický aparát, postrádající jakékoli vedení, byl zanechán s instrukcí počítat si s ohledem na prospěch nizozemského národa. Unikátní situace nastala

tím, že zde SS úspěšně ovládly domácí politiku. Říšským komisařem pro okupované Nizozemsko byl jmenován Arthur Seyß-Inquart, zkušný ničitel států, někdejší rakouský kancléř v onom několikadenním období, kdy Rakousko mizelo z mapy, a poté zástupce Hanse Franka v Generálním gouvvernoementu, kolonii utvořené na území, kde podle nacistického výkladu žádný polský stát nikdy neexistoval. Na Nizozemsko podobné úvahy vztaheny nebyly: Nizozemci byli oproti Polákům považováni za rasově nadřazené, a dokonce byli řazeni do stejné rasové skupiny jako Němci. Vakuum, jež po sobě zanechala zmizelá vláda, tu však zaplnili ničitelé států z SS.⁶⁹⁸

Amsterdám byl jediným západoevropským městem, kde Němci uvažovali o zřízení ghetta. Už sám fakt, že k takové diskusi došlo, svědčí o nezvyklé dominanci SS. Německé orgány od plánu ustoupily v reakci na námitky amsterdamské městské rady a nizozemské vlády. V této situaci se odkrývá rozdíl mezi Nizozemskem a Polskem: v Polsku žádné smysluplné funkční samosprávné či celostátní orgány nezůstaly. Nizozemská policie však (podobně jako polská) přímo podléhala německé okupační moci. Stejně jako v Polsku prošla čístkami a většina vrchního velení byla odvolána. Na činnost nizozemských podřízených dohlížel velký počet německých policistů, asi pět tisíc mužů. V Nizozemsku se stejně jako v Polsku podářilo do vyhlazování zapojit trosky předchozího státního uspořádání, dokonce i včetně institucí, jež byly do té doby ztělesněním snášenlivosti. Židovské samosprávy, jak působily ve třicátých letech, byly v okupovaném Polsku transformovány na židovské rady. V Nizozemsku byl před válkou veškerý náboženský život roztržěn do právně uznávaných komunit a všichni občané byli zaregistrováni podle konfese. Němci tedy mohli využít přesné seznamy židovských občanů. Nizozemci protestovali, ale neúspěšně. Vznikl sice nizozemský odboj, jeho existence však v konečném důsledku situaci Židů jen zhoršovala: německá a nizozemská policie prohledávala okrsky, jež podezřívala z výskytu odbojářů, a přitom často odhalila i skrývající se Židy.⁶⁹⁷

Podobnost s Polskem byla jen dílčí: například lidé, kteří v Nizozemsku ukřivali Židy, zpravidla nebyli trestáni vůbec nebo jen lehce. Lidé, kteří veřejně protestovali proti antisemitickým zákonům, například profesor Rudolph Cleveringa z Univerzity v Leidenu, byli odesláni do lágru, ale nebyli trestáni smrtí. Oproti tomu jejich polští kolegové z Krakova a Lvova museli zemřít prostě jen proto, že vyučovali na univerzitě.⁶⁹⁸

S Nizozemci, kteří nebyli židovského původu, se zacházelo jako s občany okupované země. Jelikož v zemi scházely základní institucionální rámec státní suverenity a jelikož uchované instituce byly rozbity podle východoevropského vzoru, byl konečný důsledek pro Židy podobný, i když ne zcela shodný se zónami bezstátí. První transport do Osvětimi se uskutečnil v červenci 1942. Jelikož zde nefungoval žádný suverénní stát, nebylo možné vykonávat zahraniční politiku a změnit v roce 1943 kurz. O tom, co se stane se Židy,

rozhodovali Němci – a v důsledku toho vyjžděly z Nizozemska vlaky do Osvětimi i po celý rok 1944.

Těžce narušena byla i suverenita Řecka, avšak odlišně. Na Řecko nejprve koncem roku 1940 zaútočila Itálie. Řecká armáda však dokázala vybojovat pat a Mussolini mu musel přijít na pomoc Hitler. V kritickou chvíli zemřel řecký diktátor: Šestáho dubna 1941 Německo zaútočilo na Řecko. Ještě před koncem měsíce přehl král i vláda ze země. Němci v Řecku neusilovali o destrukci státu tak jako v Polsku. Za daných neobvyklých podmínek vytvořili režim, jehož loutková vláda byla bezmocná. Řecko přišlo o území a bylo okupováno třemi různými mocnostmi: Němci si zabrali sever, Italům nechali jih a část Makedonie postoupili Bulharsku. Za celou dobu války se neutvořila řecká vláda, jež by měla jakoukoli skutečnou moc. Ministerské nominace musel premiér předkládat ke schválení Němcům i Italům. Řecko nemělo ministra zahraničí. Němci a Italové řecké vládě nedovolili, aby se nový režim v nově vytyčených hranicích ucházel o mezinárodní uznání. Řecké úřady neměly kontrolu nad dodávkami potravin. Během prvního roku války zemřelo hladu asi čtyřicet tisíc Řeků.

Na územích pod německou kontrolou se rozeběhlo vyvražďování řeckých Židů. Židy hovořící jazykem ladino, potomky Židů, kteří před staletími uprchli ze Španělska, vnímali Italové jako příslušníky vlastní, románské civilizace. Mnoha tímto lidem poskytli italská funkcionáři falešné doklady o italské národnosti příslušnosti. Soluň, nejvýznamnější židovské město v Řecku, se nacházelo pod německou okupací od dubna 1941. Němci sice dospěli ke zjištění, že „průměrný Řek žádnou židovskou otázkou nevidí“, avšak místní politické a profesní elity chápaly, že mohou stavu bezprávnosti a německých priorit využít k uskutečnění vlastních tužeb. Pokud již Židé nejsou občany státu, který navíc není plnohodnotným státem, pak lze snadno vznést předválečné nároky a uspokojit potlačovaná přání.

Když německé úřady v létě 1942 zoufale sháněly pracovní síly, přišly místní řecké orgány s návrhem, že by možná bylo politicky výhodnější využít pouze Židy. Jedné části populace tak byl vypálen cejch a potvrdila se její snadná zrafitelnost.⁶⁹⁹ Ještě téhož roku uspokojily německé úřady v Soluni dlouhodobě vznášený místní nárok a převedly židovský hřbitov do majetku města.⁷⁰⁰ Takto zásadní převod majetku nastolil pocit materiálního spojení mezi Němci a místními lidmi a vztýčil také novou morální bariéru mezi Řeky a Židy. Zničení starobylého hřbitova a znesvěcení statističů ostatků bylo samo o sobě dosti bolestné, navíc ale vznášelo otázku do budoucna. Pokud už Židé ze Soluně nemohou zemřít ve svém rodném městě, kde tedy zemřou?

V úvodních týdnech roku 1943 dorazili do Soluně blízce spolupracovníci Adolfa Eichmanna s úkolem zorganizovat rychlé deportace do Osvětimi. Pro svou ideologii tu podle všeho nenašli valné sympatie, nicméně ochota veřejnosti využít oddělení Židů od ostatních Řeků byla dostatečná. Soluňským Židům

jako v Bratislavě a v Sofii – ocitl ve zvláštní situaci: cizí stát, Německo, si přál převzít část populace (ne celou) považované za nežádoucí. Už koncem třicátých let, tedy před válkou, přijala francouzská republika zákon umožňující vytváření „shromaždišť“ pro židovské a další uprchlíky. První takový tábor vznikl v únoru 1939.⁷⁰⁷

Tato snaha omezit a kontrolovat tok přistěhovalců se za vichistického režimu změnila v otevřený plán učinit z Francie etnický homogenní stát. Židé a další jedinci bez státního občanství měli být odsunuti. Po schválení „židovského zákona“ byli Židé ze zahraničí umístěni do táborů. Asi 7055 francouzským Židům bylo ođnato občanství, takže se ocitli v riskantnější kategorii Židů ze zahraničí.⁷⁰⁸ Poté francouzská politika vůči Židům následovala logiku eskalace, jak byla patrná v celé západní Evropě. Rozsáhlé akce, při nichž francouzská policie sehnala dohromady místní Židy a prohledala jejich domovy, byly načarovány souběžně s německým útokem na Sovětský svaz v létě 1941, s obratem německé ofenzivy v zimě 1941 a s odplatou za velmi zřetelný francouzský komunistický odboj v březnu 1942. V létě 1942 se začalo zatýkání vztahovat i na ženy a děti. Pařížští Židé byli převezeni do Drancy, kde proběhla selekce na transport do Osvětimi, končící smrtí.⁷⁰⁹

Politika Francie a politika Německa měla jeden přesný průsečík. Francouzi nahnali Židy bez francouzského občanství do táborů. Němci měli zájem tyto lidi převzít, ale jedině tehdy, pokud je mohou brát jako jedince bez státní příslušnosti. Německá zlovyňe – a to je podstatné zjištění – se zarazila před eizím pasem: nacisté sice mohli věřit, že státy jsou jen umělé výtvořy, nieměně nikdy se nepustili do zabjení Židů, dokud napřed neproběhla destrukce států anebo se státy svých Židů nezřekly. Například Francouzi tak sice byli ochotni pozatýkat i Židy z Maďarska a Turecka, ale Němci by si je nedovolili zabít bez souhlasu maďarské a turecké vlády. Židy s polským a sovětským občanstvím Němci vraždili bez zábran, protože jejich státy považovali za neexistující. Stejně tak bylo Německo ochotné převzít k povražďení francouzské Židy, ale výhradně za podmínky, že francouzské úřady nejprve tyto lidi zbaví státního občanství. Francouzský aparát se k tomuto požadavku nejprve stavěl vstřícně, i když se proces zpožďoval živem právníkůých a byrokratických komplikací.⁷¹⁰

Když ale Němci v létě 1942 požádali o vyšší počet francouzských Židů, podrobila francouzská nejvyšší místa problém zbavování občanství nové úvaze. Nejednalo se pro ně o židovskou otázku, nýbrž o otázku suverenity. Poté, co se v únoru 1943 u Stalingradu zřetelně převrátila dynamika války, francouzské úřady rozhodly, že už žádné další francouzské Židy státního občanství nezabví. Veškeré snahy upřít francouzské občanství Židům, kteří je získali až po roce 1927 (a to byla asi polovina Židů s francouzským občanstvím), byly počínaje červencem 1943 opuštěny. Holokaust ve Francii pokračoval jakožto politika Německa realizovaná s jistou mírou francouzské kolaborace na místní úrovni

bylo nařizováno Davidovu hvězdu a nastěhovat se do ghett, ostatní obyvatelstvo si zatím rozebralo jejich movitý majetek a někdy i jejich obydlí. Deportace byly zahájeny 15. března 1943. Řecké drachmy si Židé museli směnit za falešnou polskou měnu. Od března do června 1943 bylo ze Soluně deportováno odhadem 43 850 mužů, žen a dětí.⁷⁰¹ Dělo se tak v neobvyklou dobu, těsně po německé porážce u Stalingradu, kdy se němečtí spojenci obecně vzato snažili změnit stranu anebo alespoň vyslat ke Spojencům vstřícný signál modifikací své politiky vůči Židům. Avšak Řecko, ačkoli se formálně vzato jednalo o okupovaný stát, mnohem spíš připomínalo zónu bezstátí. Nevyslalo do války žádnou armádu, která by mohla změnit strany, nedisponovalo ministrem zahraničí, který by mohl vyslat mírové signály.⁷⁰²

Francie se nacházela v podstatně odlišné situaci. Právě odtud pochází sám pojem „kolaborace“ s Německem, i když jeho význam se následně změnil: původně měl označovat politiku záměrné spolupráce jednoho suverénního státu s druhým. Oproti Nizozemsku i Řecku si Francie uchovávala základní instituce svrchovaného státu a její předáci se rozhodli pro politiku přátelství s německými vítězi. Po rozdracení francouzských vojsk na jaře 1940 Hitler vyjádřil přání, aby „na francouzském území nadále působila francouzská vláda“. Na rozdíl od Nizozemska i Řecka byl ve Francii nastolen tradičně pojatý režim vojenské okupace, a ničitelé států z SS tu proto nenašli žádný prostor k uplatnění. Nový režim v čele s Philippem Pétainem a s administrativním centrem ve Vichy byl doma i v zahraničí chápán jako legitimní následník předválečné republiky. Vysočí funkcionáři na všech ministerstvech setrvali ve funkcích. Počet příslušníků francouzské byrokracie dokonce během německé okupace impozantně vzrostl z přibližně 650 000 úředníků na 900 000.⁷⁰³ Za pozornost stojí kontrast s Polskem: na každého vzdělaného Poláka, který za války přišel o život, připadá jeden vzdělaný Francouz, který našel uplatnění ve státní správě.

Francie z vlastní iniciativy přijala protizidovskou legislativu: 3. října 1940 byl schválen „židovský zákon“ a dočasně tak skončila dlouholetá tradice přistupovat ke všem občanům na území metropolitní Francie jako k rovnoprávným. (Jiná byla situace v Alžírsku, ačkoli i to bylo součástí francouzského státu.) V březnu 1941 byl ustaven Generální komisariát pro židovské otázky s úkolem koordinovat s Němci politiku vůči Židům. V červenci 1941 se rozeběhla legalizace loupeží židovského majetku. V listopadu založila francouzská vláda oficiální židovskou organizaci, do které se všichni francouzští Židé museli zapisat.⁷⁰⁴ V řadách francouzské byrokracie přitom převládalo mínění, že se Židy nakonec podaří přemístit někam daleko, například na Madagaskar.⁷⁰⁵ Tyto nové zákony byly uvedeny do praxe lidmi, kteří sloužili již předválečné republice.⁷⁰⁶

Úvaha, o níž se opírala francouzská politika vůči Židům, byla jiná než v nacistickém Německu a měla blíže například ke smýšlení slovenské či bulharské reprezentace. Okruh domácích zastánců etnických čistek se ve Vichy – stejně

a přinášející hrůzu skrývající se francouzským Židům, ale v podstatě neúspěšná. Valná většina francouzských Židů – asi tři čtvrtiny – válku přežila.⁷¹¹

Rozhodujícím faktorem byla i zde suverenity. Židovskou otázku vnímaly francouzské orgány jakožto podřízenou otázce prospěchu vlastního státu, jak jej samy vnímaly. O odsun Židů z Francie – zahraničních Židů a nepochybně i většiny či všech místních Židů – sice rozhodně stály, ale zároveň si uvědomovaly, jak je problematické, pokud by zájmy Německa měly určovat jejich vlastní politiku občanství. Jakmile stát přestane rozhodovat o tom, kdo k němu vnitřně přísluší, ztrácí tím i suverenitu navenek. Francouzský aparát však mohl provádět zahraniční politiku, a tedy i reagovat na průběh války. Oproti Nizozemcům, kteří se těchto složek suverenity vzdali, mohli Francouzi reagovat na spojenecký tlak na změnu zacházení s Židy a předjímat britskou a americkou okupaci, která opravdu záhy následovala.⁷¹²

Zločiny holokaustu ve Francii byly páčány hlavně na Židech, kteří do země přišli zvenčí. Jak se vyslovil François Darlan, premiér v letech 1941–1942: „Židé bez státu, kteří se do naší země hrnuli posledních patnáct let, mě nezajímají.“⁷¹³ U Židů bez francouzského občanství byla asi desetkrát vyšší pravděpodobnost, že budou deportováni do Osvětími, než u Židů s francouzským občanstvím. Francouzské úřady sice odeslaly Židy do Drancy, následná selekce pro transport tam ale probíhala v závislosti na životnosti celého státu. A francouzští Židé to zcela přesně chápali. Když společná německo-sovětská invaze v roce 1939 rozdrtila Polsko, nahrnuli se polští Židé na sovětskou ambasádu.⁷¹⁴ Nečinili tak z lásky ke komunismu ani k Sovětskému svazu, prostě jenom věděli, že potřebují státní ochranu. V období od září 1939 do června 1941 měly dokumenty dosvědčující příslušnost k Hitlerovu zásadnímu spojenci nesmírnou hodnotu.⁷¹⁵ Když ale Hitler Stalina zradil a Německo vpadlo do Sovětského svazu, byly tyto nové opatřené dokumenty náhle nepoužitelné.

Polských Židů přebývajících ve Francii zahynulo mnohem víc než místních francouzských Židů. Absence státní příslušnosti pronásledovala těchto třicet tisíc zavražděných polských Židů do Paříže, do Drancy, do Osvětími, do nových komor, do krematorií a do zapomnění.⁷¹⁶

Pravděpodobnost toho, zda budou Židé odesláni na smrt, závisela na trvalosti suverénních státních institucí a na kontinuitě předválečné státní příslušnosti. Tyto struktury zajišťovaly matrici, na níž se prováděla individuální rozhodnutí, vytyčovaly meze pachatelům zla a skýtalý možnosti konatelům dobra.

Skoro každému Židovi, jemuž se podařilo přežít, se dostalo nějaké pomoci od lidí jiných národností, a obvykle se jednalo o pomoc mnohostrannou.⁷¹⁹ Zda se židovská prosba o pomoc dočká odezvy, záviselo jak na člověku, k němuž se prosba obracela, tak na daném prostředí. K těm, jejichž prosba byla – za velmi zvláštních okolností, jež sama prosebnice chápala, jen zčásti – vyslyšena, patřila Martha Bernsteinová, manželka kantora ze Zweibrückenu v jihozápadním Německu. Její manžel Eleazar Bernstein byl sociálně smýšlející člověk a dobrodinec, který navštěvoval vězňice a poskytoval židovským vězňům povzbuzení a radu. V jedné vězňici se takto seznámil s policejním kapitánem Kurtem Trimbornem a hráli spolu šachy.

Desátého listopadu 1938 byl Eleazar Bernstein v návaznosti na křišťálovou noc spolu s tisíci dalších Židů po celém Německu zatčen. Martha dokázala i přes panující ničení a chaos projít městem, odhodlaná požádat Trimborna o pomoc. Neměla tušení, jak velkou autoritou v daném případě disponuje. Řekl jí, že je nutné jednat rychle, než se věci ujme SS, ale ve skutečnosti k SS sám patřil. Od roku 1923 byl členem NSDAP a byl ukázkou vzájemného prolínání SS a Kriminální policie ve třicátých letech. Martě řekl, ať se vrátí domů a sbaří si věci. Zařídil, aby byl přítel propuštěn z vězení, načež oba manželé i s dětmi odvezl vlastním autem k hranicím a zajistil jim přechod na druhou stranu. Následně podle všeho zmanipuloval dokumentaci tak, aby se zdálo, že rodina byla deportována do koncentračního tábora. Bernsteinovi se po jistých peripetiích dostali do Spojených států a dosáhli zde blahobytu. Eleazar vyřídil Trimbornovi v dopise, kolik dobra jeho čin přinesl: dcera se v Americe stala učitelkou, synové se stali inženýry, narodila se vnoučata. To vše díky Trimbornovi.

Dopis však byl sepsán až mnohem, mnohem později: v roce 1978 poté, co byl Trimborn souzen pro vraždu.

Jakožto příslušník operační skupiny D působící nejprve na okupované sovětské Ukrajině a pak v okupovaném sovětském Rusku nařídil Kurt Trimborn zabití stovek Židů a sám jich mnoho usmrtil kulku do týla. Nejmeně jednou nahnal děti ze sirotčince do plynovací dodávky. Při této své činnosti na Východě v roce 1942 nepochybně též slyšel prosby o pomoc, tak jako je slyšel roku 1938 v Německu. Během procesu prohlásil, že mu zabíjení civilistů bylo proti mysli a že v několika případech Židům umožnil utéct. Je to docela dobře možné. Byl to koneckonců stále též člověk: v jedné situaci zachránil, v jiné vrah.⁷²⁰

Šachy, válečná hra s jasnými pravidly, přiměla Trimborna v Německu roku 1938 stát se přítelem a ochráncem. Roku 1942 se během války mimo Německo, při níž byla všechna pravidla zavržena, stal zločincem. Roku 1938 s pomocí automobilu zachránil dvě děti, roku 1942 jich jiným vozidlem stovky zabil: nastartuje se motor, seslápne se plyn, ale jednou lidé míří za svobodou, podruhé umírají udušením. Jeden Bernsteinův potomek dnes žije v Kalifornii

Ve světě podle Hitlerových představ neměli vrahové za své činy cítit žádnou zodpovědnost.⁷¹⁷ Žádná autorita nemohla posoudit etický rozměr individuálních činů a scházet jakýkoli základ pro vzájemné společenské či politické vztahy: existovala jen věčná válka mezi rasami a jinak nic. Jedinou nemorální skupinou byli v tomto zápase Židé, jelikož podkopávali od přírody spravedlivé německé vítězství, a podlamovali tak jediný řád, který na planetě může zavládnout. Na územích, kde došlo k holokaustu, byly zničeny státy, zrušeny zákony a každodenní život pozbyl sebemenší předvídatelnost. V této groteskní situaci se museli Židé ujmout plně zodpovědnosti za svůj život a po celé dny, měsíce, roky v nepochopitelném a nezvladatelném prostředí jednat výjimečným, mimořádným způsobem.

Každý Žid, který dokázal přežít holokaust, se musel utkat s kolektivní setrvačností, zřící se všeho, co doposud miloval a na co byl zvyklý, a čelit netušené hlubíně. Každý Žid se sice předtím v nějaké formě setkal s antisemitismem, ale přesto v celé kolektivní zkušenosti milionů Židů za tisíce let nenajdeme nic, co by je mohlo připravit na události započaté rokem 1941. Mají-li se informace spojit v poznání, je k tomu nutné, aby byly známé z dřívějšíka – a v minulosti se nic, co by připomínalo holokaust, nestalo. Proměně poznání v čin pak bránila naděje. Každý Žid a každá Židovka si mohli představovat, že právě oni budou toho, co se děje ostatním, ušetřeni; sama skutečnost, že holý život přetrvává i v příštím okamžiku, zdánlivě naznačovala, že by život mohl běžet dál. Postavit se čelem k nepochybné smrti bylo obtížné. Bylo těžké přijmout i prostý fakt, že nečinnost přinese smrt – a zde s vysokou pravděpodobností umírali i všichni Židé, kteří bezprecedentní situaci pochopili v plné její šíři a podnikli vše, co se podniknout dalo.⁷¹⁸

v domě plném šachovnic. Trimbornovy děti ani nevěděly, že jejich otec kdysi hrával šachy.⁷²¹

Většina německých Židů uprchla ještě před započatím hromadného vyvražďování. Většina z těch, kteří v Německu zůstali, přišla o život, ale až po deportaci do zóny bezstátí, tedy v situaci naprosté bezmoci. Někdy byli zastřeleni okamžitě, jindy byli uvrženi do ghett s místními Židy. Nikoho zde neznali a neovládali ani místní jazyk; skoro nikdy se proto nedokázali zachránit. Východ pro ně představoval stejnou ezinu jako pro ostatní Němce. Jedna německá Židovka, jež byla po deportaci do Rigy přivedena k hromadným hrobům v rumbuském lese, těsně před zastřelením zvolala: „Umírám za Německo!“ V místním Židovi, který toto zvolání slyšel a zaznamenal, budil tento hlas z jiného světa ryzí úžas.⁷²²

Nikdo se už nedozví, co se nebohé ženě v tu chvíli honilo hlavu, nicméně její předsmrtný příslib není nijak nesmyslný. Německo, z něhož byla vyloučena, bylo též výtvozem německých Židů. Němečtí Židé se se svou zemí identifikovali stejně silně jako ostatní Němci a možná ještě silněji. Pád Německa do vražedného antisemitismu proto představoval tragédii zvláštního druhu. Způsob, jak vnímali vzestup a pád německé civilizace na německé půdě – přičemž tato zkušenost byla vlastní jen jim, zatímco naprostě většině evropských Židů zůstávala úplně cizí –, přitom dodnes vytváří strukturu našeho chápání holokaustu.⁷²³

Němečtí Židé tvořili jen asi tři procenta obětí holokaustu. Pro drtivou většinu obětí – tedy východoevropské Židy – Německo nebylo plodem vlastního úsilí, nýbrž výhradně ničitelem Židů. Paul Celan v básni „Fuga smrtí“, jedné z nejobdivuhodnějších krátkých básní 20. století, nazval samu smrt „místrem z Německa“. Polský literární kritik Michał Glowiński popisuje v pamětech *Černé sezóny* zkušenost dětství: „Můj obraz Němců, vlastně Němce, neboť v jediné jednotlivce se odráží povaha celého národa, byl nadměrně jednoduchý: tohle je ten, kdo chce v každém okamžiku mne – tebe – jeho zavraždit. A bezpochyby to udělá, když se mu dostane do rukou.“⁶⁷²⁴

Jako chlapec hrál Glowiński jednou v úkrytu šachy s polským vyděračem, zatímco teta sháněla peníze, jež jim měly zachránit život. Kdyby peníze neopatřila, ocitl by se skoro jistě v rukou Němce, jenž by se postaral o jeho smrt. Glowińskiego vzpomínky z dětství jsou výtěžným popisem toho, jak si počínala většina Němců na místech, kde německá (či napřed sovětská a potom německá) moc rozvratila stát. Tyto zóny bezstátí se změnily v zóny vraždění, v pole smrti pro Židy, kteří tu žili před válkou, i pro ty, kteří sem byli dopraveni za války.

Přesná míra rozvratu státu byla pro přežití Evropanů mimo německé území tak důležitá právě proto, že byla důležitá pro samotné Němce. Proměna Německa jakožto politické entity po roce 1988 – vytvoření stranického státu, vznik koncentračních táborů, hybridizace institucí, diskriminace Židů

– umožnila milionům Němců okusit slasti nezákonnosti. Většina německých policistů si za války počínala na německém území zcela odlišně od toho, jak se chovali na Východě. Němečtí vojáci, kteří do té doby okupovali ve Francii poklidné údolí Loiry, byli s to ihned po přesunu do Běloruska střelít Židy. Pořádková policie blahobytného severoněmeckého přístavního města Brémy zvládla nahnat kyjevské Židy do rokle v Babím Jaru a povraždit je tu při nejrůzsáhlejších střelení civilistů v dějinách lidstva. Vůbec nic je na to nemohlo připravit a před plněním úkolu neprošli žádným speciálním výcvikem. Přesto se zapojili do organizování vražedné akce i do dohledu nad ní a následně se zúčastnili slavnostní večeře. Po jisté době se pak vrátili do Brém k řízení do-pravy na křižovatkách.⁷²⁵

Méně známým, ale stejně šokujícím příkladem jsou miliony Němek, které na Východě pracovaly ve službách německé okupační správy nebo sem následovaly své manžely a milence. Asi půl milionu Němek působilo jako „pomocnice“ wehrmachtu a dalších deset tisíc jako „pomocnice“ SS.⁷²⁶ Právě vzhledem k faktu, že okupovaný Východ byl spravován jako svého druhu anarchická kolonie, musela být flexibilní a individuální iniciativa těchto žen zcela zásadní. O holokaustu samozřejmě věděly: mnohdy byly očividně svědkyněmi vraždění, slyšely o něm, psaly o něm zprávy nebo je předávaly dál.

Jistý počet Němek se na vraždění přímo a aktivně podílel. Dvacet německých žen například působilo mezi strážemi v Majdanku, koncentračním táboře v lublinském distriktu Generálního gouvvernoementu, který se postupně změnil i ve vyhlazovací centrum.⁷²⁷ Zplynováno tu bylo asi padesát tisíc Židů. Základní zkušenosti se strážní prací tyto ženy nabyly v Ravensbrücku, největším ženském koncentračním táboře na území Německa. Přimo v Německu tak de facto působily v zóně bezstátí a bezzákonosti. Podobným zařízením byl i Majdanek, nacházel se ale uprostřed anarchické německé kolonie. Podílely se tu na zabíjení Židů a dalších uvězněných například asistenti při výběru, kdo má pracovat a kdo má jít do plynu.

Dále na východ – například v Lotyšsku a na Ukrajině – byly i Němky, jež zabíjely Židy i bez struktury a výcviku poskytnutého podobnými centry a bez nutnosti plnit rozkazy. Tyto ženy překročily dané instrukce a nechaly se vést v duchu toho, co kolem sebe každodenně viděly a slyšely. Němky, které za války zabíjely Židy nebo se na jejich zabíjení podílely, vedly v Německu před válkou zcela normální život, a pokud se neocitly před soudem (což se stalo jen velmi vzácně), vedly v Německu normální život i po válce. Ačkoli v masovém vraždění pravděpodobně hrály zcela nepostradatelnou roli, nebyly za války brány zcela vážně, a tak mohly po válce uniknout trestu. Někdy své činy přiznaly svým dcerám.⁷²⁸

Zatímco bezstátí podněcovalo Němky, jež se ocitly na Východě, k vraždění, státnost nacistického Německa se naopak jevila pozitivně Židovkám z Východu.

Z pohledu Židov v okupovaném Polsku nebo Sovětském svazu se Německo mohlo jevit jako poměrně bezpečné místo. Židovky se hlásily německé okupační správě, zamřely své židovství a žádaly o přidělení na práci do Německa – ve zcela správné víře, že tam mají větší šanci na přežití. Pokud měla žena kontakty na polský či sovětský odboj (anebo vzácněji na vstřícného Němce), a mohla si tak zaopatřit falešné dokumenty, mohla se vydávat za Polku nebo Ukrajinku a pracovat v Německu v relativním bezpečí.⁷²⁹ Muži tuto možnost neměli: byli identifikovatelní podle obrázky, která se dala kdykoli zkontrolovat a vyvolávala neustálou úzkost. Židovkám falešné dokumenty skýtaly možnost návratu k uznání státem. Jistě, platily v Německu za rasové podřadné: pokud přišly z Polska, musely nosit nášivku s písmenem P, pokud ze SSSR, se slovem Ost, čekalo se od nich, že budou veškerý čas trávit výhradně prací, a za jakékoli porušení pravidel jim hrozily těžké tresty. Některé zemřely vlivem pracovních podmínek, některé byly popraveny za porušení pravidel, několik jich bylo zavražděno.⁷³⁰ Přesto onen kus papíru, jenž zajišťoval návrat do zóny ovládané jistými zákony, pro většinu z nich znamenal, že přežijí.

Rozvrat států s sebou nesl konec státní ochrany a panickou honbu za nejlepším náhradním řešením. Když z povrchu zemského zmizely celé země, platnost náhle ztratily miliony pasů a průkazů identity. Nové dokumenty si bylo nutné opatřovat individuálně a většinou podle pravidel stanovených Němci nebo Sověty. Význam dokumentů a státního občanství byl v dané době všem naprosto zřejmý: Ve východopolském městě Lvov, obklopeném ukrajinskou populací a z valné části obývaném Židy – roku 1939 je zabrali Sověti, roku 1941 Němci a roku 1944 znovu Sověti – kolovala průjověď: „Pas je to; čím člověk drží pohromadě.“⁷³¹ Tím se mínilo, že možnost zachrany mají ti, kdo mohou poskytnout průkaz totožnosti.

Význam režimních změn chápal ve východní Evropě každý a s postupem času pochopili význam dokumentů i západní Spojenci. Právě na udělení dokumentů, a tedy uznání státní příslušnosti, závisel pokus Spojených států o záchranu Židů. V roce 1944 Washington pod záštitou Komise pro válečné uprchlíky apeloval na evropské neutrální státy s požadavkem, aby využily své diplomaty k záchraně Židů. Na plán pozitivně zareagovalo Švédsko a dalo k dispozici Raoula Wallenberga, diplomata mimo profesionální sbor. Ten se měl v roce 1944 odebrat do Maďarska s úkolem poskytnout maďarským Židům ochranu švédského státu. Wallenberg měl sice krytí vlastní i americké vlády, ale současně věděl, že jedná proti zájmům Německa a může vyprovokovat maďarské fašisty. Přesto udělil asi patnáct tisíc „ochranných pasů“ a zachránil nejspíš více Židů než kdokoli jiný.⁷³²

Wallenberg byl výjimečná osobnost, současně reprezentuje určitou kategorii zachránce: diplomaty, kteří díky svému postavení ztělesňovali státní suverenitu, a mohli tak poskytnout státní ochranu. Obecně pak platí, že jakýkoli

vyšší počet Židů mohli zachránit jedině lidé s přímým napojením na nějaký stát a s pověřením udílet jeho ochranu.⁷³³ Diplomata mohl Židovi vydat pas nebo alespoň cestovní dokument, pozvánku k návratu do světa lidské vzájemnosti, kde se musí s člověkem jednat jako s člověkem, protože je zastupován státem. Wallenberg byl obchodník, jenž se pro diplomatickou službu rozhodl – a byl pro ni vybrán – v klíčovou chvíli, totiž v době německého záboru Maďarska, kdy se v ohrožení ocitla nejpočetnější zbývající komunita evropských Židů. Vyskytli se ale též profesionální diplomaté působící v situacích, kdy byla suverenity států, kde působili, nějak nalomena, oni pochopili, že to pro Židy znamená katastrofu, a rozhodli se přijít jim na pomoc.

Takovým člověkem byl Che Feng Šan (Ho Feng Shan), v březnu 1938, kdy Německo pohltilo Rakousko, čínský konzul ve Vídni.⁷³⁴ Che cítil s Rakouskem a Rakušany sounáležitost a sympatizoval též s odporem kancléře Schuschniggova vůči nacistům, které Che považoval za „ďábly“.⁷³⁵ Velikost národa chápal Che svérázně: měl za to, že „jí lze dosáhnout jedině vsířcností a snášenlivostí“.⁷³⁶ Na *Reichpartien* a vídeňské pogromy reagoval vydáváním čínských víz Židům. Vydal jich nejméně tisíc, zčásti i Židům již odeslaným do táborů; otrud je osobně vyzvedl. V roce 1938 ještě nemohl tušit, co přesně očekává Židy, kteří by ve střední Evropě zůstali. Odpovídal na protižidovskou vlnu násilí, která byla v dané době bezprecedentní.

Když Německo na jaře 1940 obsadilo Nizozemsko, začal švýcarský konzul Ernst Prodolliet bez ohledu na instrukce, jež mu to zakazovaly, vydávat Židům švýcarská tranzitní víza. Po uzavření konzulátu v roce 1942 přenechal finance úřadu lidem, kteří se snažili pomáhat Židům při útěku z Evropy. Když na jaře 1942 promikly německé síly až do jižní Francie, přehali francouzští Židé dále na jih. Některým tu podali pomocnou ruku diplomaté, kteří jim umožnili pokračovat dál. Španělský konzul Eduardo Propper de Callejón se sídlem v Bordeaux vydal Židům a dalším uprchlákům tisíce tranzitních dokumentů. Španělských diplomatů, kteří si počínali podobně, působil na evropském kontinentu několik. Stejně tak portugalský konzul v Bordeaux Aristides de Sousa Mendes vydal Židům a dalším postiženým tisíce dokumentů, které jim umožnily odejít z Francie. Tito muži pomáhali cizím lidem. Konali z moci úřední, která jim jejich postavením byla svěřena, avšak v rozporu se stanovenou politikou.⁷³⁷

Ve větším souladu s oficiálním stanoviskem jednal japonský konzul Čiune Sugihara v litevském Kaunasu. Do Litvy byl přidělen v roce 1939, aby zde sledoval přesuny německých a sovětských vojsk a mohl předpovědět vypuknutí německo-sovětské války. Počínaje zářím 1939 přehali polští občané – Židé i Němci – před Němci i před Sověty do Litvy. Židé hledali útočiště v Litvě zvláště poté, co Sověti anektovali východní Polsko a zahájili transporty do gulágu. Vlna deportací z dubna 1940, jejímž terčem bylo velké množství Židů, vyvolala hromadný útěk Židů do Vilniusu i dalších litevských měst. Jen ve Vilniusu

bylo toho měsíce zaregistrováno odhadem 11 030 židovských uprchlíků.⁷⁴⁸ Současně se zábozem Litvy v červnu 1940 pak Sovětský svaz realizoval další vlnu deportací polských občanů a především Židů, což mezi Židy vyvolalo dvojnásobnou paniku: přehli z dosahu sovětské moci v Polsku – a sovětské perzekuce je znovu dostihly v Litvě. U japonského konzula se jim dostalo sluchu.

Sugihara se ve třicátých letech naučil rusky, oženil se s Ruskou, konvertoval na pravoslaví a nechal se oslovovat „Sergej“. Během třicátých let vedl v ruštině rozhovory s kolegy z polské vojenské rozvědky, účastníky projektu Prometheus a dalších protisovětských plánů. Ve spolupráci s polskými důstojníky usazenými v Pobaltí pokračoval i za války a po zničení Polska v září 1939.⁷⁴⁹ Jeho hlavní kontaktní osobou byl Michal Rybikowski, který z neutrálního Švédska řídil spojeneckou vyzvědačskou síť a přímo podléhal polské exilové vládě v Londýně.⁷⁵⁰ Rybikowski se vydával za Rusa a používal pas z japonského protektorátu v Mandžukuu, který pravděpodobně obdržel od Sugihary. (V Mandžukuu se nacházelo mnoho ruských emigrantů, takže Evropan s tamějším pasem, zvláště pokud hovořil rusky, neupoutával pozornost.) Sugiharova spolupráce s Rybikowským připravila půdu pro Sugiharův následný zásah ve prospěch Židů.

Jedním Rybikowského úkolem bylo pomáhat lidem, kteří z Polska uprchli v důsledku paktu Molotov-Ribbentrop a německo-sovětské invaze a okupace Polska. V Litvě pak měl konkrétně připravit únikovou cestu pro polské občany, kteří se dostali až do Litvy a chtěli pokračovat dál. Do své snahy zapojil dva další důstojníky polské vojenské rozvědky, Leszek Daszkiewicz i Alfons Jakubianec dostali od Sugihary japonské pasy a nechali se zaměstnat na konzulátu.⁷⁴¹

Rozvědčící vymysleli pro polské uprchlíky následující plán: zajistí jim japonská tranzitní víza do země určené, která nevyžaduje vstupní víza. Nizozemský honorární konzul Jan Zwartendijk byl ochoten podepsat prohlášení, že ke vstupu na ostrov Curaçao, nizozemskou kolonii na jihu Karibského moře, není třeba mít víza. Oba Poláci pak připravili vzor speciálních japonských tranzitních víz pro cestu na Curaçao a také dvě zvláštní vizová razítka, jedno pro sebe a druhé pro Sugiharu.⁷⁴² Původní představa polské vlády byla, že se takto postarají o záchranu zvláště cenných Poláků. K tranzitu mělo dojít vlakem přes SSSR do Japonska a rozvědčící nepochybně doufali, že od speciálně vybraných uprchlíků tímto způsobem získají cenné informace.

Během chaotického léta 1940, kdy Sověti prováděli hromadné deportace z východního Polska a současně se chápali moci v Litvě, obdrželi víza od této trojice mužů všichni žadatelé. Z celkového počtu přibližně tři a půl tisíc viz vydaných polským občanům jich asi dvě třetiny obdrželi polští Židé. Na rodinu přitom stačilo jedno vízum, a tak díky těmto dokumentům mohlo z Evropy odejít asi osm tisíc Židů. Stejně jako Che ve Vídni o dva roky dříve, ani Sugihara nemohl vědět, co se se Židy, kteří zůstanou v Litvě, přesně stane. Reagoval na uprchlickou krizi, již vyvolala německá okupace západního a středního

Polska a sovětská okupace východního Polska a Litvy. Je zjevné, že s uprchlíky soucítit a chtít, aby přežili; v tomto smyslu zcela vědomě zachraňoval Židy. Za pohnutku ke svým činům označil v krátké ruské napsané vzpomínce „védomí lidskosti, lásku ke druhému člověku“.⁷⁴³ Daszkiewicz, člověk oprotěný od veškerého sentimentu, později napsal, že Sugihara „měl dobré srdce“.⁷⁴⁴

Když už nemohli udělat víc, odejel Sugihara i s oběma polskými zaměstnanci z Kaunasu do Stockholmu a odtud do Německa. Sugihara měl za úkol sledovat známky příprav německého útoku na Sovětský svaz – a skutečné ho dokázal odhadnout s přesností na několik málo dnů. Krátce po zahájení operace Barbarossa 22. června 1941 byl jeho polský spolupracovník Jakubianec odhalen v Berlíně gestapem a zastiželen jakožto vyzvědač.⁷⁴⁵ Spolupracoval s Japonsci, ale jeho přímým nadřízeným byl Rybikowski a ten sloužil polské exilové vládě, tedy Velké Británii a Spojeným státům. Poprava ukončila život vynálezece plánu, který zachránil tisíce Židů. To ale nebylo přičinou jeho pravy a ani pro to není vzpomínán. Jeho plán nepramenil ze žáného soucitu se Židy. Šlo v něm jen o chytrou manipulaci se symboly hroučící se státnosti.

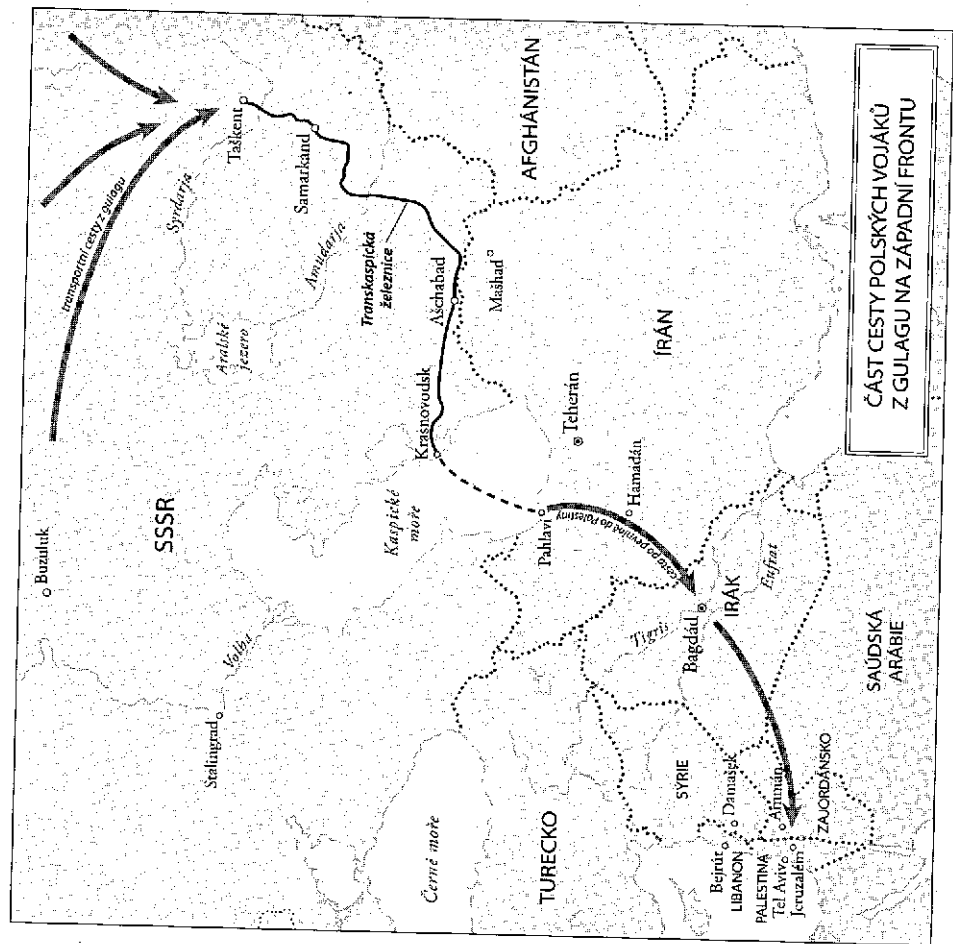
Daszkiewicz pracoval pro Sugiharu dál, nyní v Praze, tedy v Protektorátu Čechy a Morava, což byla součást Říše. Pokusil se zde navázat kontakt s českým odbojem. Odhalení a smrt jeho přítele Jakubiance ho donutily uprchnout z Evropy a hledat pro své uplatnění jiný terén. Rozhodl se pro Palestinu – která se ostatně mezi agenty polské rozvědky těšila značné oblibě.

V době druhé světové války byla Palestina ještě pod britským mandátem a Polsko bylo britským spojencem. Polsko před válkou podporovalo v Palestině protibritskou politiku: připravovalo totiž židovské revolucionáře na příhodný moment, tedy na propuknutí války nebo chvilkové oslabení Britů. Witold Hulanicki, který v Jeruzalémě působil před válkou jako polský konzul, setrval ve městě i za války v britských službách, současně však zůstal v kontaktu se svým hlavním židovským spolupracovníkem a přítelem Avrahamem Sternem. Stern lačnil po nebezpečí a slávě a ve druhé světové válce spařoval příležitost porazit Brity – přičemž ve svém úsilí neváhal (ač neúspěšně) požádat o pomoc i nacistické Německo. V nepočteném uskupení s názvem Lechi využíval vývěvku poskytnutého Polskem a nejspíše i polských zbraní v sérii násilností proti Britům. Plnil přitom svůj politický program, ale současně toužil po mučednické smrti a se vši pompou se k tomu přiznával. Skutečně ho také potkal vznesený osud polských romantických rebelů, z jejichž martyrologických představ vycházel ve vlastní poezii: v roce 1942 ho zastřelil britský policista. V čele aktivit Lechi následně stannl Jicchak Šamir a jeho partnerem v protibritských násilnostech se rok nato stal Menachem Begin. Těm však roku 1942 do Palestiny teprve směřoval, a to velmi pozoruhodnou oklikou.

Begin spolu s mladšíky z Betaru koncem třicátých let plánoval, že v určenou chvíli vtrhne do Palestiny, podpoří povstání vyvolané Irgunem, a vytvoří tak

Stát Izrael. Celou operaci měli provést bojovníci s polským občanstvím a těšící se podpoře polských úřadů. Plán se zhroutil po destrukci polského státu v roce 1939: Irgun přestal dostávat polskou pomoc, předáci Betaru – pokud měli tu možnost – na poslední chvíli přešli do Vilniusu. Někteří se ocitli v Němci zřízených ghettech, další zatklí a deportovali Sověti. Ve skupině aktivistů Betaru deportovaných do gulagu byl roku 1940 i Begin.

Když nacistické Německo v roce 1941 zaútočilo na Sovětský svaz, Stalinův postoj k zatčeným Polákům se změnil: dal pokyn, že mají být propuštěni z gulagu a utvořit polskou armádu, která bude bojovat s Němci. O jejich aktivitě na východní frontě neměl zájem: mohli by tu pro sovětskou moc později představovat problém. Rudá armáda konečně už jednou do Polska vpadla a šlo o přesně tytéž lidi, kteří předtím zažili represálie ze strany NKVD. Nejlepší tedy bude donutit je bojovat na západní frontě, daleko od SSSR i Polska: tam mohou zabít Němce a nejlépe přitom i sami zemřít. Při přesunu z gulagu na západní frontu však zadržovaní Poláci museli překonat ohromnou vzdálenost:

ČÁST CESTY POLSKÝCH VOJÁKŮ Z GULAGU NA ZÁPADNÍ FRONTU

ze severu SSSR, z Dálného východu nebo z Kazachstánu přes Írán a Palestinu až do západní Evropy.⁷⁴⁶

Tyto nové polské ozbrojené síly, vytvořené se Stalinovým svolením a podřízené polské vládě v Londýně, vešly ve známost podle svého velitele jako Andersova armáda. Mnoho velitelů Andersovy armády se k Židům stavělo naprosto lhostejně nebo měli ohledné jejich uplatnění v boji představují formované antisemitskými stereotypy – nicméně faktem bylo, že mezi Poláky, kteří utvořili mužstvo, se nacházeli i Židé. Členové Betaru a revizionistické sionisté se hlásili hromadně – ať už proto, že jim od Stalina hrozilo větší nebezpečí, či že více lačnili po boji, nebo proto že měli lepší vztahy s polskými důstojníky. Mnoho pravicových sionistů tak nakonec opravdu uskutečnilo cestu z Polska do Palestiny, i když po velmi dlouhé a spletité trase. Pokud se Židé snažili za války připlout do Palestiny lodí, Britové je zastavovali. Těžko ale mohli bránit Židům, kteří dorazili po pevné zemi a ve spojeneckých uniformách.

Příchod těchto Židů do Palestiny vliv Irgunu novou energií do žil. Begin se do Palestiny dostal s polskou armádou v květnu 1942. Setkal se tu s Wiktořem Drymmerem, svým nejdejšíím ochráncem, který koncem třicátých let určoval polskou politiku vůči Židům.⁷⁴⁷ V té době Drymmer podporou Betaru a Irgunu usiloval o nastolení podmínek, jež by umožnily hromadný přesun polských Židů do Palestiny. Nyní se postaral, aby byl Begin propuštěn z polské armády s čistým štítem a nemusel při přechodu z konvenčního ozbrojeného útvaru k nekonvenční jednotkám čelit zahanbujícímu obvinění z dezercce.⁷⁴⁸ Když byl Begin v říjnu 1943 zvolen do čela Irgunu, měl jen jedno oblečení: polskou uniformu.⁷⁴⁹

Válka se už v té době jasně vyvíjela v neprospěch nacistického Německa a Beginův Irgun spojil síly s Šamirovou skupinou Lechi v protibritských teroristických aktivitách. Dva polští Židé tak vedli antikoloniální hnutí odporu proti spojení Polska. V únoru 1944 Begin jménem Irgunu vyhlásil povstání proti britské mandátní vládě.⁷⁵⁰ Begin byl ve všech ohledech plodem Polska. Jeho zástupcem v čele Irgunu byl Elijah Meridor, který až do roku 1936 žil v Polsku a roku 1939 se tam vrátil, aby absolvoval výcvik polské vojenské rozvědky.⁷⁵¹ V téže době se výcviku v Polsku zúčastnil i Moše Nechmad, který řídil činnost Irgunu v oblasti kolem Haify.⁷⁵² A absolventem polského tréninku byl i Eliahu Lankin, Jeruzalémský velitel Irgunu, který v červenci 1944 vedl útok na britskou rozvědku.⁷⁵³ Šamirovo Lechi provedlo v listopadu 1944 atentát na lorda Moyneho s odůvodněním, že tento britský ministerský tajemník odmítl vznik židovského státu a zarazil stěhování Židů do Palestiny. Technicky, jež si osvojil díky polské vojenské rozvědce, Irgun využil při explozi hotelu King David v červenci 1946.

Během druhé světové války polský stát existoval jen skrze ozvuky některých politických strategií a v proudech uprchlíků ze svého území.⁷⁵⁴ Snahy polských

hromadném zplynování Židů, někdy však tyto informace nechávala splýnout s všeobecnými popisy německého teroru vůči polským občanům.

Přesto ale polská oficiální místa předala během roku 1942 britským a americkým spojencům, jakož i širší veřejnosti přesné informace o hromadném vyvražďování Židů. Eliminaci varšavského ghetta, k níž došlo v létě 1942, popsal polský premiér Władysław Sikorski zcela jednoznačně: „Tato masová vražda nemá ve světových dějinách obdoby; veškerá doposud známá krutost v porovnání s tím bledne.“ O informace od Poláků se opíraly tiskové zprávy Spojenců i články v britském tisku a pořady BBC.⁷⁵⁶ Poláci i polští Židé věřili, že až německé činy vejdou ve známost, Němci s vražděním Židů skončí. V tomto smyslu polská vláda podnikla přesně ten krok, který považovala za nejúčinnější. Ke změně ale nedošlo. Pronesené varování mělo jistý vliv na spojenece Německa, ale na samotné Německo nikoli.

Dne 27. listopadu 1942 vznesl Polský národní výbor, což byl svého druhu náhradní parlament podporující exilovou vládu, oficiální požadavek, aby Spojenci zasáhli a zrazili vraždění Židů. Čtvrtého prosince přinesly londýnské *Timesy* zprávu, že Německo plánuje „úplné vyhlazení“ Židů na území pod svou kontrolou.⁷⁵⁷ Desátého prosince se k žádostem adresovaným Spojencům, aby zasáhli, samostatně připojilo polské ministerstvo zahraničí.⁷⁵⁸ Slovy, která nepripouštěla sebemenší pochybnosti, polská vláda požadovala okamžitý zásah, jenž by Němcům zabránil uskutečnit svůj plán „hromadného vyhlazení“. Toto prohlášení spustilo bouři v britském tisku a v Dolní sněmovně, kde poslanci minutou ticha uctili památku milionů zaměrně povražděných evropských Židů.⁷⁵⁹ Tímto způsobem se Poláci zasadili o společné prohlášení Britů, Američanů i Sovětů ze 17. prosince 1942 s požadavkem, aby Němci a jejich spojenci přestali s vyvražďováním Židů.

Spojenci Německa pochopili toto varování – vydané krátce před porážkou Němců u Stalingradu – očividně jako způsob, jak dát najevo, že jejich podpora Berlína není nezvratná. Vlivem této deklarace lze vysvětlit, proč Slovensko, Rumunsko i Francie během roku 1943 podstatně změnily svou politiku vůči Židům a proč začalo Švédsko dávat najevo ochotu pomoci Židům.⁷⁶⁰ V tomto směru byla Židům ku pomoci dokonce i omezená polská suverenity, tedy schopnost polských oficiálních míst předat věrohodné informace britským a dalším spojeneckým protějškům.

Dostupnost věrohodných očítých informací o hromadném zabíjení polských Židů závisela na odvaze zcela mimořádných jednotlivců, kteří obvykle v předválečném i válečném období měli zvláště blízko k polskému státu. Jedním z těchto lidí byl Jan Kozielski, známý pod jménem Jan Karski: v celych dějinách holokaustu jediný člověk, který měl přímý přístup k nejhrošším hrázám i nejvyšším mocnostem. Karskému bylo na začátku války dvacet pět let, nicméně o stavu polské otázky v Polsku byl velmi dobře informován. Jakožto talentovaný

diplomatů a rozvědků o nastolení podímecké ke vzniku Státu Izrael přinesly své plody, ale až po válce. Hulanicki a někteří další prosionističtí Poláci sice zůstali aktivní v Evropě či v Palestině, ale polská vláda musela z kontinentální Evropy přehnout. Z Varšavy zmizela s poburujícím chvatem v září 1939 a přes Rumunsko se dostala do Paříže. Po německé invazi do Francie se přesunula do Londýna. Zde se polští ministři ocitli v kuriózním postavení. Velká Británie vstoupila do války ve prospěch Polska, na ochranu jeho suverenity a hranic. Tohoto cíle se ale nepodařilo dosáhnout. Polsko bylo v době od pádu Francie v červnu 1940 do vstupu SSSR do války o rok později jediným britským spojencem. Pak ale v roce 1941 vstoupil do války nejprve SSSR, a pak i Spojené státy – a polská spojičnice podstatně ztratila na významu.

Díky právní návaznosti exilové vlády si Polsko formálně zachovalo suverenity. Němci tuto vládu neuznávali; byla reprezentantem státu, o němž Němci tvrdili, že nikdy neexistoval. Stejně tak ji – s výjimkou středních let války od německého vpádu do SSSR v roce 1941 do zřetelného obrátu ve vývoji bojů v roce 1943 – neuznával ani Sovětský svaz.

Londýnská vláda formálně řídila polský odbojový aparát. Ozbrojený odpor, obecně známý pod názvem Zemská armáda (*Armija Krajowa*), představoval ohromnou organizaci zaštiťující a čítající desítky bojůvek, názorově sahající od umírněné pravice po umírněnou levice. Velice hierarchie formálně podléhala civilní kontrole v Londýně. De facto však byl kontakt s lidmi, kteří v Polsku řídili jednotlivé vojenské i civilní organizace, zajišťován kurýry, kteří museli vykonat zdlouhavé a nebezpečné cesty přes okupovanou Evropu, a tedy časově náročný a nepravdivelný. Polská exilová suverenity spočívala především v tom, že polská oficiální místa mohla komunikovat s britskými protějšky. I tato vysoce limitovaná forma suverenity však měla pro polské Židy svůj význam.

Na rozdíl od předválečné vlády samostatného Polska zahrnovala exilová vláda v Londýně všechny významné politické strany včetně antisemitských národních demokratů. Polsko čelilo německé okupaci, jež byla krvavější víc, než si britští politikové a veřejnost vůbec dokázali představit. Současně mělo polské obyvatelstvo z předchozího režimu vstřípeno, že jednoho dne všichni Židé opustí Polsko. Po německém záboru poloviny Polska v roce 1939 Židé vymizeli z většiny míst, kde předtím po staletí žili; v letech 1941–1942 byli nahnáni do ghett, v roce 1942 povraždění v plynových komorách. Poláci z východní poloviny země, přes kterou se v roce 1939 přehnala sovětská a v roce 1941 německá invaze, viděli počínaje rokem 1941 hromadné zabíjení Židů pod širým nebem a někteří šliři vysvětlení prosazované nacisty: Židé si svůj osud vysloužili kolaborací se Sověty. Byl to sice pouhý výmysl, který určitým lidem vyhovoval, ale Poláci ze západní a střední části země mu často věřili. Jak polskému premiérovi do Londýna napsal velitel polského odboje, „drtivá většina“ polského obyvatelstva byla za německé okupace antisemitská.⁷⁵⁵ Polská vláda v Londýně sice měla přímé informace o hromadném střelení a následně

mladý diplomat pracoval nejprve ve vystěhovalecké sekci polského ministerstva zahraničí, tedy na úseku, jehož úkolem bylo najít metody ke snížení počtu Židů v Polsku. Od května do srpna 1939 – v období nejintenzivnějších polsko-sionistických kontaktů – působil jako osobní tajemník Wytolda Drymmera, zodpovídajícího za polskou podporu Betaru a Irgunu.⁷⁶¹ Karski byl Drymmerovým tajemníkem právě v době, kdy Velká Británie zveřejnila záměr omezit imigraci Židů do Palestiny, Irgun zahájil protibritské aktivity a rozeběhly se námořní dodávky polských zbraní do Palestiny.

V srpnu 1939 byl Karski při mobilizaci povolán na polskou vojenskou základnu v Osvětimi. Společně se svou jednotkou přešel na východ a zde byl zařazen Rudou armádou. Popravě, která by ho jakožto polského důstojníka jinak čekala, unikl tím, že se vydával za příslušníka mužstva a při transportu pak vyskočil z vlaku. Dostal se zpátky do Varšavy a vyhledal svého bratra, velitele varšavské policie. Ten čelil stejnému dilematu jako všichni ostatní policejní důstojníci v období cizí okupace: zda kolaborovat a riskovat, že bude sloužit zájmem cizí moci, nebo kolaboraci odmítnout a riskovat chaos a bezzákonnost. Aby bratřovi s vyřešením dilematu pomohl, vydal se Karski v roli kurýra kontaktovat polskou exilovou vládu, jež v dané době sídlila ve Francii.

Po návratu do Polska se Karski se zájmem prosvíceným bolestí začal zajímat o osud Židů. Podle všeho velmi ostře vnímal souvislost mezi touhou národních demokratů po Polsku bez Židů, politikou předválečné polské vlády na podporu židovské emigrace a nacistickou eliminací Židů z polského života. Pro středky, jichž Němci užívali, sice byly polským politikům zcela cizí, avšak výsledek odpovídal vizi, která byla v Polsku po roce 1935 obecně rozšířená: vizi země bez devadesáti procent svých Židů. Imaginární sociální revoluce, o níž snila druhá polovina třicátých let, tedy fantazirování o tom, jak Poláci obsadí všechny ty židovské byty a domy, obchody a podniky, se počátkem čtyřicátých let začala měnit ve skutečnost. Německá nadvláda trestáním elit a zabíjením Židů rozvrátila sociální řád, jenž v Polsku do té doby panoval, a z valné části zklidňovala předválečné střední i vyšší vrstvy. V hlášení exilové vlády Karski napsal, že majetkové převody vytvořily mezi polským obyvatelstvem a německými vládci „úzké propojení“. Postoj Poláků k Židům označil za „obecně tvrdý a někdy nelibostný“.⁷⁶²

Většina varšavských Židů byla přesunuta do vyhlazovacího centra v Treblince a zde povražděna při takzvané velké akci z července, srpna a září 1942. V říjnu Karski pronikl do varšavského ghetta. Dovedl ho sem někdejší člen Bundu tunelem, který prokopali revizionističtí sionisté, tedy ta skupina, kterou podporovali Karského nadřízení na ministerstvu zahraničí. Na druhé straně se setkal i s příslušníky Betaru, které měl oficiálně na starosti před třemi lety jakožto Drymmerův tajemník, kdy skoro jistě zpracovával dokumentaci k clystanému přemístění Židů mimo Polsko. Nyní se příslušníci Betaru připravovali na boj s Němci (ačkoli někteří současně sloužili ve Varšavě nebo na jiných

místech v řadách židovské policie, téže organizace, která se právě podílela na uskutečnění transportů). Při výstupu z tunelu se Karski ocitl v budově, z níž měli revizionističtí sionisté několik měsíců nato v souladu s předchozí tradicí vyvést při bojích s Němci sionistickou i polskou vlajku. Karski se tu dozvěděl zcela přesně, co se stalo s varšavskými Židy. Jeho informátoři ho požádali, aby se u západních Spojenců zasadil o pomstu.⁷⁶³

V říjnu 1942 se Karski dostal do Londýna: pro polského kurýra v okupované Evropě uprostřed války to byl úctyhodný výkon. Kromě vlastních pozorování a zjištění s sebou měl též tři písemné zprávy o vyvražďování polských Židů. V Londýně hovořil s polskou reprezentací, s britskými intelektuály a vlivnými osobnostmi: Geraldem Berrym, Victorem Gollanczem, Ronaldem Hydem, Allenem Lanem, Kingsleym Martinem.⁷⁶⁴ V jednom bodě jeho poselství prostě jen opakovalo polskou předválečnou politiku: polským Židům by měl být umožněn odchod do Palestiny. Ve zřetelném kontrastu oproti meziválečnému období však tato prosba vyjadřovala touhu samotných Židů, nyní ohrožovaných německou politikou totálního vyvražďování. Z Londýna však bylo do varšavského gheta daleko: byl to jiný svět. Karskému bylo zcela jednoznačně sděleno, že jakékoli další přístěhovalectví do Palestiny nebude povoleno. Britská politika tak stejně jako polská politika zůstala od roku 1939 v jistém smyslu beze změny. Karski také hovořil s americkým velvyslancem a ten mu sdělil, že kvóty platné pro imigraci Židů do Spojených států se pravděpodobně nezvýší. Dokonce se naopak měly snížit: v období od července 1942 do června 1943 bylo do Spojených států vpuštěno jen 4705 Židů, tedy méně, než kolik varšavských Židů každodenně zahynulo během léta 1942 v Treblince.

Všechny Karského rozhovory i jeho vzpomínky z roku 1944 byly výjimečné tím, že rýsovaly jasnou hranici mezi německou politikou odstranění polských společenských elit a masového teroru a německou politikou naprostého vyhlazení Židů. Jeho snahy je nutné vnímat jako součást polské informační kampaně, jež předcházela varovné deklaraci Spojenců z prosince 1942. Sám měl za to, že selhal. Jeho zjištění a jeho neohrožené počínání však přispěly k následným událostem, jež mnoha Židům umožnily přežít.

Záchrana se obvykle odehrávala v odstínech šedi.

V prosinci 1942, kdy Spojenci vydali své varování, už byla většina pobaltských, sovětských a polských Židů na území pod německou okupaci povražděna. Hromadné střelení Židů v okupovaném Sovětském svazu probíhalo celé jaro a léto 1942, zplynování Židů z Generálního gouvernementu – takzvaná operace Reinhard – bylo na podzim 1942 hotové. Na svém postupu po vítězství u Stalingradu v únoru 1943 se Rudá armáda valila přes hromadné hroby a někdy je i objevila. Netrvalo dlouho a sovětsí vojáci obsadili i likvidační centra na východě okupovaného Polska. Ohnisko německého vražedného tažení se pod tlakem přesunulo na západ, do Osvětimi.

Koncentrační tábor Osvětim (Auschwitz) vznikl v roce 1942 v prostoru téže polské vojenské základny, na které se hlásil Karski jakožto polský důstojník po mobilizaci v září 1939. V létě 1940 začali z varšavských ulic mizet dospělí Poláci, často politicky aktivní jedinci, a končili v Osvětimi. Polský odbojář se dobrovolně přihlásil, že o tomto tajuplném místě zjistí pravdu. Během německé razie ve varšavské čtvrti považované za sídlo společenských a intelektuálních elit se Witold Pilecki nechal chytit a zatknout. Byl to původním povoláním staťkář, místní aktivista, důstojník v záloze s bojovou zkušeností z polsko-sovětské války a dřívější člen Polské vojenské organizace. Ačkoli měl rodinu a děti, nechal se dobrovolně poslat do Osvětimi. Byl zařazen do druhého varšavského transportu, čítajícího 1705 mužů; v táboře tito lidé obdrželi čísla v rozmezí 3821–4959 a 4961–5526.⁷⁶⁵ Vstup do tábora sám popsal jako chvíli, kdy „skoncoval se vším, co kdy bylo na zemi, a začal cosi mimo tento svět“.⁷⁶⁶ V Osvětimi zůstal skoro tři roky, snažil se v táboře zorganizovat odboj a pašoval zprávy ven. Podarilo se mu utéct v roce 1943 a dva roky nato podal o životě v Osvětimi dlouhou a podrobnou zprávu, kde popsal trestání a zabití Poláků v letech 1940–1941, věznění a pokusné plynování sovětských zajatců v letech 1941–1942 a nakonec proměnu lágru ve významné centrum likvidace Židů.⁷⁶⁷

Pilecki byl vlastenec a Osvětim považoval jen za další zkoušku polského charakteru, v níž někteří podlehnou a jiní obstojí. Šlo mu především o možnost polského odboje uvnitř tábora i mimo něj. Ihned po zdařilém útěku též sám k odbojářům nastoupil a roku 1944 v řadách Zemské armády bojoval při varšavském povstání. Přesto ale zcela jasně viděl a jednoznačně zaznamenal jedinečnost hrůz, jež s sebou nesla německá politika vůči Židům. V období, kdy započalo plynování Židů, byl Pilecki přidělen na práci, která mu dovolovala přecházet od ubytoven ke koželužně mimo tábor. Z tohoto úhlu pohledu o zavražděných Židech napsal: „Víc než tisíc zplynovaných denně z nových transportů. Jejich těla byla spálena v nových krematoriích.“ A o ostatcích: „Jak jsme pochodovali ke koželužně a z šedivé cesty se zdvihal prach, viděli jsme, jak v krásném výhledu slunce růžoví půvabné květiny v zahrádkách a stromy u cesty. Po cestě zpátky jsme viděli mladé dvojice na procházce, jak vdechují kouzlo jara, a ženy s kočárky, jak v poklidu vozí svoje děti. A pak vyvstala myšlenka, která nechtěla ven z hlavy, bušila zevnitř o lebku, na chvíli třeba zmizela, ale pak znovu zatvrzele hledala, kudy ven nebo jak zodpovědět otázku: „Jsme my všichni lidé? Ti, kdo se procházejí mezi květy, a ti, kdo se ubírají do plynových komor? Ti, kdo nás doprovázejí s puškami, a my, kdo jsme už celá léta věznění?“⁷⁶⁸

Karski a Pilecki zachovávali loajalitu především k polskému státu a k tradicím, jež si s polským státem – nyní zničeným a roztržštěným – spojovali. Vždy prohlášovali, že jejich skutky jsou dokonale nezajímavé, pouhá povinnost, nic, co by na jejich místech neudělal nebo alespoň neměl udělat kdokoli jiný.

Zmizení skutečných státních institucí na ně takřka nemělo vliv: povinnosti, jež vyvstávají z příslušnosti ke společenství, měli niterně vstřípené a zároveň stále znovu rozmýšleli, co pro ně tyto povinnosti znamenají – přičemž od sebe vždy žádali víc, než by zdánlivě mohlo stačit. Celé jejich chování je bez opory v polské státní samostatnosti nepochopitelné, ale zároveň jejich činy překročily veškeré meze toho, co od nich kdokoli mohl očekávat.

Władysław Bartoszewski, také mimořádně významný člen polského odboje, později opakovaně a trochu popuzeně opakoval, že jednohlavci, kteří konali ve prospěch Židů, se neptali polského národa předem, jestli to mají dovoleno. Mladý katolický aktivista Bartoszewski se shodou okolností nacházel 22. září 1940 ve stejném transportu do Osvětimi jako Pilecki a dalších 1703 Poláků. Zatímco Pilecki v Osvětimi zůstal a vykonával tu organizační a zpravodajskou činnost, Bartoszewski byl (jak se někdy stávalo) v dubnu 1941 propuštěn. Okamžitě se znovu zapojil do odbojových aktivit ve Varšavě. Vedle mnoha jiných vazeb se též stal aktivním členem Žegoty, což bylo krycí jméno Rady pro pomoc Židům, zastrešujícího uskupení s působištěm ve Varšavě a jiných městech, které usilovalo o záchranu Židů.

Na árijské straně – tedy mimo hranice ghetta – se ve Varšavě skrývalo asi 28 000 Židů, z nichž asi 11 600 přežilo.⁷⁶⁹ Z těchto osmdvaceti tisíc jich asi čtyři tisíce obdržely od členů Žegoty pomoc ve formě peněz, jídla, přístřeší nebo morální podpory.⁷⁷⁰ Většina financí pocházela od americko-židovské nevládní organizace Joint, do Polska je ale v pásech na bankovky doručili polští parašutisté, kteří seskakovali z britských letadel.⁷⁷¹ Žegota byla podřízena polské vládě a v tomto smyslu reprezentovala první oficiální státní snahu (a nebylo jich podniknuto mnoho) o přežití Židů. Po doručení peněz, což byl sám o sobě těžký úkol, vše záviselo na lidech ze Žegoty.

Ve varšavském vedení Žegoty mírně převládali členové Polské socialistické strany, což byla před válkou ve Varšavě největší politická strana.⁷⁷² Měla mnoho židovských členů i voličů a stavěla se proti politickému zřízení předválečného Polska a proti snahám o vystěhování Židů. Podstatná část záchranných snah nyní spočívala v tom, že jedni členové strany pomáhali jiným členům, se kterými se znali z předválečných let.⁷⁷³ Obecně platí, že vedoucí osobnosti Žegoty poznaly německý útisk na vlastní kůži. V čele stál Julian Grobelny, kterého Němci zatkl a poté strávil většinu války v nemocnici. Gestapo uvěznilo Irenu Sendlerowou, která spolu s dalšími ženami zachránila mnoho židovských dětí. Bartoszewski a Tadeusz Rek se ocitli v Osvětimi, Adolf Berman unikl z varšavského ghetta.

Stejně tak ale mnoho aktivních členů Žegoty pocházelo i z okruhu antisemitské pravice. Jejich nejvýraznějším mluvčím byla Zofia Kossaková, zakladatelka organizace, která Žegotě předcházela. Její zásluhy o záchranu Židů jsou nepopiratelné. Bála se o duše katolíků, kteří jsou schopni stát a nečinně přihlížet, zatímco před jejich očima dochází k hromadnému vraždění. Stejně

tak se bála, že Židé po válce svedou zabíjení na Poláky.⁷⁷⁴ Záchrana poskytovaná antisemity není tak paradoxní, jak se zdá. Skoro nikdo nezachraňoval Židy z pocitu povinnosti vůči Židům a jen několik málo lidí zachraňovalo Židy z pocitu povinnosti vůči svým bližním. Antisemitišti zachránci sice neměli rádi Židy a obvykle je chtěli dostat pryč z Polska, nicméně považovali je za lidi a jejich utrpení za skutečné.⁷⁷⁵ Někdy hleděli antisemitišti zachránci Židů především na to, že svým jednáním kladou odpor německé politice, a chrání tak polskou suverenitu, jindy prostě konali ze soucitu.

Nejefektivnějšími zachránci nutně byli lidé, kteří měli dobré kontakty na asimilované Židy, kteří zase měli kontakty na další Židy. Tito lidé nebyli antisemity. Dobrým příkladem je významný varšavský aktivista Żegoty Maurycy Herling-Grudziński, impozantní člověk s širokými dobrými konexemi, ve Varšavě mezi Poláky i Židy obecně znám jakožto vynikající předválečný právník. S využitím finanční polské exilové vlády dokázal pomoci víc než třem stovkám Židů v útěku na statek mimo Varšavu. Zpočátku zachraňoval příslušníky téže společenské vrstvy, tedy právníky a intelektuály. Následovali Židé, k nimž měl společensky větší odstup.

Podobně jako Pilecki, Karski a Bartoszewski, byl i Herling-Grudziński příslušníkem Zemské armády, ozbrojeného křídla polského odboje. V jejích řadách bojoval při varšavském povstání v roce 1944 a při bitvě byl zraněn. Podobně jako Pilecki (původem z východního Polska), Karski (zatečený Sověty v roce 1939) a Bartoszewski (jenž měl později skončit na několik let ve stalinském vězení) pocítil i Herling-Grudziński dopady sovětské moci. Jeho bratr Gustaw Herling-Grudziński byl přední kronikář gulagu. Zatímco Maurycy pomáhal ukrývat varšavské Židy, Gustaw kácel stromy v lágru na dalekém sovětském severu.⁷⁷⁶

Po válce se Maurycy stal úspěšným právníkem a Gustaw obdivovaným spisovatelem. Jeden ani druhý nijak zvlášť nezdůrazňovali fakt, který přitom pro jejich osud mohl být zásadní: byli to Židé.⁷⁷⁷

Veškerá záchrana v sobě zahrnovala sebezáchovu.

o hlavní soustředěný výkon židovského ozbrojeného odboje. Ve varšavském povstání z roku 1944 nejspíš bojovalo víc Židů než při povstání varšavského ghetta v roce 1943 (někteří bojovali v obou).⁷⁶⁰ Zemská armáda striktně vzato nepředstavovala partyzánskou armádu: její příslušníci měli uniformy a insignie, takže se lišili od civilistů, a podléhali exilové vládě v Londýně. Německo oficiálně zastávalo názor, že samostatný polský stát nikdy neexistoval, a německé síly ve varšavských bojích využily svou obvyklou taktiku proti partyzánům, totiž střelení civilistů – celkem šlo o nejméně 120 000 obětí. Porážka varšavského povstání s sebou přinesla materiální ničení celé Varšavy, budovy po budově, stejně jako bylo rok předtím zlikvidováno ghetto. Žid, který se ukryval ve Varšavě, měl až do té doby přibližně stejnou šanci na přežití jako Žid, který se ukryval v Amsterdamu.⁷⁶¹ Po smazání Varšavy z povrchu zemského se už ale varšavští Židé neměli kde skrývat.

Sovětský partyzánův představitel hlavní nepravdělnou bojovou moc, jež Němcům čelila ve východní Evropě. Od civilistů se neodlišovali, naopak se mezi nimi volně pohybovali a vědomě na jednotlivé vesnice přivolávali německou pomstu, s níž počítali jako s náborovou metodou. V týlu za frontou německého postupu, zvláště na severozápadní Ukrajině a v Bělorusku, museli sovětský partyzánův soutěžit s Němci o lojalitu vesnic, což v praxi znamenalo střet o jídlo. Pokud vesničané dali potraviny sovětským partyzánům, Němci ve vsi všechny povraždili včetně případných skrývajících se Židů, často hromadnou likvidací ve stodole. Pokud vesničané dali potraviny Němcům, kruté je za to potrestali sovětský partyzán. Považba partyzánské války byla pro Židy, kteří se snažili najít skrýš, fatální.⁷⁶²

Počínání bratrů Sznajderových, kteří se bez okolků hlásili tu k Polákům a tu zase k Sovětům, se vzpěčuje logice poválečné polemiky. Hlavní linie současného sporu totiž dnes nevede mezi stoupenci nacistů a obhájeji odboje, nýbrž mezi stoupenci dvou hlavních skupin, které na východní frontě vedly hnutí odporu proti Němcům, tedy polské Zemské armády a sovětských partyzánů. Obě uskupení bojovala proti Němcům, ale současně též obě usilovala o poválečnou kontrolu nad týmiž evropskými územími, historicky tvořícími hlavní vlast Židů. Německé východní impérium se překrývalo s teritoriem tradičního židovského osídlení, to se překrývalo s meziválečným samostatným Polskem a to se překrývalo s bezpečnostní zónou, kterou chtěl Stalin po válce vytýčit mezi Moskvou a Berlínem.

Židovská otázka se v pozdější polemice stala nástrojem argumentace ohledně toho, kdo má právo vládnout, přičemž polský nárok na národní nezávislost stál proti sovětskému nároku na revoluční hegemonii. Zastánci polského odboje tvrdí, že sovětský partyzán nemohl nikoho osvobodit, jelikož to byly ozbrojené síly přinášejí totalitní útlak. Zastánci Moskvy tvrdí, že Zemská armáda byla fašistická, jelikož se nepřiradila mezi spojence Sovětského svazu.

V lednu 1945 vyskočil Anszel Sznajder s bratrem z vlaku, který je odvázel z vyklízené Osvětimi. Oba uměli polsky i rusky a vynutili si u místního obyvatelstva poslušnost nenápadnými náznaky, že bojují v řadách polské Zemské armády nebo se sovětskými partyzány. Jednu či druhou historiku používali podle toho, jaký v nich lidé, na něž narazili, bučili dojem. Podstatné bylo, aby posluchač uvěřil, že mají spolubojovníky, kteří je ochrání nebo pomstí: „za námi stojí síla“. Bylo nutné, aby nepůsobili jako dva Židé bez kontaktů, které lze beztrestně zabít, ale jako obávaní muži, kteří patří k čemusi rozsáhlejšímu – k vojsku nebo ke státu.⁷⁷⁶

Bratři Sznajderové jsou příkladem Židů, kteří se pohružkou násilí dokázali kryt. Někdy Židé přežili díky tomu, že se reálně nebo zdánlivě přidali k odporu proti Němcům. Zpravidla ale otevřený odpor proti německé moci znamenal pro Židy, kteří se snažili zachránit před německým zabíjením, větší ohrožení.⁷⁷⁹ Když francouzští komunisté zahájili odbojové aktivity, byli prvními oběťmi německých represálií polští Židé v Paříži. V Srbsku využili Němci partyzánského odporu jako záminky k vyhlazení srbských Židů. V Nizozemsku bylo mnoho zachráněných a mnoho odbojářů, zájmy obou skupin se ale mnohdy ocitly v konfliktu: když německá policie pátrala po nizozemských odbojářích, většinou přitom našla nizozemské Židy. Slovenské národní povstání vedlo k německé intervenci a k vraždám tisíců Židů, kteří by jinak pravděpodobně přežili.

Tato krvavá ironie byla patrná i v Polsku a na západě Sovětského svazu, kde se skrývalo podstatně víc Židů, Němci tu vládli krutěji a odbojová činnost byla obecně rozšířená. Nejvýznamnějším městským povstáním proti německé nadvládě bylo varšavské povstání ze srpna 1944. Organizací a bojovníky síce zajistila hlavní polská Zemská armáda, nicméně i tak se nejspíš jednalo

K židovské otázce se přitom de facto obě organizace stavěly dosti podobně: shoda ve formě kvazistátních organizací totiž měla větší váhu než odlišnost ideologií.

Není pochyb o tom, že někteří významní bojovníci a důstojníci Zemské armády zápasili jak s německou okupační vládou, tak s německou politikou vyvražďování polských Židů. V Zemské armádě sloužili Maurycy Herling-Grudziński, Władysław Bartoszewski, Jan Karski i Witold Pilecki. Poměrně často se stávalo, že lidé, kteří zajišťovali úkryt vojákům Zemské armády, poskytl příštější i Židům. Meziválečný guvernér Volyně Henryk Józewski, který ve funkci podporoval jak projekt Prometheus na sovětské Ukrajině, tak revizionistický sionismus, strávil válku v polském odboji a jeden z hlavních úkrytů přitom měl ve vesnici Podkowa na západ od Varšavy u rodiny Niemyńskich, jejichž hlavním cílem byla záchrana Židů.⁷⁸³ Jadwiga Długoborská z Ostrówa Mazowieckiego na severovýchod od Varšavy u sebe až do zatčení a popravy gestapem skrývala důstojníky Zemské armády i Židy.⁷⁸⁴ Jerzy Koźmiński, podobně jako Karski a Pilecki bojovník Zemské armády odeslaný do Osvětimi, se rozhodl nepsat příbuzným, i když mu to bylo nabídnuto, jelikož nechtěl prozrazením své domácnosti ohrozit Židy, kteří se u něj v domě skrývali.⁷⁸⁵ Vojákem Zemské armády, který skrýval Židy, byl i Michał Gieruła. Byl udán a někteří ukrývaní Židé na místě zemřeli. Němci ho i s jeho manželkou mučili, ale ani jeden neprozradil, kde se skrývají zbývající Židé. Byli popraveni oběšením. Jak později řekl jeden z přeživších Židů, „obětovali své životy místo našich“.⁷⁸⁶

Zemská armáda také podnikala akce na záchranu židovských životů a podporovala židovské snahy. Asi nejvýznamnějším způsobem, jak Zemská armáda a další polské organizace pomohly jednotlivým Židům, bylo zajišťování falešných německých dokumentů. Ve svých proslulých „papírnách“ dokázaly vyprodukovat německé kenkarty (*Kemerkarten*), „arijské papíry“ (jak jim v dané době říkali Židé), jež svým nositelům zajišťovaly polskou identitu. Za dodání listin Poláci většinou přijali peněžní nebo zbožní odměnu, ale ne vždy.⁷⁸⁷ Zemská armáda měla židovskou sekci pod vedením Henryka Wolińského, která od začátku roku 1942 dodávala informace zahraničním médiím.⁷⁸⁸ *Buletyn Informacyjny*, oficiální tiskový orgán Zemské armády, podával zprávy o holokaustu ve všech fázích jeho průběhu.⁷⁸⁹ Parašutisté seskakující z britských letadel na Varšavu s pásky naditými bankovkami na pomoc Žegotě při záchraně Židů byli vojáci Zemské armády.

Tisíce Židů skutečně nastoupily do Zemské armády nebo se k ní hlásily, aby tak sami objasnili svou pozici v odboji. Obvykle tato strategie mohla fungovat jen u oné menšiny Židů, kteří se mohli úspěšně vydávat za Poláky; ostatní se skoro vždy stali terčem udání. Varšavské oblastní velení Zemské armády do dávalo Židům do ghetta zbraně, s jejichž pomocí si židovští bojovníci získali autoritu, a další dodávky zbraní pak byly využity při povstání ghetta v dubnu 1943.⁷⁹⁰ V několika případech bylo menším jednotkám Židů umožněno připojit

se k Zemské armádě. Židé, kteří v srpnu 1944 bojovali ve varšavském povstání, se tím hlavně především přidávali k boji za vlastní svobodu, nikoli k Zemské armádě jako takové (i když někteří učinili i to). Jeden z účastníků popsal jejich smýšlení následovně: „Z židovské perspektivy byla pasivita vyloučena. Poláci pozdvihli zbraně proti nepříteli na život a na smrt. Naši povinnosti jakožto obětí a spoluobčanů bylo jít jim na pomoc.“⁴⁷⁸¹

Hned v úvodu varšavského povstání, 5. srpna 1944, osvobodil jeden kontingent Zemské armády koncentrační tábor Varšava, významné likvidační centrum Židů i Poláků. Většinu vězňů tu tvořili Židé ze zahraničí, Řekové, kteří sem byli přepraveni z Osvětimi, jelikož se jevíli schopnými těžké práce. Tato útočná akce Zemské armády byla zcela symbolická, bez strategického významu, a uskutečnil ji proto výhradně dobrovolníci. Jedním z nich byl Staszek Aronson, Žid, který vyskočil z vlaku při transportu z varšavského ghetta do Treblinky, pak se vrátil do Varšavy a přihlásil se k Zemské armádě. Mnoho Židů osvobozených z lágru se následně zapojilo do povstání. Některé ale ještě v táborových uniformách postříleli příslušníci menší polské odbojové skupiny, takzvaných Národních ozbrojených sil (*Narodowe Siły Zbrojne*, NSZ).⁷⁹²

Zemská armáda navazovala na předválečnou polskou armádu a z právního hlediska podléhala polské exilové vládě. V tomto smyslu byla přístupná všem občanům Polska. Avšak oproti předválečné polské armádě, integrované nejenom v principu, ale i de facto, byla Zemská armáda chápána jako organizace etnických Poláků. Propuknutí války a záměrné vyhlazování polské národní identity dohnalo mnoho Poláků k etnickému vnímání ozbrojeného boje. Mýtus židobolševismu zajišťoval mravní krytí pro nepochybně proběhnuvší incidenty loupení a zabíjení Židů jednotkami Zemské armády. V roce 1943, kdy se všichni přeživající polští Židé ukrývali, dostala Zemská armáda pokyn považovat ozbrojené Židy za bandity. S tímto odůvodněním byli polapení jednotlivci někdy popraveni, ale v jiných případech nikoli.⁷⁹³ Zároveň Zemská armáda odsuzovala k smrti i Poláky, kteří vydírali Židy, a několik těchto rozsudků i uskutečnila. Pravicové Národní ozbrojené síly – jež přeživiší Židé z pochopitelných důvodů často zaměňují se Zemskou armádou – braly jednoduše jako dané, že Židé patří k nepřítelům národa. Národní ozbrojené síly sice byly oproti Zemské armádě mnohem menší, pravděpodobně ale pozabíjely více Židů.

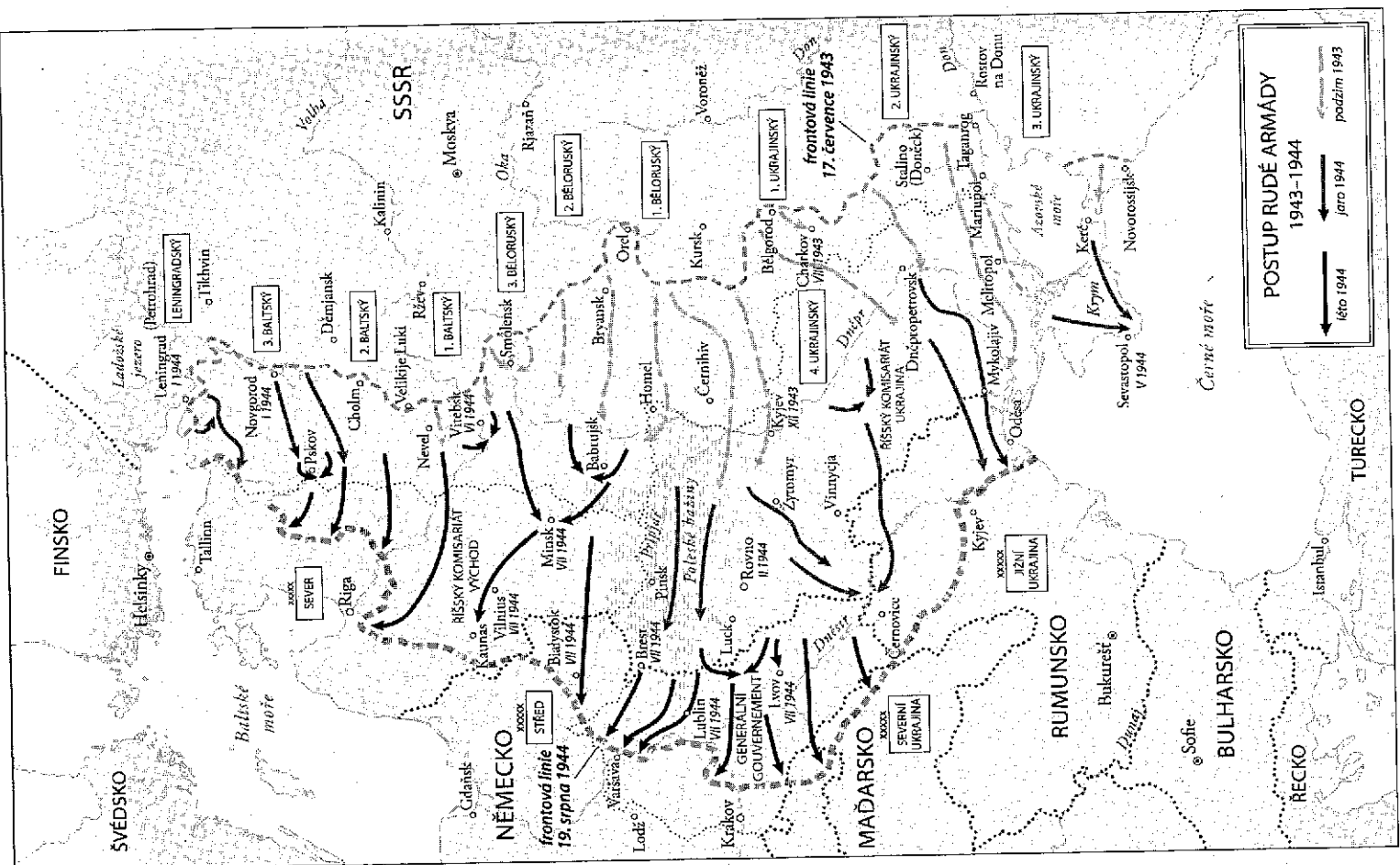
Mýtus židobolševismu mohl mít smrtící důsledky i pro Poláky, kteří se snažili pomáhat Židům. V červnu 1944 byli svými spoluobčovníky zavražděni Ludwik Władysław Jerzy Makowiecki, členové velení Zemské armády, kteří zodpovídali za pomoc Židům a na něž podle všeho přišlo udání, že pracují ve prospěch Sovětského svazu. Vraždu zorganizoval Witold Bienkowski, antisemita, který přitom sám zachraňoval Židy.⁷⁹⁴ Podobné případy svědčí o politické situaci okupovaného Polska na sklonku války, kdy vlastenecký odpor proti německé okupaci ustupoval na vedlejší kolej a do popředí se dostávaly obavy z návratu komunismu. Táž Rudá armáda, která nyní postupovala jakožto osvoboditelka

zpod německé nadvlády, nedlouho předtím okupovala polské území ve spojení s Německem. Vojáci polské Zemské armády měli nepochybně pravdu v tom, že se v Polsku najdou kolaboranti se sovětskou mocí, a právem se také obávali, že by SSSR mohl po válce získat nadvládu nad Polskem. Vražedný omyl tkýval ve ztotožnění komunistů s Židy a Židů (či jejich zastánců) s komunisty.

Komunismus byl sice v předválečném Polsku ilegální a meziválečnou komunistickou stranu tvořila jen hrstka členů, nicméně je pravda, že určité skupině polských občanů poskytoval přesvědčivou alternativu vůči národní identitě. Komunisté z přesvědčení (oproti aparátčickým komunistického režimu) často po německé invazi skutečně pomáhali Židům. Lidé navylklí snášet útlak za své přesvědčení byli k bližním, jež za války postihly perzekuce, zpravidla velkorysejší.

Ve vesnicích, kde se před válkou těšilo oblíbené komunistické učení či komunistická strana, docházelo v roce 1941 s podstatně menší pravděpodobností k protizhidovalským pogromům. Členství v předválečné komunistické straně vždy obnášelo důvěrný kontakt mezi Židy a Nežidy a vždy vyžadovalo zkušenost existence v ilegalitě. Nežidům také komunismus přimášel světový pohled, jenž konuroval diskurzu každodenního antisemitismu národních demokratů a celé polské pravice ve třicátých letech. Zdravotní sestra s polským občanstvím, která před válkou pracovala v nemocnici v Białystoku, se sprátelila s židovskými lékaři. Podobně jako mnoho dalších Bělorusů, kteří ve třicátých letech sídlili v Polsku, sympatizovala s komunismem a hrusil se jí – jak následně vzpomínala – „všudypřítomný antisemitismus“.⁷⁹⁵

Komunistická ideologie se sice k Židům stavěla vstřícněji než většina forem patriotismu a nacionalismu, nicméně reálné podmínky, za nichž během války probíhal nástup k sovětským partyzánům, byly pro Židy tíživé. Na místech, kam v letech 1939–1940 dosahovala sovětská moc, uskutečnili Němci v letech 1941–1942 holocaust technikou střelby, a kdykoli to bylo možné, přenesli skutečného úkolu na občany SSSR. V okupovaném Sovětském svazu byl proto podíl místních mladých mužů, kteří se osobně zapojili do zabíjení Židů, neskonale vyšší než v okupovaném Polsku dále na západ. Pro sovětské partyzány však příslušníci pomocných policejních sil představovali významný zdroj, který se snažili v maximální možné míře dostat na svou stranu.⁷⁹⁶ Sovětská partyzánská tak za německou frontou bojovali uprostřed polí s hromadnými hroby a přijímali do svých řad samotné vrahů,⁷⁹⁷ někdy za příslib amnestie.⁷⁹⁸ Anton Bryn-ski, sovětský velitel partyzánů, který si vůči Židům počínal natolik přátelsky, až se o něm šířila zvěst, že je sám Žid, bral rekruty z německého policejního aparátu.⁷⁹⁹ Koncem roku 1942 dospěla situace tak daleko, že ukrajinskí nacionalisté vyjadřovali zásadní obavy z odchodu mladých Ukrajinců, které považovali za své budoucí kádry, na stranu Sovětů.⁸⁰⁰ Dramaťickou ukázkou tohoto trendu je případ, kdy ukrajinský policista zachránil před smrtí svou židovskou

milou tím, že těsně před uskutečněním popravý přeběhl k nepříteli a přidal se i s ní k sovětským partyzánům.⁸⁰¹

Židé obeznámení s místním terénem zcela vědomě verbovali vrahy Židů do služeb sovětských partyzánů. Izrael Pińczuk byl židovský mladík z vesničky jménem Gliny u volyňského Rokitna. Když se rozeběhlo zabíjení, nechtěl se odloučit od své matky. Stejně jako mnoho židovských otců, bratrů a synů myslél v situaci hromadného zabíjení především na svou rodinu. Matka mu ale řekla, ať se zachrání, aby za ni mohl odříkat kadiš. Zprvu neuposlechl a ubíral se se zbytkem komunity na smrt. Pak ale v tranzitním táboře v Sarném došlo k separaci mužů od žen a on už svou matku nespátřil. Pod dojmem dřívějších rabínských kázání, která zvěstovala návrat mesiáše a vyhlášovala nutnost přijmout smrt důstojně, se Pińczuk dal na útěk a dostal se k místním rolníkům, které znal a důvěřoval jim. Následně se připojil k sovětským partyzánům a dal jim do služeb své důkladné znalosti místního prostředí. „Zverboval jsem z místních lidí celý sbor,“ prohlásil pak. „Ukrajince, kteří předtím nastoupili k Němcům a teď přešli na naši stranu. Jsou to sice složky, které dřív sloužily Němcům, a dokonce i okrádaly a zabíjely Židy, ale je mnohem lepší mít je za spolupracovníky než za nepřátele, kteří podporují Němce a slouží jim.“⁸⁰²

Ne každý místní Žid, jenž se zasazoval o návrat sovětského režimu, se k otázce postavil takto otevřeně,⁸⁰³ nieméně zkušenost, jež tu je zachycena, byla všeobecná. Popsané převlékání kabátů bylo nezbytné k tomu, aby sbory sovětských partyzánů vůbec existovaly, a často se jednalo o dvojnásobné i trojnásobné kolaboranty. Výsledkem byla pozoruhodná směs Židů, kteří se chtěli zachránit před Němci, i vrahů Židů, kteří se chtěli zachránit před pomstou Sovětů za kolaboraci s Němci. Někteří sovětsí velitelé z předválečného teritoria SSSR byli antisemity a v aktivitách partyzánů nalezli příležitost, jak se vyjadřovat a jednat ve shodě s názory, jež byly v Sovětském svazu protizákonné. Při nástupu k sovětským partyzánům se Židé museli v různé míře pokřvat s lidmi přesně toho typu, před jakými se současně snažili uniknout. Židé, kteří se k sovětským partyzánům snažili připojit beze zbraně, byli mnohdy zavražděni. Pokud se snažili připojit se zbraní, mnohdy byli napřed odzbrojeni a pak zabiti.⁸⁰⁴

Přesto platí, že pro většinu Židů byli sovětsí partyzáni relativně nejbližší obětobou spřátelené armády a nejlepší šanci, jak se aktivním bojem zachránit.⁸⁰⁵ Mezi veliteli sovětských partyzánů, kteří se k Židům stavěli vstřícně a zachraňovali jim život, byli lidé z obou stran sovětsko-polské hranice a náležející k mnoha různým národnostem. Snad nejvěřilejším vzpomínkám se těšil muž přezdívaný „Max“, podřízený Antona Brynského činný ve Volyni na severozápadní Ukrajině. Povídal se o něm mnohé, byl to však Polák občanským jménem Józef Sobiesiak. Jako jeden z mála partyzánských velitelů – možná jediný – vyhledával kontakty přímo v ghettech ve snaze Židům pomoci.⁸⁰⁶ Jednou nařídil trestnou výpravu proti dvěma Ukrajincům, kteří znásilnili a poté

udali dvě skrývající se židovské dívky. Pachatelé byli zastřeleni, jejich domy vypáleny a jejich sousedé varování před podobným počínáním. Partyzán, který trestnou výpravu vedl, byl také Ukrajinec.⁸⁰⁷

Mnozí Židé, kteří nastoupili k sovětským partyzánům a podali výrazné bojové výkony, pocházeli z Volyně. Podobně jako na severu sousedící Bělorusko měla i Volyně terén, který dobře vyhovoval partyzánské válce. Když Němci na podzim 1942 zahájili kompletní likvidaci volyňských ghet, věděli přitom, že sovětsí partyzáni jsou nedaleko.⁸⁰⁸ V porovnání s Běloruskem byli obyvatelé Volyně – Ukrajinci, Poláci, Židé – silně politicky angažovaní, ať už na straně komunismu nebo nacionalismu. V oblasti působil utvářený partyzánský velitel, Polák Max. Z židovských hlasů válečné Volyně zaznává poměrně zřetelná židovská iniciativa.⁸⁰⁹ Mnoho Židů, kteří se ve Volyni připojili k sovětským partyzánům, už před příchodem Sovětů uprchlo na biata. Někdy utvořili rodinné táboře, poskytující přístřeší a obživu ženám a dětem.⁸¹⁰ Židé z Volyně dokázali své pohnutky zformulovat jasně: „Skvostné vědomí činu, zápasu o vítězství.“⁸¹¹ A jiný svědek: „Jsem rád, že jsem se mohl pomstít. S každým zabitým Němcem mi bylo líp.“⁸¹²

Když polská armáda ve druhé polovině třicátých let poskytovala mladým Židům výcvik v zacházení se zbraní, prováděla to ve volyňském vojvodství, kde se v dané době těšily hnutí Betar a revizionistický sionismus široké oblibě. Židovští bojovníci na volyňských blatech – stejně jako většina ostatních Židů z této části Evropy – žili nejenom vprostřed německých plánů na jejich vyhubení, ale i vprostřed navzájem si konkurujících idejí o příslibu budoucnosti: zda leží v Izraeli, v Polsku, či v Sovětském svazu. Všichni tyto Židé poznali vliv všech tří uvedených vizí a životních zkušeností. Max ve vzpomínkách uvádí jména tří rodinných táborů, které Židé v oblasti založili: jeden se jmenoval „Birobidžan“ podle sovětské autonomní židovské zóny, druhý „Nalewki“ podle největší varšavské židovské čtvrti a třetí „Palestina“ podle středomořské země, v níž svůj příslib spatřovali členové Betaru.

V letech 1943–1944 bojovali Židé na straně Sovětů proti Němcům na blatech tvořících odlehle polské pohraničí. Jiní Židé, mnohdy jejich sousedé, byli deportováni do gulagu a pak se v řadách nově sešikované polské armády dostali přes Indii a Írán do Palestiny, kde pak bojovali s Brity v pouštích budoucího Státu Izrael.

Na teritoria, kde žili a umírali Židé, vznášel nárok jak Sovětský svaz, tak Polsko, a Sovětí byli odhodláni přemoci nejenom Němce, ale i veškeré síly usilující o polskou nezávislost. Všechny organizované snahy o záchranu Židů se nutně politizovaly, jelikož z hlediska Sovětů byla každá organizace, ať už zaměřená jakkoli, buď prosovětská, nebo protisovětská. Podle stalinistického pojetí světa neexistuje žádná společenost jako taková a neexistuje žádný prostor pro samostatné jednání. Cokoli se stane, je to nutné chápat nikoli jako součást složitě

reality, ale jako odraz základního konfliktu mezi proletariátem a jeho globálními kapitalistickými nepřáteli – čímž se v praxi mnil konflikt mezi sovětským vedením na jedné straně a jeho reálnými či domnělými nepřáteli na straně druhé. Lidé, kteří ve velkém zachraňovali Židy, byli bez ohledu na svá osobní mínění zařazeni do jedné či druhé skupiny. A pokud měli předchozí zkušenost se sovětskou mocí, velmi dobře to chápali.

Chápal to i Tuvia Bielski, syn mlynáře a řemeslník z širokého pásu lesů a blat, který před válkou patřil k severovýchodu Polska a dnes tvoří západní Bělorusko. Bielski měl polské občanství a v letech 1927–1929 výkonal v polské armádě základní vojenskou službu. Sovětskou vládu zažil nejprve po německo-sovětské invazi v roce 1939, kdy bylo východní Polsko připojeno k Sovětskému svazu. Přestěhoval se do města Lida a pracoval pro sovětský obchodní aparát. Po německém útoku na SSSR v červnu 1941 se snažil chránit Židy před vyvražďováním. Počátkem roku 1942 založil spolu s bratry v lese Naliboků rodinný tábor. Jednalo se – jako u ostatních rodinných táborů – o rodinnou iniciativu, nicméně vedení tábora muselo stejně jako všude jinde uzavřít dohodu se sovětskými partyzány. Bielski úspěšně přesvědčil místní sovětské partyzány, že je jejich člověk, a ve druhé polovině roku 1942 byl společně s dalšími muži, kteří rodinný tábor chránili, formálně vřazen pod sovětské velení. Zaplatil za to tím, že se se svým oddílem podílel na sovětských operacích proti polské Zemské armádě.⁸¹³

Sovětský svaz vpadl v roce 1939 do východního Polska jakožto německý spojenc a znovu toto území zabral v roce 1944 jakožto nepřítel Německa. Stalin před britskými a americkými spojenci deklaroval, že teritoria získaná díky spojeneckému paktu s Německem bude Sovětský svaz vnímat jako odedávna sovětská. Vojska, která nyní do těchto míst přicházela podruhé, byla vyzbrojena mimo jiné i nucenou zrádou paměti. Předchozí sovětská invaze do Polska a s tím spojené zničení polského státu v roce 1939 měly být zapomenuty. Příchod sovětských vojsk na předválečné polské území měl v roce 1944 představit osvobození od fašismu: nic víc, nic méně.

Tento mocný mýtus nepřipouštěl žádné námítky. Reálná zodpovědnost Sovětů za to, že pozvali nacisty do východní Evropy, měla být vymazána ze sovětské historie a naopak rozdělena mezi momentální nepřátele, lidi považované za potenciální oponenty sovětské moci. Jelikož obyvatelstvo východního Polska, nyní v sovětském područí, tvořili někteří polští občané před rokem 1939, kteří tedy zažili sovětskou okupaci z let 1939–1941, byli všichni do jisté míry podezřelí, protože jejich životní zkušenost protirečila oficiální linii. Bielski byl před válkou aktivní sionista a svůj rodinný tábor nazval Jeruzalém. Spojitost se sionismem však byla riskantní a svým sovětským soudruhům se o ní jistě nezmínil. Bojovat na straně Sovětů proti Němcům – to ještě k zajištění spolehlivosti nestačilo. Potřebným důkazem jeho loajality nejspíš byl až fakt, že byl Bielski ochotný uplatnit své síly při zásazích proti polským jednotkám, ať

už si o tom osobně nmyslel cokoli. S místním velitelem Zemské armády přitom dřív hrával šachy.⁸¹⁴ Jeho konání bylo nepochybně diktováno správným odhadem sovětských očekávání.⁸¹⁵

Přestože se polská armáda na rozdíl od Rudé armády nikdy neúčastnila žádných bojů v roli německého spojence, dokázali Sověti bez obtíží považovat Poláky za fašisty. Ve stalinistické hantýrce slovo „fašista“ neoznačovalo nacistu nebo pomahače nacistů, ale kohokoli, kdo podle mínění stalinistického režimu nejednal v zájmu Sovětského svazu. Rudá armáda si zpravidla počínala tak, že nejprve Poláky nechala bojovat s Němci, pak je odzbrojila a dala jim vybrat, zda se chtějí podrobit sovětskému velení, nebo jít do gulagu. Někdy byli polští vojáci a zvláště polští důstojníci jednoduše zavražděni. Když Rudá armáda dorazila v květnu 1945 do Benčina a porazila Němce, vrátila se do lesů severovýchodního Polska a uskutečnila tu samostatnou operaci proti pozůstatkům Zemské armády. Po pročištění Augustovského pralesa v červnu 1945 bylo popraveno asi 592 polských vojáků.⁸¹⁶ Na konci války bylo odesláno do gulagu asi čtyřicet tisíc Poláků, z toho sedmnáct tisíc jakožto trest za službu v Zemské armádě⁸¹⁷ – což bylo v celé Evropě největší hnutí odporu, které s nacisty bojovalo od začátku až do konce války.

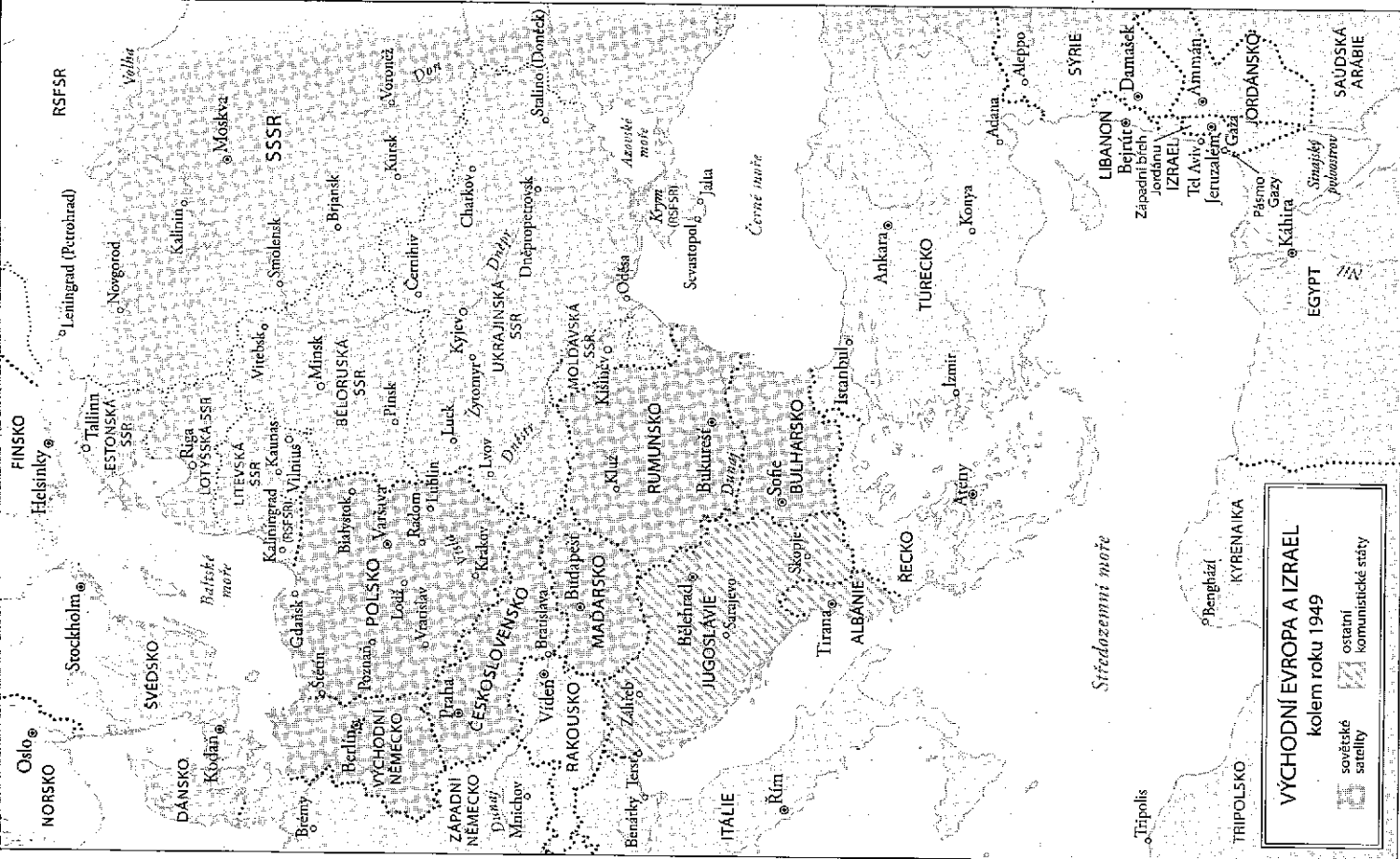
V rozmezí let 1945–1949, kdy se v Polsku prodrali k uchopení totální moci komunisté podporovaní Moskvou, zformulovala sovětská propaganda poválečnou oficiální linii, házející do jednoho pytle zastánce polské státnosti, židovské státnosti, Američany, nacisty a fašisty. Spojené státy si v Evropě uchovávaly politický vliv díky pomoci poskytované v rámci Marshallova plánu, Izrael získal nezávislost v roce 1948, ale oproti Stalinovým nadějím se nestal klíčovým státem SSSR, a v roce 1949 vznikl Severoatlantický pakt (NATO) jakožto vojenská aliance na západ od Stalinova impéria. Podle sovětské propagandy šířené v době počínající studené války se po světě stále probíhá tytéž síly, které v roce 1945 porazila Rudá armáda, a lační v kteroukoli chvíli zaútočit na vlast socialismu.⁸¹⁸ Reálná fakta – tedy kdo bojoval s kým a kdo s kým naopak kolaboroval – zde nebyla podstatná. Historii nebylo nutné odhalovat a chápat, nýbrž vtěsnat ji do podoby vhodné pro budoucí vývoj sovětského politického uspořádání. To sice do jisté míry činí všechny vlády, ale sovětské ambice byly výjimečné tím, že byly totální.

Polští vojáci, kteří strávili celou válku bojem proti Němcům, teď byli označeni za fašisty, a někdy dokonce popraveni současně s německými zajatci.⁸¹⁹ Naopak Poláci, kteří za války mučili a vraždili Židy, vstoupili do polské komunistické strany, obnovené se sovětskou podporou, a stali se pilíři nového komunistického režimu, zaštitovaného SSSR.⁸²⁰ Taková dvojí kolaborace byla politicky snadno objasnitelná: vykonavatelé německé politiky si museli uprostřed nových pořádků zajistit ochranu. A byla také politicky nutná. Stejně jako se odpůrci jedné podoby tyranie zpravidla postaví i proti druhé, dohodnou se kolaboranti s jednou formou tyranie a podle všeho i s tou další. Několikanásobná

kolaborace byla nezbytností v zemi nejprve rozdělené mezi Němce a Sověty, pak v celém rozsahu okupované Němci a pak v celém rozsahu zabrané Sověty. Každý marxista by dokázal vysvětlit, proč sovětská moc v poválečném Polsku nemohla být prožidovská. Poláci – stejně jako všichni ostatní za německé okupace – si přisvojili židovský majetek. Jelikož Židé byli v Polsku nesmírně početní a jejich podíl na majetku ve městech byl vysoký, došlo tímto způsobem k dramatické celospolečenské transformaci. Nešlo o to, že by před válkou byli všichni Poláci chudší než Židé – a nejde ani o to, že by se Polákům za okupace nějak zvláště dařilo. Ničení měst i venkova tu dosáhlo míry, která je pro západní Evropu zcela nepředstavitelná. Budoucnost ale předznamenávala německá politika relativního zbládnění: každému vzít něco, ale Židům vzít všechno a pak je připravit i o život. Tím vznikla prázdná místa – volné byty, příležitosti k obchodnímu a profesnímu uplatnění –, která Poláci zaplnili s odhodláním tím větším, že jejich válečné ztráty byly ohromné a budoucnost, jež se rýsovala, byla nejistá.⁸²¹

Sověti napochodovali do země zdevastované válkou a čelili tu populaci, jež se k nim obecně vzato stavěla nepřátelsky. Společenskou revoluci, kterou v Polsku uskutečnili nacisté, sovětská moc nezpochoybnila, ale naopak ji posvětila. Němci de facto – i když nezáměrně – uskutečnili první fázi sovětské standardní dvoudílné revoluce, totiž převod majetku ze skupiny, o níž se soudí, že je bez budoucnosti, na skupinu, která se tak stane závislou na držitelích moci. To pak je přípravou na naprostou kolektivizaci, již se revoluce zavrtší. Sovětská, a tedy i polská komunistická propaganda popírala utrpení Židů a líčila jejich vyvraždění jako pouhou součást celkového utrpení mýrumilovného sovětského a polského občanstva.⁸²² Pokud nedošlo k žádnému holokaustu a pokud německá politika neměla žádný zvláštní etnický terč, pak také nemohlo docházet k převodu majetku podle etnického klíče. Majetek se tak stal styčným bodem mezi sovětským aparátem a místní populací, stejně jako předtím mezi německým aparátem a místními obyvateli. Němci Polákům dovolili krást a Sověti jim dovolili si nakradené nechat. Důsledky holokaustu se staly součástí legitimizace sovětské vlády.

Ovládnutí Polska režimem sovětského stříhu vyžadovalo – jako ve všech podobných případech – monopol na etnost a kontrolu nad minulostí. Dějiny měly jen dvě strany, a tak odpor proti Sovětům nutně znamenal podporu Němcům. Každá skutečná opozice vůči Němcům musela být za války nutně organizována na Sověty. Ostatní formy neměly právo na existenci. Pokud přesto existovaly, bylo nutné je rozdrtit a vyhlásit za objektivně pronacistické a „fašistické“. Povstání ve varšavském ghettu v roce 1943 bylo zpětně vyhlášeno za komunistické (tedy za nežidovské), a tedy přijatelné; naproti tomu varšavské povstání v roce 1944 bylo onálepkováno jako fašistické a odsouzeno k zapomnění. Zemská armáda byla postavena po bok nacistů, přestože členové a členky polského hnutí odporu procházeli mučením ve věznicích gestapa v téže době, kdy Sovětský svaz byl spojencem nacistického Německa.

Poláci, kteří zachránili Židy, byli v nových komunistických pořádkách někdy na obtíž: upoutávali totiž pozornost na společenskou základnu sovětské moci (tedy na ono ohromné množství Poláků, kteří Židy naopak okradli) a také na vnitřní vyprázdňenost sovětské charakterizace války (v níž se měli fašisté střetnout se SSSR a jeho mírumilovnými občany). Polští jednotlivci, kteří se postavili Němcům i Sovětům a upozorňovali na hrůznou svěbytnost židovského údelu, proto byli skvrnou na dějinách. Witold Pilecki, který se nechal dobrovolně převézt do Osvětimi a následně bojoval ve varšavském povstání, byl polským komunistickým režimem zasířelen za špionáž. Władysław Bartoszewski, nacisty odsouzený do Osvětimi a jakožto člen Żegoty kompetentní zachránce Židů, byl za službu v Zemské armádě komunisty odsouzen do vězení. Jan Karski, který dobrovolně vešel do varšavského ghettia a pokusil se západní reprezentaci vysvětlit povahu konečného řešení, po válce emigroval, a polské komunistické úřady na něj proto nemohly; sovětská propaganda ho ale očerňovala jakožto antisemitu. Polský diplomat Witold Hulanicki, který v Palestině podporoval židovské revolucionáře, byl – nejspíše na sovětský pokyn⁸²³ – zastřelen. Švédského aktivistického diplomata Raoula Wallenberga, nejefektivnějšího zachránce Židů ve východní Evropě, zatkla sovětská kontrarozvědka a držela ho v neblaze proslulých věznicích Lutjanka a Lefortovo. Zemřel v sovětském zajetí a přesné okolnosti smrti nejsou známy dodnes.⁸²⁴

Wallenbergův případ ukazuje, že potřeba totálního rozdělení na strany dobra a zla se neomezovala jen na polskou a židovskou otázku. S návratem Sovětů do Evropy se utvořily „sprátené“, tedy komunistické režimy nejenom v Polsku, ale i v Maďarsku, Československu, Bulharsku a Rumunsku. V žádné této zemi se nijak neřešilo okradání Židů, holokaust se tu nestal samoštatným historickým tématem. Lidé, kteří pro záchranu Židů riskovali život, zde nikdy nebyli považováni za hrdiny. Pomoc Židům byla lícena tak, že dotyční za záchranu dostali víc peněz, než kolik by si jich vymohli zabitím. Východoevropská zachránce Židů o svých činech zpravidla mlčeli a snažili se je skrývat, aby nevzbudili zájem sousedů, kteří by se začali pídit po židovských cennostech. Mocný a trvalý mýtus o tom, jak jsou domy zachránce plné židovského zlata a šperků, v sobě odráží smýšlení těch, kdo Židy okradali a zabíjeli, nikoli těch, kdo jim pomáhali přežít. Jelikož ale za stalinismu nebyla žádná názorová opozice možná, zaznívalo jen jedno pojetí morálky: to materialistické.

Občanem Polska a zachránce Židů, kterého po válce pronásledovali Sověti, byl také řeckokatolický duchovní Klimentij Šeptickýj, archimandrita mnišského řádu studitů. Zastupoval tak víru, která je liturgií spřízněna s východním ritem (platným v ukrajinské a ruské pravoslavné církvi), ale jejíž institucionální hierarchie je západního typu: jako jedna z mnoha malých katolických církví je podřízena Vatikánu. V souladu s pokyny metropolitů řeckokatolické církve

a svého bratra Andreje ukryl Klimentij společně s dalšími mnichy a kněžími ve svém katedrálním komplexu sv. Jiří ve Lvově víc než sto Židů.

Andrej Šeptickýj byl jediný takticky vysoký církevní hodnostář, který rázně zareagoval na hromadné vyvražďování Židů. Německou invazi zpočátku vítal jakožto osvobození zpod sovětské nadvlády, která postihovala nejenom jeho církev jakožto instituci, ale i stále více věřících. Aniž sebedméně změnil názor na sovětskou moc, dospěl rychle k přesvědčení, že nacistická okupace je ještě horší. Vedle zachraňování životů, což samozřejmě činil potajmu, zaslal také protest Himmlerovi i Hitlerovi a požádal papeže, aby intervenoval ve prospěch Židů. Piovi XII. sdělil, že Židé jsou „prvními oběťmi“ německého panství a že nacionální socialismus spočívá v „nenávisti ke všemu čestnému a krásnému“. Vydal pastýřské listy, kde věřícím připomíná Boží příkázání „Nezabiješ“. Označil též vraždu za takzvaný vyhrazený hřích, takže řečtí katolíci, kteří zabili člověka, se museli zpovídat osobně jemu. Jelikož už byl pokročilého věku a invalida, získával tímto udělením zpovědi informace o událostech, již chápal jako katastrofální pád svého lidu do hříchů. Také takticky musel čelit faktu, že se křesťané dopouštějí na Židech. Andrej zemřel krátce po návratu Rudé armády v listopadu 1944. Sověti řeckokatolickou církev nuceně podřídili moskevskému patriarchátu pravoslavné církve, kterou dokázali ponížit a zkrátit už dávno. Když se Klimentij odmítl zřítí své víry, byl odsouzen do vězení v sovětském Rusku a zde roku 1951 zemřel.⁸²⁵

Bratři Šeptickýj byli nepochybně výjimeční a Andrej konal z pozice, která mu zajišťovala jistý vliv. Jakožto arcibiskup katolické církve byl německým postihům vystaven podstatně méně než naprostá většina populace a naproti tomu většina duchovních. Ve zvláštním postavení byla i celá jeho církev. V letech 1939–1941, když Sovětský svaz anektoval východní Polsko, se její věřící ocitli pod sovětskou okupací. Řečtí katolíci byli mnozí ukrajinskí nacionalisté, které Němci přiměli ke spolupráci. Tito mladí muži sice mnohdy nedbali pokynů svého metropolitů, nicméně kdyby Němci Šeptického zatkli nebo zabili, reagovali by na to negativně. V tomto ohledu měl podobné postavení jako diplomaté a možnost ukryt Židy v budovách katedrálního komplexu je analogická ke schopnosti diplomatů poskytnout státní zástítku.

Řeckokatolická církev však ve své historii sama poznala mnoho výkyvů a změn. Byla svého druhu spojovacím článkem mezi tradicemi východního a západního křesťanství. Vznikla v roce 1596 v rámci snahy obnovit jednotu východní a západní církve a dvě stě let používala označení uniátská církev.⁸²⁶ Největším rozkvětem prošla za počátku Polsko-litevské unie, která zanikla v roce 1795. Většina kanonického území uniátské církve následně přešla pod carské Rusko, které tuto církev neuznávalo a nechalo ji splynout s dominantní pravoslavnou církví. Uniátská církev ale přežila v Haliči jakožto habsburské provincii a římskokatolíci Habsburkové ji přejmenovali na řeckokatolickou církev, aby zdůraznili její podřízenost Římu. Za vlády Habsburků navázala

církev vztahy s ukrajinským národním obrozením a Andrej Šeptyckýj byl jednou z jeho vůdčích osobností.

V roce 1918 se habsburská monarchie po porážce v první světové válce rozpadla a Halič i se všemi svými řeckými katolíky byla začleněna do nově samostatného polského státu. Ukrajinci, kteří doposud byli národnostní menšinou v mnohonárodním říši, se stali menšinou v národním státě. Za zvláštní riziko považovaly polské úřady národnostně uvědomělé Ukrajince z Haliče, navyklé z dob habsburského panství na značnou míru svobody. Římskokatolíci Poláci zpravidla nevnímali řeckokatolickou církev na půdě Polska jako stejně důstojnou součást obecnější katolické církve. V meziválečném Polsku se řeckokatolická církev stala útočištěm ukrajinské národnostní menšiny, která se z velké části považovala za utiskovanou samostatným Polskem. Polský stát byl podle ústavy sekulární, ale jeho politiku – zvláště ve druhé polovině třicátých let – do značné míry formovalo široké hnutí Národní demokracie, spojené s římskokatolickou církví. Pro mnoho polských nacionalistů byl Andrej Šeptyckýj služebníkem cizích zájmů. Uvnitř své církve byl zase znám pro nevyklé vstřícný postoj k Židům a úctu vůči židovským tradicím. Dokonce si v hebrejštině dopisoval s rabíny.⁸²⁷

Zkoušeností distance od ústřední státní moci připomínala řeckokatolická církev jiné církve, jež zachraňovaly Židy. Obecně platí, že pokud se církve před propuknutím války těšila důvěrnému styku se státem, pak se do záchraně aktivně nezapojila. Se zhroutením dosavadního politického pořádku opadla i její vlastní schopnost konat. Duchovní nenavýklí na život v opozici se zpravidla neopovážili přijít s výkladem křesťanského učení, který by mohl poskytnout oporu pro rezistenci vůči nacistickému statu quo.⁸²⁸ I v hranicích nacistického Německa měly hlavní denominace sklon posunout se k variantě křesťanství, která bude s novými pořádky ladit. Objevily se sice výjimky, například Dietrich Bonhoeffer a jím spoluzaložená Vyznavačská církev, ale obecně vzato němečtí protestanti strpěli, aby se jejich církve nacifikovaly.⁸²⁹

Oproti tomu duchovní a věřící, kteří byli na jistou míru napětí s oficiálními místy a s okolní populací zvyklí, se k možnosti vzepít se německé politice obvykle stavěli vstřícněji a rychleji dospěli k pochopení, že úkolem křesťana je pomoci Židům. Jestliže francouzští protestanti pomáhali Židům aktivněji než francouzští katolíci, nejspíš to nebylo v důsledku nějaké obsahové složky jejich učení, ale faktu, že měli status menšiny a historickou zkušenost s pro následování.⁸³⁰ V Nizozemsku, kde v některých oblastech dominovali katolíci a jinde protestanti, zpravidla katolíci zachraňovali Židy tam, kde byli v menšině, a protestanti tam, kde byli v menšině oni. Zvláště stoupenci malých náboženství si mohli i v těžké době navzájem věřit a byli též zvyklí vnímat vlastní domovy jako obléhané výspy pravdy v hroutícím se světě. Zdá se, že čím odtrženější byli křesťané od identifikace se státní mocí, tím větší byla pravděpodobnost, že pomohou Židům.

V okupovaném Sovětském svazu prchající Židé někdy našli přístřeší

u reprezentantů zakázaných menších protestantských denominací. Zachráněcí Židů byli například baptisté na Ukrajině, kteří v Židech viděli děti Izraele a rádi s nimi hovořili o bibli a sionismu. Rodiny Krupových a Zybelbergových zůstaly šest týdnů v podkroví na seníku jednoho baptisty a sprátelily se s ním. Slibily mu, že pokud přežijí, pozvou ho do Palestiny. Popisovaly mu své sny a on jim je vykládal.⁸³¹ Vstřícnost vůči perzekvovaným Židům zpravidla osvědčovali i štundisté, evangelická protestantská denominace, která vznikla na jihu Ruska a Ukrajiny pod vlivem baptistů a dalších protestantských uskupení. Lea Goldbergová, dospívající židovská dívka z Rafałowky, jako jediná unikla před vystřelením Židů v její vesnici v srpnu 1942. Podařilo se jí dostat ke štundistům a ti se jí ujali. Přestoupila na jejich víru. Když pak – nejspíš v červenci 1943 – Ukrajinská povstalecká armáda (UPA) na štundisty zaútočila, zajali ji a využívali ji jako zdravotní sestru. Půl roku sledovala, jak její jednotka UPA pobíjí sovětské partyzány, Poláky a Židy. Když se jí nakonec podařilo uniknout, vrátila se k jednomu štundistovi, jehož z dřívějšíka znala, a ten ji schoval na voze pod senem.⁸³² Židovský historik Emanuel Ringelblum, tvůrce archivu varšavského ghetta, měl za to, že podobně se chovaly i malé protestantské denominace v Polsku.⁸³³ Protestanti zachráněcí Židů nekonali z dnes obvyklých ekumenických pohnutek. Vycházeli z interpretace křesťanské víry, která se šířila nezávisle na dominantních institucích duchovní a světské moci.

Dominantní římskokatolická církev nezapojila v Polsku k hromadnému vraždění milionů Židů, kteří po staletí žili mezi jejich stoupenci, vůbec žádně stanovisko. Katolická nauka považovala v dané době Židy kolektivně zodpovědné za smrt Ježíše a katolická kritika moderní doby spojovala mor komunismu s judaismem. Pohnutky římských katolíků, kteří přikročili k záchraně Židů, proto musely pramenit z jisté individuální svěbytnosti, buď osobní, nebo jejich místního kněze. Zpravidla pak tito římské katolíci zastávali neortodoxní či přímo kacířské postoje.⁸³⁴

Willem Hosenfeld, německý nacistický důstojník římskokatolického vyznání a velitel posádky v Polsku, dospěl k názoru, že holokaust představuje jakýsi druhý prvotní hřích. Hosenfeld řídil sportovní aktivity německých důstojníků v okupované Varšavě. Na deportace Židů z města pohlízel bez iluzí a odmítl hřích vraždy jakkoli omlouvat, ať pomocí politických či ideologických argumentů. Za podstatné považoval jednoduše to, zda jsou Židé z ghetta deportováni na smrt – a pokud ano, napsal, pak „hodnost německého důstojníka nenese žádnou čest“. Po zničení ghetta mluvil o „neodvolatelném prokletí“. Pomohl několika Židům a Polákům a některé zachránil před jistou smrtí. Je vzpomínán za pomoc klavírnímu virtuosovi Władysławu Szpilmanovi v troskách Varšavy během posledních týdnů německé okupace. Hosenfeld byl po válce odsouzen Sověty k pětadvaceti letům žaláře jakožto válečný zločinec a ve vězení zemřel. Szpilman přežil a mohl vypovědět jeho příběh.⁸³⁵

Polská katolička Aleksandra Ogrodzińska věřila na zázraky. V roce 1940 pracovala spolu s Valou Kuzněcovou v sovětském závodě uprostřed bahnitěho Polesí, jež bylo před sovětskou invazí východní částí Polska. Když v roce 1941 Sověty vyhnali Němci, Aleksandra novým pánům lhala, prohlásila Valu za svou výpomoc v domácnosti, a dostala tak jednu Židovku z dohledu veřejnosti. Během následujících týdnů, měsíců a let plakala, kdykoli Vale lžila, co se děje se Židy. „Čím jsme si to zasloužili?“ ptala se Vala Aleksandry. „Jenom tím, že jsme Židé?“ Plačící Aleksandra se snažila Valu a snad i sebe utěšit tím, že snad ještě té noci přijde zázrak, který je osvobodí a všechno změní.⁸⁹⁸

Zázraky a vize ohrožují tradiční náboženské instituce: zpochybňují totiž monopol duchovenstva na přízeň Duchů svatých. Gedali Rydlewiczová upřehla z transportu v Białe Podlaské na západním okraji Polesí. Dostala se k muži na okraji lesa, kterému místní lidé říkali „Světce“. Michał Iwaniuk psal náboženskou poezii, bez jakéhokoli cizího pověření žehnal lidem a vykládal o svých vizech. Není jasné, zda byl zapsán v římskokatolické, nebo v pravoslavné církvi; židovské prameny obvykle o rozdílech mezi různými variantami křesťanství mlčí. Ať tak či tak, byl to z pohledu církvi svatokrádežný heretik a svou existenci vedl mimo dosah náboženských i jiných institucí. Iwaniuk za války pomohl asi šedesáti Židům. Na otázku, proč tak učinil, odpověděl, že se mu zjevila Panna Marie a řekla mu, ať zachraňuje lidi.⁸⁹⁷

V ústraní jiného druhu žily římskokatolické jeptišky. Spolu se svými kláštery byly zcela podřízené církevní hierarchii a nauce. Jakožto ženy v rámci instituce řízené muži, ve které mají výhradně muži právo na kněžské svěcení, a jakožto setrávající v odtržení od světa a zbožně oddané si udržovaly odstup od každodenní církevní politiky. Polské římskokatolické řádové sestry zachránily stovky, ne-li tisíce židovských dětí. Někdy je chtěly přivést k římskokatolické víře. Když matka Michała Glowzińskiego po válce zjistila, že je její syn naživu, ráda jeptiškám na znamení děků za jejich odvážný čin dovolila ho pokřtít. Z teologického hlediska katolické církve byla spása duší důležitější než zachování života zde na zemi a provedením křtu se z Židů stali křesťané.

Pro řádové sestry v klášterech – ženy, jež se odloučily od rodin nebo už žádné příbuzné neměly – byla záchrana dětí (oproti starším Židům) čímsi v jistém smyslu atraktivním. Přesto polské římskokatolické jeptišky velmi často zachránily i mladé Židy, kteří do ženského kláštera z celé řady důvodů nepatřili.⁸⁹⁹ Několika Židům pomohla například Anna Borkowská, matka představená dominiánského konventu u Vilniusu. Velmi se přitom spřátelila s inteligentním a zapáleným mladíkem Arjem Wilnerem, jehož oslovovala jménem „Jurek“ (zdrobnělna polského jména Jerzy čili Jiří). Po odchodu z konventu a příchodu do Varšavy používal Wilner jméno „Jurek“ jako bojovou prezdivku v židovském odboji a při kontaktech s Poláky na árijské straně města. V roce 1943 mu byl svěřen úkol, aby před povstáním v ghettu opatřil od Zemské armády organizační podporu a výzbroj. Střet propukl v době, kdy byl mimo ghetto.

Mohl tak polským spulobčanům i celému světu popsat pohutky bojovníků z ghetta. Cílem povstání, vysvětloval, není zachování židovských životů, ale záchrana důstojnosti. Jeho polské protějšky to pochopily způsobem, jenž byl zabarven jejich vlastním romantickým nacionalismem: židovské sebeobětovčinní má vykoupit židovský národ. Wilner ale podle všeho mnil cosi obecnějšího. V povstání ghetta šlo o lidskou důstojnost, a mělo tak být provokativní výzvou každému, kdo mohl učinit víc, ale neodhodlal se. Pokud bylo vykoupením, bylo současně i výčitkou.

Jurek se do hořícího ghetta vrátil a jako Arje tu padl.

Oswald Rufeisen, mladý sionista z jihozápadního Polska, plynně hovořil polsky i německy. Jeho rodiče byli poddanými habsburské monarchie a zapsali ho na základní školu, kde se vyučovalo v němčině. Pak byl odeslán k tetě do Biolicku, aby mohl docházet na německé gymnázium. Zde vstoupil do sionistické organizace Akiba a spolu s polským kamarádem se naučil jezdit na koni. Rufeisenovi byli plně asimilovaní do polské společnosti a Oswaldův otec sloužil omni let v polské armádě. Mladý Oswald nikdy nepoznal antisemitismus. Přesto mu sionistická myšlenka – idea samostatného území pro židovský národ – poskytl v období, jež trávil mimo domov, pocit souznělosti. Když v září 1939 vpadl do Polska německá armáda, přehl spolu se statisíci dalších polských Židů na východ, avšak v duchu již pomýšlel na to, že by se chtěl dostat až do Palestiny. Pomocí kontaktů z Akiby se snažil dostat do některého pobaltského přístavu, kde by mohl nasednout na loď. Dostal se takto až do Lotyšska, které již v danou chvíli bylo sovětskou republikou, ale NKVD ho poslala zpátky do Litvy. Podarilo se mu uniknout pohraničnickům a dostat se do Vilniusu, v této době hlavního města Litevské sovětské socialistické republiky. Zde kontaktoval další členy Akiby. K přibližně stu tisícům Židů, kteří ve městě bydleli už předtím, se nyní připojily desetitisíce židovských uprchlíků. Rufeisen se živil různými řemesly včetně ševcovství. Rusové mu byli sympatičtí, nicméně předpokládal, že NKVD nakonec donutí židovské uprchlíky ve Vilniusu k deportaci, jako se to stalo Židům ve východním Polsku. Vývoj však byl odlišný: v červnu 1941 do země vpadli Němci a krátce nato byl Rufeisen zatčen litevským policistou v německých službách. Na dotaz, jaké má zaměstnání, uvedl, že je švec. Jen díky tomu nebyl zastřelen v Ponarech. V září 1941 viděl ve Vilniusu na vlastní oči razii na Židy a rozhodl se přejít do úkrytu. Náhodou uviděl opilého Němce obklopeného polskými dospívajícími mladíky, rozhodl se riskovat a pomohl muži dojit domů. Němec se mu svěřil, že spolu s ostatními muži z jednotky ten den postříleli 1700 Židů – proto je tak opilý.

Rufeisen nyní jasně chápal, co se s vilniuskými Židy děje, a rozhodl se zmizet z města. Známý mu nabídl práci na statku za městem, asi tři kilometry od místa poprav v Ponarech. Běloruský veterinář, který se tu staral o dobytek, Rufeisenovi řekl, že může žít u jeho příbuzných na bezpečnějším a odlehlejších

místě, a napsal mu doporučující dopis. Rufeisen se rozhodl nabídku přijmout. Vesnice se jmenovala Turec a všichni místní Židé byli vyvražďeni v listopadu 1941, krátce před Rufeisenovým příchodem. Nastoupil na místní škole jako vrátný a pracoval za jídlo. Když se mezi vesničany rozdávalo oblečení zavražděných Židů, pár kusů si také vzal.

Běloruská rodina, u které žil, ho požádala, aby se registroval na policii – tedy na běloruské pomocné policii, asistující Němcům. Na policejního velitele udělala Rufeisenova němčina tak oslnivý dojem, že mu okamžitě nabídl místo učitele němčiny. Nakonec Rufeisen nastoupil jako překladatel pro běloruské žandarmy a německé policisty posádkou v Miru. Vydával se přitom za Poláka s německým otcem. Byl plnoprávným zaměstnancem německé policie a nosil německou uniformu. Velkou část práce vykonával v sedle a musel být přítomen i u hromadného střelení Židů. V Miru se pak náhodou setkal se Židem, kterého znal už z Vilniusu, a začal mu předávat zprávy, jež by mohly pomoci místním Židům. Ze své pozice přímo na německé policejní posádce dal mirským Židům varování, že mají být pobiti 13. srpna 1942. Dokonce k nim propašoval několik zbraní. Z Miru díky tomu uprchlo asi tři sta Židů.

Vinou udání jednoho mirského Žida pak vyšlo najevo, že pramenem varovné zprávy byl on, a Rufeisen to svému německému zaměstnavateli přiznal. Při rozhovoru o tom, jaké měl ke kroku pohnutky, sám od sebe přiznal, že je Žid. Vyslychající německý policista byl přiznáním šokován. Zachoval se ale velmi vstřícně a Rufeisenovi řekl, že přiznat něco takového je bláznovství. Namísto aby Rufeisena poslal na smrt, prohodil něco v tom smyslu, že možná práce přežije, a ponechal ho bez dozoru. Rufeisen se dal na útěk. Pronásledovali ho jeho dřívější spolupracovníci, a dokonce po něm i střileli, nicméně měl dojem, že přinejmenším část pronásledujících policistů mu přeje, aby unikl.

Na útěku zahlédl jeptišku a dostal nápad. Proklouzl branami místního kláštera Kongregace sester Vzkříšení. Šlo o neobvyklý řád: založily jej dvě Polky, matka a dcera, a byl oddán specificky polské mučednické tradici národního obětování. Poprosil řádové sestry o pomoc. Bály se. Věděly, že Rufeisen je Žid a že to v okolí vědí i další lidé. Řekly mu, že se pomodlí a poprosí Boha o radu. Shodou okolností připadla ten den při mši volba homilie na podobenství o milosrdném Samařanovi (Lk 10, 25–37).⁸⁸⁹ Přijaly to jako Boží znamení. Jde o podobenství o Židovi, který je zbitý a potřebuje pomoc; tu nenajde u vlastního lidu, ale u Samařana, příslušníka cizího a nepřáteleného kmene. Jeptišky mohly toto podobenství vnímat jen jako pokyn shůry, aby pomohly cizímu člověku. Jisté si uvědomovaly, že příběh má hlubší smysl. Ježíš jej pronášá, když s apoštoly probírá významný starozákonní výrok ze Třetí knihy Mojžíšovy (Lv 19, 18): „Nebudeš se mstít synům svého lidu a nezanevřeš na ně, ale budeš milovat svého bližního jako sebe samého. Já jsem Hospodin.“ Učedníkům nejprve řekne, že nejtělezištějším Božím přikázáním je „Miluj svého bližního jako sám sebe“ (Lk 10, 27; Mt 22, 39; Mk 12, 31). Následně učedníci chtějí

vědět, koho mají považovat za svůj lid a koho mají považovat za bližního. Na tyto otázky pak Ježíš odpovídá příběhem o milosrdném Samařanovi, cizinci, který pomůže neznámému. Učedníkům se pak ptá, kdo je v tomto příběhu bližním, a oni odpovídají: „Ten, který mu prokázal milosrdenství.“ Načež jim Ježíš řekne: „Jdi a jednej také tak.“

Jeptišky Rufeisena přijaly do kláštera a skrývaly ho tu přes rok. „Sotva si kdo dokáže představit, k jakým úskokům se sestry musely uchýlit, aby mi umožnily zůstat,“ vzpomínal později, „zvlášť na podzim a v zimě, a aby mi můj pobyt dokonce zpříjemnily.“ Pobyt v klášteře strávil četbou Nového zákona. Zůstal přitom sionistou a v Ježíšovi našel obraz Žida, který je v Palestině doma. Když se v prosinci 1943 objevily signály, že jeho přítomnost ohrožuje klášter, odešel v převezení za jeptišku. Po cestě potkal Žida z Miru a ten ho zavedl k sovětským partyzánům. Příslušná jednotka likvidovala všechny etnické Poláky ve svých řadách; Rufeisen se proto nyní naopak snažil jasně dokázat, že je Žid. Další Židé, které předtím zachránil, byli s Tuviou Bielským v jeho rodinném táboře. Po jistou dobu sloužil v Bielského oddílu. Pak – když se do oblasti vrátila Rudá armáda – se nechal od Židů, které zachránil z Miru, přesvědčit, aby pracoval pro Sověty. Tři měsíce působil v NKVD a podával hlášení o chování lidí, které za války znal. Lidí, kteří pracovali pro bezpečnostní aparát nacistického Německa i Sovětského svazu, bylo nespočet, ale jen velmi vzácně šlo o Židy. Nakonec se s dalšími polskými uprchlíky dostal do Krakova a zde vstoupil do kláštera.⁸⁹⁰

Řeckokatolický metropolit a Andrej Šeptyckij zmiňoval podobenství o milosrdném Samařanovi v listech, v nichž se obracel k ukrajinským věřícím. „Pochopte,“ psal, „že vše, co takto učiníte z lásky k bližnímu, přinese vaši rodině a vesnici Boží požehnání.“⁸⁹¹ Totéž podobenství citoval – ač nepřesně – i „Svět“ Michal Iwanuk.⁸⁹² Římskokatolický kněz v Krosnu zachránil pět Židů a ti později opakovali citát, který jim vštěpoval: „Miluj bližního svého.“ Z tisíců polských katolíků, kteří se rozhodli pomoci Židům, jich mnoho objasňovalo své pohnutky shodným, nepřesně citovaným, ale nezaměnitelným výrokem: povinností „pomoci bližnímu“.⁸⁹³

Být bližním bylo pro tyto muže a ženy formou vzájemnosti: bližní pomáhá druhému nebo od druhého pomoc potřebuje; projevuje milosrdenství nebo je má zapotřebí. Lidskost se poznávala v trpícím druhém člověku. Za války sice Oswald Rufeisen u řádových sester ve Vilniusu četl Nový zákon, ale když nastoupil ke krakovským mniškám, přijal starozákonní jméno Daniel: vykladač snů, prorok pohrom. Křesťané, kteří vůči Rufeisenovi a dalším Židům projevovali milosrdenství, byli výjimkou z oné morální katastrofy, do níž křesťanství v éře holokaustu upadlo. Vprostřed potopy se mlčky stavěli proti proudu, vynořili se nad hladinu, aby mohli pomoci, a znovu zmizeli.

kapitola dvanáctá

NĚKOLIK SPRAVEDLIVÝCH

k Polsku a nyní se nachází v západní Ukrajině. V této oblasti hospodařilo mnoho Židů. Zatímco v carském Rusku bylo Židům zakázáno vlastnit jakékoli pozemky mimo města, v Rakousko-Uhersku měli zemědělskou činnost povolenu. Když po první světové válce Rakousko-Uhersko zaniklo a Halič se stala částí Polska, tisíce Židů tu dál obdělávaly půdu a chovaly dobytek. Rodina Machlowiczových mezi ně patřila až do doby sovětské invaze východního Polska. V roce 1940 NKVD rodinu deportovala jakožto kulaky.

Zelda se od rodičů odtrhla, když vyskočila ze sovětského deportačního vlaku a zamířila do města Rava-Ruska, kde se před Sověty ukryla. Když sem v červnu 1941 dorazili Němci, měla už zkušenosti, jak se o sebe sama postarat. Snažila se vyhnout německým hromadným popravám a od počátku roku 1942 také transportům do vyvražďovacího tábora v Bežci. Neskrývala se fyzicky, skrývala svou identitu: pohybovala se na místech, kde ji lidé neznali, a vydávala se za Ukrajinku. Nenastoupila do ghetta, nenosila hvězdu, kterou se Židé měli označit. Měla přitom jisté výhody. Jakožto žena neměla žádný tělesný rys, který by ji jasně identifikoval jako Židovku. Její oděv nejspíš prozrazoval, že je z venkova, ale nespojoval ji s židovstvím. Stejně jako ostatní venkovští Židé uměla i ukrajinsky a uměla věci, o kterých Nežidé předpokládali, že je Židé neumějí, například osedlat koně a jezdit na něm. Nikdo cizí v ní Židovku nikdy neviděl. Poznali ji ale lidé z dřívějšíka.

Většina policejní moci byla za sovětské i za německé okupace koncentrována na místní úrovni. Zelda nebyla z města Rava-Ruska, riskovala však, že ji kdykoli může poznat někdo z ukrajinských pomocných policistů. A jednoho dne se to stalo. Dva policisté, jimž ještě ani nebylo přes dvacet, ji zastavili a začali se jí posmívat. „Pojeď s námi do Bežce,“ říkali jí, „tam si odpočineš.“ Přiběhl k nim třetí ukrajinský policista a připojil se k nim; Zelda poznala, že to je Pietrek Hroško, se kterým před válkou chodila do školy. „Nechte ji jít,“ řekl jim. „Před válkou jsme spolu chodili, nechám si ji.“ Kolegové to nechali na něm a odešli. Pietrek se obrátil k Zeldě a jejich následný rozhovor odhaloval nejenom složitost smrti, která je obklopovala, ale i složitost mladého života v jejích nitru.

P: „Zachránil jsem ti život. Buď se mnou. Už dlouho jsem tě chtěl, už před válkou, když jsi chodila do šesté třídy.“

Z: „Ale ty bys mě mohl jediné využít. Jsem Židovka a ty jsi německý policista. Udělej si se mnou, co chceš. Anebo počkej, a až bude po válce, snad se vezmeme.“

P: „Přisahám, že se tě ani nedotknu. Pojď se mnou domů.“

Z: „Děkuji ti, ale ne. Bůh ti to zaplatí.“

P: „Budeš toho litovat – já tě schovám.“

Z: „Nechci, abys kvůli mně měl problémy s Němci. Ty víš, že jsem sama, není mi ani šestnáct, ale postarám se o sebe.“

P: „Nezapomeň na mě.“

Devatenáctiletou Itu Stražovou odvěkli litevští policisté k dlouhé jámě v lese v Ponarech. Již předtím slyšela střelbu z pušek, nyní viděla řady mrtvol. „Je konec,“ proběhlo jí hlavou. „A co jsem poznala ze života?“ Stála spolu s ostatními u okraje výkopu a střely jí prolétly kolem hlavy a těla. Padla rovnou na záda. Nepředstírala smrt: srazil ji strach. Zůstala nehybně ležet a dopadala na ni další těla. Když byla jáma plná, kdosi nahoře prošel po poslední vrstvě mrtvol a suřil dolů dovnitř hromady. Jedna kulka Itě prostřelila ruku, ale nevykřikla. Jáma byla zaházena hlinou. Čekala co nejdéle, pak se prodrala mezi mrtvolami a prokopala se zeminou. Nahá, pokrytá jen bahnem a svou vlastní i cizí krví, hledala pomoc. Došla k jedné chalupě; odmítli ji. Došla ke druhé, ke třetí. Ve čtvrté chalupě pomoc nalezla a přežila.⁸⁹⁴

Kdo žije v tomto čtvrtém příbytku? Kdo jedná bez opory norem a institucí, nereprezentuje žádnou vládu, armádu ani církev? Co se stane, když setká ní v šedé zóně – Židé vyhledávající pomoc u lidí s jistou vazbou na instituci – vysuřídá setkání v černé tmě, kontakt navzájem zcela cizích lidí? Většina Židů byla ve většině případů odmítnuta a zemřela.⁸⁹⁵ Když vnější svět skýtal jen hrozby a žádné příslby, konali ti nečetní lidé, kteří se pokusili Židy zachránit, pod vlivem představy, jak jinak by mohl vypadat jejich vlastní život. Řízní, jež na sebe brali, jim vynahrazovala více lásky, snatku, dětí, přežití války, příchodu míru a poklidnější budoucnosti.

Ve své nejjednodušší podobě to byla více sexuální touhy. Zelda Machlowiczová ve svých vzpomínkách na útek z vlakových transportů do gulagu i do Bežce neříká výslovně, že byla přitažlivá, a není to ani nutné: stačí číst její příběh a vnímat tón, kterým ho vypráví. Zelda byla dívka z venkova, dcera židovských stačkářů ve východní Haliči, na území, jež mezi válkami patřilo

Později Zeldu udal jiný Žid a byla deportována do Belžce. Unikla i z tohoto vlaku, na útěku však byla postřelena a těžce zraněna. Objevila ji ukrajinská rodina, která ji považovala za Ukrajinku a postarala se o ni, dokud se Zeldka neuzdravila. Dospívající syn také sloužil u Němců jako policista a i jeho Zeldka přitahovala. „Mámo, přivedlas mi nevěstu,“ prohlásil. Zeldka se rozhodla utéct do Lvova a vstoupit do kláštera. Po cestě ukradla osobní dokumenty ukrajinské dívky, vedle které seděla ve vlaku, přisvojila si její identitu a vykonávala nejrůznější práce, mimo jiné falšování německých dokumentů.⁸⁷⁶

Židovku v ilegálně mohl zachránit mileneec, muž, který by jí nabídl snatek, a tedy i nový domov a přístřeší. Alicja Rotenbergová uprchla z varšavského ghetta a pokusila se najít útočiště na árijské straně. Skrývala se ještě s dalšími dvěma sestřenicemi, nejprve s pomocí tajemníka jejího strýce. Někdo ale dívky udal a musely přehnout. Další útočiště našly u námořníka, ale i od toho musely odejít, protože od nich vyžadoval projevy sexuální přízně. Následně je ubytovala bývalá prostitutka, která si Alicji oblíbila. Nemohla u sebe trojici dívek nechat dlouho, ale našla jim nový přbytek u své sestry se dvěma dcerami, kterým měla Alicja platit. Soužití pěti mladých žen v neobvyklé situaci vyvolalo očekávatelné napětí.

Zdzislaw Barański, mladík, který do domácnosti docházel, začal Alicji věnovat víc pozornosti než oběma sestrám. Když ji nakonec požádal o ruku, začaly obě sestry žárlit a prozradily nápadníkovi, že je Židovka. Alicja chtěla Zdzislawu uchránit nepřijemností, které by, jak věděla, musely následovat. „Bylo mi jasné, že to je nepřijemná situace. Rozhodla jsem se Barańskému říct, že bychom pro vlastní dobro měli náš vztah ukončit. Večer následujícího dne, když za mnou Barański přišel, začala jsem obozřetně mluvit o ukončení naší dohody. Okamžitě odpověděl, že všechno ví a že mu to je jedno. Slíbil, že se o mě postará, a nakolik to půjde, pomůže mi.“

V tu chvíli se rodina rozhodla všechno svým židovským podnájemnícům ukrást a následně je udat na policii. Rozhodnutí podle všeho nezvešlo ze vztěku, ale především z chladného kalkulu. Když sestry Zdzislawovi prozradily, že je Alicja Židovka, de facto tím udaly vlastní matku za ukrývání Židů a udaly tím i sebe jako spolupachatelky. Podníceny žárlivostí, ohrožily život své matky i život svůj. Jediný způsob, jak si zajistit vlastní bezpečí a spolehlivé vě-dět, že je Zdzislaw neudá, bylo zbavit se Židovky. Alicja se dostala do bezpečí: její nápadník splnil slovo a našel jí nový úkryt na předměstí Varšavy. Obě její sestřence byly následujícího dne zastřeleny. Alicja se Zdzislawem se po válce skutečně vzali. Narodila se jim dcera a později se rozvedli.⁸⁷⁷

Muž mohl zachránit ženu, žena muže. Sofia Ejzenštejnová z Kyjeva na sovětské Ukrajině se živila jako porodní bába a její „zlaté ruce“ byly pověstné. V září 1941 Němci většinu Židů, kteří ve městě zbyli, postříleli v Babím Jaru. Sofin

muž, který nebyl Žid, pro ni vykopal úkryt v zradu na dvoře, převlékl ji za vana-dráka a odvedl ji tam. Pak se držel dosavadního obvyklého zvyku: vodil psa na procházky a mluvil na něj. Kdyžkoli se přiblížil ke skrytí, přešel v samomluvě ke sdělení pro manželku. Nosil jí jídlo a vodu. Pobyt ve skrytí jí připadal nesnesitelný a žádala ho, ať ji otráví. Neudělal to. Přežila.⁸⁷⁸

Záchranu mohla přinést také láska k dětem.⁸⁷⁹ Polka Katarzyna Wolkotrupová bydlela se svými dětmi a jejich rodinami – měla vdanou dceru a od ní i vnoučku, ženatého syna a svobodného syna – v Baranowiczích. Všichni tři její děti se přátelily s židovským párem, Michałem a Chanou, kteří měli dcerku stejného věku. S tou se ukryli ve sklepe domu. Holčička někdy plakala a „babička Katarzyna“ ji na Chaninu prosbu brávala ven na vzduch. Bylo to mnohem bezpečnější, než aby se venku objevili Michał nebo Chana, a bylo to skoro bez rizika: holčička byla neobřezaná, a kdokoli by dvojici pozoroval, viděl by prostě jen babičku s vlastním vnoučetem. V Polsku, kde se o děti starají babičky, to je naprosto obvyklý výjev.

Jednoho dne, když byla Katarzyna s holčičkou právě venku, slyšela v zradu domé hluk a bála se vrátit. Když se k návratu nakonec odhodlala, zjistila, že jsou všichni mrtví: nejenom Michał a Chana, ale i její tři děti, zeť, snachta a malá vnučka. Udal je soused, který za odměnu nejspíš dostal dům. Čtyřiapadesátiletá Katarzyna, nyní bez příbuzných a bez budoucnosti, jak si ji doposud představovala, odešla z Baranovic nadobro. Holčičku vychovávala jako svoji vlastní, takže byla – jak zaznamenali Židé, kteří ji po válce vyslechli – „zdravá a krásná“.⁸⁸⁰

Lásku k dětem osvědčují i chůvy. Varšavanka Maria Przybylská pečovala v rodině Lewinů o malou Reginu po několik let od jejího narození. Reginin otec se jí pak ozval z varšavského ghettia. Když byl následně deportován do Treblinky a tam zemřel, jeho manželka s dcerou ghetto opustily a na árijské straně vyhledaly Marii. Reginina chůva se obou – bývalé svěřenkyňe i bývalé zaměstnavatelky – ujala a našla jim přístřeší. Vydávat se za Polku bylo snadnější pro Reginu, nejspíš proto, že ji vychovávala polská chůva. Bydlela u Mariiných přátel, Poláků, kterým ji představila jako svou neteř. Reginina matka však byla podle řeči i zevnějšku identifikovatelná jako Židovka. Dospělo se k dohodě, že se ubytuje u jednoho Mariina přítele.

Maria v té době pracovala pro německou rodinu, u které kradla pro Reginu a její matku jídlo a uhlí. Mariin přítel Reginině matce přenechal vlastní lůžko a spal na zemi. Pracoval jako kuchař v restauraci a zde pro ženu, o niž pečoval, kradl maso; sám pro sebe si nic nenechal. Sedmnáctiletá Reginina matka 1946 vzpomínala ze Švédska na zachránce své a své matky následujícími slovy: „Vděčím těmto lidem za vše, za to, že vidím slunce a dívám se na lidi, že jsem a těším se ze života a svobody. Nevím, zda by pro nás vykonal takovou oběť někdo z naší vlastní rodiny a staral se o nás tak, jako se o nás starali a jak nás milovali oni.“⁸⁸¹

Muži se někdy ujali dětí, buď na žádost manželek, nebo z vlastní vůle. Ser-giusz Seweryn přijal za svou tříletou osirelou holčičku, o níž se v jeho vesnici poblíž Bialystoku vědělo, že je jedním ze dvou přeživších Židů. Věrně se o ni staral, dokud ho jeho žena neopustila a nevezala si s sebou i dítě.⁸⁵² Stanisław Jeromiński, také z okolí Bialystoku, se ujal roční dcerky jednoho židovského známého. Po válce se od holčičky nechtěl odloučit: „Považuje ji za svou dceru a tvrdí, že kvůli ní riskoval hlavu“ – což byla naprostá pravda.⁸⁵³

Někdy muži přišli o vlastní děti a ze stesku něco podnikli. Díky tomu přežila Rachela Kochová a její dvě dcery. Kochovi žili před válkou v halickém městě Kołomyja, kde z Židů nepřežil válku skoro nikdo. Rachela se s oběma holčičkami pokusila zachránit před popravami útekem do bunkru. Jelikož byly poslední tři, zbylo na ně nejhorší místo, ve vlhké tmě nejhorší díry. Díky tomu unikly střelbě, když byla skryš vypátrána.

Jakmile bylo po všem, vylezly ven a u silnice, zubožené a zavalené žalem, čekaly na smrt. Kolem jel Michał Federowicz, Polák, který poznal, že jsou Židovky, jak to tehdy bylo běžné, a zeptal se jich, proč se tak nepokryté vydávají na smrt. Daly najevo, že vše vzdaly. Vzal je všechny tři k sobě a choval se k nim jako k vlastním. Řekl jim, že jeho tři děti odvedli Němci. Musel už mít svá léta a jeho děti musely být dospělé, protože považoval za děti nejenom Racheliny dcery, ale i samu Rachelu. „Bude správné a dobré ujmout se na protest tří jiných dětí,“ řekl jim.⁸⁵⁴

Ženy přišly o děti a jejich blízké okolí cítilo ztrátu. Ewa Krezová, matka z vesnice ležící nedaleko polského města Osvětím (Oświęcim), přišla za války o svou dceru Geniu. Propadla neutišitelnému žalu. Jejího synka ale napadlo, jak jí pomoci. Nedaleko se nacházel komplex lágrů a plynových komor, který Němci vybudovali kolem polské vojenské základny v Osvětími. Na sklonku války tu bylo mnoho dětí zoufale potřebujících péči.

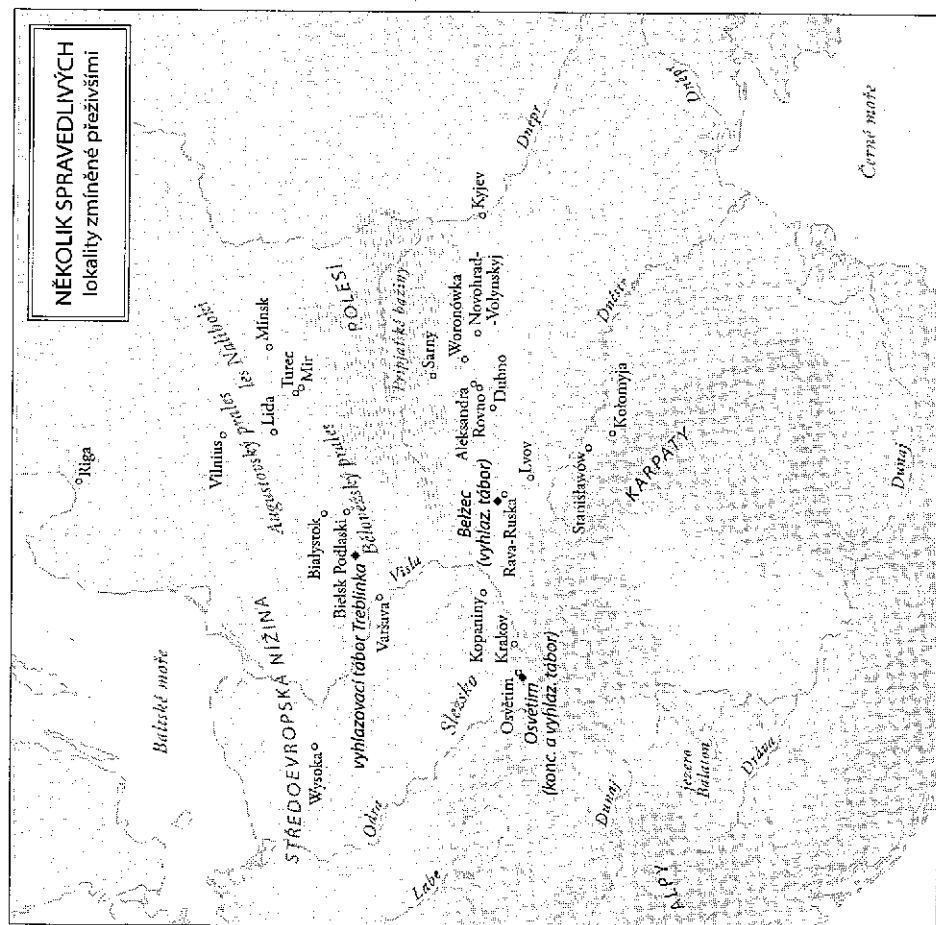
Poslední velké transporty smrti přivázely do Osvětími maďarské Židy. Většina byla usmrcena, ale někteří tu zastávali otrocké práce ještě v době uzavření tábora. Dospělí se za hrozných podmínek museli vydát na pochod do Německa, děti tu byly ponechány. Pokud o rodiče nepřišly už dřív, pak o ně často přicházely právě teď: kdokoli se na pochodu smrti zpozdil, byl zastrelen.⁸⁵⁵ Některé děti byly tak malé, že ani nevěděly, jak se jmenují. Ewin syn z vlastního popudu došel do Osvětími a vybral tu dvouleté děvčátko, o kterém usoudil, že jeho matku potěší. Dítě bylo velmi nemocné, ale Ewa je dokázala vyléčit a postarat se o ně. Později se děvče pokusilo vyhledat své genetické rodiče v Maďarsku, ale nenašlo je.⁸⁵⁶

Někdy děti našly nové rodiče v bezdětných párech. Jedna židovská holčička z Novohradu-Volynského ve Volyni přežila hromadnou popravu v jámě, v níž zahynuly její matka i sestra. Ufíkala v lese od chalupy k chalupě a nakonec našla útočiště u jakési mladé ženy. Ta ale dívku tak dlouho a brutálně bila, že si sousedé přišli stěžovat a řekli jí, ať jde jinam. Postarší ukrajinský pár

Marko a Oksana. Verbievští nakonec vylechli její příběh o předchozím životě, jámě v lese, střelbě, útěku, bití, a když ji poslouchali, plakali. Pak Oksana řekla: „Uklidni se, dítě, na všechno zapomeň; budeš pro nás jako dcera, nemáme děti, všechno bude tvoje.“

Po chvíli dodala: „Ale neopustíš nás později, že ne?“ Dívka u nich zůstala po zbytek války, pak od nich odešla.⁸⁵⁷

Ze slov ukrajinských venkovanů Oksany a Marka je znát smutek bezdětného života, nevyhnutelnost stárnutí, touha překonat smrt vlastním potomstvem, ale také obvyčejná potřeba pomocníka na poli. Tyto východní okraje východního Polska, dnes tvořící západ Běloruska či západ Ukrajiny, byly v dané době skoro stoprocentně venkovské a v zemědělství se tu pracovalo bez strojů, s intenzivním nasazením zvířecích a lidských sil. Velká hospodářská krize tuto oblast zasáhla těžce, trvala zde dlouho, oddělila statkáře od trnů a znovu je vrátila

otěnáše byl jeden způsob, jak katolíci odhalovali Židy), snad v zájmu spásy jeho duše, snad z jiného důvodu. Szyja si ale vzpomněl na své zavražděné rodiče: „Můj otec byl Žid, moje matka byla Židovka a já chci být Žid.“ Kuriata to přijal vyrovnaně: „Žid je Žid, nechce se modlit.“

Roku 1943 vstoupila do bojů ve Volyni třetí síla: vlastní jednotky tu za těchto extrémních podmínek dokázali utvořit ukrajinskí nacionalisté. Během úvodních měsíců roku odešla do lesů řada Ukrajinců, kteří do té doby sloužili Němcům jako pomocní policisté, a nastoupili k Ukrajinské povstalecké armádě (UPA). Ta se zrodila v důsledku trojí okupace Volyně a dalších Ukrajinci obývaných území, která do roku 1939 tvořila součást Polska. Sovětská okupace rozvrátila na Ukrajině všechny legální politické strany a zdiskreditovala ukrajinskou radikální levicí. Následně německá okupace poskytla tisícovkám ukrajinských mladých mužů – z nichž někteří už předtím byli ve službách NKVD jakožto místní ozbrojení a asistovali při deportacích Poláků a dalších národností – výcvik v zabíjení Židů i jiných. Očekávaný návrat sovětské moci, reprezentované koncem roku 1942 a počátkem roku 1943 sovětskými partyzány, pak tyto policisty spolu s dalšími bojovníky nabnal do lesů: někteří se přidali k sovětským partyzánům, jiní k UPA.

Ukrajinskí nacionalisté ve velení UPA chtěli především čelit Sovětům, ale jejich bezprostředním úkolem bylo provést etnickou čistku Poláků.⁸⁶¹ To mnohdy znamenalo smrt Židů, kteří našli útočiště v polských rodinách, a nejméně v jednom případě zachránili Žid vybačený dobrou skrýší Poláka před Ukrajinci.⁸⁶⁵ Ve Woronówce a podobných malých osadách se Poláci a Židé nacházeli uprostřed trojstranné německo-sovětsko-ukrajinské války a jejich postavení bylo bezvýhodné. V červnu 1943 Němci vesnici zapálili jako trest za domnělou podporu sovětských partyzánů. Jeden člen rodiny Kuriatů uhořel zaživa, zbyvajících obyvatelů třeli v troskách bídu s nouzí a hledali obživu v lese nebo v sousedních vesnicích. Opakovaně na ně přitom útočili ukrajinskí partyzáni z UPA, kteří také v listopadu 1943 vypálili poslední stavení, jež ve vsi zbyvalo. Po útoku UPA uprchl Szyja spolu se svou polskou rodinou do lesů. Když pak v létě 1944 dorazily regulérní sovětské síly, NKVD dokončila etnické čistky zahájené ukrajinskými nacionalisty.⁸⁶⁶ Příslušníci polské a židovské národnosti byli podrobeni registraci a deportováni na západ, za obnovenou hranici z paktu Molotov-Ribbentrop, do Polska, které se celé přesouvalo na západ. Když zde byli Sověti u moci v roce 1939, deportovali lidi do gulagu podle kritérií třídní příslušnosti; nyní deportovali podle etnických kritérií do země, kam dotyční domněle patřili.

Všichni zbývající obyvatelé Woronówki se přesunuli na západ a osada přestala existovat. Zygmunt Kuriata s manželkou nechali Szyju zapsat jako člena rodiny a všichni tři byli odsunuti do vzdáleného Slezska, na území, které Polsko po válce obdrželo od Německa. Mnoho přeživších polských Židů se po vyhnání z východního Polska, na něž v roce 1945 znovu vznesl nárok Sovětský

k soběstačnosti. Ekonomika tu mnohem více stála na práci než na smění: bylo nutno sklídit tolik, aby lidé a zvířata přežili zimu a mohli další rok znovu sít a sklízet. Lidských sil tu byl obvykle dostatek, a díky vnitřním imigračním omezením z dvacátých a třicátých let jich dokonce byl nadbytek. Pod německou nadvládou se to ale mělo změnit.

Při invazi do SSSR, zahájené přesně z této oblasti, Němci zrekvirovali velké množství koní – dokonce i při proslulé „bleskové válce“ (*Blitzkrieg*) se německá vojska z valné části přesouvala na koních. Když operace Barbarossa neprobíhala podle plánu a Němci museli vyslat na frontu miliony posil, nahradili pracovní síly, jež teď scházely v Německu, nucenou práci mužů a žen z východních Evropy. Nejprve užívali metodu náboru, pak nátlaku a nakonec vražedných tažení. S přisunem Poláků, Ukrajinců, Bělorusů a Rusů do Německa získávala země co do složení obyvatelstva slovanštější tvářnost než kdykoli od konce středověku. Ve východní Evropě naopak začaly pracovní síly scházet a milióny rodin zoufale postrádaly pomoc na pastvinách a polích. Stovky, možná i tisíce židovských dětí – většinou sirotků – přežily proto, že venkovské rodiny potřebovaly další pár rukou.⁸⁶⁸

Noemě Centnewschwerové z okolí Białystoku bylo asi deset let, když Němci podnikli útok na SSSR a začalo hromadné zabíjení Židů. Prošla sedmí statky, než našla domácnost, kde mohla zůstat. Byl to velký statek s malými dětmi, které ještě nemohly pracovat, a jen jedním pacholkem. „Po pár dnech,“ vzpomínala později, „vyvětili, že jsem Židovka, ale stejně mě u sebe nechali. Neudělali to z laskavosti, stáceli na můj původ řeč, ale nenechali mě o hladu.“⁸⁶⁹ Ze zhruba téže oblasti, z města Łomża,⁸⁶⁰ pocházela Chawa Rozensztejnová. Přežila pogrom, který na Židy v Łomży podnikli Poláci v roce 1941, přežila i vyklizení ghetta v roce 1942. Bylo jí šest let, když se sama vydala do okolních vesnic. Jako devítiletá pak vzpomínala, že vesničané, na něž narazila, byli „docela hodní, když jsem svědomitě pracovala“.⁸⁶¹

Szyja Flejsz byl chlapec z Volyně přibližně Noemina věku.⁸⁶² Skrýval se v několika vesnicích, pak ještě s dalšími chlapeci prchl do lesů. Nějakou dobu pracoval jako pastevec, pak uposlechl rady a vydal se do osady Woronówka, obývané výhradně Poláky. Za sovětské éry odtud NKVD roku 1940 deportovala dva místní lidi, pak se roku 1941 nadvlády ujali Němci. Když sem počátkem roku 1943 dorazil Szyja, byly už okolní lesy místem partyzánské války mezi Sověty a Němci. Jak vzpomínal, během dne se každý snažil být zadobře s Němci a přes noc se Sověty.⁸⁶³

Szyji se ujal Zygmunt Kuriata. Z přibližně dvaadvaceti chýší ve Woronówce jich asi dvaadvacet patřilo různým příslušníkům rodiny Kuriatů; tento fakt možná zakládal ovzduší důvěry. Jeden z dvojice deportovaných byl z rodiny, zdá se ale, že Zygmunt z toho nevyvozoval žádné klamné závěry ohledně spojených Židů a komunismu. Věděl, že Szyja je židovský sirotek, a byl na něj hodný. Chtěl, aby se Szyja naučil modlit: snad proto, aby nebyl nápadný (odříkání

že pokud se u nich objeví Žid, porušují tím německé pořádky a pravděpodobně i pravidla místního společenství.

Při pohledu na venkovanovu reakci ho Josef zarazil a poprosil ho, ať nic neříká, ať prostě jen počká půl hodiny a pak do stodoly přijde znovu – že mu pak Josef něco sdělí. Když se venkovan vrátil, uslyšel následující: „Nechci už žít. Spáchám sebevraždu a vy mě pohřbíte.“ Venkovan odpověděl: „Země je zamrzlá na dva metry, nedá se kopat.“ Psal se listopad 1943. Co si vlastně ti dva mrzí, kteří se z dřívějšíka znali léta, v tu chvíli sdělovali? „Země je zamrzlá na dva metry, nedá se kopat.“ Možná, snad, kdoví, tím ten venkovan myslel cosi ve smyslu: „Nechci ti kopat hrob. Možná bys také měl počkat a rozmyslet si to.“ Kdyby Josef venkovanovi nedal čas na uklidnění, možná by majitel stodoly reagoval jinak. Kdyby pak venkovan neupozornil na panující mráz, možná by Josef spáchal sebevraždu. Venkovan Josefovi následujících osm měsíců poskytoval přístřeší a nosil jídlo. Josef přežil.⁸⁶⁸

Stejně jako Josef Lewin, i Cypa a Rywa Szpanbergovy už měly života vprostřed smrti dost. Nacházely se v malé osadě Aleksandra nedaleko města Rovno ve Volyni. Když bylo Židům v červenci 1942 nařizeno nastoupit do ghetta, rozhodly se ušetřit si mezikroky a počínat si tak, aby je Němci zabili rovnou. Ve středním Polsku, tedy hlavně ve varšavském ghettu se ještě pravý význam transportů dal do jisté míry zasírat, ale ve Volyni, kde hromadné vyražování Židů bylo v chodu již déle než rok, byly všechny falešné naděje vyloučeny. Před nástupem do ghetta si proto Cypa a Rywa našly místo, kde předtím nikdy nebyly, společně se posadily, rozplakaly se a čekaly na smrt.

Polák, jemuž pozemek patřil, je nikdy v životě neviděl. Když je ale uslyšel vzlykat, vzal je na svůj statek ve vesnici Trzesaniec. Následně ukryl ještě osm dalších Židů. Byl by přijal vůbec nějaké, nebyť onoho nahodilého setkání se dvěma plačícími ženami, které se čirou náhodou ocitly na jeho pozemku a byly mu vydány napospas? Mnoho lidí si v jeho situaci počínalo méně čestně a mnohdy přímo hrozně. Avšak nebyť rozhodnutí obou žen dobrovolně uspišit svou smrt, byl by je nikdy nepotkal a možná by o záchraně Židů nikdy neuvažoval. Jeho počínání bylo v dané době ještě obtížnější než jindy: v roce 1943 začala UPA ve Volyni i etnickou čistku Poláků. Přesto devět z deseti Židů, které na svém statku ukryl, přežilo.⁸⁶⁹

Skutečně existovali lidé, ať vzácně, které motivovala prostá potřeba pomoci. Díky jednomu takovému člověku přežila Irena Lypszycová, Židovka z Varšavy, která před postupujícími Němci v září 1939 přešla na východ Polska – a nečekaně se tak ocitla pod mocí Sovětů. Místní židovské komunity v mezích možnosti takovým uprchlíkům zprvu pomáhaly, ale poté, co Němci v červnu 1941 zaútočili na Sovětský svaz, byly bezmocné. Skoro všichni místní Židé pak byli pozabíjeni a podíl uprhlíků odjinud, kteří přitom také zahynuli, musel být téměř stoprocentní. Neměli na místě, kde se ocitli, žádné kontakty a neznali okolní terén.

svaz, ocitlo ve Slezsku. Takto se zde Szyja po válce jako šestnáctiletý znovu setkal se Židy. Rozhodl se od polské rodiny odejít a vrátit se k židovskému způsobu života. Zygmunt musel očividně ovládnout své emoce: „Jestli chceš žít, nebudeme tě držet; jestli chceš zůstat, nevyženeme tě.“ Když od nich Szyja odcházel, Zygmunt s manželkou plakali.⁸⁶⁷

Práce mohla být vyžadována přísněji či vlněji, sama o sobě však nebyla žádným projevem nepřátelství či cizosti. Hovoříme zde o době a místě, kdy pracovaly i děti a kdy se dětská práce považovala přinejmenším na venkově za běžnou součást fungování rodiny. Některé židovské děti tak mohly obhájit svou existenci vykonáním přidělených úkolů a některé, i když zdaleka ne všechny, za to byly oplátkou milovány. Nakonec tedy statek fungoval jako svého druhu hospodářská a morální instituce, kde mohly židovské děti najít místo k životu. Podobně jako snatek, vyhlídka na něj nebo sexuální touha, mohla i práce vývolat obraz současnosti či budoucnosti, kde někdo scházal, někoho bylo zapotřebí, někoho bylo možné přijmout. A tímto někým se občas mohl stát i Žid.

Všechny uvedené situace jsou krajní, nepředstavují však nejvyšší formu sebeobětování. Existovala zachránění, jež se skutečně neopírala o žádnou instituci ani o soukromou motivaci: o statek, domov, rodinu ani milostný vztah. Co se stane, když zmizí státy, diplomaté, armády a církve, ale i lidská potřeba vztahu, a kdy Žid hledající útočiště nemůže nabídnout nic užitečného? Co se stane v situaci, v níž takřka nelze rozeznat žádnou lidskou motivaci, žádné požitko mezi osobním aktem záchranou a světem, v němž k němu dochází, žádnou představu o tom, jak by Žid mohl přispět k budoucnosti ostatních? Kdo za těchto okolností poskytne záchranu? Skoro nikdo.

Zdá se to snadné: spatříte člověka určeného k likvidaci. Ale žádné setkání s jiným člověkem není snadné. Vždy má své dějiště, zčásti určované jedinci, kteří se setkávají, zčásti připravené jinými lidmi, zčásti náhodou. Žádná historická událost – ani holokaust – nemá takové dimenze, aby se vymykala bytostné specifčnosti veškerého mezilidského kontaktu. Žádné, ať sebevíce upřímné přisuzované množství smyslu nemůže oprostít každé setkání od jeho subjektivity. Důvody, proč lidé pomohli nebo pomoci odepřeli, často souvisely s nějakým rysem prvního setkání s tím Židem, který pomoc potřeboval – a někdy Židé přezívali proto, že dokázali třeba, jen na chvíli v myšlenkách překonat vlastní utrpení a pohlédnout na probíhající setkání z hlediska druhého.

Josef Lewin byl z okolí Bielsku Podlaského na západním okraji bažinatého Polesí. Přišel o celou rodinu, putoval sám a nevěděl, co dělat: zda se má vůbec pokusit přežít a jak. Nakonec se rozhodl uchýlit do stodoly jednoho známého venkovana v osadě jménem Janowo. Když ho majitel ve stodole našel, byl překvapený a vyděšený, jako by byl za daných okolností skoro každý. Objevit někoho na vlastním statku je vždy nečekané a Poláci na venkově věděli, že setkání s Židy už má být vyloučeno. Ať si o věci osobně mysleli cokoli, bylo jim jasné,

I Irena Lypszycová o svém novém prostředí věděla jen málo. Německá in-
vaze ji zastihla ve vesnici Wysock v Polesí. Zatímco byli Židé z města v září
1942 naháněni na popravu, utekla s manželem do bažin. Podle všeho přitom
s pobytém ve volné přírodě neměla skoro žádnou zkušenost. Pár se několik dnů
živil bobulemi a houbami, načež se oba odhodlali riskovat kontakt s okolním
světem. Irena se rozhodla, že se postaví na první silnici, na kterou naráží,
pozdraví prvního člověka, kterého uvidí, a poprosí o pomoc.

Muž, se kterým se takto setkala, měl přes rameno dvouhlavňovou brokovnici
a její prosbě vyhověl bez mrknutí oka. Jak následně vyrozuměla, byl to spon-
tánní rebel, žijící v naprostém ústraní z pašování a pálení načerno a vzpírající
se všem politickým systémům, které by si ho chtěly podrobit. V meziválečném
Polsku ukrýval komunisty, po sovětské invazi chránil Poláky určené k depor-
taci před agenty NKVD a nyní po příchodu Němců pomáhal Židům. Vypadlo
to, že všechny tyto skutky staví na stejnou rovinu.⁸⁷⁰

Irena zveřejnila jeho příběh, ale neprozradila jeho jméno.

Jiní zachránci, konformnější a konvenčnější co do uvažování a způsobu života,
osvědčili nepochopitelnou vytrvalost a mlčenlivou potřebu vytvořit pro Židy
koutek, kde budou vítáni, a proměnit drtivou obtížnost úkolu v cosi navenek
normálního, co nappní celou osobnost zachránce. Soukromá choreografie vře-
losti a bezpečí vzdorovala vnějšímu společenskému světu chladu a zkázy.⁸⁷¹

Rena Krainiková se čirou shodou okolností ocitla ve vesnici Kopaniny ve
východní Haliči neďaleko od města Stanisławów. V hadrech zaklepala na dve-
ře cizích lidí s prosbou, aby ji u sebe pár hodin nechali – a očekávala, že bude
odmítnuta. Avšak Zamorstí – polský armádní důstojník ve výslužbě a žena
v domácnosti – jí vzali k sobě a po celý zbytek války se k ní chovali jako k vlast-
ní. Rena vzpomínala: „Na nic se mě neptali, nechtěli vidět žádné dokumen-
ty, neprobhlželi si můj obličej, jestli jsem Židovka. Paní Zamorská se se mnou
rozdělila o svůj velmi skromný šatník a celá rodina se se mnou dělila o každý
kus jídla z bídných přidělů, které Poláci dostávali.“ Rena věděla, jaké riziko na
sebe její hostitelé berou, a vážila si toho. „Byla jsem bez halíře, nahá a bosá.
Jejich oběť jen navyšoval fakt, že v Kopaninách každý nový příchozí upoutá-
val pozornost.“⁸⁷²

Ve městě Stanisławów, kde byli pobíti skoro všichni Židé, jich k sobě Ja-
nina Ciszewská vzala na skoro celou válku jedenáct. V domě v centru města
vlastnila dva byty, propojené vnitřními dveřmi. Ukryla Židy ve druhém bytě,
který neměl vchod z chodby. Nejprve na prosbu přítele přijala čtyři lidi. Když
uprchlíkům došly peníze, našla si místo u německé civilní správy, v sekci, kte-
rá zajišťovala sociální potřeby etnických Němců. Janina uměla německy a na
prosbu ukrytých Židů se nechala zapsat jako etnická Němka. Kradla ze zaměst-
nání oblečení a boty (zčásti nejspíš předtím ukradené mrtvým Židům), ty od-
vážela na venkov, prodala je na trhu a utržené peníze utratila za obživu stále

početnější skupiny svěřenců. Všechny obůzle zlehčovala. Jak jeden z ukrytých
Židů napsal po válce, byla to „statečná, vřelá žena“. Ke všemu přistupovala se
zářivým úsměvem, aby Židé, jak sama řekla, měli pocit, že „dokáže cokoli“.⁸⁷³

Když Bogdan Bazylii několik let po válce obdržel prosbu, aby poskytl infor-
mace o ukryvání Židů, odpověděl skoro pohrdlivě: „Stejně byste mi nevěřili,
zeptejte se Teitelmanových v Izraeli.“ Polská rodina Bazyliových bydlela v osa-
dě Pańska Dolina neďaleko města Dubno ve Volyni. Teitelmanovi v září 1942
uprchli před vyvražďováním Židů z Murowicz. Bazyliovi jim na rodinném stat-
ku vykopali úkryt, kde se o ně starali do konce války. Každé ráno přinesly děti
uprchlíkům jídlo a odnesly kyblík s výkaly a močí. Celkem takto rodina Bazy-
liových přijala dvaadvacet Židů a všichni se dočkali konce války. Teitelmanovi
tato fakta zaslali z Haify. O motivaci svých zachránců však ani oni nedokáza-
li říct mnoho: „Kdo v těch hrozných dobách chtěl pomoci, pomohl.“ Z Izrae-
le přála rodina Teitelmanových Bogdanu Bazyliovi „dlouhý a zdravý život“.⁸⁷⁴

Touha pomoci nestačila. Pokud měl člověk za těchto okolností, kdy se snaha
nemohla opřít o žádnou danou strukturu a čím se trespal smrtí, zachránit Žida,
vyžadovalo to cosi silnějšího než charakter a cosi většího než určitý pohled na
svět. Velkorysí lidé se rozhodovali humánně, a přesto mnohdy selhali. Většina
lidí dobré vůle, kteří na sebe dokázali vzít počáteční riziko, nejspíš po měsíci,
po týdnu, po pár dnech selhala. Byla to doba, kdy k etickému chování nesta-
čilo vyhybat se zlu. Bylo zapotřebí bezbřehého odhodlání konat ve prospěch
druhého – a to na planetě, kde se ctnost neodměňovala nebesy, ale peklem.

Ani dobří lidé mnohdy nevydrželi. Mina Grycaková našla vesničana, který
po několik měsíců ukrýval její rodinu. Nakonec podlehl tlaku. Napřed se velmi
neobratně a bez reálné naděje na úspěch pokusil rodinu zabít, pak pohrozil,
že se zabije sám.⁸⁷⁵ Kdyby válka netrvala celá léta, ale jen několik měsíců, bylo
by jeho chování vzorem mravní síly.

Setkání mohlo k záchraně vést a mohlo ji i ukončit. Abraham Śniadowicz se
synem byli dva měsíce v úkrytu u jednoho venkovana, pak se o svůj úkryt začali
dělit se dvěma dalšími Židy. Hostitelé o tom neřekli. Když se venkovan o neo-
hlášených příchozích dozvěděl, řekl všem čtyřem Židům, ať jdou pryč. „Musím
zduraznit,“ vyprávěl Abraham, „že tento křesťan byl velmi dobrý člověk.“⁸⁷⁶

Je velmi těžké popsat motivaci lidí, kteří kvůli záchraně Židů riskovali život
bez sebevětšího ukotvení v pozemské politice a bez sebevětší naděje na
budoucí prospěch ze soužití se zachráněnými. Být motivován znamená být
něčím k něčemu pohnut. Objasnit něčí motivaci zpravidla znamená vytyčit
souvislost mezi člověkem a něčím mimo něj, něčím, co mu kyne ze soudobé-
ho světa nebo z tušené budoucnosti. Ale nic takového se zde nezdá výstižné.
Svědectví o zachráněných životech málokdy obsahují jakákoli hodnocení toho,
co zachránce k jejich skutku pohnuło.

Místo motivace však židovští přeživší často popisují čistou, bezzájmovou

slušnost. Mnohdy tak či onak vypovídají, že jejich zachránce vedl smysl po lidskost, který se vymykal či vzpíral okolnostem. Jak řekla Jamina Baumano-
vá: „Naše soužití s nimi v nich posílilo to, co v nich bylo ušlechtilé nebo nízké.“⁴⁸⁷⁷ Rakušan Anton Schmid zaměstnával ve třicátých letech Židy, po anšlusu v roce 1938 je chránil před represáliemi a v uniformě německého vojáka jich stovkám zachránil život. Ti, kdo ho před válkou a za války poznali, o něm používali slovo *menschläch* – „lidský“. Joseph C., jemuž se podařilo uprchnout z vyhlazovacího tábora v Treblince, při svědeckv plakal, když se snažil popsat onoho Poláka, jenž mu v tisni pomohl. Nakonec pro povahu Szymona Calky našel slovo „lidskost“.⁴⁸⁷⁸

Agnieszka Wróbelová sama přežila pobyt v německém koncentračním táboře, navíc ale za cenu nesmírného osobního rizika zachránila několik Židů z varšavského ghetta. Dva zachránění následně podali rozsáhlé a podrobné vyličení jejích skutků, ale ani jeden, ani druhý se nepokusil objasnit, jak vůbec něčeho podobného byla schopna. „Úloha lidí, jako je Wróbelová,“ uvažovala Bronisława Zunderová, „netkví v první řadě v záchraně lidí před smrtí, ale v tom, že v srdcích lidí honěných jako zvěř, v duších Židů odsouzených zemřít probudila jiskru naděje, že všechno dobré ještě není ztraceno, že tu ještě je hrstka lidí hodných toho jména.“⁴⁸⁷⁹

Sami zachránce pak o svých pohnutích řekli ještě méně než zachránění Židé. O svých skutečích zpravidla vůbec nechtěli mluvit. Ukrajinka Olha Roščenkova z Kyjeva pomohla dvěma přítelkyním utéct po hromadných popravách v Babím Jaru. „Já je nezachránila,“ řekla. Tím mínila, že jejím přítelkyním pomohli i jiní lidé a že nakonec se musely zachránit samy. To je samozřejmě skoro vždy pravda: pokud měli Židé přežít, museli podniknout zcela výjimečné kroky, a okruh jejich pomocníků skoro vždy tvořila početná skupina lidí. Olišny přítelkyně v témže rozhovoru uvedly: „Existuje mnoho lidí, kteří mohli Židům a nemluví o tom.“⁴⁸⁸⁰ I to je pravda. K záchraně Židů se mnohdy hlásí lidé, kterým takové zásluhy nepřísluší, a skuteční zachránce naopak mlčí. Pokud zachránce vůbec promluví, je u nich patrný sklon k jisté skromnosti a ostýchavosti, jež hraničí s obecnou snahou vůbec neodpovídat na otázky po motivaci. Když zachránce vůbec něco řeknou, skoro vždy to je nezajímavý projev banálního dobra, zarážejícím způsobem překonávající hranice pohľavi, sociálních tříd, jazyka, národa i generací.

Vesničanka Helena Choražýnská bez jakéhokoli vzdělání objasnila to, proč poskytla Židům úkryt a živila je, následujícími slovy: „Vždycky jsem lidem říkala, že až vyrostu, nedovolím, aby někdo z mého domu odcházel nahý nebo o hla-
du.“⁴⁸⁸¹ Myšlenka pohostinnosti tak dosáhla i do nejodtažitějších, nejtemnějších koutů lidské zkušenosti. Bylo to projevem imaginace, nebo naopak nedostatku imaginace? Německý voják (z anektovaného Rakouska) Anton Schmid byl k lidem včetně Židů laskavý. S tím, jak se okolnosti horšily, vyžadovala laskavost stále větší ochotu k osobnímu riziku, ale Schmid se ani v proměňujícím

se světě nezměnil a jako jeden z mála Němců byl za pomoc Židům popraven. V dopise rodině, napsaném těsně před smrtí, své počínání nijak zvlášť ne-
vysvětluje; píše, že prostě „jednal jako člověk“, a línuje toho, že milovaným, k nimž už se nevrátí, způsobí žal.⁴⁸⁸² Feliks Cywiński, který pomohl dvacetit šest-
ti Židům, mluvil o smyslu pro „povinnost“. Kazimiera Żuławska si vybavovala „čistě lidské pobouření“.⁴⁸⁸³ Adam Zboromiski vypověděl, že se chtěl „cítit jako člověk“.⁴⁸⁸⁴ Karolina Kobylecová: „Jsem prostě taková.“⁴⁸⁸⁵

Lotyš Jan Lipke pomohl desítkám Židů v Rize a v jejím okolí. Jeden z těch, kterým zachránil život, vypověděl, že Lipkovo chování se „zeela vymykalo me-
zím hrdinství a zdravého rozumu“.⁴⁸⁸⁶ Lipke opakovaně riskoval život a chránil přítom lidi, s nimiž do té doby neměl vůbec nic společného. Sám řekl, že na jeho chování nebylo nic výjimečného, že bylo „normální“.⁴⁸⁸⁷ A totéž vypo-
vídali zachránce po celé Evropě: že si počínali normálně. „Pomoc potřebným jsme považovali za naprosto normální věc“, tak zní soud polské rodiny, která po většinu války skrývala dva Židy.⁴⁸⁸⁸ Samozřejmě tím nemínili, že by se ří-
dili normálností, která je obklopuje. Nejednali tak jako ostatní, nedodržova-
li otevířené ani implicitní příkazy držitelů moci. Jejich smysl pro normálnost musel vycházet z nitra, z něčeho, co si osvojili před válkou. Příklady oněch norem, které sami exemplárně ztělesňovali, měli kolem sebe jen velmi málo.

V hlubinách lesů či blat bylo možné ukrýt Židy, aniž by si toho kdokoli jiný všiml. Avšak na vesnicích a ve městech, kde nic nemohlo uniknout očím a ře-
čem okolí, mohly velmi mírné změny v každodenních návycích přivodit smrt. Nebylo možné mít v domě Židy, aniž by to určitým způsobem ovlivnilo i po-
čínání mimo dům. Každá transakce, směna, nákup – vše, co za normálních časů probíhá nepozorovaně – měly v těchto dobách dodatečný význam.⁴⁸⁸⁹ Ne-
gramotný venkovan koupil z laskavosti ukrývaným Židům noviny, a celá rodi-
na proto byla vyvražďena. Zachránce riskovali smrt, ale odlišným způsobem, než se to děje ve vyřátém okamžiku válečného heroismu. Samozřejmě se vy-
skydly i chvíle, kdy záchrana připomínala bitvu, a právě ty lze nejnásze před-
stavit v oslavném světle.

Ukrýt Židy ale znamenalo riskovat život svůj a své rodiny v každou jednot-
livou chvíli po dobu týdnů, měsíců i let. Rozhodnutí k záchraně nebylo roz-
hodnutím obvyklého druhu, po němž pak následují další a ta mohou první akt zrušit nebo zneplatnit. Bylo to rozhodnutí, které jakmile bylo jednou učiněno, ovlivňovalo veškerý aspekt existence mnoha lidí po neurčitě dlouhou dobu. Zpravidla vyžadovalo jistou míru nekonvenční předvídavosti a vynalézavosti. Jeden venkovan poblíž Minsku vybíral, jaké plodiny na jaře zasít, s ohledem na to, aby židovským uprchlíkům zajistil úkryt na léto a podzim.⁴⁸⁹⁰

Zachránce Židů Miron Lisikiewicz položil otázku: „Co jsou peníze v porovnání s životem člověka?“⁴⁸⁹¹ Jednání pro peníze, ve vlastním ekonomickém zájmu tu

nemá místa. Židé ve svých svědeckých vždy znovu zdůrazňovali, že lidé, kteří jim pomáhal, neměli ze svého skutku žádný peněžní prospěch, nebo dokonce museli riskovat život k zajištění prostředků nutných k obživě lidí navíc. Polský pracovník správy kanalizace živil deset Židů ukrytých ve stokách Lvova; kvůli penězům na jídlo jeho žena prodala svoje šaty.⁸⁹² Jan Lipke v Rize se hněval, pokud se někdo z pronásledovaných třeba jen zmínil o penězích.⁸⁹³ Bronisława Rozmarynowá, které ve Varšavě poskytla úkryt Helena Kawková, vzpomíná na svou zachránkyni následovně: „Riskovala život svůj i svých dvou překrásných dětí, aby nás mohla zachránit. Dějala to bez jakýchkoli materiálních pohnutek, pouze chtěla zachránit čtyři malé židovské děti, které bloudily po varšavských ulicích bez přístřeší.“⁸⁹⁴ Kronikář varšavského ghetta Emanuel Ringelblum měl za to, že „na celém světě není dost peněz na to, aby vynahrádily neustálý strach z prozrazení“.⁸⁹⁵ Jinak řečeno, musela tu působit nějaká příčina mimo strach a chtivost.⁸⁹⁶

Je pravda, že řada židovských svědectví – zvláště pokud byla zaznamenána na dlouho po válce – zahrnuje dosti formální prohlášení v tom smyslu, že zachránce neobdrželi žádnou materiální úhradu. Takové vyjádření bylo nutné, aby izraelské muzeum holokaustu Jad vašem dobytých zahrnulo mezi Spravedlivé mezi národy, zachránce Židů. S vědomím ustanovení zakazujícího „jakékoliv materiální ohledy“ někdy Židé, kteří své zachránce chtěli utčit, skutečný průběh událostí zjednodušili a tvrdili, že nedošlo k žádnému předání peněz. Opak byl samozřejmě často pravdou. Avšak zachránce Židů – proti jejich zádcům a vrahům – na svém konání nemohli skoro nikdy vydělat. Ano, mohli dojít k předání hotovosti či cenností, ale nešlo přitom o kontrakt v běžném smyslu. Nebyl tu stát, jenž by uzavřené kontrakty mohl chránit, a mocenský aparát naopak nabízel odměny v zájmu toho, aby Židé byli zlikvidováni.⁸⁹⁷

Peníze byly důležité: přežít bez peněz je těžké. Budoucnost židovského uprchlíka však závisela na jedinci, který peníze přijímal, na člověku jednajícím v politicky i ekonomicky radikálně proměněném světě. Nešlo o obvyklý trh, kdy lidé vlastní majetek a určují mezi sebou jeho cenu. Šlo o černý trh. Veškeré majetkové vztahy byly destabilizovány, skoro nikdo si nemohl být hospodářsky jist svou budoucností a někteří, totiž Židé, zcela ztratili majetková a transakční práva a změnili se v lidský kontraband zvláštního druhu. Držet v evropské zóně bezstátí, tedy v okupovaném Polsku a okupovaném Sovětském svazu, doma Židy znamenalo riskovat život, zatímco kdo byl ochoten je vydat, získal za to sůl, cukr, vodu nebo peníze a skoncoval s úzkostí a strachem. Udat Žida znamenalo vyhnout se nebezpečí individuálního i kolektivního trestu.

V takto vymezeném prostředí se Nežidovi, na něhož se obrátil Žid s prosbou o pomoc, nabízel jakožto ekonomicky racionální odpověď následující postup: pomoc přislíbit, co nejrychleji z Žida dostat všechny jeho peníze a pak ho udat na policii.⁸⁹⁸ Pro člověka, který věděl, že někdo jiný ukrývá Žida, bylo ekonomicky nejrationálnější postupem dobytého co nejdříve udat, aby odměnu

a možná i majetek neshrábl někdo jiný; a zároveň se tak zprostit rizika, že budu sám udán jakožto spolupachatel, který o ukryvání věděl. Bylo by útěšné mocti věřit, že lidé nesoucí vinu na smrti Židů si počínali iracionálně. Faktem ale je, že se často jen drželi příkazů standardního ekonomického rozumu. Jen několik spravedlivých se chovalo způsobem, který by norma založená na ekonomickém kalkulu osobního prospěchu považovala za iracionální.

V nejtěmnější době a na nejhruznějších místech zachránilo několik málo lidí pronásledované Židy a učinili tak bez jakéhokoli patrného důvodu. Zpravidla šlo o lidi, kteří by v normálních časech brali etické a společenské normy dost doslova a jejichž věrnost navenek vyznávaným principům přechkala i konec in-situací, o něž se tyto principy a jejich ochrana opíraly.⁸⁹⁹

Pokud mají zachránce společného ještě něco navíc, je to sebepoznání. Když znáte sami sebe, nemá smysl mnoho mluvit. Nad tím je dobré se zamyslet, uvažujeme-li o tom, jak zareagujeme my sami, kteří o sobě tolik mluvíme a tak špatně se známe, na nadcházející výzvy.

závěr

NÁŠ SVĚT

jednat jménem státu nebo institucí schopných stát zčásti nahradit. Pokud veškeré morální světlo institucí potemnělo, zbývala už jen laskavost a jasný svět individuálních zachránců.

Stát byl důležitý v průběhu těch, kdo chtěli Židy zabít, i těch, kdo je chtěli zachránit. Proměna státu v Německu po Hitlerově nástupu k moci v roce 1933 a poté rozvrat státu v Rakousku, Československu a Polsku v letech 1938–1939 proměnily Židy z občanů v terče nátlaku a vykořisťování. Podvojný útok na státní instituce v Pobaltí a ve východním Polsku – nejprve ze strany Sovětského svazu v letech 1939–1940, pak ze strany nacistického Německa v roce 1941 – vytvořil zvláštní experimentální pole, kde se představy o konečném řešení proměnily v praxi masového vyvražďování. Následně se německá politika likvidace rozšířila zpátky na západ, do oblastí, které Němci dobyli ještě před posledním a osudovým konfliktem se SSSR, započatým v roce 1941. Evropský rozvrat institucí probíhal nerovnoměrně: holokaust se rozšířil všude tam, kde došlo k oslabení států, ale dále již ne. Kdekoli zůstaly politické struktury funkční, poskytovaly lidem, kteří chtěli Židům pomoci, podporu i konkrétní prostředky.

Výrok Wandy J. o rozhodující úloze smyslu pro lidskost může znít jako nádejný závěr, ale to je omyl. V jejích vzpomínkách sice dobro a zlo jasně vycházejí najevo, ale stejně není snadné jedno najít a druhé zapudit. Většina z nás by ráda věřila, že vlastnosti, o nichž hovoří – tedy „morální instinkt“ a „lidskou dobrotu“ –, projevujeme i my sami. Možná si v duchu představujeme, že při katastrofě v budoucnu bychom byli mezi těmi, kdo obětem přispěchají na pomoc. Pokud by se však zhroutily státy, místní instituce by propadly zvráceným cítěním a ekonomická motivace by naváděla k vraždě, málokdo z nás by obstál. Nemáme sobemenší důvod si myslet, že jsme eticky nadraženi Evropanům třicátých a čtyřicátých let nebo že jsme odolnější vůči myšlenkám, které s takovým úspěchem hlásal a realizoval Adolf Hitler. Pokud to s praktickým uctěním odkazu zachránců myslíme vážně, měli bychom s předstihem budovat struktury, které zvýší pravděpodobnost, že si skutečně budeme počínat jako oni. A práce na záchraně v tomto širokém smyslu vyžaduje též jasné pochopení oněch myšlenek, které se postavily proti konvenčním formám politiky a otevřely cestu k historicky nevídanému zločinu.

Když Hitlera jednoduše označíme za antisemitu či za rasistu, který nenáviděl Slovany, podceňujeme tím potenciál nacistických myšlenek. Jeho názory na Židy a Slovany nebyly pouhými předsudky, které se náhodou vystupňovaly do extrémů. Byly to důsledky určitěho uceleného pohledu na svět, jenž měl političtější skutečně svět změnit. Spojením politiky s přírodní vědou získal Hitler možnost vydávat politické problémy za vědecké a vědecké problémy za politické. Tak ze sebe učinil středobod kruhu a všechna faktická data interpretoval podle vzorce dokonalého světa rasového krveprolití, jehož dokonalost kazí pouze humanizující vliv Židů. Označením Židů za ekologickou vadu, která způsobuje

Na malém snímku, který uchovává její syn ve svém varšavském bytě, vyzařuje z Wandy J. sebekontrola, charakterová vlastnost, která jí za druhé světové války v mnohém pomohla. Na sklonku války přišla o manžela, ale sama se dvěma chlapeci se zachránila. Po utvoření varšavského ghetta neuposlechla německých rozkazů a s rodinou tam nepřesídila.⁹⁰⁰ Čelila udání, že do arijské části města nepatří, ale podařilo se jí vždy najít chytrou výmluvu. Stěhovala děti z místa na místo a spoléhala na pomoc přátel, známých i cizích lidí. Když německá invaze rozbila či zdeformovala dosavadní instituce a když bylo za německé okupace vypáleno nejprve ghetto a pak i celé město, soudila, že záleží na „neomylném morálním instinktu a základní lidské dobrotě“ lidí, kteří se rozhodli pomoci Židům.⁹⁰¹

Většina varšavských Židů se nepřemístila do ghetta, nýbrž byla pozabijena v Treblince. Sovětský židovský spisovatel Vasilij Grossman, přidělený k Rudé armádě, toto místo viděl a popsal je – přičemž prohlásil, že „laskavost, hloupá laskavost je na člověku tím skutečně nejlidštějším.“⁹⁰² Hitler odmítal, že by nás jakákoli – ať náboženská, filozofická či politická – idea opravňovala k domněnám, že můžeme ve druhém člověku vidět sami sebe nebo že lidé můžeme milovat jako sebe sama. Tvrdil, že všechny konvenční formy etiky jsou židovskou smyšlenkou a že tradiční státy se zhroutí při zápase ras. Po celé Evropě, i když na různých místech v různé míře německá okupace rozvrátila instituce, jež ideji vzájemnosti zaručovaly věrohodnost nebo ji označovaly za normální stav. Tam, kde Němci zahladili tradiční státy nebo eliminovali sovětské instituce, jež krátce předtím rozvrátily tradiční státy, rozevřeli tím propast, v níž rasismus a politika společně vtahovaly aktéry do hlubin nicoty. V této černé jámě byli zabíjeni Židé. Pokud se zachránili, často se to stalo díky lidem schopným

planetární nerovnováhu, Hitler vtiskl nutným napětím globalizace zřetelnou a zosobněnou podobu. Jedinou racionální ekologií pak byla eliminace politického nepřítel a jedinou rozumnou politikou byla očista planety.

Ve skutečnosti přírodní věda vykazuje a vytyčuje určitou autonomii, kterou rozumná politika nesmí ani popírat, ani pohltit, nýbrž musí ji uznat.⁹⁰³ Neviditelnými silami světa nejsou konspiroující Židé, nýbrž fyzikální, chemické a biologické zákonitosti, které dokážeme stále přesněji popsat. Historická zkušenost impéria v moci Evropanů, pro Hitlera tak důležitá, sice zahrnovala i biologickou složku, ale jinou, než si myslel. Neviditelná výhoda, která Evropanům umožnila dobytí Severní i Jižní Ameriku, nespočívala v jejich vrozené rasové nadřazenosti, ale v mikrobech, které mimoděk přenášeli uvnitř těla. Rychlé dobytí Nového světa, které Hitler tak obdivoval, bylo možné díky tomu, že bakterie pomáhaly dobytélům. Při představě, že Slované povedou boj „jako indiáni“ v defenzivě, Hitler opomněl vzít v úvahu předem prohranou bitvu indiánů s nakažlivými chorobami.⁹⁰⁴ Při střetu na vlastním kontinentu Němci neměli onu imunologickou výhodu, které se Evropané těšili v Severní Americe.⁹⁰⁵ Němci se ve východní Evropě báli nemocí tolik, že i když Židy označovali za „bakterie tyfu“, nechávali přežít židovské lékaře kvůli léčbě Němců nakažených tyfem. Úspěšný kolonialista si musel nemoc přinášet ve vlastním krevním oběhu, a ne se bát nákazy z krve ostatních. Zvítězil nad světem ne skrze odstranění domnělých nečistot, ale proto, že s sebou přinášel zcela skutečné nečistoty.

Když se přírodní věda odpoutá od politiky, může i takto jednoduchá analýza ukázat, proč Hitlerovo teritoriální řešení ekologické krize nedávalo smysl. Jak Hitler sám věděl, nabízela třicátá léta i politickou alternativu: německý stát se mohl kolonizace zříci a podpořit rozvoj zemědělské techniky. Vědecký přístup k ubývajícím zdrojům, o kterém Hitler neustále rozhlašoval, že to je židovská lež, byl pro Němce (i pro všechny ostatní) mnohem slibnější cestou než nekonečná rasová válka. Vědci – mnohdy německí vědci – už v té době razili cestu pro následná agronomická zlepšení, známá pod označením „zelená revoluce“. Kdyby Hitler nerozpoutal světovou válku, která ho dovedla až k sebevraždě, dožil by se doby, kdy evropský problém netkvi v nedostatku jídla, nýbrž v jeho nadbytku. Věda zajistila lidem jídlo tak rychle a v takové hojnosti, že hitlerovská myšlenka boje podstatně ztratila na atraktivitě. V roce 1989, sto let od Hitlerova narození, byly světové ceny jídla – i přes obromýrnárůst světové populace, a tedy i poptávky – asi poloviční oproti stavu z roku 1989, kdy začala druhá světová válka.⁹⁰⁶

Zrušení politiky i vědecké odbornosti umožnilo vědci samostatně určit, co je dobré pro jeho rasu, převést německé instituce do rasového rámce a pak převést demoliční okolních států. A Hitlerův pohled na svět zhušťoval i čas. Sloučením domnělého strukturního vzorce minulosti (rasového impéria) s domnělou

naléhavou výzvou budoucnosti (ekologickou panikou) nacistické myšlení uzavřelo bezpečnostní ventily klidného zamýšlení a obezřetné předvídavosti. Pokud se minulost a budoucnost skládá výhradně z boje a nedostatku, pak se veškerá pozornost upíná k přítomnosti. Psychická potřeba zamezit pocitu krize ze potlačila praktickou potřebu zamyslet se nad budoucností. Hitler nedokázal ekosystém vnímat jakožto přístupný výzkumu a změně; přisuzoval jeho problémy nadpřirozenému faktoru – působení Židů. A jakmile byli Židé označeni za odvěkou a neměnnou hrozbu lidského rodu i veškerého přírodního pořádku, bylo na ně možné uvalit mimořádná a urgentní opatření.

Zkouškou, která měla potvrdit Hitlerovo chápání přírody, a vojenským tažením, které mělo Němce osvobodit z nesnesitelné klaustrofobní přítomnosti, byla koloniální válka proti Sovětskému svazu, zahájená v roce 1941. Útok na SSSR uvrhl miliony Němců do vyhlazovací války na území obyvaném miliony Židů. Přesně tuto válku si Hitler přál: kroky podniknuté v letech 1938–1940 byly pouhou přípravou a improvizací, výevikem v boření států. Průběh války na východní frontě pak nastolil dvě fundamentální politické šance. Nejdříve obraz Slovanů jako podlidských živočichů dovolil rozvrácení jejich politických komunit a utvoření zón umeňujících holocaust. Kolísavé štěstí Německa pak s postupem času odhalilo pronikavou politickou logiku Hitlerova uvažování. Válka byla současně prezentována jako kolonizační (proti Slovanům) i dekolonizační (proti Židům). S tím, jak kolonizační válka za „životní prostor“ začala váznout, kladli nacisté naopak důraz na boj za záchranu planety před židovskou nadvládou. Jelikož se Židům přičítala zodpovědnost za ideje, jež údajně potlačovaly silnější rasy, dalo se vítězství dosáhnout jedině jejich vyláčením. Esemani, kteří začali jako ničitelé států a vrazi příslušníků skupin považovaných za hlavní oporu nepřátelských politických komunit, se rychle proměnili v hromadné vrahy Židů. Kdekoli německá moc vytlačila sovětskou moc, připojil se k zabíjení podstatný počet místních obyvatel. Roku 1942 byla v okupovaném Polsku většina Židů deportována z ghett a usmrcena v plynových komorách v Treblince a jinde. Židé ze zbytku Evropy dokázali Hitlerovu vražednou logiku přežít jedině tehdy, pokud si jejich okolí uchovalo vazbu na tradiční státní instituce. V temných zónách bezstátní museli přežít jako Wanda J. spoléhat na štěstí a pomoc morálně silných lidí.

Myšlenka záchrany nám připadá blízká a ideologie vraždění vzdálená. Ekologická panika, ničení států, koloniální rasismus, globální antisemitismus – to vše nám může znít exoticky. Většina lidí v Evropě a v Severní Americe žije ve funkčních státech a považují za samozřejmost ony základní prvky suverenity, které za války umožnily záchranu židovských a jiných životů: zahraniční politiku, státní občanství, správní aparát. Zelená revoluce po dvou generacích odstranila strach z hladu z voličských emocí i ze slovníku politiků. Otevřené vyjadřování antisemitických názorů je skoro všude na Západě tabu, i když možná ochabující. Odloučení časovým odstupem i přízní osudu od moci nacionálního

socialismu, dokážeme nacistické názory odvrhnout zdánlivě snadno, bez zamýšlení nad tím, jak vlastně fungovaly. Zapomnětlivost nás vede k přesvědčení, že se od nacistů lišíme, a zastírá ohledy, v nichž jsme stejní.

Stejně jako Hitlerův světonázor nechával přírodní vědu splynout s politikou, spojoval jeho program biologie s touhou. Koncepce životního prostoru dávala dohromady potřeby a chtění, vraždu a pohodu. Načrtávala plán, jak hromadným vražděním obrodit planetu, a dávala německým rodinám příslib lepší životní úrovně. Jeden z dvojnásobně významů výrazu *Lebensraum* (životní prostor) se po roce 1945 rozšířil skoro po celém světě: tím miním prostorem k bydlení, sen o domácím pohodlí v konzumní společnosti. Druhým významem životního prostoru je habitat čili biotop, tedy oblast, nad níž je nutno mít kontrolu v zájmu fyzického přežití, ačkoli je možná dočasně obýván lidmi charakterizovanými jako podlidé. Sloučením těchto dvou emocí do jednoho slova Hitler spojil životní styl a samo přežití. Kvůli vizi dobře zásobené spíše měli lidé podpořit krvavý boj o zemi cizích lidí. Jakmile dojde ke splnutí života jako takového a životní úrovně, může bohatá společnost ve jménu přežití kdykoli vyhlásit válku chudším. V Hitlerově válce padly desítky milionů lidí ne proto, aby Němci mohli žít, ale proto, aby Němci mohli uskutečnit americký sen v globalizovaném světě.

Přesně v tomto bodě mohl Hitler díky své teorii propojit globalizaci s domácí politikou. Hitler měl právem za to, že v epoše globální komunikace se představy blahobytu relativizují a plynule proměňují. Poté, co jeho kampaň za životní prostor německou porážkou v roce 1945 skončila, uspokojila zalehána revoluce poprvé v Evropě i ve většině světa, přičemž zajistila nejenom potravu nezbytnou k holému přežití, ale i pocit zabezpečení a očekávání budoucí hojnosti.⁹⁰⁷ Žádné vědecké řešení není navěky: politickým rozhodnutím podporovat vědecký výzkum si kupujeme čas, ale nezaručuje nám, že i budoucí rozhodnutí budou stejně dobrá. Možná na nás čeká další okamžik rozhodnutí, v němž podobný tomu, před nímž stáli ve třicátých letech Němci.

Zelená revoluce – snad hlavní zdroj rozdílu, jímž se náš svět liší od světa Hitlerovy doby – se možná chýlí ke konci. Hlavní příčinou přitom není předlidenější přístup, ale fakt, že stále více obyvatel Země požaduje stále vyšší a spolehlivější přísun potravin. Světová produkce obilí v přepočtu na hlavu vyvrcholila v osmdesátých letech. V roce 2003 se Čína, nejlidnatější země světa, stala v celkové bilanci závislá na dovozu obilnin.⁹⁰⁸ Světové zásoby obilí po roce 2000 nikdy z hlediska poptávky nestačily na víc než několik měsíců.⁹⁰⁹ Za vln horka a sucha v létě 2008 přiměly požáry na polích významné dodavatele k zastavení vývozu potravin a v mnoha zemích (Bolívii, Kamerunu, Egyptě, na Haiti, v Indonésii, Pobřeží slonoviny, Mauritiáni, Mosambiku, Senegalu, Uzbekistánu a Jemenu) propukly kvůli hladu lidové bouře.⁹¹⁰ V roce 2010 znovu prudce vzrostly ceny zemědělských komodit, což podnítilo protesty, státní převraty, etnické čistky a revoluci na Blízkém východě.

Není sice pravděpodobné, že by na světě nastal opravdový nedostatek jídla, avšak v bohatších společnostech se mohou znovu probudit obavy ohledně budoucích dodávek a jejich reprezentanti se mohou znovu ocitnout před rozhodnutím, jak přesně vymezit vztah mezi politikou a přírodními vědami. Jak předvedl Hitler, sloučením obou se otevírá volná cesta ideologii, která může pocít paniky zdánlivě vysvětlit i překonat. Lze si představit scénář masového vyražďování, připomínajícího holokaust: vedení nějaké rozvinuté země podle lehké panice ohledně budoucího nedostatku nebo ji záměrně vyvolá a provede preventivní zásah, přičemž určitou skupinu lidí označí za pramen ekologického problému a záměrně nebo mimoděk zničí další státy. Jak ukazuje příklad nacistů, ke strachu o přežití tu nemusí být žádný nevyhnutelný důvod: stačí momentální pocit, že k udržení určitého způsobu života je nutný dramatický čin.

Jsou tu důvody k obavám, že druhý význam terminu *Lebensraum* – tedy vnímání zemí cizích lidí jako životního prostoru – je jen dočasně latentní. Na většině zeměkoule začíná dominantní povědomí v určitých ohledech připomínat katastrofismus Hitlerovy éry. Ve druhé polovině 20. století, tedy v epoše zelené revoluce, se budoucnost jevila jako dar. Obě navzájem se svářející ideologie, kapitalismus i komunismus, slibovaly nadcházející hojnost a vnímaly budoucnost jako soutěžní pole. V plánech vládních agentur, v románových zápletkách i na dětských kresbách se budoucnost jevila zářivě a slibně. Zdá se, že tento pocit vyprehal. V obrazech, jež předkládá náročnější kultura, je pro nás budoucnost břemenem obtíženým komplikacemi a krizemi, dilematy a frustracemi. V populárních médiích – ve filmu, videohrách a komiksech – je budoucnost prezentována jako postkatastrofická: příroda se nám pomstila, konvenční politika se stala nepoužitelnou a společnost upadla do stavu boje a nouze. Povrch zeměkoule je porostlý divočinou, i lidé zdivočeli a nic není nepředstavitelné.⁹¹¹

Hitler se intelektuálně mýlil v tom, že považoval politiku a přírodní vědy za totéž. Jakožto politik správně chápal, že spojením obou vzniká pocit, že doba spěje ke katastrofě, a hromadí se tak potenciál k radikálnímu zásahu. Pokud se na obzoru rýsuje apokalypsa, zdá se nesmyslné čekat na vědecká řešení, zápas se zdá čímsi přirozeným a do popředí se derou demagogové krve a půdy. Soudnou politikou pro náš svět by tedy byl přístup, který co možná nejdříve potlačí obavy z planetární katastrofy. To vyžaduje přijmout autonomii vědy oproti politice a politickým rozhodnutím podporovat odpovídající vědecké disciplíny, které umožní konvenční politice učinit další kroky.

Naše planeta se mění způsobem, v jehož světle se Hitlerovy popisy života, prostoru a času mohou jevit stále věrohodnější. Pokud by během tohoto století došlo k očekávanému nárůstu průměrných globálních teplot o čtyři stupně Celsia, změnilo by to podobu lidského života, jak ho známe.⁹¹² Klimatické změny jsou nepředvídatelné, a tím se problém jen vyostřuje. Vlivem efektů zpětné vazby

mohou současné trendy dávat mylnou představu.⁹¹⁰ Pokud roztaží ledovce, bude sluneční světlo, nyní odrážené zpět, pohlcováno mořskou vodou. Pokud roztaží sibiřská tundra, vystoupá od zemského povrchu metan a pohltí teplo v atmosféře. Pokud z Amazonie zmizí tropické deštné lesy, uvolní to masivní pulz oxidu uhličitého. Globální procesy jsou vždy prožívány lokálně a vliv lokálních faktorů je může jednou utlumit a jindy umocnit. Pravděpodobně dojde k záplavám na pobřeží, ale nedá se předpovědět, kde přesně a kdy. Ohrožena je polovina světových měst, ale nelze odhadnout, na která z nich dolehne zkáza nejdříve. Konec nastane v jedné ohromné vlně, ale po nesčetných kumulujících se záplavách. Žádná konkrétní bouře se nebude moci předpovědět na víc než několik dní dopředu. Každá bude jedinečná, a přesto budou všechny společně tvořit kumulativní trend.⁹¹⁴

Bezprecedentně ničivé bouře nebo neúprosná sucha mohou otrást dosa-
vadními předpoklady ohledně zajištění základních zdrojů a získat hitlerovské politiky zřetelnější rezonanci. Jak Hitler předvedl za velké hospodářské krize, lidé dokážou vylicít hroziící krizi v takovém světě, že jim to poskytně obhajobu pro drastická opatření v přítomnosti. Při dostatečně silném tlaku okolností anebo s dostatkem obratnosti mohou politici ukout stejné vazby, jakých poprvé využil Hitler, totiž mezi přírodou a politikou, ekosystémem a domácností, potřebou a touhou. Globální problém, který by se jinak jevil jako neřešitelný, lze přičíst za vinu konkrétní skupině lidí.⁹¹⁵

Hitler byl plodem první globalizace, proběhnuvší ve znamení impériu na konci 19. století.⁹¹⁶ My sami jsme dětmi druhé globalizace, té ze sklonku 20. století. Globalizace není ani problém, ani řešení; je to určitý stav věcí s jistou historií a přináší rovněž jedno zvláštní intelektuální riziko. Jak neustále zdůrazňoval Hitler s Carlem Schmittem, lidé nemají na vybranou – musí uvažovat planetárně. A jelikož svět je složitější než země nebo město, vyvstává ohromné pokušení najít nějaký souborný klíč, díky němuž lze porozumět všemu. Když se zhroutí globální uspořádání, jak to na vlastní kůži poznali mnozí Evropané v rozmezí od dvacátých do čtyřicátých let, může se zdát, že prostínká diagnóza hitlerovského typu pokračuje globální rámec poukazem k ekologické dimenzi, k nadpřirozeně či k nějakému spiknutí. Pokud se borí obvyklá pravidla a drolí se dosavadní předpoklady, lze snadno vyvolat podezření, že někdo – například Židé – nějakým způsobem svedl přírodu z její pravé cesty. Problémy, jejichž rozměry jsou skutečně planetární, například klimatické změny, očividně vyžadují globální řešení – a jedním zdánlivým řešením je nalezení globálního nepřitele.

Holokaust se od ostatních případů masového vraždění a etnických čistek lišil tím, že německá politika usilovala o usmrcení všech Židů bez výjimky, mužů, žen i dětí. Něco takového bylo myslitelné jedině proto, že Židé byli považováni za původce a strážce zkaženého planetárního uspořádání. A domněnka, že Židé představují celosvětově nebezpečí, se může vynořit znovu, jak se to také

skutečné děje u stále významnějších politických formací v Evropě, Rusku i na Blízkém východě. Totéž se může stát muslimům, homosexuálům a jiným skupinám, jež lze provázat se změnami celosvětového významu.

Lokální problém klimatických změn může vyvolat lokální konflikty, globální klimatická krize může vyvolat poptávku po globálních obětech. Určité indicie toho, jak by příslušné lokální konflikty mohly vypadat a jak by mohly přerůst v konflikty globální, dal za posledních dvacet let africký kontinent. Je to kontinent slabých států. V situaci kolabujícího státu může sucho způsobit stovky tisíc mrtvých hladem, jako se to stalo roku 2010 v Somálsku.⁹¹⁷ Klimatické změny též mohou zvýšit pravděpodobnost toho, že si Afričané v období nedostatku najdou ideologické důvody k zabíjení jiných Afričanů. V budoucnu se také Afrika může stát polem globální soutěže o potraviny, možná i s průvodním globálním ideologickým oprávněním.

V době Hitlerova nástupu k moci tvořila Afrika součást německé koloniální minulosti. Dobyťí Afriky, k němuž došlo v době Hitlerova dětství, představovalo závěrečnou fázi poslední globalizace. V subsaharské Africe si Němci a další Evropané osvojili rasové názory v nové verzi. Rwanda je umělým důsledkem evropské snahy dobyť si Afriku jakožto celek a zvláště Německou východní Afriku. Rozdělení populace na Hutuy a Tutsie bylo typickou evropskou metodou vládnutí, totiž vyvolit si jednu skupinu a ustanovit ji k vládě nad druhou. Dávalo to přitom přesně stejný smysl jako tvrzení, že Poláci a Ukrajinci patří k jiné rase než Němci nebo že by mělo dojít k náboru Slovanů z táborů, aby pomohli se zabíjením Židů. Dnešní Afričané se dokážou navzájem posuzovat prizmatem rasových dělení a fantazií, stejně jako to činili Evropané s Afričanými v osmdesátých a devadesátých letech 19. století a jako to činili Evropané s jinými Evropany ve třicátých a čtyřicátých letech 20. století.

Hromadné zabíjení ve Rwandě je příkladem politické reakce na ekologickou krizi v rámci jednoho státu. V osmdesátých letech se zde vyčerpala orná půda,⁹¹⁸ v roce 1993 následoval absolutní pokles sklizně obilí.⁹¹⁹ Vláda konstatovala přebytek populace jakožto problém a začala hledat způsoby, jak vyexportovat vlastní občany do sousedních zemí.⁹²⁰ Čelila přitom politickému rivalovi, spojenému s kmenem Tutsiů, jehož plán invaze zahrnoval restriktivní statkář. Vládní politika pobíček Hutuů k zabíjení Tutsiů na jaře 1994 byla nejspěšnější tam, kde existoval nedostatek půdy. Lidé žádostiví půdy udávali své sousedy. Pachatelé sami udali, že je motivovala touha zabrat půdu a též strach, že to někdo udělá dřív než oni.⁹²¹ Při vražedné kampani pak Hutuové zabíjeli Tutsie, ale pokud oběti došli, začali Hutuové zabíjet jiné Hutuy a zabírat jejich pozemky. Jelikož se Tutsiové kdysi těšili přízni koloniálních mocností, mohli se jejich vražedné zrad Hutuů obestříť mýtem osvobození zpod koloniální nadvlády. V rozmezí od dubna do července 1994 bylo povražďeno nejméně půl milionu lidí.⁹²²

Hladomor v Somálsku a hromadné zabíjení ve Rwandě jsou děsivým důkazem toho, co mohou klimatické změny Afrike přinést. První událost představuje smrt, kterou klima rozsévá samo, druhá tkví v rasovém konfliktu vyvolaném součinností klimatu s politickou představitelstvem. Budoucnost pak v sobě může skrývat třetí a nejděsivější možnost, totiž propojení místního nedostatku s akcemi koloniální mocnosti schopné importovat potraviny a exportovat globální ideologii. Přestože Afričané zápasí o přístup k orné půdě a pitné vodě, jeví se jejich kontinent současně jako řešení asijských problémů se zajištěním přísunu potravin. Vlivem kombinace slabých majetkových práv, zkorumpovaných režimů a existence polovin orné půdy na celém světě se Afrika dostala do centra asijského potravního plánování. Spojené arabské emiráty a Jižní Korea se pokusily získat kontrolu nad ohromnými územími v Súdánu. Přípojily se k nim Japonsko, Katar a Saúdská Arábie systematickou snahou o koupi či pronájem africké orné půdy. Jedna jihokorejská firma se pokusila získat do nájmu polovinu Madagaskaru.

Jedinečnou kombinaci ohromné poptávky po potravinách a současně efektivní schopnosti prosazovat své zájmy prokazuje Čínská lidová republika. Čína je vzrůstající se průmyslová a vývozní mocnost, která ale není s to na vlastním území pokrýt základy potřeby zakládání vzhledem k blahobytu, který čínská populace chápe jako samozřejmý. V některých ohledech je současná Čína možná v horším postavení, než bylo Německo ve třicátých letech. Podíl orné půdy na obyvatele tu odpovídá asi čtyřiceti procentům světového průměru, a navíc klesá tempem asi milion hektarů ročně.⁹²³ Číňané poznali, co je hladomor. Druhá světová válka a následná občanská válka v Číně uvrhly do hladovění milióny lidí. Deset let po vítězství komunistů způsobil hladomor – vyvolaný Velkým skokem vpřed, který Čína uskutečnila v letech 1958–1962 pod vedením Mao Ce-tunga – smrt desítek miliónů lidí.⁹²⁴

Vzdálenost, jež z pohledu Číny 21. století odděluje komfort a přežití (tedy oba významy německého slova *Lebensraum*), není velká. Desítky miliónů dnes zámožných Číňanů mají vzpomínky na přibuzné, kteří zemřeli hladem. Čínská populace bude pravděpodobně vyžadovat stále více kalorií: všichni blahobytní lidé – a Číňané zde nejsou výjimkou – vyžadují jednak pestřejší stravu, jednak zajištěnější přísun potravin. V zemi vládně táž komunistická strana, která v revolučním období nechala lid hladovět. Jelikož nese zodpovědnost za hladomor minulosti i za budoucí hojnost, sleduje přísun potravin velmi citlivě. Lze to pozorovat na masivních, ceny vyčyhujících nákupech zemědělských komodit, kdykoli se zdá, že by globální nabídka mohla být ohrožena. Není pravděpodobné, že by v Číně s jejím rostoucím bohatstvím mohlo skutečně dojít k jídlu. Mnohem pravděpodobnější je, že dojde k extrémním reakcím na obavy z aktuálního vývoje zasahující lidi mimo Čínu. Bez ohledu na to, zda většímu počtu Číňanů skutečně hrozí hlad, bude mít politika

národní prosperity sklon k zásadním mezinárodním akcím, kdykoli vznikne pocit ohrožení.

V konfrontaci s budoucí krizí, například s několikaletou sérií sucha, by pekingská reprezentace mohla dospět k témuž závěru jako berlínská reprezentace ve třicátých letech: že totiž globalizaci, která vyhovuje zkvétajícímu exportu, je nutno spojit s trvalým ovládnutím životního prostoru, zajišťujícího dodávky potravin. Čínské vedení se již vyslovilo, že Afrika představuje rezervu potřebných zdrojů včetně jídla. Při občanské válce (související s výkyvy klimatu), která roku 2003 propukla v Súdánu, čínské vedení prokázalo, že pokud to poslouží vloženým investicím, bez zábran podpoří masové vrahy. V Súdánu došlo k tomu, že sucho zabralo Araby na jihu, na území afrických pasteveckých kmenů. Súdánská vláda stála na straně Arabů a přijala systematické kroky k naprosté eliminaci Zaghawů, Masalitů a Fúrů.⁹²⁵ Zbraně jí přitom dodávaly Čína a Rusko.⁹²⁶

Kromě toho Čína čelí nedostatku pitné vody, krizi, která byla v Hitlerově době něčím neznámým. Klimatické změny podle všeho zvyšují intenzitu koloběhu vody v přírodě: přinášíjí více sucha i více záplav.⁹²⁷ Do vlhkých oblastí se dostává více vody, do vyprahlých méně než dřív. Skoro miliarda lidí nemá zajištěn přísun dvou litrů vody denně, nutný k pití, a více než dvě miliardy nemají k dispozici dvacet litrů nutných kvůli hygieně.⁹²⁸ Nepokoje způsobené nedostatkem vody propukly po roce 2000 v Bolívii, Indii, Keni, Pákistánu, Somálsku, Súdánu, a dokonce i v Číně.⁹²⁹ V porovnání s celosvětovým průměrem má Čína k dispozici jen asi třetinu přídelu čerstvé vody na jednoho obyvatele; velká část přitom pochází z ledovců, které s rostoucí teplotou vzduchu tají. Polovina čerstvé vody a asi dvacet procent pozemních vod jsou v Číně znečištěny tak, že nejsou pitné.⁹³⁰ Kolem roku 2085 nejspíš bude Čína potřebovat přibližně dvojnásobné množství vody než dnes. Existuje zcela reálná možnost, že si Čína – nebo přinejmenším blahobytnější Číňané – bude v budoucnu díky pokroku techniky moci dovolit odsolování mořské vody.

Představitelné jsou však i agresivnější způsoby řešení obav o přísun vody a potravin. Čína má velmi dlouhé hranice se zemí disponující ohromnými zásobami vody, s Ruskou federací. Čínští zemědělci obdělávají půdu na své straně hranice stále intenzivnějšími metodami, na ruské straně naopak intenzita zemědělství klesá. Těsně po roce 2000 investoval Peking do východního Ruska více kapitálu než Moskva.⁹³¹ S postupem času by se Peking mohl začít ohlížet po sibiřské vodě, stejně jako se nyní ohlíží po sibiřském zemním plynu a ropě. Nejblibnější metodou Pekingu v Rusku i v Africe bylo zajistit si kontrolu pomocí příznivě formulovaných právních smluv – a ruská reprezentace, stejně jako africké vlády, se takovému přístupu podvolila.⁹³² U zemního plynu byl přístup Číny k Rusku úspěšný a mohl by být úspěšný i u vody.

Jak ale pokračují klimatické změny a vrší se nepředvídané události, mohlo by se území v Africe a v Rusku začít jevit samotným Afričanům a Rusům

cennější než dřív.⁹³⁹ Pod tlakem situace mohou Číňané dospět k úvahám, které opravňují zbídačení a smrt Afričanů a Rusů. Anebo naopak Rusové a Afričané dospějí k myšlenkám opravňujícím svržení čímské globalizace i lidí, kteří za ní stojí.

Žádný z uvedených scénářů není nevyhnutelný. Čína sice projevuje podobné obavy jako meziválečné Německo, avšak u čínského vedení nenajdeme Hitlerův výjimečně silný odpor k vědeckým řešením. Agronomii, tedy vědu, která Německu nakonec přinesla zcela úspěšné řešení ekonomické paniky, Hitler zavrhoval. Čínská vláda naopak dotuje energetický výzkum, který by mohl zpomalit klimatické změny, a umenšit tak obavy z nedostatku potravin a vody. Peking investoval do sluneční, větrné a jaderné energie a oficiálně se zavázal realizovat do roku 2030 limity ohledně emisí skleníkových plynů.⁹⁴⁰ Jelikož Čína dovažuje zemní plyn a ropu, nejsou v zemi žádné vlivné skupiny, jež by s rozvojem alternativních forem energie bojovaly. Čína sice způsobuje klimatické změny a s postupem času se může ocitnout ve střetu s Afrikou a Ruskem, ale současně číňští inženýři rozvíjejí a realizují technická řešení, díky nimž se klimatické změny zpomalují, a klesá tak i riziko těchto a podobných budoucích konfliktů.

Naproti tomu ruské vlády po roce 2000 založily svou rozpočtovou politiku a nasměrovaly voličskou podporu na export fosilních paliv do Evropy a do Číny.⁹⁴¹ Snahou udržet na těchto velkých sousedních trzích poptávku po zemním plynu a ropě si ruské vlády nepřímo stanovily cíl uhlíkového znečištění a klimatických změn. S tím možná souvisí fakt, že pocit nadcházející katastrofy je v ruské kultuře patrnější než v Číně nebo na Západě. Nadání ruští myslitelé, spisovatelé, výtvarníci a filmaři nabídli rozmanitá a fascinující zobrazení lidského úpadku a zkazy. Stejně jako před sto lety, kdy bylo Rusko rozerováno revolucí a kontrarevolucí, překonává ruská politická élita i dnes okolní země tendenci formulovat a šířit katastrofickou ideologii.

Ve vlně nového ruského kolonialismu, která se vzedmula v roce 2013,⁹⁴² ruští předáci a propagandisté začali předstírat, že sousední Ukrajinci vůbec neexistují, nebo je líčit jako lidi druhé kategorie. Ukrajina byla prohlášena za umělou entitu bez historie, kultury i jazyka, o přeháněná o globální aglomeraci Židů, homosexuálů, Evropanů a Američanů; všechny tyto charakteristiky nutně připomenou Hitlerovy výroky o Ukrajincích a Rusech. Prvním ziskem ruské války proti Ukrajině, jež měla být touto rétorikou zaštitěna, byla černomořská těžební pole zemního plynu poblíž Krymu, který Rusko obsadilo a anektovalo v roce 2014. Úrodná černozem pevninské Ukrajiny činí z této země důležitého vývoze potravin, zatímco Rusko v podobné pozici není.⁹⁴³

Prezident Vladimir Putin zformuloval zahraničněpolitickou doktrínu etnické války. Argumentace vedoucí od jazykové identity k invazi – ať už ji provádí Hitler v Československu nebo Putin na Ukrajině – boří logiku suverenity a samostatných práv a připravuje půdu pro ničení států. Mění uznávaná

politická společenství v terče svévolné agrese a jednohlavce vymezuje etnický tak, že jejich domnělé zájmy jsou pak určovány zvenčí. Stejně tak se Putin postavil do čela evropských populistických, fašistických a neonacistických sil. Moskva podporuje politiky, kteří z problémů planety obviňují Židy, a užívá techniku ničení států, současně ale našla i nového globálního obětřího beránka: homosexuály. Nová ruská idea „homosexuální lobby“, jež nese zodpovědnost za světový úpadek, je sice stejně nesmyslná jako stará nacistická idea „židovské lobby“, nicméně je na světě a má reálný vliv.⁹³⁸

Jak prokázalo Rusko, druhá světová válka se může dost rychle změnit z varovného příběhu v poučný precedent. V roce 1939 uzavřel Stalin spojenečtí s Hitlerem, tedy s tehdejší evropskou extrémní pravicí, na základě úvahy, že takový krok povede k sebezáchubě Evropy. Představoval si, že Německo se následně srazí se svými západními sousedy a moc všech zúčastněných se rozplyne. Podobný kalkul podle všeho učinil Putin. Stejně jako účelem aliance s Hitlerem v roce 1939 bylo obrátit nejradikálnější evropské síly proti samotné Evropě, má ruská podpora evropské krajní pravice rozbořit a roztržít Evropskou unii, nejmírovější a nejláhobytější pořádek počínajícího 21. století. V roce 2014 Putin rehabilitoval pakt Molotov-Ribbentrop, tedy onu dohodu mezi nacistickým Německem a Sovětským svazem, která započala druhou světovou válku a připravila podmínky pro holokaust.⁹³⁹

Na Africe jsou vidět rizika lokálního nedostatku, Čína nastiňuje problémy u globální moci spojené s vnitřními obavami, Rusko předvádí, jak se prakticky třicátých let 20. století mohou začít jevit jako pozitivní příklady. Ničení států a konstrukce planetárních nepřátel se v Evropě znovu dostaly do módy, z valné části díky Moskvě. Státy na Blízkém východě jsou zpravidla slabé a islámská fundamentalisté dlouhodobě vydávají Židy, Američany a Evropany za planetární nepřátele. Ruské tažení proti gayům, které spojuje moc Evropy a Ameriky se skrytou rukou homosexuální internacionály, mělo upoutat zájem muslimského světa.

Každé protiglobální myšlení nastoluje možnost obvinít z planetárních fenoménů určité konkrétní skupiny. Na velké části zeměkoule budou stamuliony muslimů v důsledku klimatických změn pravděpodobně čelit kolapsu existenčních možností, který přitom nebude mít žádně lokální objasnění.⁹⁴⁰ Důsledky klimatických změn často silně dopadají na země, které s jejich spuščením nemají nic společného. Bangladéš, muslimská země s téměř sto šedesáti miliony obyvatel, je pustošena bouřemi a záplavami, k jejichž ničivosti ještě přispívá vzestup mořské hladiny. V Libyi se naopak očekává, že se každoroční sucha prodlouží ze sto dnů na sto dvacet.⁹⁴¹ Egyptané jsou životně závislí na Nilu, který musí překonat šest a půl tisíce kilometrů v poušti – a síly, nad nimiž Egyptané nemají žádnou moc, změnily naši planetu tak, že Nil může vyschnout.⁹⁴²

Již dnes přináší severoafrická muslimové do Evropy antisemitské názory. Co by se však stalo, pokud by Židy skutečně začali vinit z ekologických katastrof? V knize Exodus (4, 9), v textu, který sdílí muslimská, židovská i křesťanská tradice, dává Bůh varování, že „z vody, kterou nabereš z Nilu, se stane na suché zemi krev“. Židé pobývající na Blízkém východě, tedy izraelští občané, mohou být v období nedostatku vody v ohrožení. Boj o kontrolu Západního břehu Jordánu a Golanských výšin se mimo jiné vede z obav o vodní zdroje. Pitná voda pro Izraelce pochází z kolektorů nacházejících se pod okupovanými územími. Izrael sice má vojenskou a technickou kapacitu potřebnou k tomu, aby své obyvatelstvo uchránil před následky klimatických změn, nicméně postupující dezertifikace Blízkého východu může vyvolat regionální konflikt i potřebu obětí beránků. Pokud by na Blízkém východě propukla válka o přírodní zdroje, mohli by muslimové na Židy svalit vinu jak za lokální problémy, tak za obecnou ekologickou krizi – přesně to byl koneckonců Hitlerův přístup. Stejně tak by ovšem Izraelci mohli obvinit muslimy a pokusit se vrátit amerického spojence do rozsáhlejšího konfliktu.

Sionisté bez ohledu na specifické zaměření měli pravdu v tom, že pro budoucnost národní existence je nezbytný stát. Zánik evropských států ve třicátých letech byl úvodem ke všem velkým zločům nacistů včetně holokaustu. Většina levicových a centristických sionistů věřila, že se podaří založit Stát Izrael pomocí ustanovení mezinárodního práva. To se sice nakonec stalo, ale až po holokaustu. Krajně pravicoví revizionističtí sionisté měli pravdu v obavách z imigrační katastrofy ve třicátých letech a považovali za oprávněné potajmu na konci třicátých let spolupracovat s Polskem.

Od roku 1977, kdy se izraelským premiérem stal Menachem Begin, se do ohniska izraelského národního mýtu zřetelněji přesunul národní terorismus. Oslavná lícení Irgunu a Lechi však zpravidla vynechávají polskou spojku. Životní dráhy velitele Irgunu Begina a předáku Lechi Avrahama Stern a Jicchaka Šamira jsou bez polské záštity a podpory zcela nepředstavitelné. Po Beginovi usedl do premiérského křesla v letech 1983–1984 a 1986–1992 Šamir. Spolu s ním se na klíčových pozicích ocitli jeho spolupojovníci a někdejší klienti Polska. Funkce ministra financí zastával v Beginově a Šamirově vládě Elijahu Meridor, lodní magnát, jemuž Poláci kdysi poskytl výcvik v teroristické taktice. Izraelským velvyslancem v Jižní Africe se stal Elijahu Lankin, též absolvent polského výcviku. Pravicový blok Likud, k němuž přislušeli, plynule navazoval na tradici revizionistického sionismu, který pod ochranou polského státu vzkvétal ve druhé polovině třicátých let. Mohlo by se zdát, že se polská vazba přerušila s nástupem Benjamína Netanjahua, prvního izraelského premiéra, který se narodil v samostatném Izraeli, a prvního premiéra z bloku Likud, jehož rodným jazykem nebyla polština. Netanjahu naopak v souladu se současnou geopolitickou orientací plynně mluví americkou angličtinou. I u něj je

ale návaznost na polskou politiku poměrně zřetelná: v hlavní vlně spolupráce s Polskem byl Netanjahuův otec osobním sekretářem zakladatele revizionistického sionismu Vladimíra Žabotinského.

Polská podpora revizionistického sionismu vykazovala jistou dvojnácnost, která připomíná napětí spojené s americkou podporou Izraele řízeného nástupci sionistů. Polské vedení a velká část polské populace stály koncem třicátých let na straně sionistů, protože si přály, aby Židé v období hospodářské krize opustili Polsko. Někteří Američané počátku 21. století jsou obhájci Izraele z toho důvodu, že chtějí, aby Židé byli shromážděni ve Svaté zemi při nadcházející apokalypse. Současné Spojené státy připomínají Polsko třicátých let přesně v tom ohledu, že sionistická myšlenka nachází více aktivních zastánců mezi křesťany než mezi Židy. Evangelikální křesťané, tvořící významnou část amerických politických spojenců Izraele, popírají realitu klimatických změn a naopak podporují politiku nadměrné spotřeby fosilních paliv, která tyto změny urychluje.⁹⁴³ Mezi nimi pak jsou miliony takzvaných dispenzacionalistů, jejichž podpora Izraele vychází z víry, že katastrofy na izraelské půdě zvěstují Kristův druhý příchod. Ve čtyřicátých letech měli dispenzacionalisté za to, že holokaust je Boží dílo, protože Židy donutil uvázat své bludy a přemístit se do zaslíbené země.⁹⁴⁴ Takto jednoznačná náhoda politiky apokalyptickou sice představuje menšinový názor, nicméně začlenění politických dějin Státu Izrael do příběhu konce světa je v americké společnosti běžným úkazem.

Sionisté měli pravdu v tom, že státní samostatnost dává Židům ochranu. Jejich spojenci však mohou být lidé, kteří v samostatném Izraeli spatřují prostředek k odlišnému cíli. Begim jakožto izraelský premiér úspěšně usiloval o aliance s americkými evangelikály hned od roku 1977, asi čtyřicet let poté, co navázal kontakt s polskými reprezentanty. Ve třicátých letech přednesli Begin, Stern, Šamir a další revizionisté naprosto oprávněný názor, že Židé potřebují ochranu skýtanou státem. Jejich polští zaštitovatelé podpořili myšlenku izraelského státu ve snaze zmírnit hospodářskou krizi a uklidnit obecně rozšířený antisemitismus. Druhá generace revizionistických sionistů, která v Izraeli vládne dnes, možná stojí před obtížnějším paradoxem. Někteří jejich američtí stoupenci prosazují politiku s potenciálem uspišit katastrofu, jež by ohrozila sám Stát Izrael; v jeho zániku tuto Američané spatřují jednu nutnou fázi ve vykoupení světa.⁹⁴⁵

Když běžní Američané vzpomenu na holokaust, berou jako dané, že by se sami takového zločinu nikdy nemohli dopustit. Americká armáda koneckonců za druhé světové války stála na správné straně. Historická skutečnost je ovšem komplikovanější.⁹⁴⁶ Vojska, jež Franklin D. Roosevelt vyslal k osvobození Evropy, byla rasově segregovaná a ve chvíli, kdy se američtí vojáci vylodovali v Normandii, už byl holokaust víceméně u konce. Americké jednotky sice osvodily několik koncentračních táborů, ale na skutečně významné vražedné

se odehrály v oblastech, kde byly státní instituce rozbořeny, demontovány nebo těžce zkompromitovány. Vyvraždění pěti a půl milionu Židů, více než tři milionů sovětských zajatců i skoro milionu civilistů při takzvaných protipartyzánských operacích se odehrálo v zónách bezstátní.⁹⁵⁰

Holokaust jakožto událost vytyčuje ústřední osu moderních dějin, a pokud mu rozumíme mylně, stáčí to naši pozornost chybným směrem. Když je vina za holokaust přičítána modernímu státu, jeví se oslabování státní autority jako cosi vrcholně prospěšného. Politická pravice považuje za přirozené, že je státní moc rozhlodávána mezinárodním kapitalismem, politická levice vynáší přednosti nijak neřízených revolucí. Anarchická protestní hnutí se v kon-
textu 21. století spojují v přátelském počtuachování s globální oligarchií a ani jedné straně přitom nehrozí, že by došla k újmě, protože za skutečného nepřítele obě považují stát. Levice i pravice se více bojí rádu než jeho zániku či absence. Sdílenou instinktivní ideologií je postmoderná: preferování malého nad velkým, zlomku nad strukturou, postřehu nad rozhledem, pocitu nad faktem. Levicová i pravicová postmoderní objasnění holokaustu se zpravidla drží německých a rakouských tradic ze třicátých let. V důsledku toho plodí omyly, které pravděpodobnost budoucích zločinů spíše zvyšují než naopak.

Za dominantní levicovou tendenci v interpretaci holokaustu lze označit frankfurtskou školu. Členové takto pojmenované skupiny – z valné části němeští Židé, kteří prošli do Spojených států – vyličili nacistický stát jako výraz hypertroffické modernosti. Theodor Adorno a Max Horkheimer ve své vlivné *Dialektice osvícenství* vyšli stejně jako Hitler z premisy, že „měšťácká civilizace“ stojí na pokraji zhroutení. Metodiku vědy zredukovali na praktické ovládnutí; stejně jako Hitlerovi jim proto unikl instinktivní a nepředvídatelný ráz vědeckého výzkumu. Zatímco Hitler vyhlásil Židy za původce falešných univerzalismů, sloužících jako fasáda pro židovskou nadvládu, Adorno a Horkheimer odmítli všechny univerzalizmy jakožto fasádu moci vůbec. Vraždění Židů, tvrdí, je jen jedním příkladem obecné nesnášenlivosti vůči odlišnosti, inherentně obsažené ve všech pokusech vtisknout politice rozumovou formu.⁹⁵¹ Dosa-
ně obsažené ve všech pokusech vtisknout politice rozumovou formu.⁹⁵¹ Dosa-
a význam tohoto bludu jsou takřka nedozírné. Hitler nebyl zastáncem, nýbrž nepřitelem osvícenství. Nebyl obhájcem vědy, nýbrž ji slučoval s politikou.

Za dominantní pravicové objasnění holokaustu lze označit vídeňskou školu. Stoupenci rakouského ekonomy Friedricha von Hayeka tvrdí, že k nacionálnímu socialismu vedl přebujelý sociální stát; jako lék na politické zlo proto předepi-
sují deregulaci a privatizaci. Takto pojatá historie je sice přehledná a dobře se s ní pracuje, ale je obsahově neobhajitelná. Nikdy v dějinách se nevykytl jediný demokratický stát, který by vybudoval sociální systém a pak v důsledku toho propadl fašismu (či komunismu). Ve střední Evropě proběhl pravý opak: Hitler se ujal moci za velké hospodářské krize, která se rozšířila po celém světě právě proto, že vlády nevěděly, jak zasáhnout. Rakousko, Hayekova vlast, vyznávalo kapitalismus ve shodě s dobou ortodoxí volného trhu – s tím důsledkem,

lokalitě nedošly a nikdy nespatriřly tisíce hromadných hrobů vykopaných na Východě. Americké soudní řízení v Mauthausenu či britský proces v Bergen-Belsenu navrátily židovským obětem předválečné občanství.⁹⁴⁷ To ovšem následným generacím umožnilo opomíjet elementární fakt, že právě zánik občanství – obvykle v důsledku zhroutení států – umožnil hromadné zabíjení Židů. Na těchto neporozuměních spočívá americký mýtus holokaustu, jenž si na počátku 21. století zjednal naprostou dominanci: mínění, že Spojené státy cíleně zachránily cizí národy před genocidami, jejichž příčinou bylo nadměrné zbytnění států. Podle této argumentace lze zničení státu považovat spíše za úspěch než za zdroj rizika. Jistě, Spojené státy přispěly k zániku režimů, které v roce 1945 vládly v Německu a v Japonsku –, ale zároveň se zasadily o rekonstrukci státních struktur. Jednou velkou chybou invaze do Iráku v roce 2003 bylo přijetí teorie, že změna režimu je co do svého potenciálu předvídatelná a že zánik státu a svržení vládnoucích elit přinese svobodu a spravedlnost.⁹⁴⁸ Ve skutečnosti řetězec událostí uvedených do chodu ilegální americkou invazí jen potvrdil jedno přehlížené poučení z historie druhé světové války.

K hromadnému vraždění zpravidla dochází během občanských válek nebo při změně režimu.⁹⁴⁹ Nacistické Německo cíleně sledovalo politiku nastolování bezstátní a takto vyvolané důsledky pak směřovalo na Židy. Pokud k ničení států dojde bez zlých úmyslů, přináší to katastrofy konvenčnějších rozměrů. Invaze do Iráku usmrtila přibližně stejným množstvím lidí jako předchozí irácký režim. Členové vládnoucí strany Baas byli vystaveni etnickým čistkám a v celé zemi propukl chaos. Američtí invazori se nakonec – v zoufalé snaze obnovit pořádek – postavili na stranu právě toho politického klanu, který nejprve porazili. To jim umožnilo stáhnout vojska; následovala ovšem povstání islamistů. Zhroutení iráckého státu v roce 2003 a nepokoje, jež přineslo horké léto roku 2010, vytvořily prostor pro teroristy Islámského státu v roce 2014.

Američané běžně podléhají mylné víře, že svoboda spočívá v absenci státní nadvlády. Sledujme-li genealogii tohoto omylu, dostaneme se do Německa a Rakouska třicátých let.

V předstávách o Německu jakožto původci holokaustu dominuje stereotyp, že se jednalo o všemohoucí stát, který podrobil celou jednu velkou třídu vlastních občanů podrobné registraci, útlaku a nakonec vyhlazení. Holokaust se však tímto způsobem nerealizoval a ani sami nacisté ho tak nevnímali. Občané Německa tvořili mezi oběťmi holokaustu jen velmi malou část; Židé s německým občanstvím měli mnohem větší naději na přežití než Židé s občanskou příslušností ke státům, které Němci zničili. Nacisté věděli, že pokud mají uskutečnit zamýšlenou revoluci, musí proniknout za hranice a zpusťošit okolní společenství. Kdyby Hitler v roce 1939 podléhl atentátu, jemuž unikl jen o vlásek, zapsalo by se nacistické Německo do dějin nejspíš jen jako jeden z mnoha fašistických států. Nejenom holokaust, ale i všechny ostatní velké německé zločiny

V případě klimatických změn vede popírání vědy k tomu, že se vojenský zásah jeví jako legitimnější krok než technologická investice. Když lidé sami nepřijmou zodpovědnost za klima, přesunou zodpovědnost za související katastrofy na jiné lidi. Brzděním technického pokroku ze strany popíračů klimatických změn se mohou uspížit zcela reálné pohromy, a ty zase zvyšují věrohodnost katastrofických úvah. Tak se může rozeběhnout zrádný kruh, ve kterém se politika zhroutí v ekologickou paniku.

Obecně rozšířená představa, že svobodné trhy jsou čímsi přirozeným, je ukázkou splynutí vědy a politiky. Trh není přirozený, nýbrž závisí na přírodě. Klima není zboží umožňující směnu, je to předběžná podmínka jakékoli ekonomické aktivity. Teze, že zisk nemohých zakládá „právo“ na zničení světa, odkrývá zásadní konceptuální problém. Práva tkvějí v omezení. Každý člověk je účelem sám o sobě a význam osoby se navyčerpává tím, co od ní kdo chce. Jedinci mají právo nebyť pojmání jen jako částičky planetárního spiknutí nebo úpadkové rasy. Mají právo na to, aby jejich vlast nebyla pojímána jen jako prostředí k životu. Mají právo na to, aby nikdo neměnil jejich politické společenství.⁹⁵⁷

Tam, kde nejsou státy, nelze prosazovat žádná práva.⁹⁵⁸ Státy jakožto struktury nelze brát za jednoduše dané, agresivně je využívat nebo je odvrhnout. Jsou to plody dlouhodobého a poklidného úsilí. Bujaře stát rozbít, jak navrhuje pravice, nebo poté s levicí znalecky obhlížet střepy je sice lákavé, ale nebezpečné. Politické myšlení nemá za úkol ani destrukci, ani kritiku. Má spočívat v historicky poučené pluralitní imaginaci, v oné práci dneška, která je s to zachovat život a slušnost i pro zítřek. Jedním druhem plurality je rozdíl mezi politikou a vědou. Uznáme-li odlišnost jejich cílů, umožňujeme nám to uvažovat o právech a státech; jejich splynutí je naopak krokem směrem k totální ideologii, jakou byl nacionální socialismus. Jinou pluralitou je rozdíl mezi řádem a svobodou: navzájem na sobě závisí, ale přitom se od sebe liší. Názor, že řád je svoboda nebo svoboda je řád, končí tyranii, a názor, že svoboda je absencí řádu, musí skončit anarchií – což je jen tyranie zvláštního druhu. Smysl politiky tkví v tom, že udržuje ve hře vícero navzájem neredukovatelných dober, ne v tom, že podle ne nacistickému či jinému snu o celistvosti.

Gustaw Herling-Grudziński, který přežil věznění ve Stalinově gulagu, zatímco jeho bratr v téže době ukrýval Židy, napsal, že „člověk je lidský pouze v lidských podmínkách“.⁹⁵⁹ Smyslem státu je zachovat tyto podmínky, a zajistit tak, že jeho občané nemusí spatřovat výhradní cíl svého snažení v osobním přežití. Stát tu je kvůli uznání, zaštitění a ochraně práv, a tedy k nastolení podmínek, za nichž lze práva uznávat, zaštitěvat a chránit. Stát trvá proto, aby nastolil pocit trvalosti. Jedna z nejvyšších pluralit se proto týká času. Když ztratíme povědomí o minulosti a budoucnosti, jeví se přítomnost jen jako chatrné jeviště a nespolehlivá opora pro naše jednání. Státy a práva nelze hájit, pokud

že hospodářský pokles byl zvláště zdrcující a nekončil. Útisk rakouských Židů nezapočal s rozmachem státu, ale naopak s jeho zhroutením v roce 1938.⁹⁶² Ideální kapitalismus, jak si ho představují zastánci volného trhu, může existovat jediné díky určitým sociálním ctnostem a rozumné politice, které kapitalismus sám o sobě nedokáže vygenerovat. V oné specifické formě kapitalismu, kterou nastolila německá politika a kterou v období holokaustu poznali Židé i jejich zachránci, závisela každá jednotlivá směna na osobní důvěře, a to v tom smyslu, že druhá strana směny mohla zradit a zabít. V extrémní verzi tržní utopie – verzi, kterou sám Hayek odmítal – splyvá vídeňská škola s úvahami Ayn Randové, která věřila, že konkurence je smyslem života, a v zásadě totéž tvrdil Hitler.⁹⁶³ Takovéto reduktivní myšlení sice láká svou elegancí, ale jeho důsledky jsou fatální. Pokud jediné, na čem záleží, je konkurence a konkurenceschopnost, pak je zcela přirozené eliminovat lidi, kteří se konkurenci vzpírají, a instituce, které jí brání. Podle Hitlera takovými lidmi byli Židé a takovými institucemi byly státy.

Jak dobře vědí všichni ekonomové, makroekonomické ani mikroekonomické trhy nefungují dokonale. Na makroekonomické úrovni je neregulovaný kapitalismus vystaven extrémním výkyvům hospodářského cyklu. Teoreticky vzato se trhy z krize vždy vzpamatují, ale v praxi může mít lidské utrpení, jež jde ruku v ruce s ekonomickým kolapsem, pronikavé politické důsledky včetně zhroutení kapitalistického systému ještě dřív, než k nějaké obnově může dojít. Na mikroekonomické úrovni platí teoretická zásada, že firmy dodávají žádané a cenově dostupné zboží. V praxi však podniky, usilující o zisk, mohou hromadit externí náklady, které přitom samy nekryjí. Klasickým příkladem takového externího nákladu je znečištění: své producenty nic nestojí, ale ubližuje jiným lidem.⁹⁶⁴

Vláda může za znečištění stanovit náhradu: tím se externí náklady změň v interní, a nežádoucí důsledky se tím omezí. Převést náklady uhlíkového znečištění, jež způsobuje klimatické změny, z externích na interní by bylo snadné. Pokud se někdo takovému kroku, který přitom spoléhá na tržní mechanismus a přispívá k jeho dlouhodobému zachování, brání a prohlašuje jej za antikapitalistický, potřebuje k tomu dogma. V kontextu americké sekulární pravice je některý stoupenci ničím neomezovaného svobodného trhu nalezli v tezi, že věda je prostě politika a nic víc. Jelikož věda hovoří v otázce klimatických změn jasnou řečí, někteří američtí konzervativci a libertariáni prostě popírají platnost vědy a vyhlašují její nálezy za pouhý plášťik pro pikle politiků. Dochází tu k potenciálně nebezpečnému splynutí vědy a politiky.

Žádný současný Američan by nepopřel, že tanky se dokážou pohybovat v poušti, nicméně někteří Američané popírají, že se pouště zvětšují. Žádný Američan nepopírá balistiku, avšak někteří Američané popírají klimatologii.⁹⁶⁵ Hitler popíral, že by věda mohla vyřešit základní problém výživy, předpokládal však, že technika může zajistit územní zisky. Odtud domněle vyplývalo, že čekat na další výzkum je zbytečné a situace si žádá okamžitý vojenský zásah.⁹⁶⁶

pocit, že jsme oběti jakéhosi planetárního spiknutí, posouváme se blíže k Hitlerovi. Kdykoli si myslíme, že holokaust byl důsledkem etnických charakteristik Židů, Němců, Poláků, Litevců, Ukrajinců nebo jiných národů, pohybuje se v Hitlerově světě.

Porozumět holokaustu je naše šance – možná poslední –, jak si zachovat lidství. Pro oběti holokaustu to znamená málo. Žádně, byť sebevětší nakupení dobra neodstraní napáchané zlo a žádná, byť sebeúspěšnější budoucí záchrana neodčiní vykonanou vraždu. Možná je pravda, že zachránit jeden život znamená zachránit svět. Ale neplatí z toho opak: záchranou světa se nezachrání ani jeden ztracený život.

Rodokmen onoho vídeňského chlapce zmíněného v úvodu, stejně jako všech ostatních narozených i nenarozených židovských dětí, byl přefat u kořenů: „Květ byl jsem, hlíza je ze mne, / nahoře jen těžká země, / osud dokonán se tmí, / pila kvílí nad zemí...“ Zlo spáchané na Židech – na židovských muzích, ženách a dětech – nelze odčinit. Lze jej ale zaznamenat, a lze mu porozumět. Je nezbytné mu porozumět, aby se mu dalo zabránit do budoucna.

Je to vše, čeho jsme schopni – a kež to prospěje těm, kdo po nás snad budou následovat.

se nikdo nepoučí z minulosti a nevěří v budoucnost. Historické povědomí nám umožňuje vyvarovat se ideologických pastí a přistoupit skepticky k požadavkům na okamžitě jednání se zdůvodněním, že se vše najednou změnilo. Díky důvěře v budoucnost se může svět jevit jako cosi víc než (řečeno s Hitlerem) „povrch přesně vyměřeného prostoru“. Díky čtvrté dimenzi, času, se mohou tři dimenze prostoru začít jevit méně klaustrofobicky. Důvěra v další trvání je lékem na paniku a obranným prostředkem vůči demagogii. Z poznání minulosti je nutno v přítomnosti vytvořit povědomí o budoucnosti, ze tří dimenzí každodenního života vybudovat čtvrtou.

V případě klimatických změn přesně víme, co může stát učinit, aby zkroutil paniku a spráttelil se s časem.⁹⁶⁰ Víme, že je snadnější a méně nákladné čerpat výživu z rostlin, a ne z živočichů. Víme, že se neustále zlepšuje zemědělská produktivita a že odsolování mořské vody je v zásadě proveditelné. Víme, že nejjednodušším způsobem, jak omezit emise skleníkových plynů, je efektivita využívání energie. Víme, že vlády mohou pro uhlíkové znečištění stanovit náklady, že si mohou navzájem slíbit omezení emisí do budoucna a že své sliby mohou kontrolovat. Víme také, že vlády mohou aktivně podpořit vývoj potřebné energetické technologie. Sluneční a větrná energie je stále lacinější. Jaderná fúze, vyšší formy jaderného štěpení, přílivová energie a biopaliva druhé a třetí generace skýtají reálnou naději na změnu dosavadní energetické ekonomiky. V dlouhodobé perspektivě pak budeme potřebovat technologii, jak v atmosféře zachytit oxid uhličitý a navázat ho. To vše je nejenom myslitelné, ale i reálně dosažitelné.

V souvislosti se změnami klimatu by státy měly investovat do vědeckého výzkumu, aby bylo možné k budoucnosti vzhlížet bez obav.⁹⁶¹ Studium minulosti nás učí, proč je takové počínání moudré. Čas umožňuje zamýšlení a zamýšlení skýtá čas; uspořádanost přispívá k pluralitě, pluralita zakládá uspořádanost. Je to úvaha méně oslivná než čekání na celkovou katastrofu a snění o osobní spáse. Efektivní obrana před hromadným zabíjením postupuje v drobných krocích a její hrdinové nejsou viditelní. Žádná koncepce funkčního a předvídatelného státu nemůže soutěžit s totalitními vizemi. Zelená politika nikdy nebude tak vzrušující jako rudá krev na černé zemi. Bránění zlu však vyžaduje rozumnou, a nikoli efektní inspiraci. Pluralita přírody a politiky, řádu a svobody, minulosti a budoucnosti není tak opojná jako totalitní utopie uplynulého století. Každá jednota je coby obraz krásná, avšak coby logika kruhová a coby politika tyranská. Proti totalitě se nelze bránit anarchií: ta není nepřitelem totality, nýbrž její služkou. Náležitou odpovědí jsou promyšlené pluralitní instituce a nekonečný proces diferencovaného utváření: záležitost představivosti, vyzrálosti a přezítí.

Sdíleme s Hitlerem stejnou planetu a sdílíme i některé jeho obavy. Změnili jsme se méně, než si myslíme. Zamlouvá se nám mít prostor k životu, sníme o svržení vlády, očerňujeme vědu, fantazirujeme o katastrofě. Kdykoli máme

PODĚKOVÁNÍ

Wandě J. se s pomocí dalších lidí podařilo zachránit sebe i své dva syny. Jeden vyrostl v poválečném komunistickém Polsku a stal se historikem. Vyučoval v tajných studijních kroužcích, kterým se (s poukazem na dřívější tradici z 19. století) začalo říkat „létaující univerzita“. Když bylo v Polsku v roce 1981 vyhlášeno stanné právo, ocitl se v internačním táboře. Přibližně deset let poté – po rozpadu Sovětského svazu – svolil, že se stane jedním z dvojice mých postgraduálních školitelů. V naznačeném smyslu tak za celou svou akademickou kariéru vděčím lidem, kteří kdysi pomohli Wandě Grosmanowé-Jedlické, jí samotné a jejímu druhému synovi Jerzemu Jedlickému. V průběhu onoho čtvrtstoletí, kdy mi osud dopřál profesionálně se věnovat studiu východní Evropy, se mi dostalo poučení i od několika dalších lidí, kteří přežili holokaust. Znam mezi kolegy lidi, kteří vděčí za život zachráncům zmíněným v textu, například Suhigarovi, a rodiče některých mých studentů zase zachránili jimi, například Šeptyckyj. Označít tato setkání za osobní dluh by bylo nesmyslné okázalé; uvádím je tu jako jeden pramen knihy. Historie jde dál, k dobrému i zlému, a bludé světlo každé záchrany se láme v zrcadlových chodbách dalších pokolení.

Velká část této knihy byla napsána ve Vídni a v severovýchodním Polsku, na místech, kde došlo ke zvláště agresivnímu útisku Židů a z jeho průzkumu vznikla vynikající odborná literatura, která měla formativní vliv na mé vlastní výzkumy. Vídeňský Institut pro vědy o člověku (IWM) je dítětem mého zesnulého přítele, filozofa Krzysztofa Michalského. Nebyť jeho intelektuální vstřícnosti a nebyť podpory jeho tamějších kolegů, zvláště Ivana Krasteva a Klauho Nellena, vůbec bych se do této knihy nepustil a nebyl bych s to ji dokončit. Stipendistům IWM jsem vděčný za seminář, který byl této krize věnován, a za přátelství při pobytu ve Vídni děkuji Dessislavě Gavrilové, Izabele Kalinowské a Shalini Randericové. V letních měsících jsem měl tu čest pobývat jako host u Krzysztofa Czyżewského a Malgorzaty Szporer-Czyżewské u nadace Atlantyda Pogranicza v Krasnogrudě; s rodinou jsem byl ubytován v domě, který kdysi patřil rodině Czesława Miłosze. Nadace Atlantyda Pogranicza plní cíl doporučený tolika humanisty: hledá a nachází cesty ke vzájemnému porozumění.

Některé mé autorské dluhy sahají do let těsně před započítím práce na této knize. Diskuse kolem mé knihy *Krvavé země*, což jsou dějiny německého a největšího vyvražďování spáchaného na tomtéž území, kde došlo k holokaustu, mi pomohlo položit si (jak alespoň doufám) ve vztahu ke konečnému řešení ty

správné otázky. Důležitým pramenem pro mne byly knihy Petera Longeriha: jeho obhajobu politiky se snažím přenést i na další národy vedle Němců a na další země vedle Německa. Studie, kterou k Litvě vydal Christoph Dieckmann, exemplárním způsobem spojuje teoretické porozumění se znalostí regionu. K otázce mentálních důsledků zrodu a zmizení státní moci mě už nejméně dvacet let ovlivňují východoevropské práce Hannah Arendtové a především pak interpretace Jana Tomasze Grosse. Některé úvahové linie, které tu sleduji, mají východisko v jeho knihách *Revoluce zpoza hranic* a *Sousedé*. Andrzej Waskiewicz mě nejméně čtvrt století podněcoval k obecnějšímu zamýšlení nad kategorií politiky. Při práci na *Krvavých zemích* jsem současně asistoval svému příteli a kolegovi Tonymu Judtovi na knize rozhovorů nazvané *Intelektuál ve dvacátém století*. Naše společné rozhovory v New Yorku mi pomohly vyjasnit si některé myšlenky o státu, které se objevují v této knize.

Robert Silvers z týdeníku *The New York Review of Books* edičně připravil a vydal mé eseje, kde jsem si upřesnil některé myšlenky vystupující v ústředních kapitolách knihy. Můj někdejší druhý školitel Timothy Garton Ash se mnou diskutoval o struktuře knihy a dosažených závěrech. S Tinou Bennetovou, nyní mou zástupkyní u agentury WME, jsme se sprátili při společném nástupu na postgraduální studia v Oxfordu. Byla první čtenářkou tohoto textu a jako první v něm provedla ediční úpravy; jejího nadšení a intelektuální vnímavosti jsem si velmi cenil. Projektu se s ohromnou kompetencí, energií a dovedností chopil Tim Duggan, můj redaktor a vydavatel u nakladatelství Crown. Rukopisu se dostalo vynikajícího zpracování u Thomase Gebremedhina a centim si toho, s jakou pozorností se další zaměstnanci nakladatelství Crown knize věnovali. Děkuji také Detlefu Felkenovi z nakladatelství C. H. Beck za rozhovory o souvislostech mezi *Krvavými zeměmi* a *Černou zemí*, Stuartu Williamsovi a Jörgu Hensgenovi z nakladatelství Bodley Head za přečtení celého textu a Pierru Norovi z nakladatelství Gallimard za připomínky ke stylu a k formulaci závěrů. Připomínky ke kompletní verzi mi velkoryse dodali přátelé a kolegové James Berger, Johann Chapoutot, Fabian Drixler, Rick Duke, Susan Ferberová, Janos Kovács, Hiroaki Kuromiya, Eric Lohr, Wendy Lowerová, Istrvan Rév, Bérel Rodal, Joanne Rudolfová, Stuart Rachels, Jeffrey Veidlinger a Anton Weiss-Wendt. Komentáře k jednotlivým kapitolám mi poskytli David Brandenberger a Joshua Goodman. Se vzornou profesionální péčí celý text přečetli Andrea Böltkeová a Andy Morris. Nepostradatelné grafické přílohy zajistil Jonathan Wyss z firmy Bechive Mapping.

Úvahy, jež se v knize objevují, jsou též plodem onoho učení, jehož se člověku dostává z komunikace se studenty. Přípravné verze některých kapitol jsem od přednášel na semináři konaném na London School of Economics v letech 2013–2014 a jsem zúčastněným studentům i kolegovi Arnemu Westadovi vděčný za vynikající diskuse. Mnohému jsem se naučil od účastníků postgraduálního

semináře na Yaleově univerzitě v roce 2012 a pozdější verzi rukopisu obdrželi k dispozici studenti magisterského semináře v roce 2015. Postgraduální studenti na Yale mi byli skutečnými intelektuálními soupeťníky. V době, kdy jsem o této knize uvažoval, dokončila Yedida Kanferová disertaci o vztahu náboženství a společnosti v Lodži a během psaní knihy dokončila Jadwiga Biskupská disertaci o německé okupaci Varšavy. David Petrucelli mi pomohl vyjasnit si úvahy o nadnárodní historii. Katherine Youngerová učinila totiž pro tematiku církve a státu. Jermaine Lloyd mě nutil podrobněji uvažovat o rase jakožto Rachel Whiteová, která se zabývá tématem křesťanů ve Francii a politickým odpořem. Přímou připomínku vyslovili Aner Barzilai a Stefan Eich.

Můj dík nechť přijme Naomi Lamoreauxová, prvotřídní vedoucí katedry historie na Yaleově univerzitě, stejně jako Ian Shapiro a MacMillan Center i Jim Levinsohn z Jackson Institute for Global Affairs. Adam Tooze moderoval na Yale dvě diskuse nad úvodními kapitolami. Je pro mne velkým štěstím, že jsem svou kariéru mohl spojit s institucí tak silně oddanou humanitním vědám obecně a historii zvláště, s institucí, kde má židovská, německá i slovenská historie široké zastoupení ve výuce, výzkumu i knihovních fondech. Nelze náležitě popsat, jak důležitý pro mne byl volný přístup do sbírek Sterling Library, asistence odborných knihovníků a speciální materiály obsažené ve Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies. Po léta už mi je domovem New Haven, protože tu bydlí má blízcí přátelé Daniel Markovits, Sarah Bilstonová, Stefanie Markovitsová a Ben Polak.

Předloženým argumentům též pomohla možnost veřejné prezentace. Bylo mi cíí moci o tématu knihy hovořit při René Girard Lecture na Stanfordově univerzitě, při Philippe Roman Lecture na London School of Economics, při 1989 Club Lecture na Kalifornské univerzitě se sídlem v Los Angeles a dále na Graduate Institute v Ženevě, na Sheffieldské univerzitě, Edinburské univerzitě, St. Andrew's University, Birkbeck College London, University College London, Oxfordské univerzitě, Cambridgeské univerzitě, City College of New York, Princetonské univerzitě, Georgetownské univerzitě, Emory University, hamburském Institutu pro sociální výzkum, na Sorbonně, na Conradově festivalu v Krakově a na semináři v Brémách u příležitosti udělení Ceny Hannah Arendtové. Díky nápadu Leona Wieseltiera jsem se v pravou chvíli vydal na Ukrajinu.

Předložené úvahy spočívají na poznatech nashromážděných neschetnými kolegy v oboru historie i v dalších disciplínách a do jisté míry i na mém vlastním výzkumu. U úvodních odstavců k Hitlerovu myšlení jsem se vrátil k přímým pramenům, především k Hitlerovým vlastním textům a projevům, abych co nejjasněji ozřejmil určitou základní logiku. Intelektuální závazky,

dílky nimž bylo vůbec možné podobný pokus uskutečnit, jsou příliš dalekosáhlé a nelze je dopodrobna vypočíst ani zde, ani v poznámkách, rozhodně však mezi ně patří studia u Mary Gluckové a Leszka Kofakowského a dlouhé rozhovory s Isaiahem Berinem a Andrzejem Walickým. Výklad ve druhé a ve třetí kapitole k meziválečné politice Polska a výklad individuálních skutků pomoci v deváté, desáté a jedenácté kapitole se zásadním způsobem opírá o archivní materiály. Dokumentární doklady o záchraně jednotlivců jsou z valné části psány ruský, polský a v jidiš; poslední léta jsem vynaložil velkou energii na to, abych příslušných materiálů přečetl co nejvíce. Samozřejmě je obtížné provádět zobecnění. Učinil jsem to, co bylo v mých silách, aby mé teze o procesech záchrany byly opřeny o výroky samotných zachráněných Židů, přičemž jsem preferoval svědectví podaná v jazycích, které v dané době znali, a z doby co možná nejbližší k příslušným událostem. Platí zde totiž co u mnoha dalších aspektů historie holokaustu: ve východoevropských jazycích existují ohromné nevyužité fondy primárních materiálů. Archivní dokumenty, jež ve výkladu cituji, mi velkoryse zpřístupnil Jeffrey Burds, Wójtek Rappak a Zbyszczek Stańczyk. Při hledání pramenů mi pomohli Tess Davidsonová, Karolina Jesieńová, Andrew Koss, Julie Leightonová, Olga Litvinová a Adam Zadrozny. Veškerou zodpovědnost za výsledný text nesu sám.

Věda sice není hlavním tématem knihy, ale předkládám tu jisté teze ohledně vztahu mezi vědou a politikou. Za svou – nepochybně omezenou – schopnost porozumět těmto souvislostem vědčím přírodovědcům, především přátelům Matthewu Albertovi, Olivii Judsonové a Carlu Maleymu, svému bratranci Stevenu Snyderovi a svému bratrovi Philipu Snyderovi. K širšímu záběru mých úvah o globální povaze historie prezentované v této knize mi pomohl můj druhý bratr Michael Snyder, specialista na literaturu amerických indiánů. Po celou dobu práce na knize jsem byl vděčen za lásku a podporu svých švagrových, Lori Anderson Snyderové a Mary Snyderové, a často jsem vzpomínal na své neteře Coru a Ivy a synovce Benjamina a Thomase. Metafyzickým otázkám, se kterými je tato historie spjata, bych se nikdy nemohl věnovat, nebýt mých rodičů Estela Eugena Snydera a Christine Hadley Snyderové. Vzpomínám na své prarodiče a praprarodiče, kterým vděčím za veškeré své porozumění životu z výnosů půdy. Při práci vprostřed vrchů polského Podlesí jsem vzpomínal na kopce státu Ohio.

Mira, lilie údolí. Marci Shoreová rozumí mnoha oblastem probíraného tématu podstatně lépe než já. Zná jazyky, prameny, stíny, které neutíkají. Její překlad *Černých sezón* ukazuje, co o těchto dějinách lze vypovědět v angličtině. Její výklady k dějinám idejí jsou pro mne exemplární a k filozofickým otázkám, které si zde kladu, mě stále znovu přivádí ona. Děkuji jí za lásku a laskavost, kterou prokazuje mně a především Kalevovi a Taliie.

JAZYKOVÁ A TERMINOLOGICKÁ POZNÁMKA

„Konečným řešením“ se v textu míní obecný úmysl nacistů zlikvidovat Židy z území, jež mají pod kontrolou. „Holokaustem“ se míní ta konkrétní verze konečného řešení, která se historicky realizovala, tedy hromadné vyvražďování evropských Židů.

Téma knihy zahrnuje oblasti, kde se hovořilo a hovoří mnoha různými jazyky. Židé zabít při holokaustu obvykle mluvili jinými jazyky než lidé, kteří o holokaustu dnes píšou. Výklad v této knize se zaměřuje na oblasti, kde žilo a zemřelo nejvíce evropských Židů, a říká k využití jejich tehdejších jazyků, zvláště pak jidiš, polštiny a ruštiny. Tyto jazyky se píšou pomocí odlišných abecedních soustav (hebrejskou abecedou, latinou a azbukou), jejich uživatelé byli zpravidla mnohojazyční a často v různých životních fázích užívali odlišnou formu jména. Text se drží zavedených obecných transliteračních zásad; v některých případech užívá tu formu zápisu, kterou preferovali sami dotyční. Autor usiloval o to, aby obtíže přepisu a překladu nenarušovaly přístup k hlavním jednořadkům a k argumentaci výkladu.

Také místní jména byla v různých komunitách užívána v různé podobě a měnila se s tím, jak se měnily vládnoucí režimy. Pokud existuje zavedený český název, užívá se ten; v ostatních případech se užívá oficiální název stanovený tím politickým útvarem, který byl u moci v době, kdy je o daném místě první zmínka. Volbou tohoto postupu se samozřejmě text nechce hlásit k žádnému formě revanšismu. Největší město na Donbasu, dnešní Doněck, je označováno jménem „Stalino“ prostě proto, že tento název neslo od roku 1924 v rámci Ukrajinské sovětské socialistické republiky.

Hranaté závorky [] jsou v poznámkách pod čarou užívány k vyznačení dešifrace šifrovaných archivních materiálů.

(Anglický originál používá pro města na Ukrajině přepis odpovídající ukrajinské: v české transkripci Charkiv, Kyiv apod. Český překlad setrvává u dosavadní konvence užívání názvů ovlivněných ruštinou, např. Charkov, Kyjev apod.; otázkou změny úzu však v tomto bodě nutno považovat za otevřenou.

– Pozn. překl.)

POZNÁMKY

ÚVOD: HITLERŮV SVĚT

- 1 *Das Zweite Buch*, str. 47. Pro český překlad všech pasáží z *Das Zweite Buch* použít německý originál volně dostupný na internetu.
- 2 *Mein Kampf*, str. 311n. (1. díl, 11. kapitola). Pro český překlad všech pasáží z *Mein Kampf* použít německý originál volně dostupný na internetu.
- 3 Viz Chapoutot, *Le nazisme*, str. 428; Chapoutot, „Les Nazis et la „Nature““, str. 81. Americký konzul generál Raymond Geist právem hovořil o antisemitské „kosmologii“, viz Husson, *Hegdrich*, str. 121 (česky: *Hegdrich. Konečné řešení*, str. 132n.). Výklad předložený v této knize postupuje, od myšlenky planetární židovské hrozby ke stavu bezstátí jakožto podminec umožňující holokaust a spojující články nachází v nových formách politiky, jež spojovaly ideu antisemitismu se situací antipolitiky. Sémelin (*Purifier*, str. 135) má pravdu, že historie masového vyvražďování musí mít mezinárodní záběr. Holokaust je ale zvláštní případ a zdá se důležité nejprve zde definovat, jak jeho původce chápal planetu Zemi. Hitlerovo pojetí mezinárodních vztahů bylo odvozené z jeho koncepce ekosystému a skutečně se zdá, že základní myšlenky zůstaly neměnné; jak uvádí Kershaw (*End*, str. 281; česky: *Konec*), „Hitler si v jádře uchoval zcela mimořádnou vnitřní konzistenci“. Podobně Burrin (*Hitler et les Juifs*, str. 19) hovoří o „ohromující konzistenci a kontinuitě, již osvědčil tento pohled na svět“.
- 4 Pro anglické a francouzské autory, například Hobbese a Rousseaua, představuje je imaginární přirozený stav jen jistou literární technikou, která nám umožňuje uvažovat o lidském rozhodování v otázkách moci. Máme si cvičně představit, jak musel vyhlížet lidský život předtím, než se lidé usnesli na pravidlech – a následně máme myšlenkově dospět ke strukturám, jež považujeme za žádoucí. Podle Kanta je pro nás dokonalé poznání světa vnější přírody nedostupné a moudrost spočívá v tom, že o ně usilujeme při plném vědomí vlastních omezení. Hitlerovo chápání přírody tedy nemělo s německými myšlenkovými tradicemi mnoho společného. Podle Hegela byl přírodní stav barbarskou prehistorickou fází, již vystřídaly instituce, které pak člověk neustále zdokonaluje. Podle Marxe je příroda tím, co nás obklopuje a vzdoruje nám; poznání přírody i sebe samých dosahujeme tím, že prací usilujeme o její proměnu. Ke Schmittovi viz Zarka, *Un détail*, str. 7, 36. Viz též Neumann, *Behemoth*, str. 467.
- 5 *Mein Kampf*, str. 147 (1. díl, 4. kapitola).
- 6 Charles Darwin sice jednou (*O původu člověka*) skutečně napsal, že impérium odstraní „divošské rasy“, ale z kontextu je zřejmé, že mu v tomto tvrzení nešlo o žádný politické cíle. Darwin si coby původce přelomového konceptu evoluce přírodním výběrem nemyslel, že rasy jsou jako přírodní druhy; naopak měl za to, že všichni lidé patří k jednomu druhu, schopnému užívat rozum, a díky tomu též schopnému přežít i na jiném než čistě biologickém základě. Viz Tort, *L'effet*

za své oblíbené téma, tím ale míní jen své mlhavé chápání síl skrytých za vnějšími fakty.

- 22 Manna cituje Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme*, str. 357. K Steinové viz *Self-Portrait in Letters*, str. 9. Dále viz Zehnpfennigová, *Hitler's Mein Kampf*, str. 128, a Burrin, *Hitler et les Juifs*, str. 23.
- 23 Viz Husson, *Heydrich*, str. 41 (česky: *Heydrich. Konečné řešení*).
- 24 *Mein Kampf*, str. 62 (Geistige Pesticenz"; 1. díl, 2. kapitola).
- 25 Cituje Govrin, *Jewish Factor*, str. 7.
- 26 *Staatsmänner*, str. 557.
- 27 *Table Talk*, str. 314 (česky: *Monology ve Vůdcově hlavním stánu 1941-1944*). Srov. Friedländer, „Some Reflections“, str. 100.
- 28 Podobně interpretuje Zehnpfennigová, *Hitler's Mein Kampf*, str. 116; viz též Neumann, *Behemoth*, str. 140.
- 29 Viz Jonas, *Imperative of Responsibility*, str. 29.
- 30 *Das Zweite Buch*, str. 53, 57, 99n.
- 31 *Mein Kampf*, str. 149 (solche todgefährlichen Gedankengänge“; 1. díl, 4. kapitola).
- 32 *Mein Kampf*, str. 314 (1. díl, 11. kapitola).
- 33 Husson, *Heydrich*, str. 256 (česky: *Heydrich. Konečné řešení*, str. 192, 218).
- 34 „Wohin man die Juden schicke, nach Sibirien oder nach Madagascar, sei gleichgültig“; 21. července 1941, *Staatsmänner*, str. 557.

KAPITOLA PRVNÍ: ŽIVOTNÍ PROSTOR

- 35 Viz Vincent, *Politics of Hunger*, str. 126-128; Offer, *Agrarian Interpretation*, str. 2, 24n., 59. Obě knihy zdůrazňují morální a politickou újmu, kterou blokáda přinesla. Leonhard (*Die Bäche der Pandora*, str. 518) důsledky odhaduje na 700 mrtvých, což je podstatně více, než vyplývá z Vincenta a Offera.
- 36 Viz *Das zweite Buch*, str. 48. Srov. Offer, *Agrarian Interpretation*, str. 82n., 217.
- 37 *Table Talk*, str. 73 (česky: *Monology ve Vůdcově hlavním stánu 1941-1944*, str. 58, 75).
- 38 *Mein Kampf*, 2. díl, 2. kapitola.
- 39 Viz Hildebrand, *Vom Reich*, str. 654.
- 40 Viz *Das Zweite Buch*, str. 100. Viz též *Mein Kampf*, str. 155. Například Japonci se Hitlera neúspěšně snažili přesvědčit, aby za hlavního nepřítele považoval Brity, ne Sověty. Viz Hauner, *Ideas in Axis Strategy*, str. 378, 388n.
- 41 *Das Zweite Buch*, str. 58. Srov. Guettel, „Frontier“. Guettel má naprostou pravdu, že zmínky o USA jsou v *Mein Kampf*u nečetné; jsou ale velmi sugestivní. Hitler například prohlásuje Spojené státy za vzor impéria nového typu, jež ovládá související teritoria silou rasové jednoty (str. 144). Ještě patrnější je vliv této logiky v *Das Zweite Buch*. A jak podotýká sám Guettel, poukazy k Američanům jakožto vůdcům prostoru byly v rétorice německých kolonialistů všudypřítomné, takže Hitlerovy zmínky v tomto smyslu musely být ihned snadno pochopitelné. Podstatné každopádně je, že Amerika nastolila celosvětovou situaci navzájem relativní a srovnatelné životní úrovně. Viz též Fischer, *Hitler and America*, str. 18, 21, 28; Thies, *Architekt*, str. 50.
- 42 Viz Wildenthalová, *German Women*, str. 177; Sandlerová, „Colonizers“, str. 486.

Darwin, str. 75-80. Rozlišují zde mezi Marxem a jeho přítelem a popularizátorem Engelsem, který kodifikoval „vědeckou“ verzi marxismu. K dlouhé historii seikvávání druhé generace darwinismu s druhou generací marxismu viz Kolakowski, *Main Currents*, sv. 2 (*Golden Age*).

- 7 Viz *Mein Kampf*, str. 105 („feige Völker“; 1. díl, 3. kapitola). Srov. Koonzová, *Nazi Conscience*, str. 59, a Sternhell, *Les anti-Lumière*s, str. 666n.
- 8 K „dennímu chlebu“ viz *Mein Kampf*, str. 312n. (1. díl, 11. kapitola); *Das Zweite Buch*, str. 53, 185. Viz též Hillberg, *Destruction*, sv. 1, str. 148. K přírodnímu bohatství a jedinému příkazání viz *Table Talk*, str. 51, 141 (česky: *Monology ve Vůdcově hlavním stánu 1941-1944*, str. 65, 141. Česká edice je výrazně krácená, některé z citovaných pasáží proto nelze v českém vydání vyhledat. V některých případech uvádíme díla stran tematicky podobných míst, pozn. red.). Jediným cílem následujícího výkladu je vyhnout se nedostatku, na který upozornila Arendtová (*Origins*, str. 3; česky: *Původ totalitarismu*, str. 349-350): „Nikdo nebral vážně, co nacisté sami říkali.“ Viz též Jureitová, *Das Ordnen von Räumen*, str. 279.
- 9 Viz White, „Historical Roots“.
- 10 Viz Engel, *Holocaust*, str. 15.
- 11 Viz Valentino, *Final Solutions*, str. 168; Jäckel, *Hitler in History*, str. 47. Srov. Sarantová, *L'ère du soupçon*, str. 77 (česky: *Věk podezírání*), a Arendtová, *Původ totalitarismu*, str. 349n.: „Nenávisti rasistů vůči Židům vyvěrala z pověrečné obavy, že ve skutečnosti to možná byli Židé, a nikoli oni, koho Bůh vyvolil, komu bylo božskou prozřetelností přiručeno dosáhnout zdaru.“
- 12 Viz Bärsch, *Die politische Religion*, str. 276n.
- 13 *Mein Kampf*, str. 70 (1. díl, 2. kapitola). Touto větou, jež uzavírá druhou kapitolu *Mein Kampf*u, zabývá Carl Schmitt svou přednášku o boji německé právní vědy proti židovskému duchu („Eröffnung“, str. 14). Srov. pojem „vykupitelského antisemitismu“ u Friedländera, *Years of Extermination*.
- 14 K „nepřirozenosti“ („Unnatur“) viz *Mein Kampf*, str. 65 (1. díl, 2. kapitola). Viz též *Mein Kampf*, str. 314; *Sämtliche Aufzeichnungen*, str. 462n.; a Chapoutot, „La loi du sang“, str. 89; Poliakov, *Sur les traces*, str. 212, 217; Bauman, *Modernität*, str. 68 (česky: *Modernita a holocaust*, str. 85-92); Arendtová, *Origins*, str. 202 (česky: *Původ totalitarismu*, str. 264).
- 15 K Himmlerovi viz Kühne, *Belonging*, str. 60; Chapoutot, „La loi du sang“, str. 374, 405. Srov. Steiner, *In Bluebeard's Castle*, str. 45.
- 16 Citáty z Hanse Franka viz „Ansprache“, str. 8; „Einleitung“, str. 141. Ke Schmittovi viz „Neue Leitsätze“, str. 516. Srov. Arendtová, *Essays in Understanding*, str. 290, 295.
- 17 *Table Talk*, str. 7 (česky: *Monology ve Vůdcově hlavním stánu 1941-1944*, str. 34).
- 18 K tvrzení, že všechny „židovské“ myšlenky vyjdou nastejno, viz *Mein Kampf*, str. 62 a). K Ježíšovi viz Bärsch, *Die politische Religion*, str. 286n., ke sv. Pavlovi viz Chapoutot, „L'historicité nazie“, str. 50. Viz též Thies, *Architekt*, str. 29.
- 19 Srov. *Mein Kampf*, str. 320.
- 20 *Table Talk*, str. 314 (česky: *Monology ve Vůdcově hlavním stánu 1941-1944*, str. 287), podobně str. 248; viz též *Sämtliche Aufzeichnungen*, str. 907; Thies, *Architekt*, str. 42.
- 21 *Das Zweite Buch*, str. 48. Je sice pravda, že v *Mein Kampf*u Hitler označuje historii

- 65 *Table Talk*, str. 38 (česky: *Monology ve Vůdcově hlavním stánu 1941-1944*, str. 41n.).
- 66 *Table Talk*, str. 34, 425 (česky: *Monology ve Vůdcově hlavním stánu 1941-1944*, str. 58).
- 67 Ingrao, *Believe*, str. 117.
- 68 Dallin, *German Rule in Russia*, str. 167. Obecně k tématu viz Lowerová, *Nazi Empire-Building*, str. 24-29. Z úvodní pasáže Conradova *Srdce temnoty* nepochybně vyplývá, že novela ve skutečnosti není o Evropanech a Afričanech jakožto rasách. Conrad byl ukrajinský Polák.
- 69 Berkhoff, *Harvest of Despair*.
- 70 *Mein Kampf*, str. 135n. Srov. Jureitová, *Das Ordnen von Räumen*, str. 219.
- 71 *Das Zweite Buch*, str. 156n.
- 72 Müller, *Der Feind*, str. 44. Viz též Mazower, *Hitler's Empire*, str. 152 (česky: *Hitlerova říše*, str. 154-161).
- 73 *Das Zweite Buch*, str. 158.
- 74 Govrin, *Jewish Factor*, str. 30.
- 75 *Das Zweite Buch*, str. 159.
- 76 *Table Talk*, str. 126 (česky: *Monology ve Vůdcově hlavním stánu 1941-1944*). Viz též *Sämtliche Aufzeichnungen*, str. 163. Již v roce 1936 na to upozorňoval Alexander Stein, *Adolf Hitler*, str. 111.
- 77 Čala, *Antysemitizm*, str. 175; Zaremba, *Wielka Trwoga*, str. 71.
- 78 Schlögel, „Einleitung“, str. 15.
- 79 Výrok z roku 1936 cituje Dieckmann, „Jüdischer Bolschewismus“, str. 55.
- 80 *Das Zweite Buch*, str. 158.
- 81 Römer, *Der Kommissarbefehl*, str. 204
- 82 Kershaw, *Hitler*, str. 651 (česky: *Hitler. 1936-1945: Nemesis*, česká verze vychází z původního dvoúdlíného vydání z let 1998 a 2000).
- 83 Výrok o rekách je často citován jen ve formě „Naši Mississippi musí být Volha“, bez závěrečného dodatku. Tím se mění smysl věty a podstatně se zužuje její obsah. Viz Kershaw, *Hitler*, str. 650 (česky: *Hitler. 1933-1945: Nemesis*). Historii Spojených států, která nám připomíná, že se Hitler nemýlil ve všech ohledech, poskytuje Mann, *Dark Side of Democracy*, str. 70-98. Stejně tak historie USA prokázala, že počet otroků může přesahovat počet svobodných osadníků. Viz McNeill, *Global Condition*, str. 21.
- 84 *Mein Kampf*, str. 69.
- 85 Základní práci k plánu vyhladovění je Gerlach, *Kalkülerte Morde*. Citát poskytuje Kay, *Exploitation*, str. 133; viz též str. 162n. K východnímu plánu viz Madajczyk, „Generalplan Ost“, str. 13; nověji Wasser, *Himmlers Raumpflanzung*; Aly a Heimová, *Vordenker der Vernichtung*.
- 86 Viz Kershaw, *Fateful Choices*, str. 57.
- 87 Srov. Koselleck, *Futures Past*, str. 222, kde podotýká, že Hitler rozlišoval tři stupně utajení: co sděloval nejbližšímu kroužku, co si nechal pro sebe a co se ani sám neodvažoval domyslet.
- 88 Bolševická revoluce vešla do dějin jako „říjnová revoluce“, protože podle juliánského kalendáře, který se v té době užíval v carském Rusku, k ní došlo v říjnu. Podle gregoriánského kalendáře už byl listopad.
- 89 Tento výklad podává ve zhuštěné podobě dlouhodobou a složitou historii, kterou

- 43 *Das Zweite Buch*, str. 57n.; viz též *Mein Kampf*, str. 313. Hitler na to výslovně upozornil v proslovu před říšským sněmem z 28. dubna 1939, určeném prezidentu Rooseveltovi; zdůraznil to Franz Neumann, *Behemoth*, str. 130.
- 44 *Das Zweite Buch*, str. 121.
- 45 *Mein Kampf*, str. 313n. (1. díl, 11. kapitola).
- 46 *Das Zweite Buch*, str. 124n. Srovnání významu mýtů o půdě v dějinách hromadného zabíjení a etnických čistek poskytuje Kiernan, *Blood and Soil*.
- 47 Srov. Arendtová, *Origins*, str. 358, 469 (česky: *Kořeny totalitarismu*), a Smith, „Weltpolitik“, str. 41.
- 48 K výrazu *Lebensraum* viz Conrad, *Globalisation and the Nation*, str. 61.
- 49 Ziegler, *Betting on Famine*, str. 263.
- 50 Goebbelsův výrok („für einen voll gedeckten Frühstück, Mittags-, und Abendtisch“) cituje Koenen, *Russland-Komplex*, str. 427.
- 51 Viz Longérich, *Davon*, str. 160n. Obdivuhodné komparativně historické zpracování poskytuje Collingham, *Taste of War*.
- 52 *Table Talk*, str. 707 (česky: *Monology ve Vůdcově hlavním stánu 1941-1944*, str. 282). Srov. Guettel, „German South-West Africa“, str. 535; Simms, *Europe*, str. 389, 343.
- 53 *Mein Kampf*, str. 153 (1. díl, 4. kapitola).
- 54 *Table Talk*, str. 316 (česky: *Monology ve Vůdcově hlavním stánu 1941-1944*, str. 205). Viz McDonough, *Hitler*, str. 22; Mosse, *Nationalization*, str. 196. Srov. Arendtová, *Origins*, str. 183 (česky: *Původ totalitarismu*, str. 277).
- 55 Iliff, „Effects of the Maji Maji Rebellion“, str. 558n. Na opomíjení strategie spálené země a vyhladovění upozorňují Gerwarth a Malinowski, „Ghosts“, str. 283.
- 56 K vojenské historii viz Zimmerer, *Von Windhauk*, str. 43. Počty Hererů a Namů udává Guettel, „German South-West Africa“, str. 543. Viz též Chiroi a McCauley, *Why Not Käl*, str. 28. Výrok generála Trothy a popis podmínek na žraloším ostrově viz Hullová, *Absolute Destruction*, str. 30, 78; viz též Levene, *Rise*, str. 233. Výrok Theodora Leutweina o srovnání s americkými státy a výrok Bernharda Dernburga udává Guettel, „German South-West Africa“, str. 550, 524. Zmínku o „Vernichtungsoperation“ a „Endlösung“ a údaj o 70 procentech viz Lowerová, „German Colonialism“, str. 2, 5.
- 57 Viz Sandlerová, „Colonizers“, str. 162.
- 58 *Das Zweite Buch*, str. 152.
- 59 Rozsáhlou úvahu o souvislostech a rozdílech poskytuje Conrad, *Globalisation*, zvl. str. 174, 177, 182. Při uplatnění Frenových či Girardových konceptů při výkladu vyhnání německých Židů možná stojí za pozornost také vztahy Němců s Poláky.
- 60 Koppová, „Constructing a Racial Difference“, str. 84n. aj.
- 61 Viz Hitler, *Mein Kampf*, str. 144. K polské otázce za první světové války viz Niemann, *Kaiser und Revolution*, str. 35-26, a Rumpel, *Max Hussarek*, str. 50-55. K čistkám v pohraničních oblastech viz Geiss, *Der polnische Grenzstreifen*, str. 125-146. K politickým aspektům německo-rakouské okupace Ukrajiny viz Snyder, *Rudý krůže*.
- 62 Viz Sandlerová, „Colonizers“, str. 19, 85, 149-150 aj.; Wildenthalová, *German Women*, str. 172n.
- 63 Zimmerer, *Von Windhauk*, str. 137.
- 64 Kay, *Exploitation*, str. 40.

(a to je zde pro nás v centru zájmu). Zoumaně myšlenkové srovnání se nacismem

v praxi ukázaly jako šance, a proto musíme začít analýzou Hitlerových myšlenek.

- 102 Srov. Pollack, *Kontaminierete Landschaften*.
103 Radnóti, *A práce se vrátím*, str. 162.

KAPITOLA DRUHÁ: BERLÍN, VARŠAVA, MOSKVA

- 104 Srov. Müller, *Der Feind*, str. 43.
105 K Hitlerově taktické zdrženlivosti viz Koonzová, *Nazi Consience*, str. 11n., 21n., 25. Viz též Mosse, *Nationalization*, str. 188; Confino, *World Without Jews*, str. 151; Engel, *Holocaust*, str. 20. K pozdějším reálným teologickým kompromisům viz Heschelová, *Aryum Jesus*.
106 Viz Kershaw, *Hitler Myth*, str. 280, 233 aj. (česky: *Hitlerův mýtus*, str. 246–261); Sémelin, *Purifier*, str. 89; Koenen, *Russland-Komplex*, str. 390, 413, 415; Bloxham, *Final Solution*, str. 148; McDonough, *Hitler*, str. 79. K Hitlerovu voličstvu viz King a další, „Ordinary Voting Behavior“. Srov. Hagenův úsudek (*German History*, str. 275), že Hitler byl „nebezpečně sebevědomý, neúnavný a politicky obratný muž“.
107 *Deutschösterreichische Tageszeitung*, 3. března 1933. Srov. Koenen, *Russland-Komplex*, str. 415.
108 Přesný rozbor viz Pauer-Studerová, „Einleitung“, str. 15–17.
109 Viz Maurerová, *Background for „Kristallnacht“*, str. 49–51.
110 Viz Weiss, *Deutsche und polnische Juden*, str. 169–179.
111 *Das Zweite Buch*, str. 93.
112 Bloxham, *Final Solution*, str. 59–65; Piskorski, *Wagnaczy*, str. 34–60; obecněji Ferrara a Pianciola, *Migrazioni forzate*, str. 89–95.
113 *Das Zweite Buch*, str. 54. Promyšlený rozbor poskytuje Tooze, *Wages of Destruction*.
114 Neumann, *Behemoth*, str. 139.
115 Karin von Schulmann, cituje Harveyová, *Women*, str. 119. Srov. Jäckel, *Hitler in History*, str. 30: „Máme hojně doklady pro to, že všechna klíčová rozhodnutí prováděl ve třetí rži sám Hitler, a máme stejně hojně doklady pro to, že celý režim byl do značné míry anarchoický, a lze jej proto označit za polykracii. Omyl tkví v domnění, že obě uvedená konstatování si navzájem protřečí a jen jedno může být pravda.“
116 Důsledky tohoto rozdílu probírám ve své knize *Krvavé země*.
117 Evans, *Their Reich in Power*, str. 42.
118 Bloxham, *Final Solution*, str. 156n.
119 Jak si též vnuťme pověštili Antoni Sobański (*Cywil w Berlinie*, str. 53), uniformy skýtaly způsob, jak – zvláště v Berlíně – překrýt dřívější vazby.
120 Srov. Arendtová, *Origins*, str. 131, 155 (česky: *Původ totalitarismu*).
121 Viz Zarka, *Un détail*, str. 11.
122 Obecněji ke vzájemné interakci mezi SA, SS a wehrmachtem viz Evans, *Their Reich in Power*, str. 21–39.
123 Srov. Wildt, *Uncompromising Generation*, str. 127.
124 Ingrao, *Believe*, str. 65, 101.
125 Wildt, *Uncompromising Generation*, str. 185.

skvěle zachycuje Polonsky, *Jews of Poland and Russia*. Podle Lohrova odhadu (*Russian Citizenship*, str. 86) byla u židovského poddaného v carském Rusku 184krát vyšší pravděpodobnost emigrace než u ruského poddaného.

- 90 Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme*, str. 379; Lohr, *Nationalizing*, str. 14, 16, 24, 188n., 146. Specifickým rysem pogromů z roku 1915 bylo přímé zapojení vojska, viz Lohr, „1915“, str. 41n. Ke krádežím viz Wróbel, „Seeds of Violence“, str. 131. Viz též Prusin, *Nationalizing*, str. 42, 55; Wasserstein, *On the Eve*, str. 309. S hokausstem bývají uváděny do souvislosti dva zvláště slavné obrazy Marca Chagalla *Hřbitovní brána* (1914) a *Kamélot* (1917), ale ve skutečnosti zachycují toto období.

- 91 Pergherová a Roseman, „Imperial Genocide“, str. 44.
92 Shilon, *Memchem Begin*, str. 6; Heller, *Stern Gang*, str. 100.
93 Budnitskii, *Russian Jews*, str. 76. Viz též Stanislavski, „Russian Jewry“, str. 281. Kontinuitu násilnosti zvláště pozorně zachycuje Holquist, *Making War*.
94 Budnitskii, *Russian Jews*, str. 90, 176, 213 aj.; Herbeck, *Das Feindbild*, str. 285–287; Beyrau, „Der Erste Weltkrieg“, str. 108, 107; Lohr, „1915“, str. 49; Lohr, *Russian Citizenship*, str. 122, 130; Lohr, *Nationalizing*, str. 150; Wróbel, „Seeds of Violence“, str. 137; Dieckmann, „Jüdischer Bolschewismus“, str. 59–64. Hitler se k *Protokolům* vyjadřuje v *Mein Kampf*, str. 337. Podle všeho si uvědomuje, že jsou nepravé, nicméně přijímá jejich logiku. *Protokoly* bývají často označovány za padělek, avšak padělek je napodobenina něčeho skutečného, a tady žádný skutečný podklad není. *Protokoly* jsou fikcí umožňující pobývat ve fikčním světě.
95 Offer, *Agrarian Interpretation*, str. 50; Golczewski, *Deutsche und Ukrainer*, str. 240–242. Někteří Němci si byli ještě v roce 1918 schopni představit Ukrajinu jako prázdny prostor, viz Jureitová, *Das Ordnen von Räumen*, str. 165; ale srov. Liulevicius, *War Land*. Německé válečné cíle na Východě zůstávají předmětem živé diskuse, jejímž centrem je Fischer, *Griff nach der Weltmacht*.

- 96 K tématu viz Abramson, *Prayer for the Government*; Dieckmann, „Jüdischer Bolschewismus“, str. 59–61. Myšlenková asociace Židů s bolševismem a pogromy často pronikla i do velmi kultivovaných mozků. Například Vladimir Nabokov pogromy vysvětloval prominentní roli Židů v bolševické revoluci, viz Schlögel, „Einleitung“, str. 15n.

- 97 Schlögel, „Einleitung“, str. 15.

- 98 Tamtéž, str. 18.

- 99 Snyder, *Rudý kráze*, kap. 6. Obecně viz Stein, *Adolf Hitler*, str. 104–108; Kellogg, *Russian Roots*, str. 12, 65, 75, 218; Liulevicius, *German Myth*, str. 176; Dieckmann, „Jüdischer Bolschewismus“, str. 69–75.

- 100 K přízpůsobení křesťanských obrazů pro politické účely viz Herbeck, *Das Feindbild*, str. 105–165. Vojskou historií polsko-sovětské války poskytuje Davies, *White Eagle* (česky: *Bílý orl, rudá hezda*). K evropskému osídlení v roce 1921 viz Wandycz, *Soviet-Polish Relations, 1917–1921*, a Borzecki, *Soviet-Polish Peace*.

- 101 Vodítkem mi tu je Jäckelův soud (*Hitler in History*, str. 28): „Snad nikdy v dějinách se nestalo, aby vládce před nástupem k moci napsal, co následně udělá, tak přesně, jako to učinil Adolf Hitler.“ Hitlerovy dvě knihy ale vykazují jistou politickou logiku, kterou je nutno objasnit předtím, než můžeme vyřešit dva navazující problémy: jak se vůbec Hitler mohl dostat k moci (což je pro nás nyní jen vedlejší téma) a jak se mu po nástupu k moci mohlo podařit, že své myšlenky realizoval

- asimilovat s polským národem. Rozdíl mezi polskými a německými elitami zde lze charakterizovat termíny „postkoloniální“ a „prekoloniální“.
- 158 Viz Snyder, *Sketches*; Copeaux; „Le mouvement“; a řada publikací, jejichž autory jsou Kuromiya a Peptoriski. Viz též Mędrzecki, *Województwo wołyńskie*; Kęslik, *Zaufany Komendant*; Schenkeová, *Nationalstaat und nationale Frage*.
- 154 K této transformaci viz Viola, *Unknown Gulag*; Khlevniuk, *Gulag*; Werth, *La terre*; Kofkin, *Magnetic Mountain*.
- 155 Kolektivizace byla ústředním bodem první pětiletky na léta 1928–1933. S plnou silou se rozeběhla v prvních týdnech roku 1930.
- 156 Celý sled událostí popisuje Snyder, *Krvavé země*, kap. 1, kde je uvedena řada přírodních zdrojů. K odporu viz např. Graziosi, „Révoltes paysannes“. Široký výběr ze sovětských pramenů poskytuje Zelenin a další, *Tragedie sovětskéj děveny*.
- 157 Protokol vywiadowczy, 28. března 1930, CAW, I.303.4.6982.
- 158 Protokol vywiadowczy, 23. dubna 1930, CAW, I.303.4.6982.
- 159 K.O.P., Placówka Wywiadowcza č. 10, „Protokol“, 25. listopadu 1933, CAW, I.303.4.6906.
- 160 Placówka Wywiadowcza 9 Czortków, K.O.P., „Wiadomości wojskowe“, 3. dubna 1930, CAW, I.303.4.6982; „Wiadomości zakonotonowe“, Równe, 1. dubna 1930, CAW, I.303.4.6982.
- 161 J. Karszo-Siedlewski, „Sytuacja na Ukrainie“, 2. října 1933, CAW, I.303.4.1881.
- 162 J. Karszo-Siedlewski, Charkov, 4. února 1933.
- 163 [Józefina Pisarczyková] [Jerzymu Niezbrzyckému], 13. června 1933, CAW, I.303.4.2099.
- 164 [Leon Mitielwicz] [Druhému oddělení, Referat Wschód, Varšava], 6. června 1933, CAW, I.303.4.1928.
- 165 Falková, *Soujezské Strážce*, str. 298–300.
- 166 [Jerzy Niezbrzycki] [Piotrovi Kurmickému], 16. března 1933, CAW I.303.4.1993.
- 167 [Piotr Kurmicki], Zpráva o veřejném mínění na sovětské Ukrajině, 1935, CAW I.303.4.1993. Polská vláda měla zprávy jednak od poluraněnických, jednak od ukrajinských uprchlíků před hladomorem a disponovala bohatými informačními zdroji. Viz např. zprávy od Ukrajinců v CAW, I.303.4.5559, a „Zagadnienie Ukrainizacji“, 12. prosince 1933, CAW, I.303.4.2011.
- 168 Pasztorová, „Problem wojny przewencyjnej“, Simms, *Europe*, str. 346.
- 169 Müller, *Der Feind*, str. 75.
- 170 Rossino, *Hitler Strikes Poland*, str. 2. Viz též Simms, *Europe*, str. 361; Ciencia-laová, „Foreign Policy“, str. 136.
- 171 Kuromiya, *Stalin*, 141 aj. Rozsáhlejší rozbor viz Snyder, *Krvavé země*, kap. 3.
- 172 Viz Snyder, *Krvavé země*, kap. 3. Uvedení k tzv. Valkému teroru let 1937–1938 poskytuje Gellately, *Stalin's Curse*, str. 34–46. K počtu zabitých viz Chaustov, „Déjatelnost' organov“, str. 229.
- 173 Naumov, *Stalin i NKVD*, str. 299.

KAPITOLA TŘETÍ: PŘÍSLIB PALESTINY

- 174 [Jerzy Niezbrzycki], 8. června 1935, CAW, I.303.4.1926.
- 175 Používám označení „národní demokraté“ pro stranu s oficiálním názvem Stronictwo Narodowe (Národní strana).

- 126 Fest, *Das Gesicht*, str. 139.
- 127 Buchheim, „Die Höheren SS- und Polizeiführer“, str. 563, 570, 585.
- 128 Viz Angrick a Klein, „Final Solution“, str. 41; Bloxham, *Final Solution*, str. 204; MacLean, *Field Men*, str. 12.
- 129 Goeschel a Wachsmann, *Introduction*, str. 14; Roseman, „Lives of Others“, str. 447.
- 130 Viz Wildt, *Uncompromising Generation*, str. 128.
- 131 Téma tohoto odstavce, jež tvoří samo jádro odborného studia holokaustu, bylo vynikajícím způsobem vyloženo v jiných knihách, a věnuji se mu zde proto jen stručně. Příklady čerpám z Hussona, *Heydrich*, str. 50, 65 (česky: *Heydrich. Konečné řešení*, str. 34, 89). Držím se výkladu, jež podal Longerich, *Politik der Vernichtung*. Ke Schmittovi viz Zarka, *Un détail*, str. 19–20.
- 132 Toto je jeden z pronikavých postřehů u Klemperera, *Language of the Third Reich*, str. 26n. (česky: *Jazyk třetí říše – LTI*, str. 87).
- 133 Confino, *World without Jews*, str. 46n.
- 134 Jureitová, *Das Ordnen von Räumen*, str. 395.
- 135 Heimová, „Einleitung“, str. 16.
- 136 Základní studii k budování státu zůstává Polonsky, *Politics in Independent Poland*. Ke smyšlené národních demokratů viz Porter, *When Nationalism*. Porter upozorňuje na význam chronotopů a předkládá podobnou úvahu jako já zde v úvodních a závěrečných kapitolách. K politické dimenzi kultury viz Shore, *Cavitar and Ashes*.
- 137 Rothschild, „Ethnic Peripheries“, str. 602.
- 138 Obecně k tématu viz Polonsky, *Jews of Poland and Russia*, sv. 3.
- 139 Benceke, *Ostgebiete*, str. 95–100.
- 140 Řadu těchto zjištění precizně činí Rothschild, *East Central Europe*.
- 141 Nekompromisní studii antisemitského vyjadřování v meziválečné církvi podává Porter-Szucs, *Faith*.
- 142 K něktejším unii a následujícím dělením viz Stone, *State a Wandycz, Lands*.
- 143 Nejspolehlivějším průvodcem k tématu zůstává Polonsky, *Politics in Independent Poland*.
- 144 Rothschild, *Coup*; Chojnowski, *Přisudczyy u władzy*.
- 145 Dowództwo Okręgu Korpusu II, „Referat o sytuacji polityczno-narodowościowej DOK II“, 1. srpna 1929, CAW, I.371.2/A.88; Dowództwo Okręgu Korpusu II, „Referat o sytuacji polityczno-narodowościowej DOK II“, 10. listopadu 1930, CAW, I.371.2/A.88; Spektor, „Żydzi wołyńscy“, str. 570.
- 146 K této straně viz Bacon, *Politics of Tradition*.
- 147 K Ukrajincům viz Snyder, *Sketches*.
- 148 Tomaszewski, „Civil Rights“, str. 125.
- 149 Průvodcem po intelektuálním zázemí je Walicki, *Philosophy*.
- 150 Pronikavou studii Přisudského pohledu na Rusko je Nowak, *Trzy Rosje*.
- 151 K jeho vztahu k marxismu a marxistům viz Snyder, *Nationalism*.
- 152 Souhlasím s Danielem Beauvoisem, že základní vztah rané novověké polsky mluvící slechty k obyvatelstvu Ukrajiny byl kolonizační. Nemá ale smysl používat tento reduktivní rámec i pro 20. století, s odstupem čtyř set let, po konci unie, společné zkušenosti carského Ruska a rozmachu moderních socialistických a nacionalistických idejí. Mnoho Poláků ze zmíněného prostředí dokázalo vnímat Ukrajinu v analogii s Polskem jako bratrský národ. Národní demokraté chápalí Ukrajince jako nerozvinutý národ, ale jako plně lidskou komunitu, která se možná může

- 205 Heller, *Stern Gang*, str. 24.
- 206 Shamir, *Swimming Up*, str. 6; Shilon, *Menachem Begin*, str. 11, 16.
- 207 Shapirová, *Land and Power*, str. 196–202, 242.
- 208 Zertalová, *Israel's Holocaust*, str. 13–14.
- 209 Heller, „Rise of the Zionist Right“, str. 144n., 162. Viz též Heller, *Stern Gang*, str. 26; Weinbaum, *Marriage of Convenience*, str. 35.
- 210 Shindler, *Military Zionism*, str. 138, 205.
- 211 Shilon, *Menachem Begin*, str. 18; Heller, „Zionist Right“, str. 93.
- 212 Segov, *One Palestine*, str. 384.
- 213 Shindler, *Military Zionism*, str. 189; Shilon, *Menachem Begin*, str. 12; Kaplan, *Jewish Radical Right*, str. 9; Shapirová, *Israel*, str. 128.
- 214 Shavit, *Jabotinsky*, str. 56.
- 215 Varšava Jeruzalému, 8. dubna 1937, AAN, MSZ 322/B222532/35; Weinbaum, *Marriage of Convenience*, str. 128, citát Hulanického na str. 135; a Drymmer, *W służbie*, str. 155n.
- 216 Heller, *Stern Gang*, str. 100–103; Golan, *Stern*, str. 12.
- 217 M. Schwabe a H. Pflaum dr. Magnesovi, Jeruzalém, 19. prosince 1929, YMA, 1898/1/4/47/333.
- 218 YMA, 1898/1/4/43/230; YMA, 1898/1/4/45/282, 302, 303.
- 219 Cituje Golan, *Stern*, str. 17.
- 220 Hulanicki Varšavě, 5. ledna 1937 [1938], AAN, MSZ 322/B18516/32.
- 221 Shavit, *Jabotinsky*, str. 229; Bell, *Terror*, str. 44.
- 222 Lankin, *To Win*, str. 7. Velikost židovských jednotek se v pramenech liší; nejvyšší udávané číslo je 45 000, viz Heller, „Zionist Right“, str. 95.
- 223 Drymmer, „Zagadnienie“, str. 71; Korboński, „Unknown Chapter“, str. 374; Giedroyc, *Autobiografia*, str. 45; Weinbaum, *Marriage of Convenience*, str. 145; Heller, *Stern Gang*, str. 43; Spector, „Holocaust“, str. 20; Spector, „Żydzi wołyńscy“, str. 573; Snyder, *Sketches*, str. 66; Snyder, „Yolhymian Jews“.
- 224 Uvedený posun a jej provázející obrat proti Židům umožňuje sledovat Studento-wicz, *Polska idea*, str. 12, 29, 46, 47; viz též Giedroyc, *Autobiografia*, str. 62n., jenž poskytuje otevřený popis myšlenek kolujících v jeho okolí, v dané době v zá-sadě tvořeném nastupující ligou polské vládnoucí vrstvy.
- 225 Jozewski, „Zamiast pamiętnika“, str. 10.
- 226 Weinbaum, *Marriage of Convenience*, str. 125.
- 227 AAN, MSZ322/18497/35, Szembek Londýnu, 18. března 1937.
- 228 „Notatka z rozmowy wicedyrektora T. Gwiazdowskiego z p. Dr. Goldmanem“, AAN, MSZ 322/B18415/21. Viz též Giedroyc, *Autobiografia*, str. 62.
- 229 K tématu viz Pawel, *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, str. 62, 65, 282.
- 230 K tématu viz Porter-Sziles, *Faith and Fatherland*, str. 295.
- 231 Wynot, „Necessary Cruelty“, str. 1043n.
- 232 K tématu viz Hagen, „Before the ‚Final Solution‘“, str. 373, 375.
- 233 Roos, *Polen*, str. 151.
- 234 JPI, 34/7, Józef Beck, „Wspomnienia“, str. 93.
- 235 Debicki, *Foreign Policy*, str. 90; Roos, *Polen*, str. 209; Müller, *Der Feind*, str. 64.
- 236 Beorn, *Marching into Darkness*, str. 97.
- 237 Weinberg, *Foreign Policy*, str. 404.

- 176 K cílům pogromů viz Cala, *Antysemityzm*, str. 349; Melzer, *No Way Out*, str. 22; Korzec, *Juifs en Pologne*, str. 247; Rudnicki, *Równi*, str. 148. První přehled o je-jich rozsahu poskytuje Żyndulová, *Zajścia antyżydowskie*.
- 177 Weinbaum, *Marriage of Convenience*, str. 7.
- 178 Melzer, *No Way Out*, str. 27–29; Hagen, „Before the ‚Final Solution‘“, str. 373; Żabotinsky, *War and the Jew*, str. 86.
- 179 Wynot, „Necessary Cruelty“, str. 1051.
- 180 *New York Times*, 30. ledna 1937; JPI, 34/7, Józef Beck, „Wspomnienia“, str. 143.
- 181 HI, Polské velvyslanectví ve Washintonu, abecední svazky Židů, Uprchlíci, Varša-va Washingtonu, 20. května 1938.
- 182 Drymmer, „Zagadnienie żydowskie“, str. 66.
- 183 Weinbaum, *Marriage of Convenience*, str. 45.
- 184 *New York Times*, 14. června 1937.
- 185 Jedná se o nepřeložitelnou slovní hříčku, narážku na „gassez les Juifs“, tedy „zplynujte Židy“, pozn. překl.
- 186 Brechtken, *Madagaskar*, str. 16, 57, 98, 120; viz též Korzec, *Juifs en Pologne*, str. 250.
- 187 Friedman, *Roads*, str. 44.
- 188 JPI, 34/7, Józef Beck, „Wspomnienia“, str. 146.
- 189 „Palestine: Polish Attitude“, NA, CO/733/352/6.
- 190 Marrus and Paxton, *Vichy*, str. 61.
- 191 Drymmer, *W służbie*, str. 153.
- 192 Heimová, „Einleitung“, str. 13.
- 193 Husson, *Heydrich*, str. 68 (česky: *Heydrich. Konečné řešení*).
- 194 Morris, *Righteous Victims*, str. 128–138.
- 195 Yisraeli, *Ha-Raich*, str. 2; Yisraeli, „Germany and Zionism“, str. 158n.
- 196 Herf, *Jewish Enemy*, str. 27n.; Mallmann a Cüppers, *Halbmond und Hakenkreuz*, str. 51, 58.
- 197 Dobré shrnutí polského stanoviska v roce 1937 poskytuje Szembekova depeše do Londýna z 18. března 1937, AAN, MSZ 322/18497/35.
- 198 Drymmer, „Zagadnienie“, str. 66, citát na str. 70.
- 199 NA, CO/733/368/5/30 a 34; k rozšíření „na jih“ viz též Aveling Edenovi, 26. čer-vence 1937, NA, CO/733/352/6/46. Britové si zcela jasně uvědomovali, že jejich politika naráží na odpor veřejnosti i úředních míst, podle všeho ale netušili, kam tato reakce povede; viz Aveling Edenovi, 14. července 1937, NA, CO/733/352/6.
- 200 Melzer, *No Way Out*, str. 142, 152; Weinbaum, *Marriage of Convenience*, str. 158. Viz též *New York Times*, 9. července 1937. Polská politika vojenské podpory sio-nismu měla podle všeho dvě vyhraněné podoby: (1) víceméně otevřená podpora Hagany, tedy levicového sionismu, kdy generální štáb zajišťoval výzbroj a výcvik a židovská strana poskytovala jistou formu úhrady; (2) tajná podpora revizionis-tů, tedy pravicového sionismu, již organizačně zajišťovala konzulární sekce mi-nisterstva zahraničních věcí a židovská strana nehradila nic.
- 201 Melzer, *No Way Out*, str. 136. Viz též Engel, „Historical Objectivity“, str. 578.
- 202 Weinbaum, *Marriage of Convenience*, str. 113.
- 203 Základní práci k tématu je nyní Heller, „Rise of the Zionist Right“, k uvedeným podrobnostem viz str. 19n., 35, 54, 144, 149, 158, 246.
- 204 Shindler, *Military Zionism*, str. 129, 131, 138, 191.

- Österreich; Steininger, *Der Staatsvertrag*.
- 258 Heimová, „Einleitung“, str. 31n.
- 259 Tamtéž, str. 17.
- 260 Klamperová, „Anschlusspogrom“, str. 25; Botz, *Nationalsozialismus in Wien*, str. 136. Atmosféru chvilky zachycuje *Sachová novela* Stefana Zweiga, jejíž děj se odehrává během roku od zničení Rakouska po zničení Československa.
- 261 Hecht, „Demütigungsrituale“, str. 41, 43; Raggam-Bleschová, „Anschluss-Pogrom“, str. 112, 119; Botz, *Nationalsozialismus in Wien*, str. 127.
- 262 FVA, 1224, Ernst Polak.
- 263 Gedye, *Betrayer*, str. 9n.
- 264 Hecht, „Demütigungsrituale“, str. 58, 67; Heimová, „Einleitung“, str. 85.
- 265 FVA, 1371, Herman Rappaport; Gedye, *Betrayer*, str. 297. Viz též Peischer, *Anschluss*, str. 43–47; *Der Standard*, 2. března 2013; a Botz, „Judenhatz“, str. 19.
- 266 FVA, 3970, Charles P. Holzer.
- 267 Aly a Heimová, *Vorderker*, str. 88.
- 268 Viz Dean, *Robbing the Jews*, str. 86, 94, 105, 109.
- 269 Heimová, „Einleitung“, str. 44.
- 270 FVA, 226, William Nuernberger.
- 271 Viz Wasserstein, *On the Eve*, str. 371.
- 272 HI, Polské velvyslanectví ve Washingtonu, abecední svazky Židů, Varšava Washingtonu, „Notatka do rozmozy z sekretarzem stanou“, 15. března 1938; HI, Polské velvyslanectví v Londýně, Židovská emigrace 1938, Varšava Washingtonu, 20. května 1938.
- 273 Drymer, *W službie*, str. 151; Tomaszewski, *Preludium*, str. 70; Weiss, *Deutsche und polnische Juden*, str. 195.
- 274 JPI, 67/76, Lipski Beckovi, 12. listopadu 1938.
- 275 Skóra, *Služba konsularna*, str. 583.
- 276 Tomaszewski, *Preludium*, str. 114; Weiss, *Deutsche und polnische Juden*, str. 200. Viz též níže, 3. kapitola. Oddíl SS se poučily ze dvou menších pokusů o vyhnání, provedených také v roce 1938: ty zasáhly sovětské Židy a Židy z Burgenlandu.
- 277 Tuto eskalaci probírá Wasserstein, *On the Eve*.
- 278 Kirsch, *Short Strange Life*, citát viz str. 82n.
- 279 Viz Hilberg, *Destruction*, sv. 1, str. 94n.
- 280 Benz, „Pogrom und Volksgemeinschaft“, str. 13; Jäckel, „Der Novemberpogrom“, str. 67–71; Engel, *Holocaust*, str. 21; Husson, *Heydrich*, str. 100 (česky: *Heydrich. Konečné řešení*, str. 62n.); Kershaw, *Hitler Myth*, str. 238 (česky: *Hitlerův mýtus*, str. 232n.); Bajohr a Pohl, *Der Holocaust*, str. 43.
- 281 Friedman, *Roads*, str. 45.
- 282 Viz Polian, „Hätte der Holocaust“, str. 4; Steinweis, *Kristallnacht*, str. 45. Viz též Hilberg, *Destruction*, sv. 1, str. 46.
- 283 Grynberg, *Monolog*, str. 10 (do českého výboru *Domov* není tato pasáž zařazena).
- 284 Ragsdale, *Munich Crisis*, str. 167.
- 285 Viz Chlewnik, *Stalin*, str. 162n.
- 286 Wiczorzkowicz, *Łancuch*, str. 296. Srov. *Ragsdale, Munich Crisis*, str. 36.
- 287 Petrov a Roginskij, „Polskaja operacija“, str. 30n.
- 288 Jansen a Petrov, *Loyal Executioner*, str. 96.

- 239 Kuromiya, *Stalin*, str. 141 aj.
- 240 JPI, 67/3/9, Jan Szebek, „Uwagi i obserwacje“, srpen 1936.
- 241 Wojciechowski, *Stosunki*, str. 389; Kornat, *Polen*, str. 156.
- 242 [Ukrajinskému stanoví E-15], 7. srpna 1936, CAW, I.303.4.1956.
- 243 [Druhé oddělení, Varšava] [stanovišti K-10 v Leningradě], 19. listopadu 1937, CAW, I.303.4.1983.
- 244 Wojciechowski, *Stosunki*, str. 423, 510.
- 245 Lipski, *Diplomat in Berlin*, str. 453. Formulaci polských zálohových stanovisek k otázce dálnice viz JPI, 67/76. Podle Weinberga, *Foreign Policy*, str. 484, byla rozhodující neochota Polska přistoupit k Paktu proti Kominterně.
- 246 Lipski, *Diplomat in Berlin*, str. 411, 453; Husson, *Heydrich*, str. 125 (česky: *Heydrich. Konečné řešení*); Loose, „Reaktioner“, str. 48.
- 247 Historické popisy těchto jednání často citují Lipského výrok, že pokud Hitler najde způsob, jak vyřešit židovskou otázku, Polsko mu postaví pomník. S naší znalostí holokaustu nám tato slova mohou připadat neúměrně odpudivá. Lipski pouzto vyjadřoval naději, že Německo by i přes zásadní obtíže, jež by to vyvolalo, mohlo některou námořní mocnost přimět, aby polským Židům zpřístupnila nějakou zámožskou kolonii. Nikdy ho nenapadlo, že by Hitlerovo „řešení“ mohlo spočívat v hromadném vyvraždění. Výrok je důkazem, jak málo Lipski – a v tom rozhodně nebyl výjimkou – chápal Hitlerovy úmysly; nedokládá však, že by si Lipski přál podrobit Židy holokaustu. Viz Lipski Beckovi, 20. září 1938, in: Lipski, *Diplomat in Berlin*, str. 411; a Meizer, *No Way Out*, str. 143. Po útoku na Polsko narukoval Lipski roku 1940 ve Francii jako prostý voják a bojoval proti wehrmachtu.
- 248 Viz *Staatsmáruer*, str. 557; JPI, 67/3/14, „Krátke spravozdanie z rozmozy Pana Ministra Spraw Zagranicznych z p. Himmlerem w Warszawie“, 18. února 1939. Citovaná Himmlerova slova jsou sice o něco pozdější, z května 1940, dokládají ale základní odlišnost postojů. Viz Kühnl, *Der deutsche Faschismus*, str. 329.
- 249 HI, Polské velvyslanectví v Londýně, Židovská emigrace 1938, Konzulární oddělení ve Varšavě [= Drymer] Jeruzalému, 16. prosince 1938. Viz též HI, Polské velvyslanectví v Londýně, Generální konzulát Polska v Jeruzalémě, Jeruzalém Varšavě, 4. července 1939.

KAPITOLA ČTVRTÁ: NIČITELÉ STATŮ

- 250 FVA, 2617 (tamtéž i následný citát).
- 251 Pauley, „The Social and Economic Background“.
- 252 Heimová, „Einleitung“, str. 27, 81.
- 253 Všechna tato témata jsou obšírně a dryádničky podána ve druhé kapitole *Mein Kampf*.
- 254 Podrobnější výklad nabízí Steininger, „Road to the Anschluss“, a odlišně od něj Gehl, *Austria, Germany, and the Anschluss*. Viz též Stourzh, *Vom Reich zur Republik*. Povědomí o duchu nacionálního socialismu v meziválečném Rakousku nabízí Pollack, *Der Tote im Bunker* (česky: *Mrtvý v bunkru*).
- 255 Viz Rabinbach, *Crisis*.
- 256 K Friedrichu von Wiesnerovi, Židům a monarchismu viz Vasari, *Leidenschaft*, str. 114; Snyder, *Rudý kříž*, kap. 7.

- 289 Nikol'skij, „Die Kulakenoperation“, str. 685.
- 290 Stroński, *Represe*, str. 285; Iwanow, *Pieruszy narod*, str. 153; Kupezak, *Polacy na Ukrajinie*, str. 327.
- 291 Ragsdale, *Munich Crisis*, str. 167.
- 292 Osterloh, *Reichsgau Sudetenland*, str. 186–198 (česky: *Nacionálněsocialistické pronásledování Židů v Říšské župě Sudety*, str. 186–207); Husson, *Heydrich*, str. 84 (česky: *Heydrich. Konečné řešení*, str. 40n).
- 298 Rothkirchenová, *Jews of Bohemia*, str. 78n. a 105n.
- 294 JPI, 67/3/11, Beck Lipskému, 19. září 1938; Zaránski, *Diariusz*, str. 225.
- 295 JPI, 67/7/6, Lipski Beckovi, 12. listopadu 1938; Moltke Berlín, Dokumenty k německé zahraniční politice 1918–1945, D, 5:87.
- 296 Segal, „Imported Violence“, str. 315–317; Jelinek, *Cerpathian Diaspora*, str. 227; Roos, *Polen*, str. 375. Mezi anglicky píšícími autory vyniká poukazem k tomuto nepochybně spleťmu problému Lukacs, *Last European War*, str. 84 aj.
- 297 Hitler a Beck, Zápis rozhovoru z 5. ledna 1939; Ribbentrop a Beck, Zápis rozhovoru, 9. ledna 1939 [rozhovor proběhl 6. ledna], Dokumenty k německé zahraniční politice 1918–1945, D, 5:153, 160. Viz též Müller, *Der Feind*, str. 110.
- 298 Ribbentrop a Beck, Zápis rozhovoru, 1. února 1939 [rozhovor z 26. ledna 1939], Dokumenty k německé zahraniční politice 1918–1945, D, 5:168; Zaránski, *Diariusz*, str. 484; *New York Times*, 25. ledna 1939. K dataci zvratu na 25.–26. ledna viz Roos, *Polen*, str. 395–396; Kershaw, *Hitler*, str. 475 (česky: *Hitler. 1936–1945: Nemesis*).
- 299 Podaná interpretace je víceméně standardní mezi diplomatickými historiky, kteří vedle německých pramenů používají i polské (Roos, Ciencialaová, Kornat, Karski). Z nich zcela nepochybně vyplývá, že polští diplomaté svědomitě usilovali o udržení dojmu sblížení s Německem, zároveň ale nikdy neuvažovali o tom, že by se země k Německu připojila v útočné válce. O německé „luzi“ též hovoří Korzec, *Juifs en Pologne*, str. 255.
- 300 Kornat, *Polen*, str. 158, 169, 174.
- 301 Trvající až do roku 1938, viz JPI, 67/3/11, „Sprawozdanie P. Ministra Spraw Zagranicznych Lipského z Ministerem Propagandy Rzeszy Dr. Goebbelsem w obecności Amb. R. P. w Berlinie“, 18. ledna 1938. Odborníci na německé dějiny často za okamžik definitivního rozchodu s Polskem považují březen 1939, nikoli leden 1939. Tím ale zastírají rozdíl mezi politikou mas a diplomacií. V březnu Hitler zveřejnil požadavky, u nichž věděl, že mu zajistí popularitu u německé veřejnosti, a u nichž současně mohl čekat, že je budou západní státy považovat za rozumné. Pro německo-polské rozhovory, jejichž hlavním předmětem byl SSSR a Židé, však tato témata již byla irelevantní, jak je zřejmé z diplomatické korespondence na obou stranách a jak nepochybně vyplývá z memoárů polských účastníků. V konfrontaci ze září 1939 nikdy nešlo o Gdaňsk a přístupový koridor. Kdo udělá slova a vylučuje je hry dva důležité kontexty, totiž Hitlerovy názory, jež zastával už předtím, a samozřejmě i následující druhou světovou válku.
- 302 Roos, *Polen*, str. 135.
- 303 Roos, *Polen*, str. 380–381.
- 304 Ciencialaová, Lebeděvová a Materski, *Foreign Policy*, str. 148.
- 305 Wandycz, „Poland“, str. 203.

- 306 HI, Polské velvyslanectví v Londýně, Židovská imigrace z Polska 1939, Varšavské konzulární oddělení Washintonu, 10. června 1939; HI, Polské velvyslanectví v Londýně, Židovská imigrace 1938, Varšavské konzulární oddělení Paříži, 23. listopadu 1938; HI, Polské velvyslanectví v Londýně, Židovská emigrace 1938, „Problem emigracji żydowskiej“, úřední podklad, 20. prosince 1938. Viz též JPI, 67/3/14, „Krótkie sprawozdanie z rozmowy Pana Ministra Spraw Zagranicznych z p. Hinmlerem w Warszawie“, 18. února 1939.
- 307 NA, CO/738/368/5/29–31; NA, CO/738/368/5/37–39.
- 308 Kennard Cadoganovi, 7. března 1939; Halifax Kennardovi, 8. března 1939, in: *Documents on British Foreign Policy. Third Series*, sv. 3, str. 203, 205.
- 309 K širšímu kontextu viz Pedersenová, „Impact of League Oversight“, zvl. str. 60. Viz též Mallmann a Cüppers, *Halbmond und Hakenkreuz*, str. 27; Wasserstein, *On the Eve*, str. 413.
- 310 Wasserstein, *On the Eve*, str. 412.
- 311 Shavit, *Žabotivsky*, str. 221.
- 312 Lankin, *To Win*, str. 35–37; Shilon, *Menachem Begin*, str. 149. Viz též Yisraeli, *Ha-Raveh*, str. 317; Drymmer, „Zagadnienie“, str. 71; Heller, *Stern Gang*, str. 46.
- 313 Seznam členů Irgunu, kteří výcvikem prošli, podává Niv-Marchoška-Irgun, str. 172.
- 314 Citát viz Lankin, *To Win*, str. 32. K významu výcviku viz Weinbaum, *Marriage of Convenience*, str. 146–149.
- 315 Bell, *Terror*, str. 48.
- 316 Diskusi mezi britskými diplomaty a důstojníky rozvědky ohledně původu zadržovaných zbraní viz NA, CO/738/375/5.
- 317 K tématu existuje rozsáhlá literatura v polštině i v angličtině. Viz např. Gondek, *Wywiad polski*, str. 262n.; Kozaczuk a Straszak, *Enigma*; a Peptoński, *Kontrwywiad*.
- 318 *Mein Kampf*, str. 157.
- 319 Herf, *Jewish Enemy*, str. 104. Viz též Weissberg-Cybulski, *Wielka Czystka*, str. 520.
- 320 Haslam, *Soviet Union*, str. 227.
- 321 Došlo k tomu 3. května 1939.
- 322 Govrin, *Jewish Factor*, str. 38.
- 323 Taktro byl výrok v dané době citován v novinách psaných jidiš. Mírně odlišnou variantu podává ve vzpomínce na událost Wasserstein, *On the Eve*, str. 427.
- 324 Govrin, „Ilya Ehrenburg“.
- 325 Weinberg, *World at Arms*, str. 25.
- 326 Tamtéž, str. 57.
- 327 Weber, *On the Road to Armageddon*, str. 92.
- 328 Heller, „Zionist Right“, str. 101.
- 329 Shapirová, *Land and Power*, str. 198.
- 330 Obecně k tématu viz Hazani, „Red Carpet, White Lilies“.
- 331 Mallmann, *Einatzgruppen*, str. 54. Viz též Böhler, *Der Überfall*, str. 15.
- 332 Moorhouse, *Devils' Alliance*, str. 10n.
- 333 Böhler, *Der Überfall*, str. 169–172.
- 334 Libionka, „ZWZ-AK“, str. 18.
- 335 Klafkowski, *Okupacja niemiecka*, str. 38, 41, 52, 55, 72, 73, 85, 95; Madajczyk, „Legal Conceptions“, str. 138, 143; Mazower, „International Civilization“, str. 556, 562. Mazower ve svých důležitých úvahách čerpá z Madajczyka a ten zase čerpá

368 Lukacs, *Last European War*, str. 105; Mazower, *Hitler's Empire*, str. 133 (česky: *Hitlerova říše*, str. 150n.).

KAPITOLA PÁTÁ: DVOJÍ OKUPACE

- 369 Arendtová, *Eichmann v Jeruzalémě*; viz též Arendtová, *Origins* (česky: *Původ totalitarismu*, str. 75). Stojí za pozornost, že badatelé, kteří ve studii holokaustu sehráli zakladatelskou úlohu a měli největší vliv, neovládali jidiš ani jiné jazyky východní Evropy. Hilbergovi rodiče uměli polsky, ale on sám ne. Friedländer sice pochází z Prahy, ale nepoužívá české prameny. Žádný významný historik holokaustu si po roce 1989 neosvojil nějaký východoevropský jazyk, přestože tato doba zpřístupnila ohromné množství pramenů i nové sekundární literatury. Některé důsledky tohoto stavu probírám ve stati „Commemorative Causality“.
- 370 Arendtová, *Origins*, str. 447 (česky: *Původ totalitarismu*, str. 74, 604). Viz též Bloxham, *Final Solution*, str. 283.
- 371 Srov. Stein, *Adolf Hitler*, str. 99.
- 372 *Mein Kampf*, str. 358.
- 373 Kühnl, *Der deutsche Faschismus*, str. 329.
- 374 Srov. Levin, *Lesser of Two Evils*, str. xi. Velké množství sociologické literatury přináší doklady na podporu obsahové správné teze, že silné lokální instituce zabrazňují zločinu. Viz Lafree, „Social Institutions“, str. 1349, 1367.
- 375 Číselné údaje viz Morris, „Polish Terror“, str. 759. K tématu viz Snyder, *Krvavé země*, kap. 2 a 8. Viz též Gurjanov, „Obzor“, str. 202; též Nikolskij, „Repressivna džialnist“, str. 337–340; Martin, „Origins“.
- 376 Například v ukrajinské NKVD bylo z devadesáti vyšších důstojníků, kteří tu působili v roce 1935, šedesát Židů; viz Zolotarov, „Nacibnickij sklad“, str. 326–331. Ostatní číselné údaje viz Gregory, *Terror*, str. 68. Stalin zde dosáhl jednoho ze svých velkých politických úspěchů a jeho důsledky jsou citelné dodnes. Etnické přesuny a postihy, jež nařídil, jsou vyřítány Židům, protože mnoho důstojníků, kteří je vykonávali, byli Židé – ale následně se Židé z NKVD skoro dokonale zbra-tili. Odpůrci komunismu, kteří přitom nechtějí kritizovat Stalina, SSSR či Rusko, tak svůj postoj mohou vždy sloučit s antisemitismem. Tuto sanci měl nacionální bolševismus či východoevropský fašismus tehdy a má ji i dnes.
- 377 Viz Gross, *Revolution from Abroad*, str. 37–44, a Carynyk, „Palace“, str. 266n.; primární zdroje viz HI, Anders Collection, 209/1/4835; 209/6/5157; 209/6/2411; 209/6/4724; 209/7/4112; 209/7/799; 209/7/6601.
- 378 „Komandiram, komissaram i nachpolitorganov sojedinenij“, 24. září 1939, CAW, VIII.800.7.15.
- 379 HI, Anders Collection, 209/13/3960.
- 380 Glowacki, *Sowietci*, str. 292; Chlewniuk, *Gulag*, str. 236.
- 381 Celkový součet viz *Deportacjy polskich graźdan*, str. 29. Údaj z úmora 1940 a procentní podíl viz Hryciuk, „Victims 1939–1941“, str. 184, 191; Wruck, *Za pieru-szego Sowjeta*, str. 13, 372.
- 382 Herling, *World Apart*, str. 39, 65, 131, 132 (česky: *Jiný svět*, str. 141n.). O spontánnosti viz také Arendtová, *Origins*, str. 438 (česky: *Původ totalitarismu*, str. 593).
- 383 Ciencialaová, Lebeděvová a Materski, *Katyn*, 118, 140.

z průkopnické práce Klafkowského, napsané bezprostředně po válce. Klafkowski svou studii reagoval na Carla Schmitta z pozice znalce mezinárodního práva, který na vlastní kůži poznal praktické důsledky Schmittových argumentů.

- 386 Chapoutot, „Le loi de sang“, str. 380.
- 387 Madajczyk, „Legal Conceptions“, str. 144.
- 388 Mańkowski, „Ausserordentliche“, str. 7. Srov. Weibrecht, *Der Exzeptionsauftrag*, str. 17.
- 389 Husson, *Heydrich*, str. 201, 207 (česky: *Heydrich. Konečné řešení*, str. 79–81).
- 390 Biskupská, „Extermination and the Elite“.
- 391 Mazower, *Hitler's Empire*, str. 69 (česky: *Hitlerova říše*, str. 81). Mazower podává přesvědčivý výklad toho, jak se v postupu Němců z Rakouska přes Československo do Polska spojovaly jasné úmysly s náhodnými objevy.
- 392 Epstein, *Model Nazi*.
- 393 Mazower, *Hitler's Empire*, str. 227 (česky: *Hitlerova říše*, kapitola Znovuzískání Polska, str. 209–219).
- 394 Salmonowicz, „Z problemów“, str. 49; Salmonowicz, „Tragic Night“, str. 13; Engelingová a Grabowski, *Przestępczość*, str. 14.
- 395 Urynowicz, „Stosunki“, str. 555; Klukowski, *Zamojszczyzna*, str. 135. Srov. Michman, *Emergence*, str. 95. Za úvahu v této souvislosti stojí rozbor kolonialismu v Africe u Arendtové, viz *Origins*, str. 206 (česky: *Původ totalitarismu*).
- 396 Böhrler, *Der Überfall*, str. 19; Löwová a Roth, *Juden in Krakau*, str. 27–30.
- 397 Staub, „Origins and Evolution of Hate“, str. 52.
- 398 Podobně Löwová a Roth, *Juden in Krakau*, str. 19, 27.
- 399 Obecně k tématu viz Trunk, *Judenrat*; též Löwová a Roth, *Juden in Krakau*, str. 16.
- 350 Friedländer, *Extermination*, str. 156.
- 351 Trunk, *Judenrat*, str. 490. Podle Dieckmanna, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 2, str. 1056, tomu stejně bylo v Litvě.
- 352 Engelkingová a Leociak, *Warsaw Ghetto*, str. 204, 207.
- 353 Finkel, „Victim's Politics“, str. 192.
- 354 Biskupská, „Extermination and the Elite“.
- 355 Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik*, str. 184–186.
- 356 Browning, *Ordinary Men*, str. 170 (česky: *Obyčejní muži*, např. str. 161n.).
- 357 Curilla, *Judenmord*, str. 837.
- 358 Obecně k tématu viz Hempel, *Pogromowcy*, str. 20, 24, 38, 43, 85, 87, 168, 170, 183, 184, 435.
- 359 Engelkingová a Leociak, *Warsaw Ghetto*, str. 108.
- 360 Viz Harveyová, *Women*, str. 131. Ke Generálnímu gouvvernementu vyšel průvodce u Baedekera.
- 361 Viz Rutherford, *Prelude*, str. 56–88.
- 362 Rutherford, *Prelude*, str. 9.
- 363 Brandon, „Deportation“, str. 77n., 86.
- 364 Polian, „Hätte der Holocaust“, str. 3n., 19.
- 365 Husson, *Heydrich*, str. 253 (česky: *Heydrich. Konečné řešení*, str. 111). Srov. Müller, *Der Feind*, str. 107–110.
- 366 Kershaw, *Fateful Choices*, str. 447.
- 367 Müller, *Der Feind*, str. 216–221; Megargee, *War of Annihilation*, str. 22.

- 384 Korboński, „Unknown Chapter“, str. 375.
- 385 Spamily, *Pisane miłością*, str. 49.
- 386 Tamtéž, str. 112.
- 387 Tamtéž, str. 387.
- 388 Ciencialaová, Lebeděvová a Materski, *Katym*, str. 25.
- 389 Goussefová, „Les déplacements“, str. 188; Jollucková, *Erzile*, str. 15 aj.
- 390 Spamily, *Pisane miłością*, str. 187. Tímto způsobem se útek zdařil Janině Dowborové, parašutistice a letkyni na kluzáku, proslulé svou odvahou. V roce 1939 prošla pilotním výcvikem a nastoupila k polskému letectvu jako rezervistka. Její letadlo podle všeho sestřelili Němci. Bezpečně seskočila padákem, ale jakožto polskou podporuči jí zatkli Sověti a 21. nebo 22. dubna 1940 byla zadržena v Katyni a pohřbena spolu s 4409 muži.
- 391 Ciencialaová, Lebeděvová a Materski, *Katym*, str. 173–174.
- 392 Ciencialaová, Lebeděvová a Materski, *Katym*, str. 124.
- 393 K průběhu Velkého teroru v Moskvě viz Schlögel, *Terror und Traum*, str. 602; Barowski, *Der rote Terror*, str. 195 (česky: *Rudý terro*, str. 134–150).
- 394 Fest, *Das Gesicht*, str. 162.
- 395 Další úvahy k podobnostem a odlišnostem viz Snyder, *Krvavé země*.
- 396 Longrich, *Unwritten Order*, str. 47.
- 397 HI, Anders Collection, 209/1/10420, 209/1/2660, 209/1/3571, 209/1/3817/19, 209/1/3517, 209/1/6896 (okres Dubno); 209/3/6238 (Horochów); 209/6/5157, 209/6/2376, 209/6/2652, 209/6/4303, 209/6/4284, 209/6/9083 (Kostopol); 209/11/4217, 209/11/3887, 209/11/4049, 209/11/3288, 209/9/6105 (Krzemieniec); 210/14/10544, 210/14/4527, 210/14/2526 (Zdobunów); 209/13/2935, 209/13/8034 (Luboml); 210/12/1467, 210/12/9728, 210/12/5945.
- 398 Ukázky působení agentů viz Danylenko a Kokin, *Radicanský orkan*, str. 233–255. Viz též Wnuk, „Za pierwszego Sowietów“; Nowak-Jeziorski, „Gestapo i NKVD“; poučný, ač o pozdějším období, je Burds, „Agentura“.
- 399 Margolin, *Reise*, str. 14.
- 400 Moorhouse, *Devil's Alliance*, str. 154n.
- 401 Kuromiya, *Freedom and Terror*, str. 258.
- 402 HI, Anders Collection, 310/14/4903.
- 403 HI, Anders Collection, 210/9/4061.
- 404 HI, Anders Collection, 209/7/4775.
- 405 HI, Anders Collection, 210/12/8117.
- 406 K rychlosti změny majetkového režimu viz Gross, *Revolution*, str. 37; Sauerland, *Polen*, str. 72.
- 407 HI, Anders Collection, 210/1/5331.
- 408 HI, Anders Collection, 209.
- 409 „Omówienie wydawnictwa Wołyńskiego Urzędu Wojewódzkiego p. t. „Wołyń“, červen 1937, CAW, I.371.2/A.100.
- 410 Benderová, *Jews of Białystok*, str. 60–62, 70, 83.
- 411 K tématu viz Mędykowski, *W cieniu*, str. 243.
- 412 Obecnou úvahu o stavu polské historiografie na téma dvoji okupace nabízí Shore, „Conversing with Ghosts“, str. 5–28.
- 413 Vynikající příklady dává Wnuk, „Z pierwszego Sowietów“; viz též Gross, *Sąsiedzi*, str. 35.
- 414 Viz Martin, *Affirmative Action Empire*; Snyder, *Sketches*.
- 415 Dowództwo Okregu Korpusu II, „Sprawozdanie o ruchu komunistycznym na terenie DOK. Nr. II za czas od dn. 15 VI do 15 X 1933 r.“, 13. listopadu 1933, CAW, I.371.2/A.91; Dowództwo Okregu Korpusu II, „Sprawozdanie o ruchu komunistycznym na terenie DOK. Nr. II za czas od dn. 15 X 1934 do 15 I 1935 r.“, CAW, I.371.2/A.92; „Nastroje wstród oddziałów 13 D. P.“, Równe, 14. dubna 1937; CAW, I.371.1.2/A.103.
- 416 Dowództwo Okregu Korpusu II, „Sprawozdanie o ruchu komunistycznym na terenie DOK. Nr. II za czas od dn. 15 VII 1937 do 15 X 1937 r.“, CAW, I.371.2/A.92. Celkové k tématu viz Snyder, *Sketches*.
- 417 Danylenko a Kokin, *Radicanský orkan*, str. 214–218, 251.
- 418 Hjušyn, *OUN-UNP*, str. 17.
- 419 Levin, *Lesser of Two Evils*, str. 44.
- 420 Ke kolektivizaci viz „Kalina“, „Meldunek specjalny – Sprawa Ukraińska“, 25. listopadu 1941, SPP, 3/1/1/1. Konkrétní příklad změny postoje viz Šumuk, *Peřežyte iperedumane*.
- 421 „Calendar of Pain“, *Sefer Lucht*.
- 422 Hrynevýč, *Nepryborkane riznokolossja*, str. 296.
- 423 Shilon, *Menachem Begin*, str. 25, 29; Shindler, *Military Zionism*, str. 218.
- 424 Dopis z 27. prosince 1939, NA, KV/2/2251/7a. Srov. Lankin, *To Win*, str. 40; Bell, *Terror Out of Zion*, str. 52; Weinbaum, *Marriage of Convenience*, str. 140.
- 425 Shamir, *Summing Up*, str. 54.
- 426 Yisraeli, Ha-Raich, str. 315.
- 427 Viz Bell, *Terror Out of Zion*, str. 69.
- 428 Viz Heller, *Stern Gang*, str. 19. Současně Žabotinskij neúspěšně naléhal na Brity, aby přijali nevymutelnou vlnu židovských uprchlíků z Polska, viz např. Žabotinskij MacDonaldovi, 5. září 1939, NA, CO/738/368/5/9.
- 429 Viz Mallmann a Cüppers, *Halbmond und Hakenkreuz*.
- 430 Chlapec jménem Josef vzpomínal, jak jeho rodina – poté, co směřící se Němci vy pálii synagogu – uprchla z německé zóny. Otec se rozhodl utéct na východ a uchýlit se k přáteli. Nechtěl přijmout sovětské dokumenty, protože se po válce hodlal vrátit domů. Rodina byla deportována do gulagu; nejprve zemřel Josefův bratr, pak rodiče. Gross a Grossová, *War Through Chaldren's Eyes*, str. 221.
- 431 Hrynevýč, *Nepryborkane riznokolossja*, str. 299.
- 432 Připomeňme název klasické Levinovy práce: *A Lesser of Two Evils*.
- 433 Rabin, *Višniovic. Sefer zikaron*, str. 315. Srov. Melnyk, „Stalinist Justice“, str. 231.
- 434 Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 87, 95, 127, 128.
- 435 Sírutavičius a Stahūnas, „Was Lithuania“, str. 146–150.
- 436 Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 144.
- 437 Viz Lemkin, *Totally Unofficial*, str. 29.
- 438 Łossowski, *Kraje bałtyckie*, str. 145–147.
- 439 Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 142.
- 440 Benderová, *Jews of Białystok*, str. 66; též Good, „Yerushalayim“, str. 13n.
- 441 Hrynevýč, *Nepryborkane riznokolossja*, str. 294.
- 442 Citáty viz Levin, *Lesser of Two Evils*, str. 198; Klarman Levinovi, 8. listopadu 1939, NA, KV/2/2251/4a; NA, KV/2/2251/1a. Obecně k litevsko-polské otázce ve Vilniusu viz Snyder, *Reconstruction of Nations*, kap. 1–4.

- 443 Ezerгалis, *Holocaust in Latvia*, str. 68, 69, 88; Angrick a Klein, *Final Solution*, str. 12.
- 444 Bacon, *Politics of Tradition*.
- 445 Ponižení ve svém výkladu Estonska zdůrazňuje Weiss-Wendt, *Murder Without Hatred*, str. 39, a Plynicks ve své vynikající disertaci „Nazi Collaborators“, str. 41. Pojmu zahanbení dává přednost Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 114.
- 446 MacQueen, „White Terror“, str. 98. K Litevcům viz Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 92–95. Weiss-Wendt, *Murder Without Hatred*, str. 36, odhaduje, že se jednalo o minimálně 1821 Lotyšů a 2055 Estonců (Estonsko je tématem pozdější kapitoly).
- 447 Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 152, udává odhad v rozpětí 16 989–17 500. Sovětské hlášení udává 9817 zastřelených ve vězení, 1489 zastřelených při transportu a 1059 zemřelých při transportu z jiného důvodu, viz Vladimírovc, NKVD-MVD, str. 67n.

KAPITOLA ŠESTÁ: VĚTŠÍ ZLO

- 448 Učinil tak ve slavném spise *Pojem politična* z roku 1932; výklad viz Jureitová, *Das Ordnen von Räumen*, str. 358. Je sice pravda, že Schmitt byl v rámci NSDAP kritizován za přílišné lpění na tradičním státě – avšak jeho pojmem „totálního státu“ není míněn stále větší stát, nýbrž stát definovaný živočišnou, prepolitickou energií rasové strany, která má vyvolat „totální revoluci“. Viz Faye, „Carl Schmitt“, str. 164, 171.
- 449 Schmitt, „Grossraum Order“, str. 101, 105, 124. Viz též Gross, *Carl Schmitt and the Jews*, str. 147–149; Numan, „Translator's Introduction“ k uvedenému Schmittovu textu; a srov. Sternhell, *Les anti-Lumières*, str. 618.
- 450 Schmitt, „Eröffnung“, str. 15.
- 451 Chapoutot, „Le loi de sang“, str. 310–312.
- 452 Lülevicus, *German Myth*, str. 171.
- 453 Frank, „Einleitung“, str. 141n.; Frank, „Ansprache“, str. 9.
- 454 Snyder, *Rudý kníže*, kap. 9.
- 455 Löwová a Roth, *Juden in Krakau*, str. 27.
- 456 Mallmann, *Einsatzgruppen*, str. 23.
- 457 Má argumentace, opřena o politický aspekt, je inspirována Longerichovou *Politik der Vernichtung*. Podstatně ovšem je rozšířit dosah politické argumentace mimo hranice předválečné Říše, na území, kde se rozeběhl holokaust, a také mimo okruh německých aktérů, k lidem, které ovlivňovali a byli jimi ovlivňováni.
- 458 Saviello, „Policy“, str. 24.
- 459 Brandon, „First Wave“ srov. Benz, Kwiet a Matthäus, *Einsatz*, str. 33.
- 460 Plán deportace Židů na Sibiř předložil v březnu 1941 Heydrich Göringovi, viz Gerlach, *Kalkuliert Morde*, str. 747; Kay, *Exploitation*, str. 109.
- 461 Husson, *Heydrich*, str. 810 (česky: *Heydrich. Konečné řešení*, str. 157).
- 462 Benz, Kwiet a Matthäus, *Einsatz*, str. 73; srov. Angrick, *Besatzungspolitik*.
- 463 Úvaha tohoto druhu dnes opět nachází odezvu; přičiny se snažím objasnit ve stati „Commemorative Causality“.
- 464 Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 2, str. 1512 aj.
- 465 K poválečným kampaním proti ukrajinským a litevským nacionalistům, jež tvořily kontext výkladu tohoto druhu, viz Snyder, *Reconstruction*.
- 466 Nejúčtečnější syntézu nyní podává Polonsky, *Jews in Poland and Russia*, sv. 3. Srov. Longerich, *Dawn*, str. 161; Ezerгалis, *Holocaust in Latvia*, str. 13–15.
- 467 Tim nejsou miněny ty druhy racionality, jež Foucault zahrnuje do pojmu *governmentalité*, ale naopak úmyslná destrukce vládnutí v tradičním slova smyslu, vykonávaná ve jménu biologie a v očekávání, že biologie může znovu získat navrch. Tato destrukce sice politiku neníčí, ale nastoluje nové prostředí, ve kterém též vyvstává nový druh politiky. Srov. Foucault, *Naissance de la biopolitique*, str. 316 (česky: *Zrození biopolitiky*).
- 468 Benz, Kwiet a Matthäus, *Einsatz*, str. 34.
- 469 Důležitý pojem dvojí kolaborace uvedl do diskuse Gross knihou *Sąsiędz*. Následně se stal tématem úžejí vymezených studií, viz např. Snyder, „Causes“; Brakel, *Unter Rotem Stern und Hakenkreuz*; Penterová, *Kohle*; Weiss-Wendt, *Murder Without Hatred*. Měl by se stát předmětem podrobné empirické studie.
- 470 Viz Mędykowski, *W ciemności*, str. 160.
- 471 Informátor Organizace ukrajinských nacionalistů o spolupráci rozvědky organizace s Německem, „Komunikat Informacyjny“, 3. června 1932. AAN, MSW/1040/50–57.
- 472 Longerich, *Dawn*, str. 159.
- 473 Ke kalkulu stojícím za postřelením vězňů viz Carynyk, „Palace“, str. 280n.
- 474 Srov. Himka, „Ethnicity and Reporting“.
- 475 Byl to Oleksandr Kohut, viz Kachanovskij, „OUN(b)“, str. 220, 223.
- 476 Prusin, *Lands Between*, str. 158.
- 477 HI, Anders Collection, 210/14/7746; HI, Anders Collection, 210/14/3327. K situaci v Mizoiči v sovětském období viz ŽIH, 301/1795.
- 478 ŽIH, 301/1190, Abraham Kirschner.
- 479 ŽIH, 301/2168, Pinches Fingerhut; Adini, *Dubno. Sefer zikaron*, str. 698–701.
- 480 Bauer, *The Death of the Shtetl*, str. 64.
- 481 K dezorientaci Němců v Dubnu viz Carynyk, „Palace“, str. 293.
- 482 Podrobněji k tématu dvojí kolaborace viz Snyder, „Causes“, str. 208n.
- 483 Zdrojem následujícího popisu je Curilla, *Judenmord*, str. 246–251, a Benderová, *Jews of Białystok*, str. 90; viz též Matthäus, „Controlled Escalation“, str. 223; Machcewicz, „Rund um Jedwabne“, str. 73n.
- 484 FVA, 2908, Leon Fried.
- 485 Machcewicz, „Rund um Jedwabne“, str. 72a. Jak probereme později, o politické, a nikoli etnické vyrovnávání účtů šlo také v Rumunsku.
- 486 „Spurenlos auszulösen, zu intensivieren wenn erforderlich und in die richtigen Bahnen zu lenken, ohne dass sich diese örtlichen ‚Selbstschutzkreise‘ später auf Anordnungen oder auf gegebene politische Zusicherungen berufen können.“ Viz *Justiz und NS-Verbrecher*, 48, 2010, 856, str. 177n.
- 487 Dne 8. července se v Białystoku nacházel Himmeler a šéf Pořádkové policie Kurt Daluge, viz Benderová, *Jews of Białystok*, str. 94.
- 488 Rossino, „Violence“, str. 6.
- 489 K osobnímu angažmá Himmlera, Heydricha, Göringa viz Dmitrów, „Die Einsatzgruppen“, str. 127, 145, 155.
- 490 Dmitrów, „Die Einsatzgruppen“, str. 112–127; Machcewicz, „Rund um Jedwabne“, str. 75.

- kap. 4. Lokální polarizace podle všeho má všeobecnou explanační sílu, viz Croes, „Holocaust in the Netherlands“, str. 484.
- 492 Kopstein a Wittenberg, „Intimate Violence“, kap. 4; Bikont, *My z Jedwabnego* (česky: *My z Jedwabneho*); též Gross, *Sąsiedzi*, str. 29.
- 493 Gross, *Sąsiedzi*, str. 35; Sauerland, *Polen*, str. 83.
- 494 Gross, *Sąsiedzi*, str. 12; srov. Cala, *Antysemityzm*, str. 433.
- 495 Machcewicz, „Rund um Jedwabne“, str. 65, 69, 70, 72.
- 496 Sauerland, *Polen*, str. 66; Machcewicz, „Rund um Jedwabne“, str. 86.
- 497 Při pogromech bylo v Litvě zabito asi 1100 Židů, tedy necelé procento z celkového počtu obětí; viz Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 2, str. 1512.
- 498 Lossowski, *Kraje bałtyckie*, str. 164, udává, že v sovětském období odešlo z Litvy asi 50 000 lidí, kteří se přihlásili k německé národnosti. Asi polovina se jich následně vrátila.
- 499 Levin, *Lesser of Two Evils*, str. 69.
- 500 V červnu 1941 tvořili členstvo litevské komunistické strany skoro ze 40 procent Rusové, ze 46 procent Litevci a z 13 procent Židé. Roku 1940 bylo mezi příslušníky komunistické bezpečnosti 46 procent Litevců, 86 procent Rusů a 17 procent Židů. V obou případech tedy sice Židé měli podstatně vyšší zastoupení, než by odpovídalo jejich podílu na populaci, nicméně asi třetinové oproti podílu Litevců.
- Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 165–169.
- 501 Eidintas, *Jews*, str. 257.
- 502 Celkové viz Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 248–253; viz též Lowerová, „Pogroms“, str. 224.
- 503 Weitte, *Karl Jäger*, str. 82; Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 297.
- 504 Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 534.
- 505 Eidintas, *Jews*, str. 256.
- 506 K polsko-litevsko-židovským vztahům ve válečném Vilniusu viz Snyder, *Reconstruction*, kap. 4.
- 507 Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 2, str. 906, 1511.
- 508 Longerich, *Dawon*, str. 165n.
- 509 K tomu, jak byl průběh války vnímán vojáky v poli, viz mj. Römer, *Kommissarbefehl*, str. 204.
- 510 Kay, „Transition to Genocide“, str. 413–425; viz též Ingrao, *Believe*, str. 81, 158n.; Ingrao „Violence de guerre“, str. 236–237; Römer, *Kameraden*, str. 410, 414, 448, 462.
- 511 Longerich, *Dawon*, str. 160n.
- 512 Ingrao, *Believe*, str. 236; srov. Fritzsche, „Holocaust and the Knowledge“, str. 603.
- 513 Kay, „Brothers“.
- 514 K návratu Lotyšů viz Ezergailis, *Holocaust in Latvia*, str. 48 a srov. str. 155, 165n.
- 515 Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 513. Viz též Silberman, „Jan Lipke“, str. 87.
- 516 Breitman, „Himmeler“, str. 436.
- 517 Wette, *Karl Jäger*, str. 78.
- 518 K Arajsovi a jeho komandu viz *Justiz und NS-Verbrechen*, sv. 48, 2010, 856, str. 173–183; Kaprans Vīta Zelbe, „Vēsturiskie cilvēki“, str. 169n., 173n.; Playnieks, „Nazi Collaborators“, str. 41–49, 72–85; Viksne, „Members of the Arājs

- Commando“, str. 189–202; Angriek a Klein, *Final Solution*, str. 74 n.; Ezergailis, *Holocaust in Latvia*, str. 177, 188, 188.
- 519 Benderová, *Jews of Białystok*, str. 95.
- 520 Kudryashov, „Russian Collaborators“, str. 3.
- 521 Ezergailis, *Holocaust in Latvia*, str. 206; srov. Bloxham, *Final Solution*, str. 180.
- 522 Kruglov, „Jewish Losses“, str. 275.
- 523 Viz Pohl, „Schauplatz Ukraine“, str. 142–144; Angriek a Klein, *Final Solution*, str. 130.
- 524 Segal, „Beyond“, str. 5–9, citát na str. 5; Jelinek, *Carpathian Diaspora*, str. 284. Viz též Medykowski, *W cieniu*, str. 287. V rozmezí let 1867–1918 mělo habsburské panství formu duální monarchie s názvem Rakousko-Uhersko. V domácích záležitostech měla vláda v Budapešti suverenitu. Uherským králem byl císař celé říše František Josef I.
- 525 FVA, 2837.
- 526 Ingrao, *Believe*, str. 153.
- 527 Schneider, *Auswärts eingesetzt*, str. 215.
- 528 Kershaw, *Fateful Choices*, str. 456.
- 529 Lowerová, „Axis Collaboration“, str. 186. Viz též Pohl, *Herrschaft der Wehrmacht*, str. 152; Curilla, *Judenmord*, str. 851.
- 530 Breitman, „Himmeler“, str. 433–444.
- 531 Pohl, *Herrschaft der Wehrmacht*, str. 259; Pohl, „Schauplatz Ukraine“, str. 147; Pohl, „Ukrainische Hilfskräfte“, str. 218.
- 532 Schneider, *Auswärts eingesetzt*, str. 465.
- 533 Dina Proničevová, „Stenogramma“, 24. dubna 1946, CDAVO, 166/3/245/115–84; viz též Dina Proničevová, Darmstadt, 29. dubna 1968, IZ, Gd 01.54/78/1758–76; srov. Berkhoff, *Harvest of Despair*, str. 61–68, a Berkhoff, „Dina Pronicheva's Story“.
- 534 Schneider, *Auswärts eingesetzt*, str. 471.
- 535 Téma pogromů v předválečném Sovětském svazu v roce 1941 je nutno probádat mnohem pečlivěji. Ke Kyjevu viz Melnyk, „Stalinist Justice“, str. 230, 238.
- 536 Angriek a Klein, *Final Solution*, str. 114.
- KAPITOLA SEDMÁ: NĚMCI, POLÁCI, SOVĚTI, ŽIDÉ
- 537 Wasser, *Himmlers Raumplanung*, str. 51. Obecně viz Gerwarth, *Heydrich* (česky: *Reinhard Heydrich. Hitlerův kat*).
- 538 Arad, *Holocaust*, str. 521, 524.
- 539 Příklady kolaborace viz níže.
- 540 Kuromiya, *Freedom and Terror*, str. 268.
- 541 Estonsku se podrobněji věnuje následující kapitola.
- 542 Bemporadová, „Politics of Blood“, str. 4n., 8.
- 543 Pohl, *Herrschaft der Wehrmacht*, str. 119.
- 544 Hrynevýč, *Nepryborkane roznoholossja*, str. 111–120; Moorhouse, *Devil's Alliance*, str. 130.
- 545 Reitová, *Leningrad*, str. 125 (česky: *Leningrad. Tragédie obleženého města 1941–1944*, str. 135n.).
- 546 Schneider, *Auswärts eingesetzt*, str. 462; Prusin, „Community of Violence“, str. 1.

- 547 Rabin, *Všivník. Sefer zikaron*, str. 300.
- 548 K celému probranému období a k otázce nacionalismu mimo západ Ukrajiny je cenným zdrojem Berkhoff, *Harvest of Despair*.
- 549 K teroru v Žytomyru viz výše, 2. kapitola.
- 550 Lowerová, *Nazi Empire-Building*, str. 84.
- 551 Lowerová, „German Colonialism“, str. 22; srov. Lowerová, *Nazi Empire-Building*, str. 34n.
- 552 FVA, 3272, Pjotr Borisovič Luchovičij.
- 553 Radchenko, „Accomplices“, str. 445.
- 554 Radchenko, „Accomplices“, str. 443–458.
- 555 FVA, 3270, Lydia Naumová Gluzmanová.
- 556 Lowerová, „German Colonialism“, str. 26; Radchenko, „Accomplices“, str. 443–458.
- 557 Radchenko, „Accomplices“, 454.
- 558 Tyaglyy, „Nazi Occupation“, str. 127, 141.
- 559 Holler, *Völkermord*, str. 68n.
- 560 Penterová, *Kohle*, str. 270–281; Kuromiya, *Freedom and Terror*, str. 263–288.
- 561 Marthäus, „Controlled Escalation“, str. 225; *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers*, str. 189.
- 562 Dean, „Service of Poles“.
- 563 Gerlach, *Kalkulierte Morde*, str. 544, 549, 567; srov. Mędykowski, *W ciemni*, str. 231.
- 564 Boorn, *Marching into Darkness*, str. 73.
- 565 Tamtéž, str. 97.
- 566 Megargee, *War of Annihilation*, str. 99.
- 567 Gerlach, *Kalkulierte Morde*, str. 588.
- 568 Boorn, *Marching into Darkness*, str. 7, 60, 62, 73, 120, 138.
- 569 K postavení Židů v sovětském Minsku viz Bemporadová, *Becoming*.
- 570 Rubenstein a Altman, *Unknown Black Book*, str. 238, 245, 251, 252.
- 571 Rein, „Local Collaboration“, str. 394; viz též Brakel, *Unter Rotem Stern und Hakenkreuz*, str. 304.
- 572 Gerlach, *Kalkulierte Morde*, str. 566.
- 573 Gerlach, *Kalkulierte Morde*, str. 1075.
- 574 Přesto se jednalo o brutální zátěžost a mnoho Němců raději volilo střelení; viz Prusin, „Community of Violence“.
- 575 Viz např. USHMM, RG-31.049/04, Jevgenija Elkinová, a mnohde jiné.
- 576 Lowerová, „German Colonialism“, str. 24.
- 577 Kudryashov, „Russian Collaboration“, str. 4n., 15; Penterová, *Kohle*, str. 275; Reidová, *Leningrad*, str. 125 (česky: *Leningrad. Tragédie obléženého města 1941–1944*, str. 135n.). Na okrajích Leningradu vraždili Němci také Romy; podí místních spolupracovníků zatím nebyl přesně zjištěn. Viz Holler, „Nazi Persecution“, str. 157.
- 578 Cohen, *Smolensk*, str. 64, 68, 78n., 122.
- 579 K nacistické politice hlady viz Snyder, *Krvavé země*, kap. 5.
- 580 Arnold, „Die Eroberung“, str. 85.
- 581 Myšlenku rozvíjí Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 536, 579–588.
- 582 Srov. Gerlach, „Wannsee Conference“. Souhlasím s tím, že prosinec 1941 byl bodem obrátu. Vidím jej v Hitlerově rozhodnutí vyhlásit úmysl zbavit se všech Židů, nikoli všechny je pozabíjet – přičemž je ale toto rozhodnutí činěno za situace, kdy už je zabíjení jednodušší než deportace. Ještě počátkem roku 1942 diskutoval
- Heydrich s dalšími pohlaváři o deportacích na Sibiř, což by nedávalo smysl, když by současně měli výslovný rozkaz zabíjet. Tato alternativa se však po zhroutení německých ofenziv a atentátu na Heydricha musela začít jevit jako nerealistická. Technika nemožných plynovacích zařízení, jak se v dané době rozvinula v Polsku, nebyla zpočátku míněna jako totální řešení, níméné ukázala se nakonec jako nejschůdnější a byla dovedena do logického konce. Podle mého mínění byl Hitler od samého počátku odhodlán ostranit Židy z povrchu Země, a bylo mu lhostejné, zda se toho dosáhne zabíjením nebo deportací na nějaké nehostinné místo. Hrdzu nebudí existence dáčbelského plánu, jenž by se uskutečnil do poslední tečky – žádný takový plán neexistoval. Hrdzu budí světónázor; jenž chápe lidské jedince jako nadpřirozený kolektiv, takže se jejich odstranění jeví jako etické počinání a na odstranovací proceduře přitom z mravního hlediska nezáleží.
- 583 FVA, 368, Jurij Izrajiľovič German.
- 584 Edele, „States“, str. 374.
- 585 Herz, *Jewish Enemy*, str. 132 aj.
- 586 Mazower, *Hitler's Empire*, str. 376 (česky: *Hitlerova říše*, str. 404); viz též Witte a další, *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers*, str. 289, a srov. Friedlander, *Esternation*, str. 281. Jakmile Spojené státy vstoupily do války, musely se pro Hitlera změnit ze vzdáleného vzoru ve zranitelného nepřitele, „napůl požídaté- lého a napůl negroidního“; viz Fischer, *Hitler and America*, str. 37.
- 587 Brandon, „First Wave“.
- 588 Mazower, *Hitler's Empire*, str. 376 (česky: *Hitlerova říše*, str. 404n.).
- 589 V řadách kolaborujících policejních jednotek, jež byly aktivní na území dnešního Běloruska, působilo asi 1500 Poláků. Němci usilovali o snížení tohoto počtu a přerovali naopak Bělorusy. Viz Dean, „Service of Poles“, str. 6. Polskými kolaboranty byl tvořen hlavně 107. a 202. pluk Schutzmannschaft. Obecně vzato byli Poláci ke službě tohoto typu přijímáni na místech a v obdobích, kdy ukrajinskí policisté v průběhu roku 1943 dezertovali a nastoupili k ukrajinské partyzánské armádě. Němci se Poláci k těmto oddílům přidávali proto, aby se mohli pomstít za etnické čistky. Viz Snyder, „Origins“, a Snyder, *Reconstruction of Nations*.
- 590 Hillgruber, „Grundlage“, str. 286. Problému s prorokováním si povšimla Arendtová, viz *Origins* (česky: *Původ totalitarismu*).
- 591 *Table Talk*, str. 235 (česky: *Monology ve Vídci* hlavním stam 1941–1944, str. 174).
- 592 Reidová, *Leningrad*, str. 231 (česky: *Leningrad. Tragédie obléženého města 1941–1944*, str. 237).
- 593 Pohl, *Herrschaft der Wehrmacht*, str. 181; podobně Arad, *Holocaust*, str. 311.
- 594 Kuwatek, *Vernichtungslager*, str. 110n.; viz též Madajczyk, „Generalplan Ost“, str. 17.
- 595 Black, „Askaris“, str. 279; Sandlerová, „Colonizers“, str. 8.
- 596 Husson, *Heydrich*, str. 437 (česky: *Heydrich. Konečné řešení*, str. 246). Viz též Rieger, *Globocnik*, str. 60n. a 103, kde je setkání datováno na konec září.
- 597 Seznam viz *Poprzeczny, Hitler's Man*, str. 208 (česky: *Hitlerův kat na Východě*, str. 233–263).
- 598 Black, „Askaris“, str. 290. Někteří západní historikové následují sovětskou etnickou zúžení a současnou ruskou nacionalistickou praxi, když jsou travnikovci označováni za Ukrajince. Skupina nepochoybně zahrnovala i Ukrajince, ale stejně tak i všechny další národnosti, kterým to Němci nabídli.

- 599 Wasser, *Raumplanung*, str. 61, 77; Schelvis, *Vernichtungslager Sobibór*, str. 82, 41; Arad, *Reinhard*, str. 14 (česky: *Belzec, Sobibor, Treblinka. Vyhlaňovací tábory akce Reinhard*, str. 30n.); Toose, *Wages of Destruction*, str. 468; Black, „Handlanger der Endlösung“, str. 315.
- 600 Poprzczyzny, *Hitler's Man*, str. 163 (česky: *Hitlerův kat na Východě*, str. 146–148), hovoří o 94 zaměstnancích z akce T 4, Bergerová v nyní standardní monografii *Experten* udává číslo 120. Kuwalek, *Vernichtungslager*, udává jako celkový počet personálu 453 lidí.
- 601 Arad, *Reinhard*, str. 44, 56 (česky: *Belzec, Sobibor, Treblinka. Vyhlaňovací tábory akce Reinhard*, str. 34, 80 a porůznu); Mlynarczyk, *Judenmord*, str. 252, 257, 260; Pohl, *Verfolgung*, str. 94.
- 602 Rieger, *Globocnik*, str. 115.
- 603 FVA, 147, David Lipstadt.
- 604 FVA, 404, Marion Chervin.
- 605 Witte a další, *Dienstkalender Heinrich Himmlers*, str. 358; srov. Pohl, *Verfolgung*, str. 95; Friedländer, *Extermination*, str. 343, 430.
- 606 Základní studii k operaci Reinhard je Arad, *Reinhard* (česky: *Belzec, Sobibor, Treblinka. Vyhlaňovací tábory akce Reinhard*). Popis vraždění v Treblince podávám v *Kruvých zemích*.
- 607 Moczarski, *Rozmowy*, str. 200.
- 608 Podrobnější popis historie a zániku varšavského ghetta podávám v 9. kapitole *Kruvých zemí*. K tématu zvl. viz Bartoszewski, *Warszawski piersieter*; Ringelblum, *Polish-Jewish Relations*; Engelkingová a Leociak, *Warsaw Ghetto*; přibližnou představu o tom, co vše je teprve nutno prozkoumat, poskytují Libionka a Weinbaum, *Bohaterowie*.
- 609 Kershaw, *Final Solution*, str. 66.
- 610 Curilla, *Judenmord*, str. 337.
- 611 Kuwalek, *Vernichtungslager*, str. 49.
- 612 Gerlach, *Kalkülerte Morde*, str. 686; srov. Mallmann, „Rozwiazac“, str. 85–95; Friedländer, *Extermination*, str. 314–318.
- 613 Löwová, *Juden im Getto Litzmansstadt*.
- 614 Grabowski, *Judenjagd*, str. 9, 59.
- 615 Browning, *Ordinary Men*, str. 121 (česky: *Obyčejní muži, především kapitola Němci, Poláci a Židé*, str. 126–134).
- 616 Engelkingová a Grabowski, *Przesiępczość*, str. 195.
- 617 Cobel-Tokarská, *Bezładna wyspa*, str. 90; Skibińska, „Self-Portrait“, str. 469–471; Engelkingová, *Losy Żydów*, 162, 188; Grabowski, *Judenjagd*, str. 24.
- 618 Markiel a Skibińska, *Zagłada domu*, str. 23, 48.
- 619 Rączy, *Pomóc Polaków*, str. 44.
- 620 Madajczyk, *Hitlerowski terror*, 9 aj.
- 621 Żbikowski, „Night Guard“, str. 513, 515, 517, 520, 524; Grabowski, *Judenjagd*, str. 82.
- 622 Engelkingová a Grabowski, *Przesiępczość*, str. 194n.
- 623 Engelkingová, *Losy Żydów*, str. 198, uvádí příklad polského policisty, který odmítl zadržet sedmiletého chlapce, žadonicího o pomoc, a naopak ho zachránil. Další příklady pomoci viz Rączy, *Pomóc Polaków*, a Hempel, *Pogrobowcy*.

- 624 Pojem privatizace násilí je čerpán z Arendtové a využil jej Gross v knize *Revolution from Abroad*. Mohl by být užitečný i v jiných kontextech.
- 625 Grabowski, *Judenjagd*, str. 11, 69.
- 626 Situace Nizozemská a Polska jsou podobné i v tom, že většina nizozemských Židů byla odeslána do Sobibóru. Ostatní oběti Sobibóru byli skoro bezvýhradně polští Židé.

KAPITOLA OSMÁ: PARADOX OSVĚTAMI

- 627 Longerich, *Dawon*, 222 aj.
- 628 Aly, *Hitler's Beneficiaries*.
- 629 Srov. Veidlinger, *In the Shadow*.
- 630 Viz závěrečnou kapitolu mé knihy *Kruvých zemí*.
- 631 V Osvětím bylo zavražděno více než dvě stě tisíc polských Židů; představovali druhou největší skupinu obětí po Židech z Maďarska. Třetí nejpočetnější skupinou byli etničtí Poláci.
- 632 Steinbacherová, *Auschwitz*, str. 27; Steinbacherová, „Musterstadt“, str. 275, 298.
- 633 K postupnému vývoji osvětimských táborů i likvidačního centra viz Dworková a Van Pelt, *Auschwitz*, str. 166, 177, 219, 240, 275, 290, 293, 313, 326, 351 (česky: *Osvětím*, například: str. 161 a dále, str. 192 a dále, str. 229 a dále, str. 299 a dále).
- 634 Viz Valentino, *Final Solutions*, str. 234 aj., a Croes, „Holocaust in the Netherlands“, str. 492; v jiném kontextu Straus, *Order of Genocide*, str. 128. Intenzita antisemitismu, nakořl jk lze přesně odhadnout, podle všeho nekoreluje s počtem židovských obětí; zřetelná korelace naopak vyvstává s mírou zničení státu. Asymetrický argument, jenž má blízko ke zde zformulované úvaze, předložila Helen Feinová ve své cenné studii *Accounting for Genocide*. Zatímco ale ona píše o „absenci oficiálních míst, která by odporovala“ německým plánům (str. 90), já se v předchozích kapitolách pokusil destrukci těchto oficiálních struktur předvést jako jednu z příčin holokaustu jako takového. Destruktivní proces nastolil přítomnosti k inovacím, zbavil dosavadní instituce jejich vedení, zdeformoval je a zanechal jen trosky, které bylo možno využít pro jiné účely. Má zjištění ale nepochybně potvrzují její celkovou úvahu. Stejně jako u mnoha dalších otázek, podnět k podrobnějšímu zkoumání poskytl Hilberg, *Destruction*, sv. 2, str. 572–599. Viz též Birnbaum, *Prier*, str. 130.
- 635 Kaasik, „Political Repression“, str. 310.
- 636 Paavle, „Estonian Elite“, str. 398; viz též Lossowski, *Kraje bałtyckie*, str. 46–55.
- 637 Maripuu, „Political Arrests“, str. 326; Maripuu, „Deportations“, str. 363.
- 638 Weiss-Wendt, *Murder Without Hatred*, str. 40.
- 639 Tamtéž, str. 131.
- 640 Tamtéž, str. 115n.
- 641 Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 525.
- 642 Weiss-Wendt, *Murder Without Hatred*, str. 132.
- 643 Hastrup, „Danish Jews“, str. 22.
- 644 Vilhjálmsson a Blüdnikow, „Rescue“, str. 3, 5, 7.
- 645 Strassner, *Freiwillige*, str. 15.

- 667 Ward, Priest, *Politician, Collaborator*, str. 209, 214, 221.
 668 Wite a další, *Dienstkalender Heinrich Himmlers*, str. 278 (20. října 1941).
 669 Ward, Priest, *Politician, Collaborator*, str. 227, 230, 233, 235.
 670 Iordachi, „Juden“, str. 110.
 671 Livezeanuová, *Cultural Politics*.
 672 Geissbühler, *Blutiger Juli*, str. 46, 49.
 673 Olaru-Cemitanová, „Wo die Züge“, str. 224.
 674 Geissbühler, *Blutiger Juli*, str. 54, 119.
 675 Solonari, „Partners“, str. 121, 124, 130, citát na str. 125.
 676 Dumitru, „Through the Eyes“, str. 125; Prusin, *Lands Between*, str. 154.
 677 Glass, *Deutschland*, str. 144–147, 266–267; Dumitru, „Through the Eyes“, str. 206–213; Geissbühler, „He spoke Yiddish“.
 678 Glass, *Deutschland*, str. 15; viz též Hilberg, *Destruction*, sv. 2, str. 811; Bloxham, *Final Solution*, str. 116.
 679 Hillgruber, „Grundläge“, str. 290.
 680 Glass, *Deutschland*, str. 230.
 681 Celkové viz Anceal, *Holocaust in Romania*, str. 479, 486; Solonari, „Ethnic Cleansing“, str. 105n., 113.
 682 Přesvědčivou analýzu podává Caseová, *Between States*, zvl. str. 182–188. Konkrétním příkladem je Antoneskův rozhovor s Hitlerem z 23. března 1944, viz *Staatsmänner*, str. 392.
 683 Lowerová, „Axis Collaboration“, str. 194.
 684 Gerlach a Aly, *Letzte Kapitel*, str. 81, 83, 104, 114, 126, 148, 188n.
 685 Bajohr a Pohl, *Der Holocaust*, str. 115.
 686 Pohl, *Verfolgung*, str. 107.
 687 Ungváry, *Siege of Budapest*, str. 286–291; Segal, „Beyond“, str. 16; Kenoz, *Coming of the Holocaust*, str. 234.
 688 Jangfeldt, *Hero of Budapest*, str. 244–248, 257.
 689 K podobnému závěru dospívá Kenez, *Coming of the Holocaust*, str. 234.
 690 Kershaw, *Fateful Choices*, str. 469.
 691 Hillgruber, „Grundläge“, str. 296 (*Weltvergifter aller Völker*).
 692 Srov. Bloxham, *Final Solution*, str. 7; Ther, *Cienna strana*, str. 19.
 693 Steinberg, „Third Reich“, str. 648; Kershaw, *The End*, str. 290 (česky: *Konec*); viz též Jäckel, *Hitler in History*, str. 89.
 694 *Table Talk*, str. 587, 657, 661 (česky: *Monology ve Vádcově hlavním stánu 1941–1944*); Hitler Antoneskovi, 26. března 1944, in: *Staatsmänner*, str. 398.
 695 Van der Boom, „Ordinary Dutchmen“, str. 32, 42. Podle Van der Booma byli nizozemští Židé povražďeni v tak velkém množství proto, že se přechodu do úkrytu báli víc než deportace. Jak upozorňuje, Žid, jenž se o přechod do úkrytu pokusil, měl v Nizozemsku šedesátkrát větší šanci na přežití než ten, který to neudělal. Trest za skrývání ale platil všude, nejenom v Nizozemsku, a Židé přežili na jiných místech Evropy ovládané Němci i ve vyšším počtu, aniž by se museli uchýlovat do úkrytu. Obavy z přechodu do úkrytu sice skutečně mohly být specificky nizozemským faktorem, ale samy o sobě nemohou objasnit, proč zahynul vyšší podíl nizozemských Židů než kupříkladu Židů německých či rumunských. K nizozemskému antisemitismu viz Wasserstein, *Ambiguities*, str. 22.
 696 Kwiet, *Reichskommissariat Niederlande*, str. 51n.

- 646 Wróblewski, *Dywizja*, str. 143–147. Polním chirurgem u této jednotky byl německý lékař jménem Joseph Mengel.
 647 Haestrup, „Danish Jews“, str. 23, 29.
 648 Střízlivé vylíčení události podává Herbert, *Best*, str. 360–372.
 649 Dworcková a Van Pelt, *Holocaust*, str. 327.
 650 Haestrup, „Danish Jews“, str. 52.
 651 Vilhjalmsson a Blüdnikow, „Rescue“, str. 1, 3.
 652 Ve státech, jež stály proti Německu, a v neutrálních zemích se antisemitismus během války nejspíše jen vyhroutil; podle jednoho průzkumu veřejného mínění (viz Nirenberg, *Anti-Semitism*, str. 457n.) považovali Američané Židy za větší nepřátele než Němce nebo Japonce.
 653 Viz kap. 5 a 6 *Krvavých zemí*.
 654 Frankův výnos z 15. října 1941 viz Paulsson, *Secret City*, str. 67; srov. Moore, „Le contexte du sauvetage“, str. 285n.
 655 V řešovském okrese Generálního gouvernementu bylo za ukrytí Židů popraveno asi dvě stě Poláků, viz Rączy, *Pomoc Polaków*, str. 61.
 656 Kassow, *Rediscovery*, str. 13.
 657 K Židům, jimž bylo umožněno žít v nacistickém Německu, viz Longerich, *Davon*, str. 252n.
 658 Kassow, *Rediscovery*, str. 360.
 659 Upoznorňuje na to Bartoszewski, „Rozmowa“, str. 16; srov. Feinová, *Accounting for Genocide*, str. 38.
 660 Wette, *Feldweibel*, str. 67.
 661 Mohlo by se zdát, že výjimkou z této úvahy je sovětská byrokracie. Avšak je to výjimka, jež potvrzuje pravidlo. Zaprve, sovětský stát nebyl ústavně ani po praktické stránce tradičním státem, řízeným zákony. Byl podřízen komunistické straně, a v poslední instanci tedy subjektivní interpretaci historie, již vydávalo komunistické vedení. Zadruhé, v období masivního státního teroru v letech 1937–1938 a jindy byly konvenční právní praktiky sovětského státu odsunuty stranou a za vládl výjimečný stav.
 662 „Endlösung der Judenfrage“, in: Pauer-Studnerová, *Rechtfertigungen*, str. 489.
 663 Breiman, „Himmel“, str. 446, upozorňuje, že intelektuální souvislost mezi smrtí a byrokracií poprvé nastolil masový vrah Bach-Zelewski. Wasserstein, *Ambiguities*, předkládá zvláště nápadný příklad židovské byrokratické entity, totiž rady na podporu vystěhování Židů, která měla podobné personální složení a fungovala podobně jako amsterdamská židovská rada. Změnu způsobil příchod německých ničitelů státu: ti vytvořili zónu bezstátí, kam nyní byli nizozemští Židé odesláni. Westerboork, původně čistě uprchlícký tábor, se v okupovaném Polsku změnil v tranzitní tábor do likvidačních center.
 664 Gerlach, „Failure of Plans“, str. 68.

KAPITOLA DEVÁTÁ: SUVERENITA A PŘEŽÍTÍ

- 665 Viz Manoschek, *Serbien*, str. 39, 51, 55, 79, 86, 107, 186; a Pawłowitch, *New Disorder*, str. 281.
 666 Hlavní zjištění shrnuje Korb, *Im Schatten*, str. 439–449; viz též Korb, „Mass Violence“, str. 73; Dulic, „Mass Killing“, str. 262, 273.

- 718 Dworcková a Van Pelt, *Holocaust*, str. 348.
 719 Hanna Krallová vzpomíná (Bartoszewski a Lewinównová, *Ten jest*, str. 299), že jí tak či onak pomohlo čtyřicet pět lidí.
 720 Téma rozvinul Christian Ingrao, především v knize *Les chasseurs noirs* (česky: *Černí lovci*).
 721 *Los Altos Town Crier*, 15. dubna 2009; Ralph Bernstein, osobní sdělení, 15. dubna 2013; *Justiz und NS-Verbrechen*, sv. 37, 2007, 777, 397, 398, 405, 407–409, 417, 431, 438, 439; Angriek, *Besatzungspolitik*, str. 422. V listopadu 1988 bylo do lágrů odesláno asi 26 000 Židů; Goeschel a Wachsmann, *Introduction*, str. 28.
 722 Michelsonová, *Ja perežila*, str. 84.
 723 Viz Snyder, „Commemorative Causality“.
 724 Głowiński, *Black Seasons*, str. 170 (česky: *Černé sezóny*, str. 130).
 725 *Bremens Polizei*, str. 124; viz též Russ, „Wer war verantwortlich“, str. 486, 494, 503, a srov. Browning, *Ordinary Men*, str. 165, 202 (česky: *Obyčejní muži*, především kapitola Obyčejní muži, str. 135–160).
 726 Maubachová, „Expansion weiblicher Hilfe“, str. 482–484.
 727 Koslovová, *Gewalt im Dienststaat*, str. 482–484.
 728 Ke všem konceptuálním otázkám viz Lowerová, *Hitler's Furies*, str. 163 aj (česky: *Hitlerovy fúrie*, především kapitola Byly potrestány?, str. 203–236).
 729 YIVO, RG 720, Hirschant Papers, 1/52, Syda Konis.
 730 K nuceným pracím viz Pollack, *Warum*; Baber-Neumann, *Under Two Dictators*, str. 831.
 731 Hryciuk, *Polacy w Łowowie*, str. 59.
 732 Matz, „Sweden“, str. 106–109; Jangfeldt, *Hero of Budapest*, str. 161. Patnáct až dvacet tisíc pasů je odhad u Dworckové a Van Pelta, *Holocaust*, str. 316–318.
 733 Důležitou výjimkou je ovšem francouzské město Le Charabon-sur-Lignon.
 734 Chan, „Ho Feng Shan“, str. 1–15.
 735 Tamtéž, str. 5.
 736 Tamtéž, str. 15.
 737 Viz Wasserstein, *Ambiguity*, str. 165; McAuley, „Decision“, str. 4, 7, 32; Fralon, *Good Man*, str. 60, 79.
 738 Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik*, sv. 1, str. 145.
 739 Viz MWP, Kolekcia Rybikowskiego, syg. 6233 [Leszek Daszkiewicz], „Placówka wyw. G“, str. 3n., 7–10, 18, 21n.
 740 Viz Pięciach, „Szpieg ze Sztokholmu“; k širšímu pozadí viz Dubiecki, *Natęcz*, a *Stirling*, *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza*, str. 100, 305, 342.
 741 MWP, Kolekcia Rybikowskiego, syg. 6233 [Leszek Daszkiewicz], „Placówka wyw. G“, str. 21.
 742 MWP, Kolekcia Rybikowskiego, syg. 6238 [Leszek Daszkiewicz], „Placówka wyw. G“, str. 22.
 743 MWP, syg. 1675, Sugiharova vzpomínka, str. 9.
 744 MWP, Kolekcia Rybikowskiego, syg. 6233 [Leszek Daszkiewicz], „Placówka wyw. G“, str. 70.
 745 MWP, Kolekcia Rybikowskiego, syg. 6233 [Leszek Daszkiewicz], „Placówka wyw. G“, str. 50–52, 64, 67. K Sugiharovi a jeho kolegům viz též Peplioński, *Wywiad*, str. 231–233; Kurumiya a Peplioński, *Między Warszawą a Tobio*, str. 393; Levine, *Sugihara*, str. 117, 132, 218, 273; Sakamotoová, *Japanese Diplomats*, str. 107, 114, 395.

- 697 Michman, *Emergence*, str. 95, 99; Moore, *Victims and Survivors*, str. 191, 193, 195, 200; de Jong, *Netherlands and Nazi Germany*, str. 12n.; Griffioen a Zeller, „Comparing“, str. 64.
 698 Romijn, „Lesser Evil“, str. 13, 14, 17, 20, 22; Griffioen a Zeller, „Comparing“, str. 59.
 699 Mazower, *Salonica*, str. 392–396.
 700 Sallier, „Dehumanizing“, str. 20, 27. K průmočarajším německým zájmům viz Aly, *Hitler's Beneficiaries*, str. 251–256.
 701 Mazower, *Salonica*, str. 402n.
 702 Zdrojem pro podaný výklad války v Řecku je Mazower, *Inside Hitler's Greece*, str. 1, 14, 18, 20, 235, 238, 240, 244, 250n., 259, a Rodogno, *Fascism's European Empire*, str. 364, 390.
 703 Rousso, *Vichy*, str. 15, 47; viz též Birnbaum, *Sur la corde raide*, str. 252.
 704 Rousso, *Vichy*, str. 79–81. Pozoruhodnou otázkou, jak souvisí přístup francouzské ho státu k židovským občanům a jeho přístup k občanům muslimského vyznání, tu musím ponechat stranou. Viz Surkis, *Seeing the Citizen*; Shepard, *Invention*.
 705 Marrus a Paxton, *Vichy*, str. 14, 60, 113.
 706 Bruttman, *Au bureau*, str. 199–201.
 707 Grynbargová, *Les camps*, str. 11, 35 aj.
 708 Osobní sdělení Patricia Weila z 11. října 2012; k procesu zbavování občanství viz jeho knihu *How to Be French*, str. 87–122.
 709 Wiewiorková a Laffitte, *Drancy*, str. 21, 106, 118n.
 710 Tamtéž, str. 120, 209.
 711 Weil, *How to Be French*, str. 122; Rousso, *Vichy*, str. 92n.
 712 Viz Marrus a Paxton, *Vichy*, str. 325. Uprostřed mezi Nizozemskem a Francií leží z hlediska holokaustu Belgie, kde přežilo 60 procent Židů. Okupace tu byla hlavně vojenská, jako ve Francii, ne civilní. Panovník – oproti Nizozemsku – setrval v zemi. Podobně jako v Nizozemsku a na rozdíl od Francie tu Němci mohli dosadit vlastní lidi do vedení policie. Stejně jako ve Francii tu byl vysoký počet Židů bez občanství, ale na rozdíl od Francie se nestali terčem zvláštních postihů ze strany suverénního aparátu. Oproti Nizozemsku tu Němci nesoústředili vlastní početnější policejní síly. Belgičtí Židé byli oproti nizozemským podle všeho lépe informováni o tom, co znamená dostat se do transportu; Van der Boomovo vysvětlení pro neochotu nizozemských Židů uchýlit se do úkrytu by tedy pro belgické Židy neplatilo. Viz Griffioen a Zeller, „Comparing“, str. 54–64; a též Conway, *Collaboration*, str. 24; Feinová, *Accounting*, str. 156–167.
 713 Rousso, *Vichy*, str. 98.
 714 Marrus a Paxton, *Vichy*, str. 85 a též 364.
 715 Sémelin, *Persécution et exterminés*, str. 208n.
 716 Klarfeld, *Le mémorial*, str. 19, udává počet 26 300 polských a 24 000 francouzských Židů. Ovšem mnozí z těch pěti tisíc, které počítá jako sovětské Židy, byli skoro jistě polští Židé, kteří přijali sovětské občanství v důsledku paktu Molotov-Ribbentrop.

KAPITOLA DESÁTÁ: ZACHRÁNČI ZE ŠEDÉ ZÓNY

- 717 Otto Ohlendorf, velitel operační skupiny D, přisoudil Himmlerovi výrok, že veškerá zodpovědnost leží výhradně na Himmlerovi a Hitlerovi. Viz Rzanna, „Elksterminacija“.

- 774 Ke Kossakové a diskusi o antisemitských zachránčích Židů viz Podolská, „Poland's Antisemitic Rescuers“; viz též Cala, *Antisemitizm*, str. 447.
- 775 Srov. Tec, *When Light*, str. 176.
- 776 Prekerová, „Komórka“, str. 521–525, 581.
- 777 Fenomeně pomoci Židům ze strany asimilovaných Židů byl přinejmenším ve Varšavě poměrně častý. Jinou formou židovské svépomoci, která pomáhala zachraňovat životy, byla organizační práce uvnitř varšavského ghetta. Viz Sakowska, *Ludzie*, str. 117–186.
- KAPITOLA JEDENÁCTÁ: NA STRANĚ BOHA A ČLOVĚKA**
- 778 ŽIH, 301/2953.
- 779 Jak upozorňuje Croes, „Pour une approche quantitative“, str. 95.
- 780 Komplexní historie židovských účastníků varšavského povstání představili Engelkingová a Libionka, *Żydzi w powstaniu Warszawie*.
- 781 Paulsson, *Secret City*, str. 230.
- 782 Viz Brakel, „Das allergefährlichste“, str. 403–416; Musial, *Sowjetische Partisanen*, str. 189, 202; *Verbrechen der Wehrmacht*, str. 495; Slepyan, *Stalin's Guerillas*, str. 157.
- 783 Viz Snyder, *Sketches*, a Józewského vlastní vzpomínku, BUW DR 3189.
- 784 Bartniczak, *From Andrzejowo to Pecynka*, str. 188–140; Gawinová, „Pensjonat“.
- 785 Bartoszewski a Lewinównová, *Ten jest*, str. 310.
- 786 Stanisław a Lusja Igelovi, in: Rączy, *Pomoc Polaków*, str. 280. Stanisław Igel byl příslušníkem Zemské armády.
- 787 FVA, 414; Alice Hemarová; FVA, 588, Norman Lewandowsky; FVA, 2700, Maria Mirsenová.
- 788 Libionka, „ZWZ-AK“, str. 36.
- 789 Tamtéž, str. 39, 48.
- 790 Tamtéž, str. 57, 69.
- 791 Engelkingová a Libionka, *Żydzi w powstaniu Warszawie*, str. 91.
- 792 Kopka, *Koncentracjonlager Warschau*, str. 82–115.
- 793 Libionka, „ZWZ-AK“, str. 119–123.
- 794 Tamtéž, str. 186.
- 795 Elżbieta Burdová, ŽIH, 301/2407.
- 796 Ke komplexním metodám, jichž sovětsí partyzáni využívali, viz Burds, „Agentura“, Armstrong, *Soviet Partisans*; a též *Gazeta Wyborcza*, 15. dubna 2002.
- 797 Slepyan, *Stalin's Guerrillas*, str. 209.
- 798 Penterová, *Kohle*, str. 273.
- 799 Viz Brynski, *Po tej bitce frontu*.
- 800 OUN v *světě*, str. 82.
- 801 ŽIH, 301/2879.
- 802 ŽIH, 301/717. Další příklady přeběhnutí viz Musial, *Sowjetische Partisanen*, str. 266–267. Židé k partyzánům rekrutovali také etnické Poláky, viz případ Mojżesz Edelsteina, ŽIH, 301/810.
- 803 Svědectví jiného židovského verbře viz ŽIH 301/1795.
- 804 Ke konfrontacím s antisemitismem viz ŽIH, 301/53, Abram Leder, ŽIH, 301/299, Zoja Bajor, ŽIH, 301/1046, Lazar Bromberg. Viz též Dieckmann, *Deutsche*

- 746 Viz Gross, *Revolution from Abroad*; Gross, *War Through Children's Eyes*; a Snyder, *Krucové země*, kap. 4.
- 747 Begin, *Revolt*, str. 25; Drymmer, „Zagadnienie“, str. 74; Korboński, „Unknown Chapter“, str. 377.
- 748 „Palestine: Counter Intelligence: Menahem Begin“, 24. září 1937, NA, KV/2/2251/50a.
- 749 Shilon, *Menachem Begin*, str. 40–45.
- 750 Tamtéž, str. 48.
- 751 Bell, *Terror Out of Zion*, str. 44n. Pozici druhého muže Ingunu Meridor přiznal při britském výslechu, NA, KV/2/2251/14a.
- 752 Tamtéž, str. 111.
- 753 Niv, *Marchot ha-Ingun*, str. 172. K polské vazbě viz v Lankinových vzpomínkách, *To Win*, str. 31–40.
- 754 Tyto vzájemné interakce dobře popisuje Davies, *Rising '44* (česky: *Boj o Varšavu*). K reakci obyvatel Varšavy na vinu útěků viz Biskupská, „Extermination and the Elite“.
- 755 „Proseje przyjął jako fakt zupełnie realny że przynajmniej większość kraju jest nastrojona antysemitcko“; cit. Skibińska a Szuchta, *Wybór źródół*, str. 397. Stříživou analýzu podává Brakel, „Was There a „Jewish Collaboration?““.
- 756 Viz Pulawski, *W obliczu Zagłady*, str. 412 aj.; též Engelkingová a Leociak, *Warsaw Ghetto*, str. 667; Engel, *Facing a Holocaust*.
- 757 Bajor a Pohl, *Der Holocaust*, str. 99.
- 758 Stola, *Nadzieja*, str. 174; Bartoszewski, *Warsaw Ghetto*, str. 49.
- 759 Saviello, „Policy“, str. 1, 24, 27.
- 760 Feinová, *Accounting*, str. 77.
- 761 Jan Karski, „Dziecko sanacji“, *Tygodnik Powszechny*, 24. dubna 2012. Srov. Zbi-kowski, Karski, str. 10n.
- 762 „Przeważnie bezwzględny, czesto bezlitośny“, cit. Skibińska a Szuchta, *Wybór źródół*, str. 390. Srov. Ringelblum, *Polish-Jewish Relations*, str. 77; Leder, *Revolucja*, str. 28, 44; Bartov, „Eastern Europe“, str. 575. Vztř v úvahu též zaslужuje *Náměstí Hrdinů* Thomase Bernharda.
- 763 FVA, 1107, Jan Karski.
- 764 Tamtéž. Ke Karskému a jeho misím viz Karski, *Story of a Secret State*; and Zbi-kowski, Karski.
- 765 Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, str. 124.
- 766 Srov. Pilecki, *Auschwitz Volunteer*, str. 13.
- 767 Polský originál je momentálně dostupný na <http://www.polandpolska.org/dokumenty/witold/raport-witolda-1945>; německý překlad polského originálu zpřístupnil Jan Skorup na <http://pileckibericht.wordpress.com>.
- 768 Srov. Pilecki, *Auschwitz Volunteer*, str. 175.
- 769 Paulsson, *Secret City*, str. 2, 5, 209, 212.
- 770 Bartoszewski, *Ten jest*, str. 28.
- 771 Bartoszewski a Lewinównová, „Rozmowa“, str. 35; Bartoszewski, *Warsaw Ghetto*, str. 59.
- 772 Bartoszewski, *Warsaw Ghetto*, str. 46.
- 773 Prekerová, *Konspiracyjna Rada*, str. 69–75.

- 882 ŽIH, 301/1014; též Siemaszko a Siemaszková, *Ludobójstvo*, str. 798; srov. Cabanel, „Protestantismes minoritaires“, str. 446.
- 883 Ringelblum, *Polish-Jewish Relations*, str. 242.
- 884 K obtížné změně postoje viz Connelly, *From Enemy to Brother*.
- 885 Confino, *World Without Jews*, str. 198.
- 886 ŽIH, 301/2502, Wala Kuźniecowa.
- 887 YIVO, Hirshant Papers, 3/206.
- 888 Ringelblum, *Polish-Jewish Relations*, str. 226.
- 889 Pevyprávění podobnosti o milosrdném Samařanovi vychází z českého ekumenického překladu Bible, pozn. red.
- 840 ŽIH, 301/3726 (též pod signaturou ŽIH, 301/2827), odkud pocházejí přímé citace, a FVA, 1834.
- 841 Motyka, *Cień Kłyma Sawura*, str. 86.
- 842 YIVO, Hirshant Papers, 3/206.
- 843 Rapczy, *Pomóc Polaków*, str. 258, 100.
- KAPITOLA DVANÁCTÁ: NĚKOLIK SPRAVEDLIVÝCH**
- 844 Tomkiewiczová, *Zbrodnia w Ponarach*, str. 208. Stejným způsobem přežil Vova Gduć; pomoc našel hned v první chalupě. Viz Good, „Jerusalajim“, str. 17n.
- 845 Výmluvný a statistický typický záznam mnohonásobného odmítnutí podává Pese Kharzhevski-Zlotnicková, „Di Kristleche „hilf far di Kolbucker jiddn“, in: Jasni, *Sefer Klobuch*, str. 247–249.
- 846 YIVO, RG 104/MK547/7/200, Zelda Machlowicz-Hincenbergová.
- 847 YIVO, RG 104/II/5, Alicja Gornowska.
- 848 Rubenstein a Altman, *Ukrainian Black Book*, str. 60n.; srov. Fogelman, *Conscience*, str. 260.
- 849 A samozřejmě také mohlo jít o homosexuální partnerské vztahy. Jednoho Žida tak zachránil polský římskokatolický kněz a jeho ukrajinský partner. Obecně viz Paulsson, *Secret City*, str. 44.
- 850 ŽIH, 301/1959.
- 851 YIVO, RG 104/MK538/1072.
- 852 ŽIH, 301/2259.
- 853 ŽIH, 301/1468.
- 854 ŽIH, 301/2877.
- 855 Blatman, *Death Marches*.
- 856 Ostatowski, *Farby wodne* (česky: *Akvarely pro Mengeleho*).
- 857 USHMM, RG-68.102M/2007.372/21/206–47.
- 858 Srov. Engelkingová, *Losy Żydów*, str. 117.
- 859 ŽIH, 301/2750.
- 860 K předválečné lomži viz Gnatowski, „Niepokorní“, str. 156n.
- 861 ŽIH, 301/1272.
- 862 K jeho životu viz ŽIH, 301/2739.
- 863 CDAVO, 3838/1/87; AW II/1321/2K; AW II/1328/2K.
- 864 K počátkům UPA a masového vyvražďování Poláků viz Snyder, „Origins“, a zvl. Motyka, *Od rzezi*. K jejím motivacím existuje množství primárních zdrojů, viz např. CDAVO, 3838/1/86/19–20; CDAVO, 3838/1/181/13–14. Potvrzení poskytují

- Besatzungspolitik*, sv. 2, str. 1469. Obecnou úvahu viz Weiner, *Making Sense*, str. 376–382.
- 805 K židovským a nežidovským komunistům viz ŽIH, 301/305, Jakub Grinsberg.
- 806 ŽIH, 301/299, Zoja Bajer.
- 807 ŽIH, 301 5737, Rena Guz.
- 808 Šokujícími dokumentem je soupis benzínu a nafty použitých výhradně k přesunům z ghetta do ghetta kvůli vyvražďení zbývajících Židů: „Ausgabeliste“, DAVO, Fond R-2, Opis 2, Dělo 196.
- 809 K židovským partyzánům z Volyně, mužům i ženám, viz ŽIH, 301/299; ŽIH, 301/718; ŽIH, 301/719; ŽIH, 301/1811.
- 810 Arad, „Original Form“.
- 811 ŽIH, 301/955, Aron Perlaw.
- 812 ŽIH, 301/1487, Leon Jarszun.
- 818 Tec, *Defiance*, str. 5, 40, 68, 80, 110, 145, 185, 208.
- 814 Libionka, „ZWZ-AK“, str. 112.
- 815 Slepian, *Stalin's Guerrillas*, str. 210.
- 816 Petrow, *Psy Statina*, str. 223.
- 817 Gurianov, „Obzor“, str. 205.
- 818 Přehled viz Simons, *Eastern Europe*, a Applebaumová, *Iron Curtain* (česky: *Železná opona*).
- 819 Skargaová, *Penser*, str. 28.
- 820 Skibińska, „Self-Portrait“, str. 459; Grabowski, *Juderjagd*, str. 98, 109; Gross, *Sąsiadzi*, str. 115.
- 821 Úvahy jdoucí podobným směrem viz Abrams, „Second World War“, a Gross, „Social Consequences“.
- 822 Viz zvl. Kostyuchenko, *Gosudarstvennyj antisemitizm*; Brandenberger, „Last Crime“; Szaynoková, *Polska a Izrael*; Shore, „Język“. Souvislejší výklad viz Snyder, *Krwavé země*, kap. 11.
- 823 Ginorová a Remez, „Casualty“.
- 824 Nejnovější přehled dostupné evidence podává Matz, „Cables in Cipher“.
- 825 K uvedeným detailům viz Hentoshová, „Provstaviemnia“, str. 318–325, a Motyka, *Cień Kłyma Sawura*, str. 80–82; nejkvalitnější dostupnou studii je Himka, „Metropolitan Andrei Sheptytsky“. Z pohledu zachráněných dětí viz Rotfeld, *W cięciu*, str. 53n., 88; Kahane, *Łowcy Ghetto Diary*, str. 118–155; Lewin, *Przeżytem*, str. 155–159.
- 826 Gudziak, *Crisis and Reform*, str. 209–222 aj.; Kojalović, *Cerkovnaia unija*, sv. 1, str. 166–168 aj.
- 827 Snyder, *Reconstruction*, kap. 3; Snyder, *Rudý kráče*, kap. 3; Himka, *Religion and Nationality*; Jobst, *Zwischen Nationalismus und Internationalismus*.
- 828 Jak dokládají Braun a Tammes, „Religious Deviance“, str. 3, 11; Cabanel, „Protestantismes minoritaires“, str. 455.
- 829 Eriksen, *Complexity*, str. 95 aj.
- 830 Ke slavnému příkladu francouzského městečka Le Chambon-sur-Lignon viz Sémelin, *Persécution*, str. 717–737.
- 831 Spector, „Żydzi wbyrscy“, str. 577; Spector, „Holocaust“, str. 243; ŽIH, 301/397, Jakub a Esia Zylbergovi, Hersz a Doba Melamudovi; viz též *Sefer Luck*, svědecké tví Fami Paštové.

sovětské výsledkové protokoly; např. Protokol doprosa, I. I. Javorskij, 14. dubna 1944, GARF, fond R-9478, opis 1, dílo 398.

865 FVA, T-1645.

866 Snyder, *Reconstruction of Nations*, kap. 8–10.

867 ŽIH, 301/2739; Siemaszko a Siemaszková, *Ludobójstvo*, str. 280. Další informace k Woronówec, dnes již neexistující, viz <http://wolyrn.ovh.org>. Příběhy těchto odehodů jsou drásavým tématem a v pramenech jsou přítomny velmi často. Viz též Shore, *Caviar and Ashes*. Někteří zachránci sami vybízeli zachráněné děti k odchodu – v souladu s týmiž mravními principy, kterými se řídili předtím – a někdy toho následně litovali.

868 ŽIH, 301/3598.

869 ŽIH, 301/451.

870 ŽIH, 301/946.

871 Srov. Fogelman, *Conscience*, str. 73, 140.

872 ŽIH, 301/6035.

873 ŽIH, 301/2514; 301/2515; 301/4862.

874 ŽIH, 301/6835.

875 ŽIH, 301/1268.

876 ŽIH, 301/2270.

877 Cobel-Tokarská, *Beztludná výspa*, str. 76.

878 FVA, 1065.

879 YIVO, RG 104/MK586/1064, Bronislawa Zniderová.

880 FVA, 3268. Srov. Fogelman, *Conscience*, str. xvi, 6.

881 MJH, 1984.T.137.

882 Wette, *Feldwebel*, str. 25, 27, dopis na str. 121.

883 Bartoszewski a Lewinównová, *Ten jest*, str. 300, 330.

884 YIVO, RG 104/MK588/1066.

885 „Mam juž takí charakter.“ Bartoszewski a Lewinównová, *Ten jest*, str. 318.

886 Silberman, „Jan Lipke“, str. 100.

887 USHMM, RG-68.102M/2007.372/21165–205.

888 MJH, 1987.T.65. Potvrzuje se tím zjištění, jež zformuloval Monroe, *Compassion*, str. 221, a de Jong, *Netherlands and Nazi Germany*, str. 21. Srov. Arendtová: „Jenomže v podmínkách třetí říše byly pouze „výjimky“ s to chovat se „normálně.““ *Eichmann*, str. 26 (česky: *Eichmann v Jeruzalémě*, str. 40).

889 Pokud též například venkovan sázel v kartách víc peněz než obvykle, mohl být podezříván, že bere peníze od Židů. Viz Good, „Yerushalayim“, str. 38.

890 USHMM, RG-31.049.01.

891 *Raczy, Pomoc Polaków*, str. 282.

892 USHMM, RG-68.102M/2007.372/29/2027–164.

893 USHMM, RG-68.102M/2007.372/16/150–63.

894 YIVO, RG104/MK588/1058.

895 Ringelblum, *Polish-Jewish Relations*, str. 226.

896 K tématu peněz a rizika viz též vzpomínky Blanche Cappové a Ljubov Sveršinské, FVA, 262; USHMM, RG88/49/70. Viz též Tec, *When Light*, str. 88.

897 Srov. Gross a Grudzińska-Grossová, *Golden Harvest*, str. 81 (česky: *Zlatá žně*).

898 Ringelblum, *Polish-Jewish Relations*, str. 77, 121; Grabowski, *Juderjagd*, str. 136; Good, „Yerushalayim“, str. 18.

899 K této formulaci mě přivedla přednáška Teresy Prekerowé o Jadwize Biskupské. K podobným závěrům dospívají Tec, *When Light*, str. 154; Oliner, *Altruistic Personality*, str. 6; Fogelman, *Conscience*, str. 58. Shodným směrem míří promikavá studie historika, který byl zachráněn jako dítě: Redlich, *Together and Apart*.

ZAVĚR: NÁS SVĚT

900 Stejně přezilo minimálně patnáct tisíc varšavských Židů, viz Kermish, „Activites“, str. 374.

901 Bartoszewski a Lewinównová, *Ten jest*, str. 487.

902 Grossman, *Life and Fate*, str. 409. Pokračuje: „Laskavost je mocná, jen když je bezmocná.“ Srov. Monroe, *Compassion*, str. 258.

903 Jsem po metodické stránce oponentem těch způsobů historického psaní, které umožňují plynule přejít k dřívějším citovým přesvědčením anebo k nějaké nové nalezené teleologické útěše. V podstatné otázce vztahu mezi technikou a zkušeností pak stojím na straně kantovců a proti Heideggerovi. Podrobnou historickou analýzu jedné klíčové diskuse viz Gordon, *Continental Divide*, zvl. str. 15, 17, 31, 35, 217, 220, 225, 238.

904 Hitler sice byl formován „érou pionýrství“ (*age of the frontier*), ale sám se na ni nepodílel. Viz Webb, *Great Frontier*, str. 280.

905 Dokonce i nad Herery Němci zvláště díky epidemii dobytčí choroby, viz Levene, *Räse*, str. 247.

906 Evenson, „Economic Consequences“, str. 473. Viz též Federico, „Natura Non Fecit Saltus“, str. 24. K historii tohoto pozitivního vývoje viz Olmstead a Rhode, *Creating Abundance*, zvl. str. 64–66 a 388–398.

907 Mazower, *Hitler's Empire*, str. 594 (česky: *Hitlerova říše*, str. 625n.). Srov. Maier, *Unmasterable Past*, str. 7: „Skoro čtyři desetiletí žila Spolková republika Německo takřkajíc pouze chlebem.“ Též Bartov, *Mirrors of Destruction*, str. 167: „Studium holokaustu je nejlepším prostředkem, jak zabránit jeho mysticizaci.“ Ke zvláštnímu rázu padesátých let viz Federico, „Natura Non Fecit Saltus“, str. 21. Vezměme si výraz „kalorie“: na současném Západě znamená skoro výhradně něco, čeho lidé mají přlíš. Ve třicátých letech se kalorie také počítaly, ale hlavně s cílem zajistit, aby jich domácnost měla dost k přežití anebo aby jich pracující lidé a zvířata obdrželi dostatek k zachování chodu ekonomiky.

908 Aliyu, „Agricultural Development“.

909 Denison, *Darwinian Agriculture*, str. 11.

910 Moyo, *Winner Take All*, str. 109.

911 Srov. Gumbrecht, *Nach 1945*, str. 245, 264, 305. Viz též Rousso, *La dernière catastrophe*; Bergen, *After the End*.

912 Spalovačí motory a továrny vytvářejí plyny, které v atmosféře zadržují sluneční teplo. Postupující ničení lesů a mokřadů toto oteplování jen urychluje, jelikož rostliny pohlcují oxid uhličitý a produkují kyslík. O nárůstu každoročních minimálních teplot zemského povrchu, vzduchu u zemského povrchu, horní atmosféry i povrchu oceánů svědčí ohromné množství globálních dat. Ke kauzální vazbě viz Maslin, *Global Warming*, str. 1, 4, 57. Ke kauzální vazbě a posunu teplot viz Alexander, „Global Observed Changes“, str. 31; Rohde, „A New Estimate“, str. 22; Rohde, „Averaging Process“, str. 1; Zhang, „Detection of Human Influence“, str. 461.

- 913 K názoru, že dosavadní odhady jsou příliš nízké, viz Rahmstorf, „Comparing Climate Projections“, str. 1; *Economist*, 22. září 2012; *Guardian*, 27. listopadu 2012. K nelineárním efektům viz Maslin, *Global Warming*, str. 112, 116; Mitchell, „Extreme Events“, str. 2217; Latif, „El Niño“, str. 208–253.
- 914 K pobřežím viz Cayan, „Climate Change Projections“, str. S71; Helmhuth, „Hidden Signals“, str. 191; Rahmstorf, „A Semi-Empirical Approach“, str. 1; k bouřím viz Tebaldiová, „Modelling Sea Level Rise“, str. 1. Velice působivou historií klimatických změn dřívější ery podává Parker, *Global Crisis*.
- 915 Srov. Tooze, *Wages of Destruction*, str. 477, 544, 549. Jak upozorňuje Mountová, „Arctic Wake-up Call“, str. 10, realistické teorie mezinárodní politiky budou muset poskytnout výklad pro reálné změny na naší reálné planetě.
- 916 Trentmann, „Coping with Shortage“, str. 15, 22 aj.; Federico, „Natura Non Facit Saltus“, str. 28.
- 917 Moyo, *Winner Take All*, str. 32–33; *Economist*, 21. května 2009; Brautigam, „Land Rights“, Horta, „Zambezi Valley“.
- 918 *New York Times*, 14. prosince 1989.
- 919 Campbell, „Population Pressure“, str. 2.
- 920 Newburyová, „Background“, str. 13.
- 921 Rose, „Land and Genocide“, str. 64.
- 922 Stanton, „Could the Rwandan“, str. 211–215; Hintjensová, „Explaining“, str. 249, 261, 270; Straus, „How Many Perpetrators“, str. 86–87; Sémelin, *Purifier*, str. 314.
- 923 Diamond, *Collapse*, str. 362–365 (česky: Kolaps, str. 485n.); Moyo, *Winner Take All*, str. 29.
- 924 Dikötter, *Mao's Great Famine*; Yang, *Calamity and Reform*, str. 21–42.
- 925 Reeves, *Dying*, str. 3.
- 926 Doriye, „Next stage“, str. 25; King, „Factoring Environmental Security“, str. 151. Viz též Zafar, „Growing Relationship“, str. 119.
- 927 Stern, *Economics of Climate Change*, str. 70, 74.
- 928 Sullivan, „National Security“, str. 15n.
- 929 Solomon, *Water*, str. 368, 370n.
- 930 King, „Factoring Environmental Security“, str. 104; Moyo, *Winner Take All*, str. 41; Stern, *Economics of Climate Change*, str. 78; Solomon, *Water*, str. 440.
- 931 Blank, „Dead End“, Kaczmarecki, „Domestic Sources“, Lotspeich, „Economic Integration“.
- 932 Eder, *China-Russia*, str. 130n.
- 933 V roce 2007 byl počet Číňanů v nízkopoložených pobřežních zónách odhadován na 11 procent populace; pokud by stejný podíl platil i v roce 2015, jednalo by se zhruba o 149 milionů lidí. Rusko má přibližně 145 milionů obyvatel. Viz McGranahan, Balková a Andersonová, „Rising Tide“, str. 26.
- 934 *New York Times*, 11. listopadu 2014.
- 935 K příjmům Ruska z fosilních paliv viz Gustafson, *Wheel of Fortune*, str. 1, 5.
- 936 Viz mapy v listu *Novorossija*, např. z 1. srpna 2014.
- 937 Kronikou ruské politiky vůči Ukrajině v letech 2013–2014 jsou mé novinové články z téhož období: anglické, francouzské a německé originály jsou k dispozici na timothyshnyder.org, ukrajinské a ruské překlady v edicích uvedených v bibliografii.
- 938 Viz Riabov a Riabová, „Decline of Gayropa?“.

- 939 Probrám tuto souvislost v řadě výše uvedených publikací a také v článku pro *Frankfurter Allgemeine Zeitung* z 15. prosince 2014. Na řadu významných souvislostí upozornil v sérii důležitých komentářů Anton Šehovecovin.
- 940 Xenopoulos, „Scenarios“, str. 1562. Srov. Gerlach, *Extremely Violent Societies*, str. 263.
- 941 Femia, „Climate Change“, str. 31. K souvislosti mezi Islámským státem a dostupností vody viz *New York Times*, 14. října 2014.
- 942 King, „Factoring Environmental Security“, str. 99n., 117, 359; Klare, „Global Warming Battlefield“, str. 358n.
- 943 Smith a Leiserowitz, „American Evangelicals“, str. 4; Anthony Leiserowitz, osobní sdělení, 26. srpna 2013.
- 944 Spector, *Evangelicals and Israel*, str. 187n.; Clark, *Allies for Armageddon*, str. 5, 151, 170; Weber, *On the Road to Armageddon*, str. 191.
- 945 Weber, *On the Road to Armageddon*, str. 148; Clark, *Allies for Armageddon*, str. 190, 229.
- 946 K válečnému antisemitismu viz Abzug, *America Views the Holocaust*, str. 87–92, 99–103 aj. Vyvážený pohled na Roosevelta nabízí Breitman a Lichtman, *FDR*, str. 315–330.
- 947 Jardim, *The Mauthausen Trial*, str. 123, 144, 189, 210 (česky: *Mauthausenský proces*); Damplo, „Prosecuting“, str. 24.
- 948 Z Colliera, *Bottom Billion*, zvl. str. 126. lze odvodit, že vojenská intervence má větší smysl po zhroutení státu, nikoli s cílem podnítit zhroutení státu.
- 949 Goldsmith a Semenovich, „Political Instability“, str. 10.
- 950 Srov. Arendtová, *Origins*, str. 310. (česky: *Křevny totalitarismu*, str. 436). Všechny popsané procesy probíhám v *Krvavých zemích*.
- 951 Horkheimer a Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, zvl. str. 212, 217, citáty str. 1 a 15 (česky: *Dialektika osvícenství*, str. 167–202). Viz též Horkheimer, *Eclipse of Reason*, str. 176n. Méně radikální formulaci téhož myšlu obsahují Neumannovy zprávy pro OSS (*Secret Reports*, str. 28, 30). Srov. Habermas, *Der philosophische Diskurs der Moderne*, str. 135, 138; Kolakowski, *Main Currents*, str. 347; Zehn-pfennigová, *Hitlers Mein Kampf*, str. 129.
- 952 Podrobněji viz Judd a Snyder, *Intelektuál ve dvacátém století*.
- 953 Burnsová, *Goddess*, str. 175.
- 954 Obecně viz Powell, *Acquisition*, str. 63, 98 aj.; Oreskesová a Conway, *Merchants of Doubt*, str. 169–215; *Economist*, 15. února 2012; Tolleson, „Sceptic“, str. 441. V roce 2011 utratil průmysl fosilních paliv asi 300 milionů dolarů za šíření dezinformací, viz Silver, *Signal*, str. 380, a srov. Farley, „Petroleum and Propaganda“, str. 40–49. Viz též Union of Concerned Scientists, „Got Science?“, 18. října 2012, a Weart, „Denial“, str. 46, 48. Data klimatických změn jsou v kapitalismu nepochybně předmětem pozornosti. Pojistovny si vedou přesné záznamy o hurikánech a omezují dostupnost záplavového pojištění (Parker, *Global Crisis*, str. 691–692). S bludem libertariánské pravice do jisté míry koresponduje omyl některých stoupenec křesťanské pravice. Kreationisté odmítají Darwinovy teorie vývoje živočichů, jak je rozvinuly již celé generace přírodních vědců, a označení „věda“ naopak používají pro svůj statický portrét Bohem nastoleného přírodního řádu. To je jedna forma splynutí vědy a politiky. Současně ale v kontextu podpory nijk neomezovaného kapitalismu mnohdy uplatňují koncepci sociálního darwinismu na lidi kolem sebe: lidé – tvrdí

SEZNAM NEJDŮLEŽITĚJŠÍCH ZKRATEK

<i>Einsatzgruppe</i>	operační skupina
<i>Einsatzkommando</i>	zásahové komando
gestapo	<i>Geheime Staatspolizei</i>
	Státní tajná policie
Gulag	<i>Glavnoje upravlenie lagerej</i>
	Hlavní správa nápravně-pracovních táborů
HSSPF	<i>Höhere SS- und Polizeiführer</i>
	vyšší vůdce SS a policie
Irgun	<i>Ha-Irgun ha-cvai ha-leumi be-erec Jisrael</i>
	Národní vojenská organizace v zemi izraelské
Kripo	<i>Kriminálpolizei</i>
	Kriminální policie
Lechi	<i>Lochamej Cherut Jisrael</i>
	Bojovníci za svobodu Izraele
NKVD	<i>Narodnyj komissariat vnutrennich děl</i>
	Lidový komisariát vnitřních záležitostí
NSDAP	<i>Nationalsozialistische deutsche Arbeiterpartei</i>
	Německá nacionálněsocialistická dělnická strana
NSZ	<i>Narodowe Sily Zbrojne</i>
	Národní ozbrojené sily
Orpo	<i>Ordnungspolizei</i>
	Pořádková policie
OZON	<i>Obóz Zjednoczenia Narodowego</i>
	Tábor národního sjednocení
POW	<i>Polska Organizacja Wojskowa</i>
	Polská vojenská organizace
RSFSR	Ruská sovětská federativní socialistická republika
RSHA	<i>Reichssicherheitshauptamt</i>
	Hlavní říšský bezpečnostní úřad
SA	<i>Sturmabteilung</i>
	úderný oddíl NSDAP
SD	<i>Sicherheitsdienst</i>
	Bezpečnostní služba NSDAP
SS	<i>Schutzstaffeln</i>
	ochranné oddíly NSDAP
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik

- mají právo vládnout přírodě a konkurenčněschopnější lidé mají právo vládnout těm méně konkurenčněschopným. To je druhá forma splynutí vědy a politiky.
- 955 Popřání klimatologie stavi před zásadní problémy americké námořnictvo, jež čelí riziku zaplavených základen a realitě soutěže o Arktidu. Viz *Christian Science Monitor*, 2. března 2010.
- 956 *Hitler and His Generals*, str. 62. Srov. Thomä, „Sein und Zeit im Rückblick“, str. 285; Genette, *Figures I*, str. 101; Robbe-Grillet, *Pour un nouveau roman*, str. 133 (česky: *Za nový román*).
- 957 Bloom, *Closing*, str. 84; Bauman, *Modernita a holocaust*, str. 247–252; srov. Moses, „Gespräch“. V daném bodě úvahy upozorňují na konceptuální vztahy, nikoli na podrobnosti historického sepestí. K tomu srov. Moyn, *Last Utopia*, str. 82n.
- 958 Nacistické Německo vraždilo především občany jiných zemí. Co říci o státech, jež provedly masové vyvražďování vlastních občanů? Všechny tři nejprššernější případy ve 20. století – Čínská lidová republika, Svaz sovětských socialistických republik a Pol Potova Kambodža – byly stranické státy, kde si ideologie i praktická nutnost žádala, aby státní instituce podláhaly institucím stranickým, a legitimita státu byla totálně podkopána ideologickým apelem stranických předáků k budování nové kolektivity. Historie těchto zemí sledují oproti nacistickému Německu a jeho sousedům odlišnou dráhu, avšak v jednom ohledu udílají stejné poučení: objasnění významu odlišnosti a práv. Jde ovšem o rozsáhlé téma, jež by bylo nutné probrat zvlášť. Některé relevantní otázky probírám v kapitolách o SSSR v *Krvcových zemích*.
- 959 Herling, *World Apart*, str. 132 (česky: *Jiný svět*, str. 142).
- 960 Jediné stát může vytvořit struktury, v jejichž rámci mohou vědci a inženýři vytvořit produktivní technologii. Jednotlivci sice mohou při rozvíjení jaderného štěpení a dalších technologií následovat tržní pobídky, ale vždy jen podle toho, jak je nastolí stát. Prosté rozhodnutí státu či států investovat do rozvoje vědy by znamenalo panující náladu a prohloubilo důvěru v budoucnost.
- 961 Případové studie praktických dilemat záchran viz Powerová, *Problem from Hell*.

BIBLIOGRAFIE

ARCHIVY A ZKRATKY

- AAN Archiwum Akt Nowych,
Archiv nových dokumentů, Varšava
- AW Archiwum Wschodnie, Karta,
Východní archiv, Karta, Varšava
- BUW Biblioteka Uniwersytecka Warszawskiego, Gábiner Rekopisów,
Knihovna Varšavské univerzity, oddělení rukopisů, Varšava
- CAW Centralne Archiwum Wojskowe,
Ústřední vojenský archiv, Rembertów
- DAVO Děřavnyj archiv Volynskoj oblasti,
Státní archiv Volynské oblasti, Luck
- FVA Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies,
Fortunoffův videoarchiv svědectví o holokaustu, Yaleova univerzita,
New Haven
- GARF Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj federacii,
Státní archiv Ruské federace, Moskva
- HI Hoover Institution,
Hooverův institut, Stanfordova univerzita
- IFZ Státní archiv Ruské federace, Moskva
Institut für Zeitgeschichte,
Ústav soudobých dějin, Mnichov
- JPI Józef Piłsudski Institute,
Institut Józefa Piłsudského, New York
- MJH Museum of Jewish Heritage,
Muzeum židovského dědictví, New York
- MWP Muzeum Wojska Polskiego,
Muzeum polské armády, Varšava
- NA National Archives,
Národní archiv, Kew, Velká Británie
- SPP Studium Polski Podziemnej,
Trust studií polského odbojového hnutí, Londýn
- SUSC Shoah Collection, Jihoafrická univerzita
Centrálnej děřavnyj archiv vyšších orhaniv vlády ta upravlnijija,
Ústřední státní archiv vyšších orgánů vlády a státní správy, Kyjev
- USHMM United States Holocaust Memorial Museum,
Muzeum paměti holokaustu, Washington (DC)
- YIVO Yivo Institute for Jewish Research,
Institut YIVO pro židovská studia, New York

- YMA Manuscripts and Archives, Archivní oddělení a oddělení rukopisů,
Sterling Memorial Library, Yaleova univerzita, New Haven
- JV Jad vašem, Památník obětí a hrdinů holokaustu, Jeruzalém
- ŽIH Żydowski Instytut Historyczny, Židovský historický ústav, Varšava

PRAMENY A LITERATURA

Primární literatura k Hitlerovi

- Hitler and His Generals: Military Conferences 1942–1945*, Weinberg, Gerhard L. (ed.), Enigma Books, New York 2008.
- Hitler's Second Book*, Weinberg, Gerhard L. (ed.), přel. Krista Smithová, Enigma Books, New York 2010, německá edice 1961, diktováno 1928. Pro překlad citovaných pasáží do češtiny jsme použili německý originál dostupný na internetu, např.: http://archive.org/stream/HitlersZweitesBuch19281961/Hitler_Zweites_Buch_1928&1961_djvu.txt [česky: *Druhá kniha (nepublikované pokračování Mein Kampf) očima dneška. Podle amerického vydání editora a objevitele rukopisu Gerharda L. Weinberga*, připravila Luisa Müllerová, Levné knihy KMa, Praha 2007].
- Hitler's Table Talk 1941–1944*, přel. Norman Cameron a R. H. Stevens, Enigma Books, New York 2000 [česky: *Monology ve Vádcově hlavním stanu 1941–1944*, přel. Jethro Spencer McIntosh, předmluva Jaroslav Hrbek, Aurora, Praha 1995, česká edice je výrazně krácena].
- Mein Kampf*, Zentralverlag der NSDAP, Mnichov 1939. Původně vyšlo ve dvou svazcích v letech 1925 a 1926. Pro překlad citovaných pasáží do češtiny jsme použili německý originál dostupný na internetu podle vydání *Mein Kampf*, Zentralverlag der NSDAP, Mnichov 1943 [česky např.: *Mein Kampf očima dneška*, připravila Luisa Müllerová, Levné knihy KMa, Praha 2007].
- Sämtliche Aufzeichnungen, 1905–1924*, Jäckel, Eberhard; Kuhn, Axel (eds.), Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1980.
- Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Vertreter des Auslandes 1942–1944*, Hillgruber, Andreas (ed.), Bernard and Graefe, Frankfurt nad Mohanem 1970.

Primární literatura k nacistům

- Frank, Hans, „Ansprache“, v: *Das Judentum in der Rechtswissenschaft*, sv. 1: *Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist*, Deutscher Rechtsverlag, Berlín 1936, str. 7–13.
- Frank, Hans, „Einleitung zum Nationalsozialistischen Handbuch für Recht und Gesetzgebung“, v: *Rechtfertigungen des Unrechts: Das Rechtsdenken im Nationalsozialismus in Originaltexten*, Pauer-Studerová, Herlinde; Find, Julian (eds.), Suhrkamp, Berlín 2014, str. 141–179.
- Kühnl, Reinhard (ed.), *Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten*, Papy-Rossa, Kolín nad Rýnem 2000.
- Schmitt, Carl, „The Grossraum Order of International Law with a Ban on Intervention

for Spatially Foreign Powers: A Contribution to the Concept of Reich in International Law (1989–1944)“, v: *Writings on War*, Nunan, Timothy (ed.), Polity Press, Cambridge 2011, str. 75–134.

Schmitt, Carl, „Eröffnung“, v: *Das Judentum in der Rechtswissenschaft*, sv. 1: *Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist*, Deutscher Rechtsverlag, Berlin 1986, str. 14–18.

Schmitt, Carl, „Neue Leitsätze für die Rechtspraxis“, v: *Rechtfertigungen des Unrechts. Das Rechtsdenken im Nationalsozialismus in Originaltexten*, Pauer-Studerová, Herlinde; Fírd, Julian (eds.), Suhrkamp, Berlín 2014, str. 513–516.

Witte, Peter; Wildt, Michael; Voigtová, Martina; Pohl, Dieter; Klein, Peter; Gerlach, Christian; Dieckmann, Christoph; Angrick, Andrej (eds.), *Der Dienstkalendar Heintich Hörmelers 1941/42*, Hans Christians Verlag, Hamburk 1999.

Ostatní pramony

Abzug, Robert H. (ed.), *America Views the Holocaust, 1938–1945: A Brief Documentary History*, St. Martin's, Boston 1999.

Ciencialová, Anna M.; Lebeděvová, Natalia S.; Materski, Wojciech (eds.), *Katyn: A Crime Without Punishment*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2007.

Danylenko, Vasyi; Kokin, Serhij (eds.), *Radianskyi orhany deržavnoj bezpeky u 1939–červni 1941 r.*, sv. 1, Kyiv-Mohyla Akademiya, Kyjev 2013.

Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 / godu, IPN, Varšava 2008.

Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Third Series, 3, His Majesty's Stationery Office, Londýn 1950.

Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Third Series, 4, His Majesty's Stationery Office, Londýn 1951.

Documents on German Foreign Policy 1918–1945, Series D (1937–1945), 5, Government Printing Office, Washington (DC) 1958.

Dubiński, Tadeusz; Natęczová, Daria; Stirlingová, Tessa (eds.), *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowa podczas II wojny światowej*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Varšava 2004.

Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen, XXXVII, Lfd. 777, 2007, str. 398–441.

Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen, XLIII, Lfd. 856, 2010, str. 173–287.

Libera, Pavel (ed.), *Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, 4, Centralne Archiwum Wojskowe, Varšava 2013.

Lipski, Józef, *Diplomat in Berlin 1933–1939*, Jędrzejewicz, Wacław (ed.), Columbia University Press, New York 1988.

Neumann, Franz; Marcuse, Herbert; Kirchheimer, Otto, *Secret Reports on Nazi Germany. The Frankfurt School Contribution to the War Effort*, Laudani, Raffaele (ed.), Princeton University Press, Princeton (NJ) 2013.

OUN v světlí postanoj Velykych Zboriv, sv. 1, 1955.

United States Department of Defense, „Quadrennial Defense Review Report“, úmor 2010.

United States Department of the Navy, Vice Chief of Naval Operations, „Navy Climate Change Roadmap“, 21. května 2010.

Vladimírec, N. I.; Kokurin, A. I. (eds.), *NKVD-MVD SSSR v borbe s banditizmom i vooruženym nacionalističeskím podpolem na Zapadnoj Ukraine, v Zapadnoj Belorusiji i Příbaltíke 1939–1956*, MVD Rosstii, Moskva 2008.

Zarański, Józef (ed.), *Diariusz i teki Jana Szembeka*, sv. 4, Orbis, Londýn 1972.

Zelenin, I. a další, *Tragedija sovětskoj děrevni: Kolektivizacija i raskulačivanie*, sv. 3., Rosspen, Moskva 2001.

Deníky, vzpomínky, korespondence

Adini, Yaakov (ed.), *Dubno. Sefer zikaron*, Irgun yooe Dubno be-Jisrael, Tel Aviv 1966.

Bartoszewski, Władysław, *The Warsaw Ghetto. A Christian's Testimony*, Beacon Press, Boston 1987.

Bartoszewski, Władysław; Zofia Lewinównová (eds.), *Ten jest z ojczyzny mojej*, Świat Książki, Varšava 2007.

Begin, Menachem, *The Revolt*, Nash Publishing, Los Angeles 1972.

Brinskij, Anton, *Po toj bik frontu*, Polityvdav Ukrainy, Kyjev 1976–1978.

Buber-Neumannová, Margarete, *Under Two Dictators: Prisoner of Hitler and Stalin*, Pimlico, Londýn 2008 [česky: *Zapáteknyí Statina i Hitlera. Svět v temnotě*, přel. Lenka Šedová, Barrister & Principal, Brno 2011].

Drymmer, Wiktor Tomir, *W służbie Polsce*, Gryf, Varšava 1998.

Giedroyc, Jerzy, *Autobiografia na cztery ręce*, Krzysztof Pomian (ed.), Czytelnik, Varšava 1996.

Głowiński, Michał, *The Black Seasons*, Northwestern University Press, Evanston (Ill.) 2005 [česky: *Černé sezóny*, Nakl. Olomouc, Olomouc 2001].

Good, William Z., „From Yerushalayim d'Litá' and Back“, nepublikované vzpomínky, 1988.

Herling, Gustaw, *A World Apart*, Penguin, New York 1966 [česky: *Jiný svět*, přel. Helena Stachová, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, Praha 1994].

Józewski, Henryk, „Zamíast pamětníka“, v: *Zeszyty Historyczne*, 59, 1982, str. 3–168.

Kahane, David, *Łow Ghetto Diary*, University of Massachusetts Press, Amherst 1990.

Karski, Jan, „Dziecko sanacji“, rozhovor s Maciejem Wierzyńským, v: *Tygodnik Powszechny*, 24. dubna 2012.

Karski, Jan, *Story of a Secret State: My Report to the World*, Penguin, Londýn 2011.

Klukowski, Zygmunt, *Zamojszczyzna 1918–1943*, sv. 2, Karta, Varšava 2007.

Kulka, Otto Dov, *Landscapes of the Metropolis of Death*, Allen Lane, Londýn 2013 [česky: *Krajiny Metropole smrti. Zkoumání paměti a imaginace*, přel. Magdalena Křížová, Torst, Praha 2014].

Lankin, Eliahu, *To Win the Promised Land: The Story of a Freedom Fighter*, Benhur Books, Walnut Creek (Cal.) 1992.

Lenkin, Raphael, *Totally Unofficial*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2013.

Lewin, Kurt I., *Przeżytem: Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*, Zeszyty Literackie, Varšava 2006.

Margolin, Julius, *Reise in das Land der Lager*, Suhrkamp, Berlin 2013.

- Michelsonová, Frida, *Ja perežila Rumbulu*, Izrael 1978.
- Moczarski, Kazimierz, *Rozmowy z katem*, Żnak, Krakov 2009 [česky: *Rozhovory s katem. Deník zpravědí válečného zločince Jürgenra Stroopa*, přel. Pavla a Dušan Provanilkovi, Jota, Brno 2007].
- Peleg-Mariańska, Miriam; Peleg, Mordecai, *Witness: Life in Occupied Kraków*, Routledge, Londýn 1991.
- Pilecki, Witold, *The Auschwitz Volunteer: Beyond Bravery*, Aquila Polonica, Los Angeles 2012.
- Rabin, Chaim (ed.), *Všivivíc. Sefer zikaron le-kedoše Višivivíc še-nispu be-šit ha-nacim*, Irgunole Višivivíc, Tel Aviv 1979.
- Rubenstein, Joshua; Altmán, Ilya (eds.), *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*, Indiana University Press, Bloomington 2008.
- Sefer Luck*, Irgun Joce Luck be-Jisrael, Tel Aviv 1961.
- Shamir, Yitzhak, *Summing Up: An Autobiography*, Little, Brown and Company, Boston 1994.
- Silberman, David, „*Jan Lipke, Anusial Man*.“ *In Muted Voices: Jewish Survivors of Latvia Remember*, Schneiderová, Gertrude (ed.), Philosophical Library, New York 1987, str. 87–111.
- Štokfiš, David (ed.), *Piknes Kuzmir*, Irguney jocej Kuzmir bi-medinat Jisrael ura-tefucot, Tel Aviv 1970.
- Šumuk, Darylo, *Perežytje i peredumanye*, Vydavnyctvo imeni Oleny Telihy, Kyjev 1998.
- Spaniły, Andrzej (ed.), *Pisane miłośćią: Losy wdów katyńskich*, sv. 3, Rymnsza, Gdynė 2008.
- Sobański, Antoni, *Cywil w Berlinie*, Sici, Warszawa 2006.
- Steinová, Edith, *Self-Portrait in Letters*, Institute of Carmelite Studies, Washington (DC) 1993.
- Weissberg-Cybulski, Aleksander, *Wielka czystka*, Instytut Litteraire, Paříž 1987.
- Yasni, A. Volf (ed.), *Sefer Klobutsk. Maakeret kanod le-kabila ha-kedoša še-tušmeda / Jizkor-buch fun der farpeymikter Klobucker Chale*, Irgun yoce Klubock be-jisrael – Klubucker landsmansaftn fun Frankrajch un fun Ojstralje, Tel Aviv 1960.
- Čláňky z tisku (chronologicky)**
- „Die Weltfahrt des Bolschewismus: Rede des Reichskanzlers Adolf Hitler im Berliner Sportpalast“, v: *Deutschtösterreichische Tageszeitung*, 3. března 1938.
- „Beck Says Poland Is Not Anti-Jewish“, v: *New York Times*, 30. ledna 1937.
- „Poles Renew Call for Exile of Jews“, v: *New York Times*, 14. června 1937.
- „Poland Seen Opposed to Palestine Plan“, v: *New York Times*, 9. července 1937.
- „Beck Says Poland Is Loyal to Allies“, v: *New York Times*, 25. ledna 1939.
- „Stern Gang Leader Hailed as Patriot“, v: *Times* (Londýn), 16. února 1967.
- Perlezová, Jane, „Kigame Journal: Why Worry About Crops When Fishing's Better!“, v: *New York Times*, 14. prosince 1989.
- Motyka, Grzegorz, „Lachów usunąć“, v: *Gazeta Wyborcza*, 15. dubna 2002.
- Ridgewayová, Eliza, „A Survivor's Story: Resident Reflects on Family's Escape from the Nazis“, v: *Los Altos Town Crier*, 15. dubna 2009.
- „Buying Farmland Abroad: Outsourcing's Third Wave“, v: *Economist*, 21. května 2009.
- Broder, John M., „Climate Change Seen as Threat to U.S. Security“, v: *New York Times*, 9. srpna 2009.
- Rogers, Walter, „War Over the Arctic? Climate Change Skeptics Distract Us from Security Risks“, v: *Christian Science Monitor*, 2. března 2010.
- Pięciach, Wojciech, „Szpieg ze Sztokholmu“, v: *Tygodnik Powszechny*, 19. dubna 2011.
- Goldenbergová, Suzanne, „Wall Street Journal Rapped Over Climate Change Stance“, v: *Guardian* (Manchester), 1. února 2012.
- „Trouble in the Heartland: Climate-Change Skepticism“, v: *Economist*, 15. února 2012.
- Winston, Andrew, „Politicians Who Deny Climate Change Cannot Be Pro-Business“, v: *Bloomberg: Harvard Business Review*; 7. září 2012.
- „Now You Don't: Arctic Ice“, v: *Economist*, 22. září 2012, str. 89n.
- Union of Concerned Scientists, „Got Science? Not at News Corporation“, 18. října 2012.
- „Heartland Institute“, v: *Sourcetrack.org*, 26. listopadu 2012.
- Goldenbergová, Suzanne, „US Coastal Cities in Danger as Sea Levels Rise Faster Than Expected, Study Warns“, v: *Guardian* (Manchester), 27. listopadu 2012.
- Pollaek, Martin, „Des is a Hetz und kost net viel“, v: *Der Standard*, 2. března 2013.
- „Cold Comfort Farms“, v: *Economist*, 4. září 2013.
- Novorossija*, 1. srpna 2014, mapa.
- Davenport, Coral, „Pentagon Signals Security Risks of Climate Change“, v: *New York Times*, 13. října 2014.
- Landler, Mark, „U.S. and China Reach Climate Accord After Months of Talks“, v: *New York Times*, 11. listopadu 2014.
- Sekundární literatura**
- Abrams, Bradley, „The Second World War and the East European Revolution“, v: *East European Politics and Societies*, 16, 3, 2003, str. 623–664.
- Abramson, Henry, *A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1997.
- Adam, Uwe Dietrich, „How Spontaneous Was the Pogrom?“, v: *In November 1938. From „Kristallnacht“ to Genocide*, Pehle, Walter H. (ed.), Berg, Oxford 1990, str. 73–94.
- Alexander, L. V. a další, „Global Observed Changes in Daily Climate Extremes of Temperature and Precipitation“, v: *Journal of Geophysical Research*, 111, 2006, str. 1–65.
- Alyu, Rafeeat, „Agricultural Development and „Land Grabs‘: The Chinese Presence in the African Agricultural Sector“, v: *Consultancy African Intelligence*, 16. ledna 2012.
- Aly, Götz, *Hitler's Beneficiaries. Plunder, Racial War and the Nazi Welfare State*, Metropolitan Books, New York 2007.
- Aly, Götz, Heimová, Susanne, *Vordenker der Verrichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hoffmann und Campe, Hamburg 1991.

- Baker, Michael L., „The Coming Conflicts of Climate Change“, v: *Council on Foreign Relations*, 7. září 2010.
- Bärsch, Claus Ekkehard, *Die politische Religion des Nationalsozialismus. Die religiöse Dimension der NS-Ideologie in den Schriften von Dietrich Eckart, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler*, Wilhelm Fink Verlag, Mnichov 1998.
- Bartłuczak, Mieczysław, *From Andrzejewo to Peczyka. 1939–1944*, Książka i Wiedza, Warszawa 1984.
- Bartoszewski, Władysław, „Rozmowa“, v: *Żegota. „Rada Pomocy Żydom 1942–1945*, Kunert, Andrzej Krzysztof (ed.), Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Warszawa 2002, str. 7–36.
- Bartoszewski, Władysław, *Warszawski pierścień śmierci*, Świat Książki, Warszawa 2008.
- Bartov, Omer, „Eastern Europe as the Site of Genocide“, v: *Journal of Modern History*, 80, 2008, str. 557–598.
- Bartov, Omer, *Mirrors of Destruction. War, Genocide, and Modern Identity*, Oxford University Press, Oxford 2000.
- Bauer, Yehuda, *The Death of the Shtetl*, Yale University Press, New Haven 2010.
- Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Cornell University Press, Ithaca (NY) 1989 [česky: *Modernita a holocaust*, přel. Jana Ogrocká, Sociologické nakladatelství, Praha 2010].
- Bell, J. Bowyer, *Terror Out of Zion. The Israeli Fight for Independence*, Transaction Publishers, New Brunswick (NJ) 1996.
- Bemporadová, Eliša, „The Politics of Blood. Jews and Ritual Murder in the Land of the Soviets“, referát prezentovaný na Yaleově univerzitě, 2014.
- Bemporadová, Eliša, *Becoming Soviet Jews. The Bolshevik Experiment in Minsk*, Indiana University Press, Bloomington 2013.
- Benderová, Sara, *The Jews of Białystok During World War II and the Holocaust*, Brandeis University Press, Waltham (Mass.) 2008.
- Benecke, Werner, *Die Ostgebiete der Zweiten Polnischen Republik*, Böhlau Verlag, Kolín nad Rýnem 1999.
- Benz, Wolfgang, „Pogrom und Volksgemeinschaft. Zwischen Abscheu und Beteiligung. Die Öffentlichkeit des 9. November 1938“, v: *Die Novemberprogrome 1938. Versuch einer Bilanz*, Nachama, Andreas; Steuerová, Claudia (eds.), Stiftung Topographie des Terrors, Berlín 2009, str. 8–19.
- Benz, Wolfgang; Kwiet, Konrad; Matthäus, Jürgen, *Einsatz im „Reichskommissariat Ostland“. Dokumente zum Völkermord im Baltikum und in Weißrussland 1941–1944*, Metropol Verlag, Berlín 1998.
- Beorn, Waitman Wade, *Marching into Darkness. The Wehrmacht and the Holocaust in Belarus*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2014.
- Berger, James, *After the End. Representations of Post-Apocalypse*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1999.
- Bergerová, Sara, *Experten der Vernichtung. Das T4-Reinhardt Netzwerk in den Lagern Belzec, Sobibor und Treblinka*, Hamburger Edition, Hamburg 2013.
- Berkhoff, Karel C., „Dina Pronicheva's Story of Surviving the Babi Yar Massacre. German, Jewish, Soviet, Russian, and Ukrainian Records“, v: Brandon, Ray; Lowerová, Wendy (eds.), *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington 2008, str. 291–317.

- Anceł, Jędrzej, *The History of the Holocaust in Romania*, University of Nebraska Press, Lincoln 2011.
- Angrick, Andrej, *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*, Hamburger Edition, Hamburg 2008.
- Angrick, Andrej; Klein, Peter, *The „Final Solution“ in Riga. Exploitation and Annihilation, 1941–1944*, Berghahn Books, New York 2012.
- Applebaumová, Anne, *Iron Curtain. The Crushing of Eastern Europe 1944–1956*, Doubleday, New York 2012 [česky: *Železná opona. Podrobení východní Evropy 1944–1956*, přel. Petruška Šustrová, Beta-Dobrovský/Ševčík, Praha/Plzeň 2014].
- Arad, Yitzhak, „Jewish Family Camps in the Forests. An Original Means of Rescue“, v: *Jewish Resistance to the Holocaust*, Marrus, Michael R. (ed.), Meckler, Westport (Conn.) 1989, str. 234–245.
- Arad, Yitzhak, *Belzec, Sobibor, Treblinka. The Operation Reinhard Death Camps*, Indiana University Press, Bloomington 1987 [česky: *Arad, Jicchak, Belzec, Sobibor, Treblinka. Vylazovací tábory akce Reinhard*, přel. Luděk Vácín, BB/art, Praha 2006].
- Arad, Yitzhak, *The Holocaust in the Soviet Union*, University of Nebraska Press, Lincoln 2009.
- Arad, Yitzhak; Krakowski, Shmuel; Spector, Shmuel (eds.), *The Einsatzgruppen Reports*, Holocaust Library, New York 1989.
- Arendtová, Hannah, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Faber and Faber, Londýn 1968 [česky: *Eichmann v Jeruzalémě. Zpráva o banalitě zla*, přel. Martin Palouš, Mladá fronta, Praha 1995].
- Arendtová, Hannah, *Essays in Understanding. 1930–1954*, Schocken Books, New York 2005.
- Arendtová, Hannah, *In der Gegenwart*, Piper, Mnichov 2000.
- Arendtová, Hannah, *The Jewish Writings*, Schocken Books, New York 2007.
- Arendtová, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, Brace, New York 1951 [česky: *Původ totalitarismu*, 3 sv., přel. Jana Fraňová a další, OIKOYMENH, Praha 2018].
- Armstrong, John, *Soviet Partisans in World War II*, University of Wisconsin Press, Madison 1964.
- Arnold, Klaus Jocheim, „Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941. Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik“, v: *Mitteltagesgeschichtliche Mitteilungen*, 58, 1, 1999, str. 23–64.
- Baberowski, Jörg, *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus*, Deutsche Verlags-Anstalt, Mnichov 2003 [česky: *Rudý teror. Dějiny stalinismu*, přel. Jiří Pondělíček, Brána, Praha 2004].
- Baberowski, Jörg, Doering-Manteuffel, Anselm, „The Quest for Order and the Pursuit of Terror“, v: *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*, Geyer, Michael; Fitzpatricková, Sheila (eds.), str. 180–227, Cambridge University Press, Cambridge 2009.
- Bacon, Gershon C., *The Politics of Tradition. Agudat Yisrael in Poland, 1916–1939*, Magnes Press, Jeruzalém 1996.
- Bajohr, Frank; Pohl, Dieter, *Der Holocaust als offenes Geheimnis. Die Deutschen, die NS-Führung und die Alliierten*, Beck, Mnichov 2006.

- Benkhoff, Karel C., *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2004.
- Beyrau, Dietrich, „Der Erste Weltkrieg als Bewährungsprobe. Bolschewistische Lernprozesse aus dem imperialistischen Krieg“, v: *Journal of Modern European History*, 1, 1, 2003, str. 96–123.
- Bikont, Anna, *My z Jedwabnego*, Prószyński i S-ka, Varšava 2004 [česky: *My z Jedwabneho*, přel. Jiří Vondráček, H & H, Jinočany 2008].
- Birnbaum, Pierre, *Prier pour l'érot. Les Juifs l'alliance royale et la démocratie*, Calmann-Lévy, Paříž 2008.
- Birnbaum, Pierre, *Sur la corde raide. Parcours juifs entre exil et citoyenneté*, Flammarion, Paříž 2002.
- Biskupská, Jadwiga M., „Extermination and the Elite. Warsaw under Nazi Occupation, 1939–1944“, disertační práce, Yale University 2013.
- Black, Peter, „Askaris in the 'Wild East'. The Deployment of Auxiliaries and the Implementation of Nazi Racial Policy in Lublin District“, v: Ingraio, Charles W; Szabo, Franz A. J. (eds.), *The Germans and the East*, Purdue University Press, West Lafayette (In.) 2008, str. 277–309.
- Black, Peter, „Handlanger der Endlösung. Die Trawniki-Männer und die Aktion Reinhard 1941–1943“, v: Musiał, Bogdan (ed.), *Aktion Reinhardt, Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941–1944*, Fibre, Osnabrück 2004, str. 309–352.
- Blank, Stephen, „At a Dead End. Russian Policy in the Far East“, v: *Demokratizatsiya*, 17, 2009, str. 122–144.
- Blatman, Daniel, *The Death Marches. The Final Phase of Nazi Genocide*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2011.
- Bloom, Allan, *The Closing of the American Mind*, Simon and Schuster, New York 1987.
- Bloxham, Donald, *The Final Solution. A Genocide*, Oxford University Press, Oxford 2011.
- Böhler, Jochen, „Grösste Härte.“ *Verbrechen der Wehrmacht in Polen September/Oktober 1939*, Deutsches Historisches Institut, Osnabrück 2005.
- Böhler, Jochen, *Der Überfall. Deutschlands Krieg gegen Polen*, Eichborn, Frankfurt nad Mohanem 2009.
- Borzecki, Jerzy, *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2008.
- Botz, Gerhard, „Judenhatz und ‚Reichskristallnacht‘ im historischen Kontext. Pogrome in Österreich 1938 und in Osteuropa um 1900“, v: Schmid, Kurt; Streibel, Robert (eds.), *Der Pogrom 1938. Judenverfolgung in Österreich und Deutschland*, Picos Verlag, Víděň 1990, str. 9–24.
- Botz, Gerhard, *Nationalsozialismus in Wien. Machtübernahme, Herrschaftssicherung, Radikalisierung. 1938–1939*, Mandelbaum, Víděň 2008.
- Brakel, Alexander, „Das allergefährlichste ist die Wut der Bauern“. Die Versorgung der Partisanen und ihr Verhältnis zur Zivilbevölkerung. Eine Fallstudie zum Gebiet Baranowice 1941–1944“, v: *Vierteljahresshefte für Zeitgeschichte*, 3, 2007, str. 393–424.
- Brakel, Alexander, „Was There a Jewish Collaboration under Soviet Occupation? A Case Study from the Baranowice Region“, v: Barkan, Elazar; Coleová, Elizabeth A.; Struve, Kai (eds.), *Shared History, Divided Memory. Jews and Others in Soviet-Occupied Poland. 1939–1941*, Leipziguniversitätsverlag, Lipsko 2007, str. 225–244.
- Brakel, Alexander, *Unter Rotem Stern und Hakenkreuz. Baranowice 1939 bis 1944*, Schönigh, Paderborn 2009.
- Brandenberger, David, „Stalin's Last Crime? Recent Scholarship on Postwar Soviet Antisemitism and the Doctor's Plot“, v: *Kritika*, 6, 1, 2005, str. 187–204.
- Brandon, Ray, „Deportation ins Reichsinnere“, v: Cüppers, Martin; Matthäus, Jürgen; Angwick, Andrej (eds.), *Naziüberbrecher. Täter, Taten, Bewältigungsversuche*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2013, str. 75–88.
- Brandon, Ray, „The First Wave“, nepublikovaná studie, 2009.
- Braun, Robert; Tammes, Peter, „Religious Deviance and Mobilization. The Rescue of Jews in the Netherlands“, březen 2013.
- Brautigamová, Deborah; Xiaoyang, Tang, „China's Engagement in African Agriculture. Down to the Countryside“, v: *China Quarterly*, 199, září 1999, str. 686–706.
- Brechlien, Magnus, *Madagaskar für die Juden. „Antisemitische Idee und politische Praxis 1885–1945*, R. Oldenbourg Verlag, München 1997.
- Breitman, Richard, „Himmler and the 'Terrible Secret' Among the Executioners“, v: *Journal of Contemporary History*, 26, 3–4, 1991, str. 431–451.
- Breitman, Richard; Lichtman, Allan J., *FDR and the Jews*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2013.
- Brown, Oli; Crawford, Alec, „Climate Change and Security in Africa. A Study for the Nordic-African Foreign Ministers Meeting“, v: *International Institute for Sustainable Development*, březen 2009.
- Browning, Christopher R., *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, HarperCollins, New York 1993 [česky: *Obyčejní muži. 101. záložní policejní prapor a „konečné řešení“ v Polsku*, přel. Jiří Kasl, Argo, Praha 2002].
- Brutman, Tal, *Au bureau des Affaires juives. L'administration française et l'application de la législation antisémite (1940–1944)*, La Découverte, Paříž 2006.
- Budnitskii, Oleg, *Russian Jews Between the Reds and the Whites. 1917–1920*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2012.
- Buchheim, Hans, „Die Höheren SS- und Polizeiführer“, v: *Vierteljahresshefte für Zeitgeschichte*, 11, 4, 1963, str. 362–391.
- Burds, Jeffrey, *Holocaust in Rovno. The Massacre at Sosonki Forest. November 1941*, Palgrave, New York 2013.
- Burds, Jeffrey, „Agentura. Soviet Informants Networks and the Ukrainian Underground in Galicia“, v: *East European Politics and Societies*, 11, 1, 1997, str. 89–130.
- Burleigh, Michael, *The Third Reich. A New History*, Hill and Wang, New York 2000 [česky: *Třetí říše. Nové dějiny*, přel. Petr Pálenský, Argo, Praha 2008].
- Burnsová, Jennifer, *Goddess of the Market. Ayn Rand and the American Right*, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Burrin, Phillip, *Höller et les Juifs*, Editions du Seuil, Paříž 1989.
- Cabanel, Patrick, „Protestantismes minoritaires, affinités judéo-protestante et sauvetage des Juifs“, v: Sémelin, Jacques; Andrieuová, Claire; Gensburgerová, Sarah (eds.),

- Cross, Marnix, „The Holocaust in the Netherlands and the Rate of Jewish Survival“, v: *Holocaust and Genocide Studies*, 20, 3, 2006, str. 474–490.
- Curilla, Wolfgang, *Judenmord in Polen und die deutsche Ordnungspolitik*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2011.
- Dallin, Alexander, *German Rule in Russia, 1941–1945. A Study of Occupation Policies*, Londýn 1957.
- Damplo, Danica, „Prosecuting the Beasts of Belsen“, referát o výzkumu, London School of Economics 2014.
- Darwin, Charles, *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*, 2 sv., John Murray, Londýn 1871 [česky: *O původu člověka*, přel. Josef Wolf a Zora Wolfová, Academia, Praha 2006].
- Davies, Norman, „The Misunderstood Victory in Europe“, v: *New York Review of Books*, 25. květen 1995.
- Davies, Norman, *Rising '44. The Battle for Warsaw*, Macmillan, Londýn 2003 [česky: *Boj o Varšavu. Povstání Poláků proti nacistům 1944*, přel. Miroslava a Aleš Valentovi, Prostor, Praha 2005].
- Davies, Norman, *White Eagle, Red Star: The Polish-Soviet War, 1919–1920*, St. Martin's Press, New York, 1972 [česky: *Bílý orl, rudá hvězda. Polsko-sovětská válka 1919–1920 a „zátrak nad Vislou“*, přel. Petruška Šustrová, BB/art, Praha 2006].
- de Jong, Louis, *The Netherlands and Nazi Germany*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1990.
- Dean, Martin, „The Service of Poles in the German Local Police (Schutzmannschaft Einzeldienst) in the Eastern Districts of Poland and Their Role in the Holocaust“, 2002.
- Dean, Martin, *Robbing the Jews. The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Debicki, Roman, *The Foreign Policy of Poland 1919–1939*, Pall Mall Press, Londýn 1968.
- Denison, R. Ford, *Darwinian Agriculture. How Understanding Evolution Can Improve Agriculture*, Princeton University Press, Princeton (NJ) 2012.
- Diamond, Jared, *Collaps. How Societies Choose to Fail or Succeed*, Penguin, New York 2005 [česky: *Kolaps. Proč společnosti zamírají a přezívají*, přel. Zdeněk Urban, Academia, Praha 2008].
- Dieckmann, Christoph, „Jüdischer Bolschewismus 1917 bis 1921“, v: Steinbacherová, Sybille (ed.), *Holocaust und Völkermorde. Die Reichweite des Vergleichs*, Campus Verlag, Frankfurt nad Mohanem 2014, str. 55–81.
- Dieckmann, Christoph, *Deutsche Besatzungspolitiker in Litauen 1941–1944*, 2 sv., Wallstein Verlag, Göttingen 2011.
- Dikötter, Frank, *Mao's Great Famine. The History of China's Most Devastating Catastrophe, 1958–62*, Bloomsbury, Londýn 2010.
- Dmítrów, Edmund, „Die Einsatzgruppen der deutschen Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes zu Beginn der Judenvernichtung im Gebiet von Łomża und Białystok im Sommer 1941“, v: Dmítrów, Edmund; Machcewicz, Paweł; Szarota, Tomasz, *Der Beginn der Vernichtung. Zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941*, Fibre, Osnabrück 2004, str. 95–208.
- Drymmer, Wiktor Tomir, „Zagadnienie żydowskie w Polsce 1985–1989“, v: *Zeszyty Historyczne*, 18, 1968, str. 55–77.

- La résistance aux génocides. De la pluralité des acts de sauvetage*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris 2008, str. 445–456.
- Čalaová, Alina, *Žyd – wróg wsteczny? Antysemitizm w Polsce i jego źródła*, Nisza, Warszawa 2012.
- Campbell, David J.; Olsonová, Jennifer M.; Berry, Len, „Population Pressure, Agricultural Productivity and Land Degradation in Rwanda. An Agenda for Collaborative Training, Research and Analysis“, v: *Rwanda Society-Environment Project*, Working Paper 1, Michigan State University 1993.
- Carynyk, Marco, „The Palace on the Ikva. Dubne, September 18th, 1939, and June 24th, 1941“, v: Barkan, Elazar; Coleová, Elizabeth A.; Struve, Kai (eds.), *Shared History, Divided Memory. Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941*, Leipziger Universitätsverlag, Lipsko 2007, str. 263–301.
- Caseová, Holly, *Between States. The Transylvanian Question and the European Idea During World War II*, Stanford University Press, Stanford 2009.
- Cayan, Daniel R. a další, „Climate Change Projections of Sea Level Extremes Along the California Coast“, v: *Climatic Change*, 87, 2008, str. 57–73.
- Ciencialová, Anna M., „The Foreign Policy of Józef Piłsudski and Józef Beck, 1926–1939. Misconceptions and Interpretations“, v: *Polish Review*, 65, 1–2, 2011, str. 111–152.
- Clarke, Andrew a další, „Antarctic Ecology. From Genes to Ecosystems (Introduction)“, v: *Philosophical Transactions. Biological Sciences*, 362, 1477, str. 5–9.
- Clarková, Victoria, *Alies for Armageddon. The Rise of Christian Zionism*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2007.
- Cobel-Tokarská, Marta, *Bezudna wyspa, nora, grób. Wojenne krzyżówki Żydów w okupowanej Polsce*, IPN, Warszawa 2012.
- Cohen, Laurie, *Smolensk Under the Nazis. Everyday Life in Occupied Russia*, University of Rochester Press, Rochester (NY) 2013.
- Collier, Paul, *The Bottom Billion. Why the Poorest Countries Are Failing and What Can Be Done About It*, Oxford University Press, Oxford 2007 [česky: *Milióna nečekaných. Proč se některým státům nedaří a co s tím*, přel. Katarína Bendřková a Matěj Brabec, Vyšehrad, Praha 2009].
- Collinghamová, Lizzie, *The Taste of War. World War II and the Battle for Food*, Penguin, New York 2012.
- Confino, Alan, *A World Without Jews. The Nazi Imagination from Persecution to Genocide*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2014.
- Connelly, John, *From Enemy to Brother. The Revolution in Catholic Teaching on the Jews*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2012.
- Conrad, Sebastian, *Globalisation and the Nation in Imperial Germany*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Conway, Martin, *Collaboration in Belgium. Léon Degrelle and the Racist Movement*, Yale University Press, Londýn 1993.
- Copeaux, Etienne, „Le mouvement „Prométhéen“, v: *Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien*, 16, 1993, str. 1–86.
- Cross, Marnix, „Pour une approche quantitative de la survie et du sauvetage des Juifs“, v: Sémelin, Jacques; Andrieuová, Claire; Gensburgerová, Sarah (eds.), *La résistance aux génocides. De la pluralité des acts de sauvetage*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris 2008, str. 83–98.

Dulić, Tomislav, „Mass Killing in the Independent State of Croatia, 1941–1945. A Case for Comparative Research“, v: *Journal of Genocide Research*, 8, 3, 2006, str. 225–281.

Dumitruová, Diana, „Through the Eyes of the Survivors. Jewish-Gentile Relations in Bessarabia and Transnistria During the Holocaust“, v: Weiss-Wendt, Anton (ed.), *Eradicating Differences. The Treatment of Minorities in Nazi-Dominated Europe*, Cambridge Scholars, Newcastle 2010, str. 203–227.

Dworková, Debórah; Pelt, Robert Jan van, *Auschwitz*, Norton, New York 1996 [česky: *Osvětim. 1970 až současnost*, přel. David a Markéta Záleských, Argo, Praha 2006].

Dworková, Debórah; Pelt, Robert Jan van, *Holocaust. A History*, Norton, New York 2002.

Edele, Mark; Geyer, Michael, „States of Exception“, v: Geyer, Michael; Fitzpatricková, Sheila (eds.), *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, str. 345–395.

Eder, Thomas Stephan, *China-Russia Relations in Central Asia*, Springer, Wiesbaden 2014.

Edmonds, James A.; Rosenberg, Norman J., „Climate Change Impacts for the Conterminous USA. An Integrated Assessment Summary“, v: *Climate Change*, 69, 2005, str. 151–162.

Eidintas, Alfonsas, *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, Versas Aureus, Vilnius 2008.

Eichholtz, Dietrich, *Krieg um Öl. Ein Erdölimperium als deutsches Kriegsziel, 1938–1942*, Leipziger Universitätsverlag, Lipsko 2006.

Engel, David, „Poles, Jews and Historical Objectivity“, v: *Slavic Review*, 46, 3–4, 1987, str. 568–580.

Engel, David, *Facing a Holocaust. The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1943–1945*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1993.

Engel, David, *Historians of the Jews and the Holocaust*, Stanford University Press, Stanford 2006.

Engel, David, *In the Shadow of Auschwitz. The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1939–1942*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1987.

Engel, David, *The Holocaust. The Third Reich and the Jews*, Pearson, Harlow 2000.

Engelkingová, Barbara, *Jest taki piękny, słoneczny dzień. Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa 2011.

Engelkingová, Barbara; Grabowski, Jan, „Żydów łamiących prawo należy karać śmiercią“, v: *Przestępczość Żydów w Warszawie 1939–1942*, Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa 2010.

Engelkingová, Barbara; Leociak, Jacek, *The Warsaw Ghetto. A Guide to the Perished City*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2009.

Engelkingová, Barbara; Libionka, Dariusz, *Żydzi w powstanie Warszawskiej*, Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa 2009.

Epsteinová, Catherine, *Model Nazi. Arthur Greiser and the Occupation of Western Poland*, Oxford University Press, Oxford 2010.

Eriksen, Robert P., *Complicity in the Holocaust. Churches and Universities in Nazi Germany*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

Evans, Richard J., *The Third Reich in Power*, Pongun, Londýn 2005.

Evenson, R. E.; Rosegrant, M., „The Economic Consequences of Crop Genetic Improvement Programmes“, v: Evenson, R. E.; Gollin, D. (eds.), *Crop Variety Improvement and its Effect on Productivity*, CABI, Wallingford 2008, str. 473–498.

Ezergalis, Andrew, *The Holocaust in Latvia. The Missing Center*, Historical Institute of Latvia, Riga 1996.

Falková, Barbara, *Sowjetische Städte in der Hungersnot 1932/33*, Böhlau Verlag, Cologne 2005.

Farley, John W., „Petroleum and Propaganda. The Anatomy of the Global Warming Denial Industry“, v: *Monthly Review*, 64, 1, 2012, str. 40–53.

Faye, Jean-Pierre, „Carl Schmitt, Göring, et l'Etat total“, v: Zarka, Yves Charles (ed.), *Carl Schmitt ou le mythe du politique*, Presses Universitaires de France, Paris 2009, str. 161–182.

Federico, Giovanni, „Natura Non Fecit Saltus. The 1930s as the Discontinuity in the History of European Agriculture“, v: Mollé, Leen van; Segers, Yves; Brassley, Paul (eds.), *War, Agriculture, and Food. Rural Europe from the 1930s to the 1950s*, Routledge, New York 2012, str. 15–32.

Feinová, Helen, *Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization During the Holocaust*, University of Chicago Press, Chicago 1984.

Fermia, Francesco; Werrellová, Caitlin (eds.), „The Arab Spring and Climate Change“, únor 2018.

Ferrara, Antonio; Pianciola, Niccolo, *L'età delle migrazioni forzate. Esodi e deportazioni in Europa 1853–1953*, Il Mulino, Bologna 2012.

Fest, Joachim C., *Das Gesicht des Dritten Reiches*, Piper, Mnichov 2006.

Finkel, Evgeny, „Victim's Politics. Jewish Behavior During the Holocaust“, disertační práce, University of Wisconsin, Madison 2012.

Fischer, Fritz, *Griff nach der Weltmacht*, Droste, Düsseldorf 1961.

Fischer, Klaus P., *Hitler and America*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011.

Fogelmanová, Ewa, *Conscience and Courage. Rescuers of Jews During the Holocaust*, Anchor Books, New York 1994.

Foucault, Michel, *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France, 1978–1979*, Gallimard, Paris 2004 [česky: *Zrození biopolitiky. Kurz na Collège de France (1978–1979)*, přel. Petr Horák, CDK, Brno 2009].

Fralon, José-Alain, *A Good Man in Evil Times. The Heroic Story of Aristides de Sousa-Mendes*, Basic Books, New York 2000.

Friedlander, Henry, *The Origins of Nazi Genocide. From Euthanasia to the Final Solution*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 1995.

Friedländer, Saul, „Some Reflections on the Historicization of National Socialism“, v: Baldwin, Peter (ed.), *Reworking the Past. Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*, Beacon Press, Boston 1990, str. 88–101.

Friedländer, Saul, *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*, HarperCollins, New York 2007.

Friedman, Philip, *Roads to Extinction. Essays on the Holocaust*, Jewish Publication Society of America, New York 1980.

- Gawinová, Magdalena, „Pensjonat Jadwigi Długoborskiej“, v: *Teologia Polityczna*, 7, 2013, str. 142–159.
- Gečyc, G. E. R., *Betrayal in Central Europe. Austria and Czechoslovakia. The Fallen Bastions*, Harper and Brothers, New York 1989.
- Gehl, Jürgen, *Austria, Germany, and the Anschluss, 1931–1938*, Oxford University Press, Londýn 1968.
- Geiss, Imanuel, *Der polnische Grenzstreifen 1914–1918*, Matthiesen, Lübeck 1960.
- Geissbühler, Simon, „He spoke Yiddish Like a Jew: Neighbors' Contribution to the Mass Killing of Jews in Northern Bukovina and Bessarabia, July 1941“, v: *Holocaust and Genocide Studies*, 28, 3, 2014, str. 430–449.
- Geissbühler, Simon, *Blutiger Juli. Rumäniens Vernichtungskrieg und der vergessene Massenmord an den Juden 1941*, Schöningh, Paderborn 2013.
- Gellately, Robert, *Lenin, Stalin, and Hitler: The Age of Social Catastrophe*, Knopf, New York 2007 [česky: *Lenin, Stalin a Hitler: Věk sociální katastrofy*, přel. Dina Podzinková, Volvox Globator, Praha 2012].
- Gellately, Robert, *Stalin's Curse. Battling for Communism in War and Cold War*, Knopf, New York 2013.
- Genette, Gérard, *Figures I*, Editions du Seuil, Paříž 1966.
- Gerlach, Christian, „Failure of Plans for an SS Extermination Camp in Mogilev, Belorussia“, v: *Holocaust and Genocide Studies*, 11, 1, 1997, str. 60–78.
- Gerlach, Christian, „The Wannsee Conference, the Fate of the German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate all European Jews“, v: *Journal of Modern History*, 70, 4, 1998, str. 759–812.
- Gerlach, Christian, *Extremely Violent Societies. Mass Violence in the Twentieth-Century World*, Cambridge University Press, Cambridge 2010.
- Gerlach, Christian, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944*, Hamburger Edition, Hamburg 1999.
- Gerlach, Christian, *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburger Edition, Hamburg 1998.
- Gerlach, Christian; Aly, Götz, *Das letzte Kapitel. Ideologie, und der Mord an den ungarischen Juden 1944–45*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 2002.
- Gerwarth, Robert, *Hitler's Hangman. The Life of Heydrich*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2011 [česky: *Reinhard Heydrich. Hitlerův kat*, přel. Zlata Kufnerová, Paseka, Praha/Litomyšl 2012].
- Gerwarth, Robert; Malinowski, Stephan, „Hannah Arendt's Ghosts. Reflections on the Disputable Path from Windhoek to Auschwitz“, v: *Central European History*, 42, 2009, str. 279–300.
- Gimorová, Isabella; Remez, Gideon, „A Cold War Casualty in Jerusalem, 1948. The Assassination of Witold Hulaniński“, v: *Israel Journal of Foreign Affairs*, 4, 3, 2010, str. 135–156.
- Glass, Hildrun; *Deutschland und die Verfolgung der Juden in rumänischen Machtbereich 1940–1944*, Oldenbourg, Mnichov 2014.
- Głowacki, Albin, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998.
- Gnatowski, Michał, „Niepokorni i przystosowani: Stosunki polsko-żydowskie w regionie łomżyńskim“, v: Gnatowski, Michał (ed.), *Żydzi i stosunki polsko-żydowskie w regionie łomżyńskim w XIX i XX wieku*, Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im Wagów, Łomża 2002, str. 149–160.
- Goeschel, Christian; Wachsmann, Nikolaus, *Introduction to The Nazi Concentration Camps, 1933–1939. A Documentary History*, Nebraska University Press, Lincoln 2010, str. 1–28.
- Golan, Zev, *Stern. The Man and His Gang*, Yair Publishing, Tel Aviv 2011.
- Golczewski, Frank, *Deutsche und Ukrainer. 1914–1939*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2010.
- Golding, Walter; Binder, Dieter, *Geschichte der Republik Österreich 1918–1938*, Verlag für Geschichte und Politik, Oldenburg 1992.
- Goldsmith, Benjamin E.; Semenovitch, Dimitri, „Political Instability and Genocide. Comparing Causes in Asia and the Pacific and Globally“, 2012.
- Gondek, Leszek, *Wywiad polski w Trzeciej Rzeszy 1933–1939*, Wojskowa Drukarnia, Gdynia 1982.
- Gordon, Peter, *Continental Divide. Heidegger, Cassirer, Davos*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2010.
- Gourevitch, Philip, *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families*, Picador, New York 1998.
- Goussefová, Catherine, „Les déplacements forcés des populations aux frontières russes occidentales, 1914–1950“, v: Audoin-Rouzeau, S.; Becker, A.; Ingrao, Chr.; Rousso, H. (eds.), *La violence de guerre 1914–1945*, Éditions Complexe, Paříž 2002, str. 177–190.
- Govrin, Yosef, „Ilya Ehrenburg and the Ribbentrop-Molotov Agreement“, v: *Israel Journal of Foreign Affairs*, 7, 2, 2013, str. 103–108.
- Govrin, Yosef, *The Jewish Factor in the Relations between Nazi Germany and the Soviet Union 1933–1941*, Valentine Mitchells, Londýn 2009.
- Grabowski, Jan, *Juderyagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa 2011.
- Graziosi, Andrea, „Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouvernementales à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930“, v: *Cahiers du Monde russe*, 34, 3, 1994, str. 437–472.
- Gregory, Paul R., *Terror by Quota. State Security from Lenin to Stalin*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2009.
- Griffioen, Pim; Zeller, Ron, „Comparing the Persecution of the Jews in the Netherlands, France, and Belgium: Similarities, Differences, Causes“, v: Peter Romijn a další (eds.), *The Persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945*, Vossiuspers UvA, Amsterdam 2012, str. 53–89.
- Gross, Jan Tomasz, „The Social Consequences of War. Preliminaries for the Study of the Imposition of Communist Regimes in Eastern Europe“, v: *East European Politics and Societies*, 3, 1989, str. 198–214.
- Gross, Jan Tomasz, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton University Press, Princeton (NJ) 1988.
- Gross, Jan Tomasz, *Sąsiedzi. Historia żydowskiego miasteczka, Pogranicze*, Sejny 2008.

Gross, Jan Tomasz; Grudzińska-Grossová, Irena, *Golden Harvest. Events at the Periphery of the Holocaust*, Oxford University Press, New York 2012 [česky: Zlatá žně. Co se odehrálo na pomezí holocaustu, přel. Dorota Müllerová, Argo, Praha 2013].

Gross, Raphael, *Carl Schmitt and the Jews. The „Jewish Question“, the Holocaust and German Legal Theory*, University of Wisconsin Press, Madison 2007.

Grudzińska-Grossová, Irena; Gross, Jan Tomasz, *War Through Children's Eyes. The Soviet Occupation and the Deportations. 1939–1941*, Hoover Institution Press, Stanford 1981.

Grynberg, Henryk, *Monolog polsko-żydowski*, Czarne, Wolowicz 2012 [v českém výboru *Domov. Sedm příběhů z Polska jeden z Ameriky*, přel. Olga Hostovská a Daniela Lehárová, Sefer, Praha 2015, není citovaná pasáž zařazena].

Grynbergová, Anne, *Les camps de la honte: Les internés juifs des camps français, 1939–1944*, Editions La Découverte, Paříž 1991.

Gudziak, Borys, *Crisis and Reform*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1998.

Guettel, Jens-Uwe, „From the Frontier to German South-West Africa. German Colonialism, Indians, and American Westward Expansion“, v: *Modern Intellectual History*, 7, 3, 2010, str. 523–552.

Guettel, Jens-Uwe, „The U.S. Frontier as Rationale for the Nazi East? Settler Colonialism and Genocide in Nazi-occupied Eastern Europe and the American West“, v: *Journal of Genocide Research*, 15, 4, 2013, str. 401–419.

Gumbrecht, Hans Ulrich, „Our Broad Present“, přečteno v rukopise, 2013.

Gumbrecht, Hans Ulrich, *Nach 1945. Latenz als Ursprung der Gegenwart*, Suhrkamp Verlag, Berlín 2012.

Gurjanov, A. Ie, „Obzor sovětských repressivních kampaní protiv Poljakov, polských graždan“, v: Lipitov, A. V.; Šajtanov, I. O. (eds.), *Poljaki i ruskyje: Vzajmoponimanije; vzajmoponimanijske, Indrik, Moskva 2000*, str. 199–207.

Gustafson, Thane, *Wheel of Fortune. The Battle for Oil and Power in Russia*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2012.

Habermas, Jürgen, *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt 1985.

Haastrup, Jørgen, „The Danish Jews and the German Occupation“, v: Goldberger, Leo (ed.), *The Rescue of the Danish Jews. Moral Courage Under Stress*, New York University Press, New York 1987, str. 18–53.

Hagen, William W., „Before the ‚Final Solution‘. Toward a Comparative Analysis of Political Antisemitism in Interwar Germany and Poland“, v: *Journal of Modern History*, 68, 2, 1996, str. 351–381.

Hagen, William W., *German History in Modern Times. Four Lives of the Nation*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

Harveyová, Elizabeth, *Women and the Nazi East. Agents and Witnesses of Germanization*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2003.

Haslam, Jonathan, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933–1939*, Macmillan, Houndsmills 1984.

Hauner, Milan, *India in Axis Strategy. Germany, Japan, and Indian Nationalists in the Second World War*, Klett-Cotta, Stuttgart 1981.

Hazani, Moshe, „Red Carpet, White Lilies. Lovo of Death in the Poetry of the Jewish Underground Leader Avraham Stern“, v: *Psychoanalytic Review*, 89, 1, 2002, str. 1–47.

Hecht, Dieter, „Demütigungsrituale – Alltagsszenen nach dem ‚Anschluss‘ in Wien“, v: Welzig, Werner (ed.), „Anschluss“ März–April 1938 in Österreich, ÖAW, Viden 2010, str. 89–71.

Heimová, Susanne, „Einleitung“, v: Heimová, Susanne (ed.), *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945*, sv. 2: *Deutsches Reich 1938–August 1938*, Oldenbourg Verlag, Mnichov 2009, str. 13–63.

Heller, Daniel K., „The Rise of the Zionist Right. Polish Jews and the Betar Youth Movement, 1922–1935“, disertační práce, Stanford University 2012.

Heller, Joseph, *The Stern Gang. Ideology, Politics, and Terror. 1940–1949*, Frank Cass, Londýn 1995.

Heller, Joseph, „The Zionist Right and National Liberation. From Jabotinsky to Avraham Stern“, v: *Israel Affairs*, 1, 3, 1995, str. 85–110.

Helmuth, Brian a další, „Hidden Signals of Climate Change in Intertidal Ecosystems. What (Not) to Expect When You Are Expecting“, v: *Journal of Experimental Marine Biology and Ecology*, 400, 2011, str. 191–199.

Hempel, Adam, *Pogromowy kłeski. Rzecz o policki „granatowej“ w Generałnym Gubernatorstwie 1939–1945*, PWN, Varšava 1990.

Hentšová, Liliana, „Prostavení mytology Septyckoho do Nimeckoho okupacijnoho režimu v kontextu dokumenta z kancelarij Alfreda Rozenberga“, v: *Ukraina moderna*, 2013, str. 298–317.

Herbeck, Ulrich, *Das Feindbild vom „jüdischen Bolschewiken“. Zur Geschichte des russischen Antisemitismus vor und während der Russischen Revolution*, Metropol Verlag, Berlín 2009.

Herbert, Ulrich, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903–1989*, J. H. W. Dietz, Bonn 1996.

Herf, Jeffrey, *The Jewish Enemy. Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2006.

Heschelová, Susannah, *The Aryan Jesus. Christian Theologians and the Bible in Nazi Germany*, Princeton University Press, Princeton (NJ) 2008.

Hiio, Toomas; Maripuu, Meelis; Paaule, Indrek, *Introduction to Estonia 1940–1945, vol. 1 of the report of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes against Humanity*, Tallinna Raamatuühikoda, Tallinn 2005.

Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*, 3 sv., Yale University Press, New Haven (Conn.) 2003.

Hildebrand, Klaus, *Vom Reich zum Weltreich. Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919–1945*, Wilhelm Fink Verlag, Mnichov 1969.

Hillgruber, Andreas, „Die ideologisch-dogmatische Grundlage der nationalsozialistischen Politik der Ausrottung der Juden in den besetzten Gebieten der Sowjetunion und ihre Durchführung 1941–1944“, v: *German Studies Review*, 2, 3, 1979, str. 263–296.

Himka, John-Paul, „Ethnicity and Reporting of Mass Murder. *Krajevski viski*, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation“, 2009.

Chapoutot, Johann, *La loi du sang*, Gallimard, Paříž 2014, citováno podle rukopisu laskavě poskytnutého autorem.

Chapoutot, Johann, *Le nazisme et l'Antiquité*, Quadrige, Paříž 2012.

Chautov, Vladimír, „Dějatelnost organov gosudarstvennoj bezopasnosti NKVD SSSR (1934–1941)“, disertační práce, Akademiya Feděralnoj služby bezopasnosti Rossijskoj feděraciji 1997.

Chirrot, Daniel; McCauley, Clark, *Why Not Kill Them All? The Logic and Prevention of Mass Political Murder*, Princeton University Press, Princeton (NJ) 2006.

Chojnowski, Andrzej, *Přisudczyy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rzeczdem*, Ossolineum, Vratislav 1986.

Iiffe, John, „The Effects of the Maji Maji Rebellion of 1905–1906 on German Occupation Policy in East Africa“, v: Gifford, Prosser; Lewis, Roger (eds.): *Smithová, Alison (asistence), Britain and Germany in Africa, Imperial Rivalry and Colonial Rule*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 1967, str. 558–575.

Ijušyn, I. I., *OUN-UPA i ukrajinske pytanija v roky drugoj svitovoj vjny v svitli poljskich dokumentiv*, NAN Ukrajiny, Kyjev 2000.

Ingrao, Christian, „Violence de guerre, violence génocide. Les Einsatzgruppen“, v: Audoin-Rouzeau, S.; Becker, A.; Ingrao, Ch.; Rousso, H. (eds.), *La violence de guerre 1914–1945*, Éditions Complexe, Paříž 2002, str. 219–240.

Ingrao, Christian, *Believe & Destroy. Intellectuals in the SS War Machine*, Polity, Cambridge 2013.

Ingrao, Christian, *Les chasseurs noirs. La brigade Dirlwanger*, Perrin, Paříž 2006 [česky: *Černí lovci. Dosud neodhalené zločiny speciální bojové jednotky SS Dirlwanger*, přel. Anna Štorkánová, Vikend, Libeznice 2009].

Iordachi, Constantin, „Juden in Rumänien und Serbien“, v: *Transit: Europäische Review*, 43, 2012/2013, str. 107–126.

Iwanow, Mikolaj, *Pierwszy naród ukarany. Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej 1931–1938*, Orniipress, Varšava 1991.

Jabotinsky, Vladimir, *The War and the Jew*, Dial Press, New York 1942.

Jäckel, Eberhard, „Der Novemberpogrom 1938 und die Deutschen“, v: Nachama, Andreas; Steurowá, Claudia (eds.), *Die Novemberpogrome 1938. Versuch einer Bilanz*, Stiftung Topographie des Terrors, Berlin 2009, str. 66–73.

Jäckel, Eberhard, *Hitler in History*, University Press of New England, Hannover 1984.

Jangfeldt, Bengt, *The Hero of Budapest. The Triumph and Tragedy of Raoul Wallenberg*, I. B. Tauris, Londýn 2014.

Jansen, Marc; Petrov, Nikolai, *Stalin's Loyal Executioner. Nikolai Ezhov, 1895–1940*, Hoover University Press, Stanford 2002.

Jardim, Tomaz, *The Mauthausen Trial. American Military Justice in Germany*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2012 [česky: *Mauthausenský proces. Americká vojenská justice v Německu*, přel. Jaroslav Veis, Academia, Praha 2014].

Jelinek, Yeshayah A., *The Carpathian Diaspora. The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948*, East European Monographs, New York 2007.

Jobst, Kerstin, *Zwischen Nationalismus und Internationalismus*, Dölling Verlag, Hamburg 1996.

Himka, John-Paul, „Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Holocaust“, v: *Polin*, 26, 2013.

Himka, John-Paul, *Religion and Nationality in Western Ukraine*, McGill-Queen's University Press, Montreal 1999.

Hintjensová, Helen M., „Explaining the 1994 Genocide in Rwanda“, v: *Journal of African Studies*, 37, 2, 1999, str. 241–286.

Holler, Martin, „The Nazi Persecution of Roma in Northwestern Russia. The Operational Area of Army Group North, 1941–1944“, v: Weiss-Wendt, Anton (ed.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn Books, New York 2013, str. 153–180.

Holler, Martin, *Der nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der Besetzten Sowjetunion. 1941–1944*, Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, Heidelberg 2009.

Holquist, Peter, *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis, 1914–1921*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2002.

Horkheimer, Max, *Eclipse of Reason*, Oxford University Press, New York 1947.

Horkheimer, Max; Adorno, Theodor W., *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragments*, S. Fischer Verlag, Frankfurt nad Mohanem 1969 [1944] [česky: *Dialektika osvícenství. Filosofické fragmenty*, přel. M. Hauser a M. Vaňa, OIKOYMENH, Praha 2009].

Horta, Loro, „The Zambezi Valley. China's First Agricultural Colony?“, Center for Strategic and International Studies, Online Public Policy Forum, 20. květen 2008.

Hryciuk, Grzegorz, „Victims 1939–1941. The Soviet Repressions in Eastern Poland“, v: Barkan, Elazar; Coleová, Elisabeth A.; Struve, Kai (eds.), *Shared History, Divided Memory. Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*, Leipzigeruniversitätsverlag, Lipsko 2007, str. 173–200.

Hryciuk, Grzegorz, *Polacy w Łowowie 1939–1944*, KiW, Varšava 2000.

Hrynyevyč, Vladyslav, *Nepryborkane riznokolossija. Druha svitova vjna i suspšno-politični nastroy v Ukrajinі, 1939–červen 1941*, Lipa, Kyjev 2012.

Hsiang, Solomon M.; Burke Marshall; Miguel, Edward, „Quantifying the Influence of Climate on Human Conflict“, v: *Science*, 1. srpna 2018.

Hullová, Isabel V., *Absolute Destruction. Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany*, Cornell University Press, Ithaca (NY) 2005.

Husson, Édouard, *Heydrich et la solution finale*, Perrin, Paříž 2012 [česky: *Heydrich. Konečné řešení židovské otázky*, přel. Ladislava Miličková, Domino, Ostrava 2009].

Chalackiová, Elizabeth L., „He Who Would Rule. Climate Change in the Arctic and Its Implications for U.S. National Security“, referát pro International Studies Association, 2007.

Chan, Michelle Mengsu, „Ho Feng-Shan and the Jews He Saved“, seminární práce, Yale University, prosinec 2012.

Chapoutot, Johann, „L'historicité nazie. Temps de la nature et abolition de l'histoire“, v: *Vingtième Siècle*, 117, 2013, str. 43–55.

Chapoutot, Johann, „Les juristes nazis face su traité de Versailles. 1919–1945“, v: *Relations internationales*, 149, 2012, str. 73–88.

Chapoutot, Johann, „Les Nazis et la ‚Nature‘“, v: *Vingtième Siècle*, 113, 2012, str. 29–39.

Jollucková, Katharine R., *Exile and Identity. Polish Women in the Soviet Union During World War II*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2002.

Jonas, Hans, *The Imperative of Responsibility. In Search of an Ethics for the Technological Age*, University of Chicago Press, Chicago 1979.

Judt, Tony; Snyder, Timothy, *Thinking the Twentieth Century*, Penguin, New York 2012 [česky: *Intelektuál ve dvacátém století*, přeložil Martin Pokorný, PROSTOR, Praha 2013].

Jureitová, Ulrike, *Das Ordnen von Räumen. Territorium und Lebensraum im 19. und 20. Jahrhundert*, Hamburger Edition, Hamburg 2012.

Kaasik, Pector; Hiio, Toomas, „Political Repression from June to August 1940“, v: Hiio, Toomas; Maripuu, Meelis; Paavle, Indrek (eds.), *Estonia 1940–1945*, Tallinna Raamatutrükikoda, Tallinn 2005, str. 310–318.

Kaczmarek, Marcin, „Domestic Sources of Russia's China Policy“, v: *Problems of Post-Communism*, 59, 2, 2012, str. 3–17.

Kachanovskij, Ivan, „OUN(b) ta natsytski masovi vlystvya vliuku 1941 roku na istorychnyj Volyn“, v: *Ukraina moderna*, 20, 2013, str. 215–244.

Kaplan, Eran, *The Jewish Radical Right. Revisionist Zionism and Its Ideological Legacy*, University of Wisconsin Press, Madison 2005.

Kapráns, Mártnis; Zelée, Vita, „Vesturiskie civéki un viju biográifjas“, v: *Latoifjas Arhivi*, 1, 2009, str. 166–198.

Karski, Jan, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919–1945*, PiW, Varšava 1992.

Kassow, Samuel D., *Who Will Write Our History? Rediscovering a Hidden Archive from the Warsaw Ghetto*, Vintage, New York 2009.

Kay, Alex J., „Brothers. The SS Mass Murderer and the Concentration Camp Inmate“, Transit Online, 2013.

Kay, Alex J., „Transition to Genocide, July 1941. Einsatzkommando 9 and the Annihilation of Soviet Jewry“, v: *Holocaust and Genocide Studies*, 27, 3, 2013, str. 411–442.

Kay, Alex J., *Exploitation, Resettlement, Mass Murder. Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940–1941*, Berghahn Books, New York 2006.

Kellogg, Michael, *The Russian Roots of Nazism. White Émigrés and the Making of National Socialism*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Kenez, Peter, *The Coming of the Holocaust. From Antisemitism to Genocide*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.

Kermish, Joseph, „The Activities of Żegota“, v: Gutman, Yisrael; Zuroff, Efraim (eds.), *Rescue Attempts During the Holocaust*, Jad vašem, Jeruzalém 1977, str. 367–398.

Kershaw, Ian, *Fateful Choices. Ten Decisions That Changed the World, 1940–1941*, Penguin Books, Londýn 2007.

Kershaw, Ian, *Hitler, the Germans and the Final Solution*, Yale University Press/Jad vašem, New Haven/Jeruzalém 2008.

Kershaw, Ian, *Hitler: A Biography*, W. W. Norton, New York 2008 [česká verze vychází z dvoudílného vydání z let 1998 a 2000: *Hitler: 1889–1936. Hybris*, přel. Pavel Veres, Argo, Praha 2004; *Hitler: 1936–1945. Nemesis*, přel. Pavel Veres, Argo, Praha 2004].

Kershaw, Ian, *The „Hitler Myth“. Image and Reality in the Third Reich*, Oxford

University Press, Oxford 1987 [česky: *Hitlerův mýtus. Obraz a skutečnost ve třetí říši*, přel. Alena Zábojníková, Levné knihy, Praha 2009].

Kershaw, Ian, *The End. The Defiance and Destruction of Nazi Germany*, Penguin Press, New York 2011 [česky: *Konec. Německo 1944–1945*, přel. Martin Nový, Jota, Brno 2013].

Kešik, Jan, *Zauřany Komedanta. Biografija Politiczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1995.

Khlevniuk, Oleg V., *Stalin. New Biography of a Dictator*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2015.

Khlevniuk, Oleg V., *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2004.

Kiernan, Ben, *Blood and Soil. A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2007.

King, Gary; Rosen, Ori; Tanner, Martin; Wagner, Alexander F., „Ordinary Voting Behavior in the Extraordinary Election of Adolf Hitler“, v: *Journal of Economic History*, 68, 4, 2008, str. 951–996.

King, Marcus Dubois, „Factoring Environmental Security Issues into National Security Threat Assessments: The Case of Global Warming“, disertační práce, Fletcher School of Law and Diplomacy 2008.

Kirsch, Jonathan, *The Short Strange Life of Herschel Grynszpan. A Boy Avenger; a Nazi Diplomat, and a Murder in Paris*, Liveright, New York 2013.

Klafkowski, Alfons, *Okupacja niemiecka w Polsce w świetle prawa narodów*, Wydawnictwo Instytutu Zachodniego, Poznań 1946.

Klamperová, Elizabeth, „Der „Anschlusspogrom“, v: Schmid, Kurt; Streibel, Robert (eds.), *Der Pogrom 1938. Judenverfolgung in Österreich und Deutschland*, Picos Verlag, Vídeň 1990, str. 25–41.

Klare, Michael T., „Global Warming Battlefields. How Climate Change Threatens Security“, v: *Current History*, 106, 703, 2007, str. 355–361.

Klarsfeld, Serge, *Le mémorial de la deportation des Juifs de France*, Beate et Serge Klarsfeld, Paříž 1978.

Klomperer, Victor, *The Language of the Third Reich*, Continuum, Londýn 2006 [česky: *Jazyk třetí říše – LTI. Poznámky filologovy*, přel. Zlata Kufnerová, H & H, Jinočany 2003].

Koenen, Gerd, *Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten, 1900–1945*, C. F. Beck, Mníchov 2005.

Kojalović, Michael, *Litovská cerkovnjaja unija*, St. Petersburg 1859.

Kolakowski, Leszek, *Main Currents of Marxism. Its Rise, Growth, and Dissolution*, 3 sv., Oxford University Press, Oxford 1978.

Koonzová, Claudia, *The Nazi Conscience*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2003.

Kopka, Bogusław, *Koncentrationslager Warschau. Historia i następstwa*, IPN, Varšava 2007.

Koppová, Kristin, „Constructing Racial Difference in Colonial Poland“, v: Ames, Eric; Klotz, Marcia; Wildenthalová, Lora (eds.), *Germany's Colonial Past*, University of Nebraska Press, Lincoln 2005, str. 76–96.

Kopstein, Jeffrey S.; Wittenberg, Jason, „Intimate Violence. Anti-Jewish Pogroms in the Shadow of the Holocaust“, rukopis, 2013.

Lafree, Gary, „Social Institutions and the Crime ‚Bust‘ of the 1990s“, v: *Journal of Criminal Law and Criminology*, 88, 4, 1998, str. 1325–1368.

Latif, M.; Keenlyside, N. S., „El Niño/Southern Oscillation Response to Climate Change“, v: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 106, 49, 2009, str. 20 578–20 583.

Leder, Andrzej, *Przełomowa rewolucja. Ćwiczenie z logiki historycznej*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2014.

Leonhard, Jörn, *Die Büchse der Pandora. Geschichte des Ersten Weltkriegs*, Beck, München 2014.

Lovene, Mark, *The Rise of the West and the Coming of Genocide*, I. B. Tauris, Londýn 2005.

Levin, Dov, „The Attitude of the Soviet Union to the Rescue of Jews“, v: Gutman; Yisrael; Zuroff, Efraim (eds.), *Rescue Attempts During the Holocaust*, Jad vašem, Jeruzalem 1977, str. 225–236.

Levin, Dov, *The Lesser of Two Evils. Eastern European Jewry Under Soviet Rule, 1939–1941*, Jewish Publication Society, Philadelphia 1995.

Levine, Hillel, *In Search of Sugihara*, Free Press, New York 1996.

Libionka, Dariusz, „ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydów polskich“, v: Żbikowski, Andrzej (ed.), *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, IPN, Warszawa 2006, str. 15–208.

Libionka, Dariusz; Weinbaum, Laurence, *Bohaterowie, hochsztaplerzy, opisywacze. Wokół Żydowskiego Związku Wojskowego*, Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa 2011.

Liulevicius, Vejas Gabriel, *The German Myth of the East. 1800 to the Present*, Oxford University Press, Oxford 2009.

Liulevicius, Vejas Gabriel, *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

Livezeanuová, Irina, *Cultural Politics in Greater Romania. Regionalism, Nation-Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930*, Cornell University Press, Ithaca (NY) 1995.

Lohr, Eric, „1915 and the War Pogrom Paradigm in the Russian Empire“, v: Dekel-Chen, Jonathan; Gaunt, David; Meir, Natan M.; Bartal, Israel (eds.), *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, Indiana University Press, Bloomington 2011, str. 41–51.

Lohr, Eric, *Nationalizing the Russian Empire. The Campaign against Enemy Aliens during World War I*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2003.

Lohr, Eric, *Russian Citizenship from Empire to Soviet Union*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2012.

Longenrich, Peter, *Davon haben wir nichts gewusst! Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933–1945*, Siedler, München 2007.

Longenrich, Peter, *Heinrich Himmler. Biographie*, Siedler, Berlin 2008.

Longenrich, Peter, *Politik der Vernichtung. Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung*, Piper, München 1998.

Longenrich, Peter, *The Unwritten Order. Hitler's Role in the Final Solution*, Tempus, Stroud 2001.

Loose, Ingo, „Reaktionen auf den Novemberpogrom in Polen 1938–1939“,

Korb, Alexander, „Ustaša Mass Violence Against Gypsies in Croatia“, v: Weiss-Wendt, Anton (ed.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn Books, New York 2013, str. 73–95.

Korb, Alexander, *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*, Hamburger Edition, Hamburg 2013.

Korboński, Stefan, „An Unknown Chapter in the Life of Menachem Begin and Irgun Zvai Leumi“, v: *East European Quarterly*, 13, 3, 1979, str. 373–379.

Kornat, Marek, *Polen zwischen Hitler und Stalin. Studien zur polnischen Aussenpolitik in der Zwischenkriegszeit*, be.bra Verlag, Berlin 2012.

Kornat, Marek, *Polityka równowagi. Polska między Wschodem a Zachodem*, Arcana, Kraków 2007.

Kornat, Marek, *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939. Cztery decyzje Józefa Becka*, Oskar, Gdańsk 2012.

Korzec, Paweł, *Juifs en Pologne. La question juive pendant l'entre-deux-guerres*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paris 1980.

Koselleck, Reinhart, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, MIT Press, Cambridge (Mass.) 1985.

Koslovová, Elissa Mälländer, *Gewalt im Dienstalltag. Die SS-Aufseherinnen des Konzentrations- und Vernichtungslagers Majdanek*, Hamburger Edition, Hamburg 2009.

Kostyrčenko, G. V., *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR ot načala do kulminacii 1938–1953*, Materik, Moskva 2005.

Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, University of California Press, Berkeley 1995.

Kozaczuk, Władysław; Straszak, Jerzy, *Enigma. How the Poles Broke the Nazi Code*, Hippocrene Books, New York 2004.

Kruglov, Alexander, „Jewish Losses in Ukraine“, v: Brandon, Ray; Lowerová, Wendy (eds.), *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington 2008, str. 272–290.

Krzywić, Gregorz, *Szowinizm po polsku. Przypadek Romana Dmowskiego (1886–1905)*, Neriton, Warszawa 2009.

Kudryashov, Sergei, „Russian Collaboration with the Nazis and the Holocaust“, v: *Paper presented at the International Institute for Holocaust Research*, Jad vašem, Jeruzalem 2001.

Kühne, Thomas, *Belonging and Genocide. Hitler's Community, 1918–1945*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2010.

Kupczak, Janusz, *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1994.

Kuromiya, Hiroaki, *Freedom and Terror in the Donbas. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*, Cambridge University Press, Cambridge 1998.

Kuromiya, Hiroaki, *Stalin, Pearson Longman, Harlow 2005.*

Kuromiya, Hiroaki; Peplowski, Andrzej, *Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904–1944*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2009.

Kuwałek, Robert, *Das Vernichtungslager Belzec*, Metropol, Berlin 2013.

Kwiet, Konrad, *Reichskommissariat Niederlande. Versuch und Scheitern nationalsozialistischer Neuordnung*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1968.

Der Beginn der Vernichtung. Zum Mord an den Juden in Jedwabne und Umgebung im Sommer 1941, Fibre, Osnabrück 2004, str. 19–94.

Maier, Charles S., *The Unmasterable Past. History, Holocaust, and German National Identity*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1997.

Mallmann, Klaus-Michael, „Rozwiązanie przez jakikolwiek szybko działający środek. Policja Bezpieczeństwa w Łodzi a Shoah w Kraju Warty“, v: Namysłová, Aleksandra (ed.), *Zagłada Żydów na polskich terenach ucielonych do Rzeczy, IPN, Warszawa* 2008, str. 85–115.

Mallmann, Klaus-Michael; Böhler, Jochen; Matthäus, Jürgen, *Einsatzgruppen in Polen. Darstellung und Dokumentation*, WBG, Darmstadt 2008.

Mallmann, Klaus-Michael; Cüppers, Martin, *Halbmond und Hakenkreuz. Das Dritte Reich, die Araber und Palästina*, WBG, Darmstadt 2006.

Mamdani, Mahmood, *When Victims Become Killers. Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*, Princeton University Press, Princeton (NJ) 2001.

Mańkowski, Zygmunt, „Ausserordentliche Befriedungsaktion“, v: Mańkowski, Zygmunt (ed.), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940. Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZpNP-IPN, Warszawa 1992, str. 6–18.

Mann, Michael E., „Do Global Warming and Climate Change Represent a Serious Threat to Our Welfare and Environment?“, v: *Social Philosophy and Policy*, 26, 2, 2009, str. 193–230.

Mann, Michael, *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Manoschek, Walter, „Serbien ist judenfrei.“ *Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/1942*, R. Oldenbourg Verlag, München 1993.

Maripuu, Meelis; Kaasik, Peeter, „Deportations of 14 June 1941“, v: Hilo, Toomas; Maripuu, Meelis; Paavle, Indrek (eds.), *Estonia 1940–1945*, Tallinn Raamatutrükikoda, Tallinn 2005, str. 319–327.

Markiel, Tadeusz; Skibińska, Alina, *Zagłada domu Trynczerów*, Stowarzyszenie Centrum Badań na Zagładą Żydów, Warszawa 2011.

Marrus, Michael R.; Paxton, Robert O., *Vichy France and the Jews*, Stanford University Press, Stanford 1995.

Martin, Terry, „The Origins of Soviet Ethnic Cleansing“, v: *Journal of Modern History*, 70, 4, 1998, str. 813–861.

Martin, Terry, *Affirmative Action Empire*, Cornell University Press, Ithaca (NY) 2001.

Maslin, Mark, *Global Warming. A Very Short Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2004.

Matthäus, Jürgen, „Controlled Escalation. Himmler's Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories“, v: *Holocaust and Genocide Studies*, 21, 2, podzim 2007, str. 218–242.

Matz, Johan, „Cables in Cipher, the Raoul Wallenberg Case, and Swedish-Soviet Diplomatic Communication 1944–1947“, v: *Scandinavian Journal of History*, 2013, str. 1–23.

Matz, Johan, „Sweden, the United States and Raoul Wallenberg's Mission to Hungary in 1944“, v: *Journal of Cold War Studies*, 14, 3, 2012, str. 97–146.

v: Nachama, Andreas; Steuerová, Claudia (eds.), *Die Novemberprogrome 1938. Versuch einer Bilanz*, Stiftung Topographie des Terrors, Berlin 2009, str. 44–57.

Łosowski, Piotr, *Kraje bałtyckie w latach przełomu 1934–1944*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2005.

Lotspeich, Richard, „Economic Integration of China and Russia in the Post-Soviet Era“, v: Bellaqua, James (ed.), *The Future of China-Russia Relations*, University of Kentucky Press, Lexington 2010, str. 83–145.

Lowerová, Wendy, „Axis Collaboration, Operation Barbarossa and the Holocaust in Ukraine“, v: Kay, Alex J.; Rutherford, Jeff; Stahel, David (eds.), *Nazi Policy on the Eastern Front. Total War, Genocide, and Radicalization*, University of Rochester Press, Rochester (NY) 2012, str. 186–219.

Lowerová, Wendy, „German Colonialism and Genocide. A Comparative View from Below in Africa 1904–1908 and Ukraine 1941–1944“, nepublikovaná práce, 2008.

Lowerová, Wendy, „Pogroms, Mob Violence, and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941. Varied Histories, Explanations, and Comparisons“, v: *Journal of Genocide Research*, 13, 3, 2011, str. 217–246.

Lowerová, Wendy, *Hitler's Furies. German Women in the Nazi Killing Fields*, Houghton Mifflin, Boston 2013 [česky: *Hitlerovy fúrie. Německé ženy a nacistické vraždy*, přel. Zlata Kufnerová, Paseka, Praha/Litomyšl 2015].

Lowerová, Wendy, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*, University of North Carolina Press, Chapel Hill 2005.

Lówová, Andrea, *Juden im Ghetto Litzmannstadt. Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten*, Wallstein Verlag, Göttingen 2006.

Lówová, Andrea; Roth, Markus, *Juden in Krakau unter deutscher Besatzung*, Wallstein, Göttingen 2011.

Lukacs, John, *The Last European War*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 1976.

Lynch, Michael J.; Burns, Ronald G.; Stratesky, Paul B., „Global Warming and State-Corporate Crime. The Politicalization of Global Warming Under the Bush Administration“, v: *Crime, Law, and Social Change*, 54, 2010, str. 213–239.

MacLean, French, *The Field Men. The SS Officers Who Led the Einsatzkommandos*, Schiffer, Atglen (Penn.) 1999.

MacQueen, Michael, „Nazi Policy Toward the Jews in the Reichskommissariat Ostland, June–December 1941. From White Terror to Holocaust in Lithuania“, v: Gitelman, Zvi (ed.), *Bitter Legacy. Confronting the Holocaust in the USSR*, Indiana University Press, Bloomington 1997, str. 91–103.

Madajczyk, Czesław, „Legal Conceptions in the Third Reich and Its Conquests“, v: *Michael. On the History of Jews in the Diaspora*, 13, 1998, str. 181–159.

Madajczyk, Czesław, „Vom ‚Generalplan Ost‘ zum ‚Generalsiedlungsplan‘“, v: Rösslerová, Mechtild; Schleiermacherová, Sabine (eds.), *Der ‚Generalplan Ost‘. Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Akademie Verlag, Berlin 1993, str. 12–19.

Madajczyk, Czesław; Lewandowska, Stanisława, *Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945*, PWN, Warszawa 1965.

Machowicz, Paweł, „Rund um Jedwabne – Neue Forschungsergebnisse polnischer Historiker“, v: Dmitrów, Edmund; Machowicz, Paweł; Szarota, Tomasz (eds.),

- Maubachová, Franka, „Expansion weiblicher Hilfe. Zur Erfahrungsgeschichte von Frauen im Kriegsdienst“, v: Steinbacherová, Sybille (ed.), *Volksgenossinnen. Frauen in der NS-Volksgemeinschaft*, Wallstein Verlag, Göttingen 2007, str. 98–111.
- Maurerová, Trude, „The Background for Kristallnacht. The Expulsion of Polish Jews“, v: Pehle, Walter H. (ed.), *November 1938. From „Kristallnacht“ to Genocide*, Berg, Oxford 1990, str. 44–72.
- Mazower, Mark, „An International Civilization? Europe, Internationalism and the Crisis of the Mid-Twentieth Century“, v: *International Affairs*, 82, 3, 2006, str. 558–566.
- Mazower, Mark, „Violence and the State in the Twentieth Century“, v: *American Historical Review*, 107, 4, 2002, str. 1147–1167.
- Mazower, Mark, *Governing the World. The History of an Idea*, Penguin Press, New York 2012.
- Mazower, Mark, *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*, Allen Lane, Londýn 2008 [česky: *Hitlerova říše. Nacistická vláda v okupované Evropě*, přel. Vlastimil Dominik, Jota, Brno 2009].
- Mazower, Mark, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941–1944*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 1995.
- Mazower, Mark, *Salonica. City of Ghosts*, Knopf, New York 2005.
- McAuley, Jr., James K., „Decision in Bordeaux. Eduardo Propper de Callejón, the Problem of the Jewish Refugees and Actor-Network Theory in Vichy France, 1940–1941“, bakalářská práce, Harvard College 2012.
- McDonough, Frank, *Hitler and the Rise of the Nazi Party*, Pearson, London 2008.
- McGranahan, Graham; Balková, Deborah; Andersonová, Bridget, „The Rising Tide: Assessing the Risks of Climate Change and Human Settlements in Low Elevation Coastal Zones“, v: *Environment and Urbanization*, 17, 19, 2007, str. 17–37.
- McNeill, William H., *The Global Condition: Conquerors, Catastrophes, and Community*, Princeton University Press, Princeton (NJ) 1992.
- Mędrzecki, Włodzimierz, *Województwo wołyńskie*, Ossolineum, Wrocław 1988.
- Mędykowski, Witold, *W cieniu giganatów. Pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej*, ISP PAN, Varšava 2012.
- Megargee, Geoffrey, *War of Annihilation. Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941*, Rowman and Littlefield, Lanham (Mar.) 2007.
- Melnyk, Oleksandr, „Stalinist Justice as a Site of Memory. Anti-Jewish Violence in Kyiv's Podil District in September 1941 Through the Prism of Soviet Investigative Documents“, v: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 61, 2, 2013, str. 223–248.
- Melzer, Emanuel, *No Way Out. The Politics of Polish Jewry*, Hebrew Union College Press, Cincinnati 1997.
- Michman, Dan, *The Emergence of Jewish Ghettos During the Holocaust*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
- Mitchell, John F. B.; Lowe, Jason; Wood, Richard A.; Vellinga, Michael, „Extreme Events Due to Human-Induced Climate Change“, v: *Philosophical Transactions of the Royal Society: Mathematical, Physical and Engineering Sciences*, 364, 2006, str. 2117–2133.
- Młynarczyk, Jacke Andrzej, *Judenmord in Zentralpolen. Der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939–1945*, WGB, Darmstadt 2007.
- Monroe, Kristen Renwick, *The Hand of Compassion. Portraits of Moral Choice During the Holocaust*, Princeton University Press, Princeton (NJ) 2004.
- Moore, Bob, „Le contexte du sauvetage dans l'Europe de l'Ouest occupé“, v: Sémelin, Jacques; Andrieuová, Claire; Gensburgerová, Sarah (eds.), *La résistance aux génocides. De la pluralité des acts de sauvetage*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Paříž 2008, str. 277–290.
- Moore, Bob, *Victims and Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940–1945*, Arnold, Londýn 1997.
- Moorhouse, Roger, *The Devils' Alliance. Hitler's Pact with Stalin, 1939–1941*, Bodley Head, Londýn 2014.
- Morris, Benny, *Righteous Victims. A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881–1999*, Knopf, New York 1999.
- Morris, James, „The Polish Terror. Spy Mania and Ethnic Cleansing in the Great Terror“, v: *Europe-Asia Studies*, 56, 5, July 2004, str. 751–766.
- Mosse, George L., *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich*, Meridian, New York 1977.
- Motyka, Grzegorz, *Cień Kłyma Sawura. Polsko-ukraiński konflikt pamieci*, Muzeum II Wojny Światowej, Gdańsk 2013.
- Motyka, Grzegorz, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wista“*, *Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Wydawnictwo Literackie, Varšava 2011.
- Mountová, Amy, „The Arctic Wake-up Call. Oil, Climate Change and Governance in the Place of Melting Ice“, Yale University 2018.
- Moyo, Dambisa E., *Winner Take All. China's Race for Resources and What It Means for the World*, Basic Books, New York 2012.
- Müller, Rolf-Dieter, *Der Feind steht im Osten. Hitlers geheime Pläne für einen Krieg gegen die Sowjetunion im Jahr 1939*, Ch. Links Verlag, Berlin 2011.
- Musiał, Bogdan, *Sowjetyjsche Partisanen 1941–1944. Mythos und Wirklichkeit*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2009.
- Naumov, Leonid, *Stalin i NKVD*, Iauza, Moskva 2007.
- Neumann, Franz, *Behemoth. The Structure and Practice of National Socialism*, Oxford University Press, Toronto 1942.
- Newburyová, Catharine, „Background to Genocide. Rwanda“, v: Issue: *A Journal of Opinion*, 28, 2, 1995, str. 12–17.
- Niemann, Alfred, *Kaiser und Revolution*, August Scherl, Berlin 1922.
- Nikolskij, V. M., *Repressywna діяльність орханів державної безпеки СРСР в Україні*, *Відвідування* Doněckoho nacionalnoho universitetu, Doněk 2008.
- Nikolskij, Vladimir, „Die ‚Kulakenoperation‘ im ukrainischen Donbass“, v: Bimcor, Rolf; Bonwetsch, Bernd; Junge, Marc (eds.), *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937–1938*, Akademie Verlag, Berlin 2010, str. 613–640.
- Nirenberg, David, *Anti-Judaism. The Western Tradition*, Norton, New York 2013.
- Niv, David, *Marchot ha-Irgun ha-cevai ha-leumi*, sv. 2., Mosad Kiznet, Tel Aviv 1966.
- Nowak Jeziorański, Jan, „Gestapo i NKVD“, v: *Karta*, 37, 2003, str. 88–97.
- Nowak, Andrzej, *Polska a trzy Rosje*, Arcana, Krakov 2001.

Peplonksi, Andrzej, *Wywiad polskich sił zbrojnych na zachodzie 1939–1945*, MOREX, Varšava 1995.

Pergherová, Roberta; Roseman, Mark, „The Holocaust – an Colonial Genocide?“, v. *Dopim: Studies on the Holocaust*, 27, 1, 2013, str. 42–78.

Petrov, N. V.; Roginskij, A. E., „Polskaja operacija NKVD 1937–1938 gg“, v. Gurjanov, A. I. (ed.), *Repressii protiv poljakov i polskich graždan*, Zvenija, Moskva 1997, str. 22–43.

Petrov, Nikita; Skotkin, K. V., *Kto rukovodil NKVD, 1934–1941*, Zvenija, Moskva 1999.

Petschar, Hans (ed.), *Anschluss. Eine Bildchronologie*, Christian Brandstätter Verlag, Wien 2008.

Pfeffer, W. T.; Harper, J. T.; O'Neil, S., „Kinematic Constraints on Glacier Contribution to 21st-Century Sea-Level Rise“, v. *Science*, 321, 5. září 2008, str. 1340–1343.

Pietrow, Nikita, *Psy Stalina*, Demart, Varšava 2012.

Piskorski, Jan M., *Wymiarcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Varšava 2009.

Pitman, A. J.; Arneith, A.; Ganzoveld, L., „Regionalizing Global Climate Change Models“, v. *International Journal of Climatology*, 32, 2012, str. 321–337.

Plavnicki, Richards, „Nazi Collaborators on Trial During the Cold War: The Cases against Viktors Arajs and the Latvian Auxiliary Security Police“, disertační práce, University of North Carolina, Chapel Hill 2013.

Podolská, Anna, „Poland's Antisemitic Rescuers. A Consideration of Apparent Contradictions“, magisterská práce, University College London 2013.

Pohl, Dieter, „Schauplatz Ukraine. Der Massenmord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941–1943“, v. Frei, Norbert; Steinbacherová, Sybille; Wagner, Bernd C. (eds.), *Ausbeutung. Verrichtung, Öffentlichkeit. Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*, K. G. Saur, Mnichov 2000, str. 135–179.

Pohl, Dieter, „Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden“, v. Paul, Gerhard (ed.), *Die Täter der Shoah*, Wallstein Verlag, Göttingen 2002.

Pohl, Dieter, *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*, R. Oldenbourg, Mnichov 2008.

Pohl, Dieter, *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933–1945*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2008.

Poliakov, Léon, *Histoire de l'antisémitisme*, sv. 2, *L'âge de la science*, Calmann-Lévy, Paříž 1981.

Poliakov, Léon, *Sur les traces du crime*, Editions Grancher, Paříž 2012.

Polian, Pavel, „Hätte der Holocaust beinahe nicht Stattgefunden? Überlegungen zu einem Schriftwechsel im Wert von Zwei Millionen Menschenleben“, v. Hurter, Johannes; Zarusky, Jürgen (ed.), *Besatzung, Kollaboration, Holocaust. Neue Studien zur Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, Oldenbourg, Mnichov 2010.

Pollaack, Martin, *Der Tote im Bunker. Bericht über meinen Vater*, Zsolnay, Wien 2004 [česky: *Mrtvý v bunkru. Zpráva o mém otci*, přel. Petr Štědroň, Host, Brno 2007].

Pollaack, Martin, *Kontaminierte Landschaften*, Residenz Verlag, Wien 2014.

Pollaack, Martin, *Warum wurden die Stanslaus erschossen? Reportagen*, Zsolnay, Wien 2008.

Offer, Avner, *The First World War. An Agrarian Interpretation*, Oxford University Press, New York 1989.

Olaru-Camircianová, Viorica, „Wo die Züge Trauer trugen: Deportationen in Bessarabien, 1940–1941“, v. *Osteuropa*, 59, 7–8, 2009, str. 219–226.

Oliner, Samuel P.; Olinerová, Pearl M., *The Altruistic Personality. Rescuers of Jews in Nazi Europe*, The Free Press, New York 1988.

Olmstead, Alan L.; Rhode, Paul W., *Creating Abundance. Biological Innovation and American Agricultural Development*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

Oreskesová, Naomi; Conway, Erik M., *Merchants of Doubt. How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*, Bloomsbury Press, New York 2010.

Ostalovská, Lidia, *Farby vodne*, Wydawnictwo Czarne, Varšava 2011 [česky: *Akvarely pro Mengeleho*, přel. Lucie Zakopalová, P3K, Praha 2014].

Osterloh, Jörg, *Nationalsozialistische Judenverfolgung im Reichsgau Sudetenland 1938–1945*, Oldenbourg Verlag, Mnichov 2006 [česky: *Nacionálněsociálnícké pronásledování Židů v říšské župě Sudety*, přel. Blanka Psechidtová, Argo, Praha 2010].

Ozsváthová, Zsuzsanna, *In the Footsteps of Orpheus. The Life and Times of Miklós Radnóti*, Indiana University Press, Bloomington 2000.

Paavle, Indrek, „Fate of the Estonian Elite in 1940–1941“, v. Hilo, Toomas; Maripuu, Meelis; Paavle, Indrek (eds.), *Estonia 1940–1945*, Tallinna Raamatutrükikoja, Tallinn 2005, str. 391–409.

Panh, Rithy; Bataille, Christophe, *L'Élimination*, Grasset, Paříž 2011.

Parker, Geoffrey, *Global Crisis. War, Climate Change, and Catastrophe in the Seventeenth Century*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2013.

Pasztorová, Maria, „Problem vojny prevencynej v raportach belgijskich diplomatov z lat 1938–1934“, v. Ajnenkial, Andrzej a další (eds.), *Miedzymorze. Polska i kraje Europy środkowo-wschodniej XIX-XX wieku*, IH PAN, Varšava 1995, str. 313–320.

Pauer-Studerová, Herlinde, „Einleitung“, v. Pauer-Studerová, Herlinde; Find, Julian (eds.), *Rechtfertigungen des Unrechts. Das Rechtsdenken im Nationalsozialismus in Originaltexten*, Suhrkamp, Berlin 2014, str. 15–135.

Pauley, Bruce F., „The Social and Economic Background of Austria's Lebensunfähigkeit“, v. Rabinbach, Anson (ed.), *The Austrian Socialist Experiment*, Westview Press, Boulder (Col.) 1985, str. 21–37.

Paulsson, Gunnar S., *Secret City. The Hidden Jews of Warsaw 1940–1945*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2002.

Pawlowitch, Stevan L., *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia*, Columbia University Press, New York 2008.

Pedersenová, Susan, „The Impact of League Oversight on British Policy in Palestine“, v. Miller, Rory (ed.), *Britain, Palestine, and Empire. The Mandate Years*, Ashgate, Farnham 2010, str. 39–65.

Penterová, Tanja, *Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953*, Klartext Verlag, Essen 2010.

Peplonksi, Andrzej, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Bellona, Varšava 2002.

Ragsdale, Hugh, *The Soviets, the Munich Crisis, and the Coming of World War II*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

Rahmstorf, Stefan, „A Semi-Empirical Approach to Projecting Future Sea-Level Rise“, *v: Science*, 315, 19. leden 2007, str. 368–370.

Redlich, Shimon, *Together and Apart in Brzezany, Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945*, Indiana University Press, Bloomington 2002.

Reeves, Eric, *A Long Day's Dying. Critical Moments in the Darfur Genocide*, Key, Toronto 2007.

Reidová, Anna, *Leningrad. The Epic Siege of World War II, 1941–1944*, Walker, New York 2011 [česky: *Leningrad. Tragédie obléženého města 1941–1944*, přel. Jan Krist, Jota, Brno 2011].

Rein, Leonid, „Local Collaboration in the Execution of the Final Solution“ in *Nazi-Occupied Belarussia*, *v: Holocaust and Genocide Studies*, 20, 3, 2006, str. 381–409.

Riabov, Oleg; Riabová, Tatiana, „The Decline of Gayropa? How Russia Intends to Save the World“, *Eurozine* 2018.

Rieger, Berndt, *Creator of the Death Camps. The Life of Odilo Globocnik*, Vallentine Mitchell, Londýn 2007.

Ringelblum, Emanuel, *Polish-Jewish Relations During the Second World War*, Northwestern University Press, Evanston (Ill.) 1992.

Robbe-Grillet, Alain, *Pour un nouveau roman*, Les Éditions de Minuit, Paříž 1983 [česky: *Za nový román*, přel. Petr Pujman, Odeon, Praha 1970].

Rodogno, Davide, *Fascism's European Empire. Italian Occupation during the Second World War*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

Rohde, Robert a další, „A New Estimate of the Average Earth Surface Land Temperature Spanning 1753 to 2011“, přednáška na Third Santa Fe Conference on Global and Regional Climate Change, 2012.

Römer, Felix, *Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2008.

Römer, Felix, *Kameraden. Die Wehrmacht von innen*, Piper, München 2012.

Romijn, Peter, „The Lesser Evil: The Case of the Dutch Local Authorities and the Holocaust“, *v: Romijn, Peter (ed.), The Persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945*, Vossiuspers UvA, Amsterdam 2012, str. 13–26.

Roos, Hans, *Polen und Europa. Studien zur polnischen Außenpolitik*, J. C. B. Mohr, Tübingen 1957.

Rose, Laurel L., „Land and Genocide. Exploring the Connections with Rwanda's Prisoners and Prison Officials“, *v: Journal of Genocide Research*, 9, 1, str. 49–69.

Roseman, Mark, „The Lives of Others – Amid the Deaths of Others. Biographical Approaches to Nazi Perpetrators“, *v: Journal of Genocide Research*, 15, 4, 2018, str. 403–421.

Rossino, Alexander B., „Anti-Jewish Violence in the Bialystok District During the Opening Weeks of Operation Barbarossa“, referát přednesený v United States Holocaust Memorial Museum, duben 2001.

Rossino, Alexander B., *Hitler Strikes Poland. Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity*, University Press of Kansas, Lawrence 2003.

Rotfeld, Adam Daniel, *W cieniu. 12 rozmów z Marcinem Wojciechowskim*, Agora, Warszawa 2012.

Polonsky, Antony, *Politics in Independent Poland 1921–1939. The Crisis of Constitutional Government*, Clarendon Press, Oxford 1972.

Polonsky, Antony, *The Jews in Poland and Russia*, sv. 2, 1881–1914, Littman Library, Londýn 2010.

Polonsky, Antony, *The Jews in Poland and Russia*, sv. 3, 1914–2008, Littman Library, Londýn 2012.

Poprzeczny, Joseph, *Odilo Globocnik, Hitler's Man in the East*, McFarland, Jefferson (NC) 2004 [česky: *Hitlerův kat na Východě. Odilo Globocnik*, přel. Šárka Stellerová, Academia, Praha 2009].

Porter, Brian, *When Nationalism Began to Hate. Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland*, Oxford University Press, New York 2000.

Porter-Szűcs, Brian, *Faith and Fatherland. Catholicism, Modernity, and Poland*, Oxford University Press, New York 2011.

Powell, James Laurence, *The Inquisition of Climate Science*, Columbia University Press, New York 2011.

Powerová, Samantha, „A Problem from Hell“. *America and the Age of Genocide*, Basic Books, New York 2002.

Prekerová, Teresa, „Komórka ‚Relicji‘. Nieznane archiwum działacza Rady Pomocy Żydom w Warszawie“, *v: Rocznik warszawski*, 15, 1979, str. 519–556.

Prekerová, Teresa, *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie 1942–1945*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1982.

Preston, Paul, *The Spanish Holocaust. Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain*, Norton, New York 2012.

Prusin, Alexander V., „A Community of Violence. The SiPo/SD and Its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiew“, *v: Holocaust and Genocide Studies*, 21, 1, 2007, str. 1–80.

Prusin, Alexander V., *Nationalizing a Borderland. War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920*, University of Alabama Press, Tuscaloosa 2005.

Prusin, Alexander V., *The Lands Between. Conflict in the East European Borderlands, 1870–1992*, Oxford University Press, Oxford 2010.

Puławski, Adam, „The Polish Government-in-Exile in London, the Delegation, the Union of Armed Struggle-Home Army and the Extermination of the Jews“, *v: Holocaust Studies*, 18, 2–3, 2012, str. 118–144.

Puławski, Adam, *W obkazu Zagłady. Rząd RP na Uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941–1942)*, IPN, Lublin 2009.

Rabinbach, Anson, *The Crisis of Austrian Socialism. From Red Vienna to Civil War, 1927–1934*, University of Chicago Press, Chicago 1983.

Raczyová, Elzbieta, *Pomoc Polaków dla ludności żydowskiej na Rzeszowszczyźnie 1939–1945*, IPN, Rzeszów 2008.

Radchenko, Yuri, „Accomplices to Extermination. Municipal Government and the Holocaust in Kharkiv“, *v: Holocaust and Genocide Studies*, 27, 3, 2013, str. 443–463.

Raggam-Bleschová, Michaela, „Das ‚Anschluss‘ Pogrom in den Narrativen der Opfer“, *v: Werner Weizig (eds.), ‚Anschluss‘ März–April 1938 in Österreich*, ÖAW, Wien 2010, str. 111–124.

- Roth, Randolph, *American Homicide*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2009.
- Rothkirchenová, Livia, *The Jews of Bohemia and Moravia. Facing the Holocaust*, University of Nebraska Press, Lincoln 2005.
- Rothschild, Joseph, „Ethnic Peripheries Versus Ethnic Cores. Jewish Political Strategies in Interwar Poland“, v: *Political Science Quarterly*, 96, 4, 1981–1982, str. 591–606.
- Rothschild, Joseph, *East Central Europe Between the Two World Wars*, University of Washington Press, Seattle 1974.
- Rothschild, Joseph, *Přísudskův Coup d'Etat*, Columbia University Press, New York 1966.
- Rouso, Henry, *La dernière catastrophe. L'histoire, le présent, le contemporain*, Gallimard, Paříž 2012.
- Rouso, Henry, *Le régime de Vichy*, Presses Universitaires de France, Paříž 2012.
- Rudnicki, Szymon, *Równi, ale nieuzupełnie*, Midrasz, Varšava 2008.
- Rumpler, Helmut, *Max Hussarek. Nationalitäten und Nationalitätenpolitik im Sommer des Jahres 1918*, Verlag Böhlau, Graz 1965.
- Ruß, Hartmut, „Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar?“, v: *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, 57, 2, 1999, str. 488–508.
- Rutherford, Philip T., *Prelude to the Final Solution. The Nazi Program for Deporting Ethnic Poles, 1939–1941*, University Press of Kansas, Lawrence 2007.
- Rzannaová, Ewa, „Raul Hilberg, Zagłada Żydów Europejskich“, rukopis, 2014.
- Sakanotová, Pamela Rotner, *Japanese Diplomats and Jewish Refugees. A World War II Dilemma*, Praeger, Westport (Conn.) 1998.
- Sakowská, Ruth, *Ludzie z dziełnicy zamkniętej. Żydzie w Warszawie w okresie hitlerowskiej okupacji*, PWN, Varšava 1975.
- Salmonowicz, Stanisław, „The Tragic Night of Occupation. On Collaboration from Below in the General Government“, v: *Polin*, 26, 2013.
- Salmonowicz, Stanisław; Sorczyk, Jerzy, „Z problemów kolaboracji w Polsce w latach 1939–1941“, v: *Czasy Nowożytné*, 14, 2003, str. 43–65.
- Saltier, Leon, „Dehumanizing the Dead. The Destruction of Thessaloniki's Jewish Cemetery in the Light of New Sources“, v: *Yad Vashem Studies*, 42, 1, 2014, str. 11–46.
- Sandlerová, Willeke Hannah, „Colonizers Are Born, Not Made“. Creating a Colonial Identity in Nazi Germany, 1938–1945“, disertační práce, Duke University 2012.
- Sarrautová, Nathalie, *L'ère du soupçon. Essais sur le roman*, Gallimard, Paříž 1956 [česky: *Vět podezřívá. Eseje o románu*, přel. Stanislav Jirsa, Odeon, Praha 1967].
- Sauerland, Karol, *Polen und Juden. Jedwabne und die Folgen*, Philo, Berlin 2004.
- Saviellová, Hillary, „This Bestial Policy Allied Public Condemnations of the Holocaust and the Establishment of the United Nations War Crimes Commission“, disertační práce, London School of Economics 2014.
- Segal, Raz, „Beyond Holocaust Studies: Rethinking the Holocaust in Hungary“, v: *Journal of Genocide Research*, 16, 1, 2014, str. 1–23.
- Segal, Raz, „Imported Violence. Carpatho-Ruthenians and Jews in Carpatho-Ukraine, October 1938–March 1939“, v: *Polin*, 26, 2013.
- Segev, Tom, *One Palestine, Complete. Jews and Arabs Under the British Mandate*, Abacus, Londýn 2001.
- Seidel, Robert, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939–1945*, Ferdinand Schöningh, Paderborn 2006.
- Sémelin, Jacques, *Persécutions et entraves dans la France occupée. Comment 75% des Juifs en France ont échappé à la mort*, Seuil, Paříž 2013.
- Sémelin, Jacques, *Purifier et détruire. Usages politiques des massacres et génocides*, Seuil, Paříž 2005.
- Shapirová, Anita, *Israel. A History*, Brandeis University Press, Waltham (Mass.) 2012.
- Shapirová, Anita, *Land and Power. The Zionist Resort to Force, 1881–1948*, Stanford University Press, Stanford 1992.
- Shavit, Yaacov, *Jabotinsky and the Revisionist Movement 1925–1928*, Frank Cass, Londýn 1988.
- Shepard, Todd, *The Invention of Decolonization. The Algerian War and the Remaking of France*, Cornell University Press, Ithaca (NY) 2006.
- Shilon, Avi, *Menchem Begin. A Life*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2012.
- Shindler, Colin, *The Triumph of Military Zionism. Nationalism and the Origins of the Israeli Right*, I. B. Taurus, Londýn 2006.
- Shore, Marci, „Conversing with Ghosts. Jedwabne, Żydokomuna, and Totalitarianism“, v: David-Fox, Michael; Holquist, Peter; Martin, Alexander M. (eds.), *The Holocaust in the East. Local Perpetrators and Soviet Responses*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2014.
- Shore, Marci, „Język, pamięć i rewolucyjna awangarda. Kształtowanie historii powstania w getcie warszawskim w latach 1944–1950“, v: *Białym Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 188, 3, 1998, str. 43–60.
- Shore, Marci, *Caviar and Ashes. A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2006.
- Shore, Marci, *The Taste of Ashes. The Afterlife of Totalitarianism in Eastern Europe*, Crown, New York 2012.
- Shore, Zachary, *What Hitler Knew. The Battle for Information in Nazi Foreign Policy*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Showalter, Dennis, „Comrades, Enemies, Victims. The Prussian/German Army and the Ostvölker“, v: Ingraio, Charles W.; Szabo, Franz A. J. (eds.), *The Germans and the East*, Purdue University Press, West Lafayette (Ind.) 2008, str. 209–225.
- Scheffran, Jürgen; Battaglinová, Antonella, „Climate and Conflicts. The Security Risks of Global Warming“, v: *Regional Environmental Change*, 11, 2011, str. 27–39.
- Schelis, Jules, *Vernichtungslager Sobibór*, Unrast, Münster 2003.
- Schenkeová, Cornelia, *Nationalstaat und nationale Frage. Polen und die Ukrainer 1921–1939*, Bölling und Galitz Verlag, Hamburg 2004.
- Schlögel, Karl, „Einleitung“, v: Schlögel, Karl; Tschäpe, Karl-Konrad (eds.), *Die Russische Revolution und das Schicksal der Russischen Juden. Eine Debatte in Berlin, 1922–1923*, Matthes und Seitz, Berlin 2014, str. 9–104.
- Schlögel, Karl, *Terror und Traum. Moskau 1937*, Carl Hanser Verlag, München 2008.
- Schneider, Karl, *Auswärts eingesetzt. Bremer Polizeibattalione und der Holocaust*, Klartext Verlag, Essen 2011.
- Siemaszko, Władysław; Siemaszková, Ewa, *Ludobójstwo dokonane na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, Von Borowiecky, Varšava 2000.
- Silver, Nate, *The Signal and the Noise*, Penguin, New York 2012.

Simms, Brendan, *Europe. The Struggle for Supremacy from 1453 to the Present*, Basic Books, New York 2018.

Simons, Thomas W. Jr., *Eastern Europe in the Postwar World*, St. Martin's, New York 1991.

Sirutavičius, Vladas; Staliūnas, Darius, „Was Lithuania a Pogrom-Free Zone? (1881–1940)“, v. Dekel-Chen, Jonathan; Gaunt, David; Meir, Natan M.; Bartal, Israel (eds.), *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, Indiana University Press, Bloomington 2011, str. 146–158.

Skargová, Barbara, *Penser après le Goulag*, Nowicki, Joanna (ed.), Editions du Relief, Paříž 2011.

Skibińska, Alina, „Perpetrators Self-Portrait. The Accused Village Administration, Commune Heads, Fire Chiefs, Forest Rangers and Gamekeepers“, v. *East European Politics and Societies*, 25, 3, 2011, str. 457–485.

Skibińska, Alina; Szuchta, Robert (eds.), *Wybór źródeł o zagładzie Żydów na okupowanych ziemiach polskich*, Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa 2010.

Skóra, Wojciech, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Adam Marszałek, Toruń 2006.

Slepyan, Kenneth, *Stalin's Guerrillas. Soviet Partisans in World War II*, University of Kansas Press, Lawrence 2006.

Smith N.; Leiserowitz, A., „American Evangelicals and Climate Change“, v. *Global Environmental Change*, rukopis, 2013.

Smith, Woodruff D., „Weltpolitik‘ und ‚Lebensraum‘“, v. Conrad, Sebastian; Osterhammel, Jürgen (eds.), *Das Kaiserreich International*, Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen 2004, str. 29–48.

Snyder, Timothy, „The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleaning 1948“, v. *Past and Present*, 179, 2003, str. 197–234.

Snyder, Timothy, „The Life and Death of West Volynian Jews, 1921–1945“, v. Brandon, Ray; Lowerová, Wendy (eds.), *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, and Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington 2008, str. 77–118.

Snyder, Timothy, „The Problem of Commemorative Causality“, v. *Modernism/Modernity*, 20, 1, 2013.

Snyder, Timothy, *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*, Basic Books, New York 2010 [česky: *Krvavé země. Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*, přel. Petruška Šustrová, Paseka/Proston, Praha/Litomyšl 2013].

Snyder, Timothy, *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe. A Biography of Kazimierz Kelles-Krausz, 1872–1905*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1997.

Snyder, Timothy, *Sketches from a Secret War. A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2005.

Snyder, Timothy, *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2002.

Snyder, Timothy, *The Red Prince. The Secret Lives of a Habsburg Archduke*, Basic Books, New York 2008 [česky: *Rudý kníže. Utajený život habsburského arcivévody*, přel. Daria Dvořáková, Beta, Praha 2010].

Snyder, Timothy, *Ukrajinská istorija, rosyjska politika, jevropajske majbutreže*, Duch i Litera, Kyjev 2014.

Sohn-Rethel, Alfred, *Industry and Nationalism. Aufzeichnungen aus dem „Mittleuropäischen Wirtschafstag“*, Freytag, Carl (ed.), Wagenbach, Berlin 1992.

Solomon, Steven, *Water. The Epic Struggle for Wealth, Power, and Civilization*, HarperCollins, New York 2010.

Solonari, Vladimir, „Ethnic Cleansing or Crime Prevention? Deportation of Romanian Roma“, v. Weiss-Wendt, Anton (ed.), *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, Berghahn Books, New York 2013, str. 96–119.

Solonari, Vladimir, „Patterns of Violence. The Local Population and the Mass Murder of Jews in Bessarabia and Northern Bukovina, July–August 1941“, v. David-Fox, Michael; Holquist, Peter; Martin, Alexander (eds.), *The Holocaust in the East. Local Perpetrators and Soviet Responses*, kap. 5, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 2014. Čteno v rukopise.

Spector, Shmuel, *The Holocaust of Volynian Jews 1941–1944*, Jad vašem, Jeruzalém 1996.

Spector, Stephen, *Evangelicals and Israel. The Story of American Christian Zionism*, Oxford University Press, New York 2009.

Spektor, Szmuel, „Żydzi wołyński w Polsce międzywojennej i w okresie II wojny światowej (1920–1944)“, v. Jasiewicz, Krzysztof (ed.), *Europa Nieprowincjonalna*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1999, str. 566–578.

Stanislawski, Michael, „Russian Jewry, the Russian State and the Dynamics of Jewish Emancipation“, v. Birnbaum, Pierre; Katznelson, Ira (eds.), *Paths of Emancipation. Jews, States, and Citizenship*, Princeton University Press, Princeton 1995, str. 262–288.

Stanton, Gregory H., „Could the Rwandan genocide have been prevented?“, v. *Journal of Genocide Research*, 6, 2, 2004, str. 211–228.

Staub, Ervin, „The Origins and Evolution of Hate, with Notes on Prevention“, v. Steinberg, Robert J. (ed.), *The Psychology of Hate*, American Psychological Association, Washington (DC) 2005, str. 51–66.

Stein, Alexander, *Adolf Hitler. Schüler der „Weisen von Zion“*, Graphia, Karlovy Vary 1986.

Steinbacherová, Sybille, „Musterstadt Auschwitz“. *Germanisierungspolitik und Judenmord in Ostoberschlesien*, K. G. Saur, München 2000.

Steinbacherová, Sybille, *Auschwitz. Geschichte und Nachgeschichte*, Beck, München 2004.

Steinberg, Jonathan, „The Third Reich Reflected. German Civil Administration in the Occupied Soviet Union“, v. *English Historical Review*, 110, 437, 1995, str. 620–651.

Steiner, George, *In Bluebeard's Castle. Some Notes Toward the Redefinition of Culture*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 1971.

Steininger, Rolf, „12 November 1918–12 March 1938. The Road to Anschluss“, v. Steininger, Rolf; Bischof, Günter; Gehler, Michael (eds.), *Austria in the Twentieth Century*, Transaction Publishers, New Brunswick 2002, str. 85–114.

Steininger, Rolf, *Der Staatsvertrag. Österreich im Schatten von deutscher Frage und kaltem Krieg 1938–1955*, Studien-Verlag, Innsbruck 2005.

Steinweis, Alan E., *Kristallnacht 1938*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2009.

Simms, Brendan, *Europe. The Struggle for Supremacy from 1453 to the Present*, Basic Books, New York 2018.

Simons, Thomas W. Jr., *Eastern Europe in the Postwar World*, St. Martin's, New York 1991.

Sirutavičius, Vladas; Staliūnas, Darius, „Was Lithuania a Pogrom-Free Zone? (1881–1940)“, v. Dekel-Chen, Jonathan; Gaunt, David; Meir, Natan M.; Bartal, Israel (eds.), *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, Indiana University Press, Bloomington 2011, str. 146–158.

Skargová, Barbara, *Penser après le Goulag*, Nowicki, Joanna (ed.), Editions du Relief, Paříž 2011.

Skibińska, Alina, „Perpetrators Self-Portrait. The Accused Village Administration, Commune Heads, Fire Chiefs, Forest Rangers and Gamekeepers“, v. *East European Politics and Societies*, 25, 3, 2011, str. 457–485.

Skibińska, Alina; Szuchta, Robert (eds.), *Wybór źródeł o zagładzie Żydów na okupowanych ziemiach polskich*, Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Warszawa 2010.

Skóra, Wojciech, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Adam Marszałek, Toruń 2006.

Slepyan, Kenneth, *Stalin's Guerrillas. Soviet Partisans in World War II*, University of Kansas Press, Lawrence 2006.

Smith N.; Leiserowitz, A., „American Evangelicals and Climate Change“, v. *Global Environmental Change*, rukopis, 2013.

Smith, Woodruff D., „Weltpolitik‘ und ‚Lebensraum‘“, v. Conrad, Sebastian; Osterhammel, Jürgen (eds.), *Das Kaiserreich International*, Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen 2004, str. 29–48.

Snyder, Timothy, „The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleaning 1948“, v. *Past and Present*, 179, 2003, str. 197–234.

Snyder, Timothy, „The Life and Death of West Volynian Jews, 1921–1945“, v. Brandon, Ray; Lowerová, Wendy (eds.), *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, and Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington 2008, str. 77–118.

Snyder, Timothy, „The Problem of Commemorative Causality“, v. *Modernism/Modernity*, 20, 1, 2013.

Snyder, Timothy, *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*, Basic Books, New York 2010 [česky: *Krvavé země. Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*, přel. Petruška Šustrová, Paseka/Proston, Praha/Litomyšl 2013].

Snyder, Timothy, *Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe. A Biography of Kazimierz Kelles-Krausz, 1872–1905*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1997.

Snyder, Timothy, *Sketches from a Secret War. A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2005.

Snyder, Timothy, *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2002.

Snyder, Timothy, *The Red Prince. The Secret Lives of a Habsburg Archduke*, Basic Books, New York 2008 [česky: *Rudý kníže. Utajený život habsburského arcivévody*, přel. Daria Dvořáková, Beta, Praha 2010].

Snyder, Timothy, *Ukrajinská istorija, rosyjska politika, jevropajske majbutreže*, Duch i Litera, Kyjev 2014.

USA. An Integrated Assessment, Part 8: Dryland Production of Grain and Forage Crops", v: *Climatic Change*, 69, 2005, str. 48–65.

Thomsonová, Allison M. a další, „Climate Change Impacts for the Conterminous USA. An Integrated Assessment, Part 5: Irrigated agriculture and National Grain Crop Production“, v: *Climatic Change*, 69, 2005, str. 89–105.

Tollefson, Jeff, „The Sceptic Meets His Match“, v: *Nature*, 475, 2011, str. 440–441.

Tomaszewski, Jerzy, „The Civil Rights of Jews in Poland, 1918–1989“, v: *Polin*, 8, 1995, str. 124.

Tomaszewski, Jerzy, *Preludium Zagłady. Wyznanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.*, PWN SA, Łódź 1998.

Tomkiewiczová, Monika, *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*, IPN, Warszawa 2008.

Tooze, Adam, *The Wages of Destruction. The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Viking, New York 2007.

Tort, Patrick, *L'effet Darwin. Sélection naturelle et naissance de la civilisation*, Editions du Seuil, Paříž 2008.

Trentmann, Frank, „Coping with Shortage. The Problem of Food Security and Global Visions of Coordination, c. 1890s–1950“, v: Trentmann, Frank, Just, Flemming (eds.), *Food and Conflict in the Age of the Two World Wars*, Palgrave Macmillan, Houndmills 2006, str. 13–48.

Triepel, Heinrich, *Die Hegemonie. Ein Buch von Führenden Staaten*, W. Kohlhammer, Stuttgart 1988.

Trunk, Isaiah, *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation*, Macmillan, New York 1972.

Tyaglyy, Mikhail, „Nazi Occupation Policies and the Mass Murder of the Roma in Ukraine“, v: Weiss-Wendt, Anton (ed.), *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*, Berghahn Books, New York 2013, str. 120–152.

Ungváry, Krisztián, *The Siege of Budapest. One Hundred Days in World War II*, Yale University Press, New Haven (Conn.) 2005.

Uryniewicz, Marcin, „Stosunki polsko-żydowskie w Warszawie w okresie okupacji hitlerowskiej“, v: Żbikowski, Andrzej (ed.), *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, IPN, Warszawa 2006, str. 537–690.

Valentino, Benjamin, *Final Solutions. Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*, Cornell University Press, Ithaca (NY) 2004.

Van de Vliert, Evert; Yang, Huadong; Wang, Yongli; Ren, Xiao-peng, „Climate-Economic Imprints on Chinese Collectivism“, v: *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 44, 4, 2012, str. 589–605.

Van der Boom, Bart, „Ordinary Dutchmen and the Holocaust. A Summary of Findings“, v: Romijn, Peter a další (eds.), *The Persecution of the Jews in the Netherlands 1940–1945*, Vossiuspers UvA, Amsterdam 2012, str. 29–52.

Vasari, Emilio, *Dr. Otto Habsburg oder die Leidenschaft für Politik*, Verlag Herold, Viedeň 1972.

Veidlinger, Jeffrey, *In the Shadow of the Shtetl. Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine*, Indiana University Press, Bloomington 2013.

Verbrechen der Wehrmacht. Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944, Institut für Sozialforschung, Hamburg 2002.

Stern, Nicholas, *The Economics of Climate Change*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

Stemberg, Troy, „Chinese Drought, Wheat and the Egyptian Uprising. How a Local Hazard Became Globalized“, v: Werrellová, Caitlin E., Permia, Francesco (eds.), *The Arab Spring and Climate Change*, ěnor 2013.

Sternhell, Zeev, *Les anti-Lumières. Une tradition du XVIIe siècle à la guerre froide*, Gallimard, Paříž 2010.

Stola, Dariusz, *Nadzięcia i zagłada. Ignacy Schwarzbart – żydowski przedstawiciel w Radzie Narodowej RP (1940–1945)*, Ołycyna Naukowa, Warszawa 1995.

Stone, Daniel, *The Polish-Lithuanian State, 1586–1795*, University of Washington Press, Seattle 2001.

Stourzh, Gerald, *Vom Reich zur Republik*, Editions Ateler, Viedeň 1990.

Strassner, Peter, *Europäische Freiwilrige. Die Geschichte der 5. SS Panzerdivision WIKING*, Munin Verlag, Osnabrück 1968.

Straus, Scott, „How Many Perpetrators Were There in the Rwandan Genocide? An Estimate“, v: *Journal of Genocide Research*, 6, 1, 2004, str. 85–98.

Stronński, Henryk, *Reprezje stabilizacji wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Wspólnota Polska, Warszawa 1998.

Studentowicz, Kazimierz a další (eds.), *Polska idea imperialna*, Polityka, Warszawa 1988.

Subtelny, Orest, „German Diplomatic Reports on the Famine of 1933“, v: Isajiw, Wsevolod (ed.), *Famine-Genocide in Ukraine, 1932–1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto 2008, str. 13–26.

Sullivan, Gordon R. a další, „National Security and the Threat of Climate Change“, CNA Corporation, Arlington (Virg.) 2007.

Surkisová, Judith, *Seeing the Citizen. Morality and Masculinity in France, 1870–1920*, Cornell University Press, Ithaca (NY) 2006.

Szaynoková, Božena, *Z historii i Moskwę w tle: Polska a Izrael 1944–1968*, IPN, Warszawa 2007.

Tebaldiová, Claudia; Strauss, Benjamin H.; Zervas, Chris E., „Modelling Sea Level Rise Impacts on Storm Surges Along US Coasts“, v: *Environmental Research Letters*, 7, 2012, str. 1–11.

Tec, Nechama, *Defiance. The Bielski Partisans*, Oxford University Press, New York 1998.

Tec, Nechama, *In the Lion's Den. The Life of Oswald Rufenstein*, Oxford University Press, New York 1990.

Tec, Nechama, *When Light Pierced the Darkness. Christian Rescues of Jews in Nazi-Occupied Poland*, Oxford University Press, New York 1986.

Ther, Philipp, *Cieremna strona panstw narodowych Czyski etnicznej w wspolczesnej Europie*, Wydawnictwo Poznanckie, Poznań 2011.

Thies, Jochen, *Architekt der Welt Herrschaft. Die „Endziele“ Hitlers*, Droste Verlag, Düsseldorf 1976.

Thomá, Dieter, „Sein und Zeit im Rückblick. Heideggers Selbstkritik“, v: Rentsch, Thomas (ed.), *Martin Heidegger: Sein und Zeit*, Akademie Verlag, Berlin 2001, str. 282–298.

Thomsonová, Allison M. a další, „Climate Change Impacts for the Conterminous

Viksno, Rudite, „Members of the Arvjs Commando in Soviet Court Files. Social Position, Education, Reasons for Volunteering, Penalty“, v: Nollendorfs, Valters; Oberländer, Erwin (eds.), *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991*, Institute of the History of Latvia Publishers, Riga 2007, str. 188–208.

Vilhjálmsón, Vilhjálmur Örn; Blüdnikow, Bent, „Rescue, Expulsion and Collaboration. Denmark's Difficulty with Its World War II Past“, v: *Jewish Political Studies Review*, 18, 3–4, 2006.

Vincent, C. Paul, *The Politics of Hunger: The Allied Blockade of Germany, 1915–1919*, Ohio University Press, Athens 1985.

Viola, Lynne, „Selbstkolonisierung der Sowjetunion“, v: *Transit*, 38, 2011, str. 34–56.

Viola, Lynne, *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements*, Oxford University Press, New York 2007.

Wallicki, Andrzej, *Philosophy and Romantic Nationalism. The Case of Poland*, University of Notre Dame Press, Notre Dame (Ind.) 1994.

Wandycz, Piotr S., „Poland Between East and West“, v: Martel, Gordon (ed.), *The Origins of the Second World War Reconsidered*, Routledge, New York 1999, str. 187–210.

Wandycz, Piotr S., *Soviet-Polish Relations, 1917–1921*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1969.

Wandycz, Piotr S., *The Lands of Partitioned Poland, 1772–1918*, University of Washington Press, Seattle 1975.

Wandycz, Piotr S., *Z Piśmiskim i Sikorskim. August Zaleski, Minister Spraw Zagranicznych w latach 1926–1932 i 1939–1941*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1999.

Ward, James Mace, *Priest, Politician, Collaborator. Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*, Cornell University Press, Ithaca (NY) 2013.

Wasser, Bruno, *Himmlers Raumpflanzung im Osten*, Birkhäuser Verlag, Basilej 1993.

Wasserstein, Bernard, *On the Eve. The Jews of Europe Before the Second World War*, Simon and Schuster, New York 2012.

Wasserstein, Bernard, *The Ambiguity of Virtue. Gertrude van Tijn and the Fate of the Dutch Jews*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 2014.

Weart, Spencer, „Global Warming. How Skepticism Became Denial“, v: *Bulletin of the Atomic Scientists*, 67, 1, 2011, str. 41–50.

Webb, Walter Prescott, *The Great Frontier*, Houghton Mifflin, Boston 1952.

Weber, Timothy P., *On the Road to Armageddon. How Evangelicals Became Israel's Best Friends*, Baker Academic, Grand Rapids (Mich.) 2004.

Weil, Patrick, *How to Be French. Nationality in the Making Since 1789*, Duke University Press, Durham (NC) 2008.

Weinbaum, Laurence, *A Marriage of Convenience. The New Zionist Organization and the Polish Government 1936–1939*, East European Monographs, Boulder (Col.) 1993.

Weinberg, Gerhard L., *A World at Arms. A Global History of World War II*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

Weinberg, Gerhard L., *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, University of Chicago Press, Chicago 1980.

Weiner, Amir, *Making Sense of War. The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton University Press, Princeton (NJ) 2001.

Weiss, Yfaat, *Deutsche und polnische Juden vor dem Holocaust. Jüdische Identität zwischen Staatsbürgerschaft und Ethnizität 1933–1940*, Oldenbourg, München 2000.

Weiss-Wendt, Anton, *Murder Without Hatred. Estonians and the Holocaust*, Syracuse University Press, Syracuse 2009.

Weitbrechtová, Dorothee, *Der Exekutionsauftrag der Einsatzgruppen in Polen*, Markstein, Filderstadt 2001.

Werth, Nicolas, *La terre et le désarroi. Staline et son système*, Perrin, Paris 2007.

Westervling, Anthony L. a další, „Continued Warming Could Transform Greater Yellowstone Fire Regimes by Mid-21st Century“, v: *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 108, 32, 2011, str. 13 165–13 170.

Wette, Wolfram, *Feldwebel Anton Schmid. Ein Held der Humanität*, S. Fischer Verlag, Frankfurt nad Mohanem 2013.

Wette, Wolfram; Jäger, Karl, *Mörder der jüdischen Juden*, S. Fischer Verlag, Frankfurt nad Mohanem 2011.

White, Lynn, „The Historical Roots of Our Ecological Crisis“, v: *Science*, 155, 1967, str. 1203–1207.

Wiczorkiewicz, Paweł Piotr; *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Rytm, Warszawa 2001.

Wierzbicki, Marek, „Soviet Economic Policy in Annexed Eastern Poland“, v: Snyder, Timothy; Brandon, Ray (eds.), *Stalin and Europe. Imitation and Domination, 1928–1953*, Oxford University Press, Oxford 2014, str. 114–137.

Wiewiórková, Annette; Laffitte, Michel, *A l'intérieur du camp de Drancy*, Perrin, Paris 2012.

Wildenthalová, Lora, *German Women for Empire, 1884–1945*, Duke University Press, Durham (NC) 2001.

Wildt, Michael, *An Uncompromising Generation. The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office*, University of Wisconsin Press, Madison 2009.

Wnuk, Rafał, „Za pierwszego Sowietą“. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, IPN, Warszawa 2007.

Wojciechowski, Marian, *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938*, Instytut Zachodni, Poznań 1980.

Wróbel, Piotr, „The Seeds of Violence. The Brutalization of an East European Region, 1917–1921“, v: *Journal of Modern History*, 1, 1, 2008, str. 125–143.

Wróblewski, Robert, *Dywizja Wiking w Polsce w świetle materiałów archiwalnych*, Kagero, Lublin 2010.

Wynot, Edward D. Jr., „A Necessary Cruelty: The Emergence of Official Antisemitism in Poland, 1936–1939“, v: *American Historical Review*, 76, 4, 1971, str. 1035–1058.

Yang, Dali L., *Calamity and Reform in China. State, Rural Society, and Institutional Change Since the Great Leap Famine*, Stanford University Press, Stanford 1996.

Yisraeli, David, „Germany and Zionism“, v: Wallach, Jehuda L. (ed.), *Germany and the Middle East, 1835–1939*, Tel Aviv University, Tel Aviv 1975, str. 142–164.

Yisraeli, David, *Ha-Raiach ha-Germani ve-Erec Jisrael: beajot Erec Jisrael ba-medinejtut ha-Germanit ba-šanin 1889–1945*, Bar Ilan University, Ramat-Gan 1974.

Zagłada polskich elit. Akcja AB – Katyń, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2006.
Zaremba, Marcin, *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947*, Znak, Kraków 2012.
Zarka, Yves Charles, *Un détail dans la pensée de Carl Schmitt. La justification des lois de Nuremberg du 15 septembre 1935*, Presses Universitaires de France, Paris 2005.
Żbikowski, Andrzej, „Night Guard”. Holocaust Mechanisms in the Polish Rural Areas, 1942–1945”, v. *East European Politics and Societies*, 25, 3, 2011, str. 512–529.
Żbikowski, Andrzej, *Karski*, Świat Książki, Warszawa 2011.
Zehnpennigová, Barbara, *Hitlers Mein Kampf. Eine Interpretation*, W. Fink, München 2000.

Zertalová, Idith, *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*, Cambridge University Press, Cambridge 2011.
Zhang Xuebin a další, „Detection of human influence on Twentieth-Century Precipitation Trends”, v. *Nature*, 448, 2007, str. 461–466.
Ziegler, Jean, *Betting on Famine. Why the World Still Goes Hungry*, New Press, New York 2013.
Zimmerer, Jürgen, *Von Windhuk nach Auschwitz. Beiträge zum Verhältniss von Kolonialismus und Holocaust*, LIT Verlag, Münster 2011.
Zolotarov, Vadim, „Náčalnyckij sklad NKVS USSR u seredyňi 30-h rr”, v. *Z archiwów VUChK-HPU-NKVD-KGB*, 2, 2001, str. 326–331.
Žyndulová, Jolanta, *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Fundacja Kelles-Krauza, Warszawa 1994.

Krásná literatura

Bernhard, Thomas, *Heldenplatz*, Suhrkamp, Frankfurt nad Mohanem 1995 [česky např.: ve výboru *Hry I. Náměstí Hrdinů*, přel. Josef Balvín a další, Divadelní ústav, Praha 1998].
Conrad, Joseph, *Heart of Darkness and Other Stories*, Wordsworth, Londýn 1998 [česky: *Srdce temnoty*, přel. Jan Zábřana, Dokořán, Praha 2010].
Grossman, Vasilij, *Life and Fate*, Harper, New York 1985 [česky: *Život a osud*, přel. Milan Horák, verše přebásnil Jiří Honzík, Knížní klub, Praha 2009].
Orwell, George, *1984*, Penguin, Londýn 2008 [česky: *1984*, přel. Eva Šimečková, Levné knihy, Praha 2009].
Radnóti, Miklós: *A práce se vrátím*, přel. Kamil Bednář, Ladislav Hradský a Zuzana Adamová, Mladá fronta, Praha 1964.
Zweig, Stefan, *Schachnovelle*, Fischer, Frankfurt nad Mohanem 2004 [česky: *Novely*, přel. Luba Pellarová a další, Odeon, Praha 1968].

REJSTRÍK

Adorno, Theodor W. 295
Africáné 26, 26, 29, 287–290, 311
Afrika 29, 30, 213, 287, 288, 291
Hitlerovy názory 180–197
klimatické změny 287
zájem Číny 289–291
Agadat Jisrael 58, 180
Akiba 257
Amazonie 286
Amerika, Severní a Jižní 282
Amsterdam 216, 241, 334
Anders, Wladyslaw 231
Andrychów (Polsko) 98
anišus 81, 83, 85–88, 110, 141, 274
antisemitismus
a počet zavražděných Židů 190, 388
katolický 188
v Estonsku 195
v Litvě 128–130, 195
v Lotyšsku 128–130, 195
v Polsku 39, 40, 52, 62, 63, 70, 71, 123, 139
v Rakousku 9, 82, 84, 85, 88, 98, 142
v Rusku 30–32, 34, 85
v Řecku 215
v USA 195, 334
ve Velké Británii 195
vs východní Evropě 138
viz též nýlus židobolševismu
Antonescu, Ion 206–209, 335
Arabové 98
Arjás, Viktors Bernard 154–158, 160, 518
Arcandová, Hannah 112, 302, 303, 308, 322, 331, 333
árjci 49
armádní skupina Jih 168, 170, 178
armádní skupina Sever 151, 170, 178
armádní skupina Střed 169, 170, 172–174, 211
Aronson, Staszek 243
Askarové 178, 179
Augustovský praes 69, 249
Babi Jar 159, 164, 225, 264, 274
Bach-Zelwowski, Erich von dem 170
Balkán 50, 83
Baltové 148
Bangladés 291
Baranaukas, Jonús 150
Bartański, Zdzislaw 264
Bartoszewski, Wladyslaw 237, 288, 242, 252
Batz, Rudolf 155
Baumanová, Janina 274
Bazyli, Bohdan 278
BBC 288
Beck, Josef 59, 63, 64, 72, 73, 94, 95, 97, 98
Begin, Menachem 32, 67, 68, 125, 229–231, 292, 293
Belgie 336
Bělorusko 9, 34, 108, 199, 247
boj Sovětů a Němců o potraviny 241
holokaust 163, 169, 170, 172–174, 182, 225, 275
povraždění a deportace polské menšiny 113
připojení polských území 119
sovětská invaze a okupace 140, 141, 163, 281
stalinický teror 164
zemědělství 267
Belorusové 108, 116, 119, 121, 142, 164, 169, 178
Bělověžský prales 72, 73
Belžec 179, 181, 186–189, 262–264
Bensalom, Benцион 180
Benjan-Belsen 197, 294
Benija, Lavrentij 116
Berman, Adolf 237
Bernstein, Eleazar 223
Bernsteinová, Martha 223
Berry, Gerald 285
Besarabic 206, 207
Best, Werner 193
Bolar 67–69, 73, 77, 106, 107, 124, 125, 130, 181, 229–231, 234, 247
bezsudí 134, 194, 224
a Nizozemsko 215
a ženy-vražedkyně 225
a francouzští Židé 219, 220
nástolení 45, 48, 122, 123
Německo se vydává za stoupence 122, 123, 132
okupované Estonsko 194, 195
právní výklad 134–136
viz též zóny bezsudí
Biala Podlaska 256
Bialystok 144, 146, 147, 245, 266, 268
Bielsk Podlaski 270
Bielski, Tuvia 248, 259
Biečkowski, Witold 243
bikernický les 155
Bílá listina (White Paper) 98, 99
biopaliva 298
Bismarck, Otto von 26
bitva u Katyni 176
bitva u Stalingradu 198, 208, 218, 219, 239, 235
bitva u Voroneže 210
Bielchley Park 99
Bielchley Park 99
Blizký východ 85, 136, 284, 287, 291, 292
Blum, Léon 64
Boľvie 284, 289
bolševismus, bolševici 16
a nýlus židobolševismu viz nýlus židobolševismu
během občanské války na Ukrajině 84
o třídím boji 46
Borhoffer, Dietrich 254
Bordeaux 227
Borkovská, Anna 256
Bradřsch, Otto 182
Brandvain, Hironim 116
Brest 101, 102
Brjansk 174
Brjansk, Viktor 185
Brynští, Anton 245, 246
Budapešť 158, 209, 211, 329
Buchtenwald 188

Bukovina 206, 207
Bulharsko 200, 202, 212, 218, 219, 218, 219
komunistický režim 252
plánovaná deportace Židů 212, 218
přístup ke Spojencům 213
Bund 72, 130, 181, 284
C. Joseph 274
Calka, Symon 274
Celan, Paul 5, 224
Centnarschwercová, Noema 268
Ciszewska, Jarina 272
Czechman, Joel 120
Cyrviňski, Reikus 275
Čechy a Morava 96, 157, 229
Černé moře 27, 84, 290
Československo 109
německá menšina 89-91
německý zábor 10, 112, 209, 281
odtržení Slovenska 202
postoupení Sudet Německu 92, 98, 96-99, 101,
112, 134, 157, 204
působení operacních skupin 186
vznik 80, 89, 90
Židé 92, 157
Čína 284, 288-291, 346
Čuvašové 179
Dachau 48, 188
Daimonskas, Jonas 150
Dánsko 190, 192-194, 200, 215
Darlan, François 220
Darwin, Charles 13, 307, 845
Daszkiewicz, Leszak 228, 229
deportace Židů
z Bulharska, plánovaná 212, 213
z Itálie 213
z Madarska 158, 209, 210
z Kucka 217, 218
viz též Polsko, deportace a popravy
dispenzacionalisté 104, 298
Długoborska, Jadwiga 212
Dobrowski, Roman 52, 58
Dobruška 206, 212
dohoda o hranicích a přátelství mezi Německem
a SSSR (září 1939) 100, 101, 103, 112, 118,
144, 189, 191
Dollfuß, Engelbert 82, 88
Donská oblast 168, 169, 305
Donsk vs Svalino
Dowborová, Janina 824
Drancy, Internacní tábor 219, 220
Druhá internacionála 13
druhá světová válka 39, 232, 282-284, 288, 291
Drymmer, Wiktor Tomir 68, 69, 70, 77,
87, 281
Dubno 143, 273
díl 4 168
kolaborace s Němci viz kolaborace s Němci
kolaborace se Sověty viz kolaborace se Sověty
mčení soch Leninů a Stalina 142, 144, 147
NKVD 140
politice 140, 162, 188, 184
politika mýtu židobolskismu 164, 165
vrahové mezi ministrůmi obyvateli 162, 184, viz
též pogromy
viz též Bělorusko; Lotyšsko; Litva; Polsko; Ultrajina
dvojí kolaborace 143, 144, 149, 150, 191, 192, 249

Egypt 66, 284
Eichmann, Adolf 86, 108, 109, 211, 217
Ejzenšteinová, Sofia 264
ekologie, Hitlerovo chápání 12-19, 22-36, 285, 307
lidská schopnost proměňovat přírodu 19
židovské znečištění 10, 14-19, 30, 35, 281, 282
Engelkreis, Wilhelm 116
Engels, Friedrich 308
Estonsko 100, 112, 122, 200
antisemitismus 195
dvojí kolaborace 191, 192
holokaust 163, 192, 194, 215
německá invaze 190-192
sovětská okupace 194, 191
Sověty vykonávané popravy 191
Lývan-les-Bains (Francie) 87
exportu anarchie 45, 46, 107, 185
Ezechiel 101
Pedrowicz, Michal 266
Reinová, Helen 303
Filbert, Alfred 151, 153
Fínsko 100, 192
Flejš, Szjia 268
Flossenbürg 188
Foucault, Michel 327
Francie 218-220
a kolonizace Madagaskaru 76
asijské impérium 68, 64
garance suverenity Polska 99
informace o programu Eugénie od polské
rozvědky 99
komunistický protinacistický odboj 240
německá invaze a okupace 127, 200, 206,
213, 282
odtržení slatni přišlnosti Židům 219, 220
profetanti 254
spojenecký Československem 90, 91
Židé 215, 254, 886
Frank, Hans 15, 105, 106, 118, 135, 176, 180, 216,
308, 384
frankfurtská škola 295
Franková, Anne 196, 197
Gdaňsk (Danzig) 75, 94, 96, 320
Geist, Raymond 807
Generální gouvernement 104-106, 108, 118, 146,
176, 179-188, 196, 216, 225, 235, 322, 384
Genesis 14
genocida 129, 294
gentilemanská dohoda (1936) 83
gestapo 48, 118, 193, 229, 237, 242, 251
Gierula, Michal 242
Gierula, Michal 242
Gieruschalting 45
globalizace 23, 282, 294, 286, 287, 289, 290
Globočnick, Odilo 179, 180
Głowinski, Michal 224, 256
Göbbels, Joseph 25, 59, 88, 89, 96, 310
Golubská výšiny 292
Goldbergová, Lea 255
Gollancz, Victor 235
Göring, Hermann 80, 50, 72, 73, 75, 85, 89, 146,
323, 327
Görlingen 49
Gronenberg, Uri Cvi 67
Grunn, Hans 27
Grobelny, Julian 237
Grossman, Vasilij 280
Grycaková, Mila 273
Grynszpau, Herschel 88

gulag 43, 60, 91, 115-117, 121, 127, 130, 181,
140, 149, 155, 181, 195, 227, 230, 238, 247,
249, 262, 268, 297, 325
Habes 102
Hagana 66, 63, 316
Haiti 284
Ilalifax, lord 97, 98
Hayek, Friedrich von 295, 296
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 307
Heitelberg 49
Hererové 25, 26, 310, 943
Herling-Grudzinski, Gustaw 116, 238, 297
Herling-Grudzinski, Maurycy 238, 242, 297
Heydrich, Reinhard 48-50, 86, 156
minění, že křesťalová noc byla ony 89
lokální „sbeočisté“ od Židů 141, 146
rozkaz k vyvražďování Poláků 103, 146
tvahy o odeslání Židů do gulagu 181
vymáňání Židů s polským občanstvím z Německa
87
zastavení deportací Židů 108
Himmier, Heinrich
a „hony na Židy“ 182, 183
a metoda vraždění v Polsku 179, 180
deportace Poláků 108
dohoda se Slovenskem o deportaci Židů 159, 160
minění, že křesťalová noc byla ony 89
nové počty SS 48
o konečném řešení 76
o mravi obhajitelnosti rasového zabijení 117
o tom, že Východ náležá SS 182
o zmizení polského národa 103
obhajoba hromadného vyvražďování 15
pobízení k rychlejšímu vyvražďování Židů 162,
163
policejní organizace 48, 137
Polsko označeno za „panenské území“ 103
rasovým komisárem 108
rozhodnutí o likvidaci Židů v Generálním
gouvernementu 180
rozkaz k vyvražďování Židů v Rize 159
rozkaz k eliminaci varšavského ghetta 181
rozkaz k pogromu v Bialystoku 146
rozkaz k vraždění židovských žen a dětí 154,
156
tvaha o odeslání Židů do gulagu 181
vymáňání Židů s polským občanstvím z Německa
87
vznik Dachau 48
Hitler, Adolf
a hospodářská krize 295, 296
a vyhazeni polské inteligence 102
antikomunistus 41, 43, 46, 98, 176
Beckovo odmítnutí souborného řešení 94
Chápaní Polska jako rekolonizačního spojení 40,
41, 70
chápaní Polska jako spojení proti SSSR 88, 39,
72, 78, 75, 92-96, 99
jak byl vymáňán Sověty 56
názor na balkánský model 44, 45, 64
názor na ekologii viz ekologie, Hitlerův názor
názor na Slovany 27-31, 96, 174, 175, 178, 180,
186, 214, 268, 281, 283
názor na SSSR 54, 95; viz též mýtus
židobolskismu
názory na evoluci 12-14
neúspěšný puč v roce 1928 35, 38, 48
o „denim chlebu“ 13, 14, 35, 30

o boji o pldu 12, 16-18, 24, 26
o dějinách impéria 29, 30
o uvazování v globálním měřítku 287
o vyznamu ukrajinského obilí 48
obavy ze sovětské invaze 151
obdiv k Mussolinimu 218
obdiv k USA 23, 24, 35
odpor vůči kapitalismu 15, 41, 176
odtržení tradice 13
omezení občanských práv po požáru říšského
sněmu 48
podněcování k odtržení Slovenska 204
pohrdání etikou 280
pokus o atentát 294
při anšusu 85
rakouská minulost 81
rozhodnutí k invazi do Polska 95-97, 104, 102
rozhodnutí ničit státy 112, 113
rozhodnutí o spojení se SSSR 99, 100
snaha o německo-poliskou invazi do SSSR 88, 89,
78
spojenectví se Stalinem 100, 101, 112, 113, 291
Stalin považován za nepřítel 215
světónázor 13, 14, 18, 19, 88
touha kolonizovat Ukrajinu 55, 59
touha po československých územích 89-92
usilí o sblížení s Polskem 59, 60
ve vězení 35, 38, 41
za první světové války 80, 81
zvolení 43
viz též Židé z Hitlerova pohledu
Hlavní říšský bezpečnostní úřad
(Reichssicherheitshauptamt, RSHA) 48
Ho Feng Shan viz Che Feng Shan
Hobbes, Thomas 307
holokaust 39, 176, 218, 215
a byrokracie 196-199
a ekonomika nedostatku 179, 180
a USA 298
hromadné popravy 19, 108, 107, 117, 186, 137,
151, 158-160, 185, 186, 188, 189, 209, 225,
235, 243, 246, 257, 266
informace předané Polákky Spojencům 232, 238,
252
mýtus „spontánního násilí“ 137-139
na Slovensku 204
na Ukrajině 138, 158, 163-168, 174, 228, 225,
245, 246
občanství Židů 196, 197
oxid uhelnatý jako zbraň 179, 180, 182
požadavek Spojenců na okamžité skončení 282,
238, 235
první rozsáhlá poprava 209
převíslé 222, 228, 262-277
přímá svědecká 238-238
rozkrádání židovského majetku 105, 106, 155,
167-170, 174, 175, 180, 187
umožnění dalších ctněských číslak 214
v Litvě 138, 139, 146, 148-150, 158, 154, 169,
172, 192, 257
v Polsku 112, 127, 136, 137, 143, 144, 146-148,
150, 162, 172, 178-184, 224, 235, 236,
255-257, 262-275, 277
v Bělorusku 163, 169, 170, 172-175, 182,
225, 275
v důsledku invaze do SSSR 135-140
v Estonsku 163, 164, 192, 194, 215
v Lotyšsku 138, 139, 146, 149, 154-156, 159,
160, 169, 172, 225, 275
v Madarsku 209-211
v Nizozemsku 216, 217

- v oblastech, kde Němci nerozvrátili síle 195-199
- v Rumunsku 207-209
- v Rusku 178-176, 238
- v Řecku 217, 218
- v Srbsku 204
- v SSSR 98, 235, 254, 255, 276
- vyhladění 179, 180
- využití plynových komor 186, 187
- využití výfukových plynů 179, 182, 184, 188
- zachránit 197, 198, 236-239, 233-238, 240-242, 247, 248, 252, 253, 255-284, 287, 298
- židovská pracovní síla 84, 105, 106, 186, 188, 189, 202, 203, 209, 217
- viz též koncentrační tábory; konečné řešení
- homosexuální 47, 48, 237, 290, 291, 341
- hony na Židy 167, 182-184
- Horkheimer, Max 285
- Ilortny, Mikolaj 209, 211
- Iosenfeld, Wilim 255
- hromadné popravy sestřelením 158, 159, 184, 186-189
- Hroško, Pietrek 263
- hrůzováda, stalinská 60, 118, 114, 116-118, 173, 199
- Hulanicki, Witold 68-70, 228, 232, 252
- Hutové 287
- Hyde, Ronald 285
- Chamberlain, Neville 97, 98, 109
- Charuk 54, 58, 164, 166-168, 174, 175, 305
- Che Peng Šan (Ho Feng Shan) 227, 228
- Chelomo 182, 186, 188, 189
- Chorazýnská, Helena 274
- Chorvatská rolnická strana 203
- Chorvatsko 200, 202-204, 218
- Churchill, Winston 29, 109, 136
- indiáni 25, 29, 30, 262, 304
- Indie 247, 289
- Indonésie 284
- Ingun 68-70, 78, 77, 98, 99, 116, 125, 229-231, 234, 292, 321, 338
- islámský fundamentalismus 291
- Itálie 69, 78, 83, 92, 102, 200, 213, 214, 217
- Ivanjuk, Michal 256, 259
- Izrael 40, 65, 68, 69, 77, 86, 98, 101, 116, 125, 230, 232, 247, 249, 255, 273, 292, 293
- Jad vašem 276
- Jakubianec, Alfons 238, 229
- Japonsko 78, 228, 288, 294
- Jeckeln, Friedrich 156-159, 162, 169, 179
- Jedwabne, pogrom 147, 148
- Jefferson, Thomas 80
- Jemen 284
- Jerominski, Stanislaw 263
- Jozewski, Henryk 69, 70, 242
- Jugoslávie 202-204
- Kafka, Franz 5
- Kanavec Podolský 158, 209
- Kanada 195
- Kant, Immanuel 807
- kapitalismus 3, 15, 41, 48, 46, 57, 100, 101, 115, 118, 120, 176, 192, 248, 285, 295, 296, 345
- Karski, Jan 283-286, 288, 242, 252, 320
- Katar 288
- Katynský les, hromadná vražda polských důstojníků 116, 324
- Kaunas 227, 229
- Kautsky, Kurl 13
- Kawková, Helena 276
- Kazahstán 57, 115, 120, 231
- Keňa 289
- kenkaria 242
- Klemperer, Viktor 198, 197, 814
- klimatické změny 285-298, 296-298, 345
- Knyrimas, Juozas 150
- Kohlyfcová, Karolina 275
- Koch, Erich 28
- Kochová, Rachela 266
- kolaborace
- na Ukrajině 143, 144, 165-169
- s Němci 137-139, 142-144, 148-150, 158, 157-159, 168, 165-168, 173, 182, 183, 194, 195
- so Sověty 122, 123, 140, 143, 144, 147, 149, 150, 153, 155, 169
- v Bělorusku 169-173
- v Estonsku 163
- v Litvě 180-182, 148-150
- v Lotyšsku 180-182, 158-156
- v Polsku 146-148, 178
- v Rusku 173, 174
- kolonialisumus 17, 26, 28, 45, 138, 232, 290, 309, 322
- Komlové 179
- Komsozol 172
- komunisté 15, 28, 56, 57, 203, 245, 246
- domnělé selhání 41
- ilegální v Polsku 245
- na Ukrajině 123-126
- u moči v poválečném Polsku 249, 251, 252
- v Polsku za sovětské okupace 149
- vraždičtí operáčních skupin 186
- ztožňování k. se Židy z pohledu Zemské armády 245
- Komunistická strana Číny 288
- Komunistická strana Litvy 328
- Komunistická strana západní Ukrajiny 123, 124
- Koncentrační tábory 48, 49, 179, 180
- viz též jednotlivé koncentrační tábory
- konečné řešení 76, 77, 88, 110, 281
- Kauského objasnění západním reprezentantům 252
- plány 136, 137
- v Lotyšsku a Litvě 148-150
- v zónách, kde odšly SS zmizely sovětské státní struktury 162, 168
- význam hromadného střelení 188
- začátek ve východním Polsku 113, 127
- konference ve Wannsee 198
- Kossaková, Zofia 237, 389
- Kovel 120
- Kozielewská, Jura viz Karski, Jan
- Krainiková, Rena 272
- Krakov 176, 180, 216, 259, 308
- Kraus, Karl 85
- Krezová, Ewa 266
- kracionistá 345
- Kriminální policie (Kripo) 48, 225
- Kristián X., dánský král 198
- Krosno, věznice 183
- Krupki 170, 172
- křesťanství 13, 14, 16, 84, 41, 258-258, 259, 292
- křesťánská noc 88, 89, 93, 98, 223
- Kulaci 268
- Kularkamp 26
- Kun, Béla 153
- Kuriata, Zygmunt 260, 269
- Kursk 174
- Kuzněcov, Vala 256
- Kyjev 32, 158, 159, 164, 175, 264, 274, 305, 329
- kyslík 343
- Lagarde, Paul de 63
- Laitoner, Johan 190, 191
- Lane, Allen 235
- Lange, Herbert 182
- Lange, Rudolf 182
- Lankin, Eliahu 231, 292, 338
- Lebensraum (životní prostor) 24, 25, 33, 43, 135, 179, 284, 285, 288
- Lecht 125, 126, 128, 229, 281, 292
- Lenkin, Rafal 129
- Lenin, Vladimir Ilič 81, 82, 84, 45, 49, 58, 59, 69, 142, 144, 147
- Leninhrad (Petrohrad) 151, 170, 174, 175, 178, 330
- Lewin, Josef 270, 271
- Lewinová, Regina 270, 271
- Ley, Robert 25
- Libye 231
- Lida 248
- Likud 292
- Lipke, Jan 275, 276
- Lipski, Józef 72, 75, 76, 318
- Lisikovicz, Miron 275
- Litveci 153
- Litvská aktivistická fronta 148-151
- Litvská komunistická strana 149
- Litva 84, 100, 112, 116, 122
- antisemitismus 129, 180, 195
- bezstátí 194, 195
- deportace obyvatel do gulagu 131, 140
- holokaust 138, 139, 146, 148-150, 153, 154, 169, 172, 192, 257
- imigrace Židů z Polska 227, 228
- německá invaze 131, 182
- německá okupace 146
- odmítnutí spojení s Německem 129
- pogromy 148
- sovětská okupace a ztráta nezávislosti 128-132, 139, 140, 148-150, 153, 154, 190, 191, 226, 229
- židovské podnikání 149
- Litvinov, Maxim 99, 100
- Lodž 50, 108, 181, 182, 198, 199, 303
- Lotyšsko 84, 100, 112, 122
- antisemitismus 129, 130, 195
- deportace do gulagu 131, 140, 155
- holokaust 138, 139, 146, 148, 154-156, 159, 160, 169, 172, 225, 275
- konfiskace židovského majetku 154, 155
- německá invaze 131, 132, 153, 154
- pogromy 148
- sovětská okupace a ztráta nezávislosti 128-132, 139, 140, 153, 154, 190, 191
- Židů 128-130
- loutkové státy a spojení Německa 200, 202-215; viz též jednotlivé země
- Lubjanka 252
- Lucek 120, 128
- Luhansk viz Voronilovgrad
- Lvov 148, 216, 226, 253, 264, 276
- Lyssycyová, Irena 271, 272
- Madagaskar 218, 288
- Hilferov přání deportace Židů 85, 89
- německé plány deportace Židů 85, 76, 77, 89, 108, 109
- polský plán deportace Židů 63, 64, 76, 77, 108
- Maďarsko 200, 202, 209-211, 213
- holokaust 209-211
- německá invaze a okupace 210, 211, 227
- pokus o přechod ke Spojením 214
- protizidovské zákony 209
- přičlenění Transylvánie 206, 209
- spojenectví s Německem 209
- územní získání od Československa 93
- územní získky za druhé světové války 209
- Židé 208, 219
- Machlowiczová, Zelta 262, 268
- Majdanek 225
- Makedonie 212, 217
- Makowiecki, Jerzy 243
- Mamm, Thomas 17
- Mao Ce-tung 288
- Marshallův plán 249
- Martin, Kingsley 235
- Marx, Karl 307, 308
- Mauritánie 284
- Mauchausen 188, 294
- May, Karl 25
- Mensaghi, Boris 174
- Mere, Ajn-Ervin 192
- Meridor, Eliahu, 231, 292, 338
- mezinarodní právo 195, 292
- „mezinarodní židovská spiknutí“ 49, 65, 141
- Mildner, Rudolf 193
- Minerabnye Vody 174
- ministerstvo zahraničí Velké Británie (Foreign Office) 86
- Minsk 164, 170, 172, 174, 198, 199, 275
- Mir 258, 259
- Mississippi 29, 90
- Miškovská, Zelta 5
- Mizozé 143
- Mnichov 34, 35, 38, 81, 92, 96, 97
- mnichovská dohoda (1938) 92, 93, 165
- modrá policie viz polská Pořádková policie
- Molotov, Vjačeslav 100
- Mosambik 25, 284
- Moskva 82, 164, 176
- Moxne, lord 281
- Müller, Bruno 135
- muslimové 65, 71, 98, 237, 291, 292
- Mussolini, Benito 46, 69, 83, 213, 217
- mýtus židobolševismu 28, 30-32, 84, 85, 88, 52, 55, 140, 141, 143, 144, 149-151, 158, 159, 164-167, 169, 172, 173, 175, 206, 207, 243
- Nabokov, Vladimir 312
- Namibie 25
- Národní ozbrojené síly (Narodowe Sily Zbrojne, NSZ) 243
- národní spoletánci (Volksgemeinschaft) 49
- Narutowicz, Gabriel 58
- narčení Židů z rituální vraždy 161
- Nebe, Arthur 169, 170
- nedostatek potravin 15, 18, 19, 22, 23, 25, 48, 180-182
- na Ukrajině 57-60, 124, 166, 168, 187
- v SSSR 30, 53, 178, 187
- Nechmad, Moše 239
- Německá jihozápadní Afrika 25-27
- Německá východní Afrika 25, 178, 267
- Německo 51, 74, 94, 177
- a kolonizace Madagaskaru 83, 76, 77, 89
- afrikácké kolonie 25-27, 287
- britská námořní blokáda za první světové války 17, 22, 309

dekolonizace 214, 283
dobytí Polska 10, 39, 40, 101-109, 112, 122, 123, 176, 178, 220, 228, 232, 258, 271, 272, 281
dohoda s Polskem o neutročení 59, 60, 72, 94
eliminace Židů 64
emigrace Židů 64-66, 70, 97, 123, 190, viz též
Polsko, židovská imigrace
invaze do Francie 127, 206, 218, 231, 232
invaze do Jugoslávie 202, 212
invaze do Řecka 217
invaze do SSSR 110, 118, 117, 124, 186-142, 151, 152, 160, 162, 163, 204, 220, 230-232, 263, 282
invaze na Slovensko 204, 205
mizení Židů z veřejného života 49, 86
obsazení Československa 10, 112, 209, 281
obsazení východní Evropy 130-140
okupace Nizozemska 185, 196, 197, 200, 215-218, 220, 227
okupace Polska 104, 117-119, 185, 142-148, 255, 280, 288
okupace Ukrajiny 27, 28
označení Židů Davidovou hvězdou 151
plány okupace SSSR 80, 81
podpora eliminace Židů z Evropy 40
pogromy 43, 88, 89
pošlá Židů 43
porážka v první světové válce 27, 41, 50, 95
protivojvácká propaganda 39
pročítáková propaganda 148, 153, 154
přiblížení rumunských území sousedním státům 206, 207, 209
snaha o spojení s Polskem proti SSSR 38-40, 72-77, 92-97, 99, 100, 820
snaha ukrajinských nacionalistů o spojení 125-127
spojenečníci s SSSR 99-101, 112, 113
územní ústupky 41, 50
vyhánění Židů s polským občanstvím 87-88
zabavení židovského majetku v Polsku 105, 106
zbor Dánska 192, 193
zbor Sudet 90, 92, 98, 96, 97, 101, 112, 134, 157, 204, 290
Nestrannický blok pro spolupráci s vládou 53
Nctanjahu, Benjamin 292, 293
Nizozemsko 135, 196, 197, 200, 215-218, 227, 228, 240, 254, 333, 335, 836
NKVD 75, 150, 158, 164, 166, 175, 191, 192, 263, 268, 269
„rojky“ 91
česky v Rudé armádě 90, 91
deportace a zatyčání Rumunů 206, 207
deportace občanů Estonska 191
hromadné popravy a deportace Poláků 91, 113-118, 121, 122, 140, 143, 144, 165, 166, 195, 230, 269, 272
hromadné popravy v Lotyšsku 153, 154
mučení 114
údaň polské spiknutí proti SSSR 114
v dvakrát okupované zóně 188, 140
vraždní polských důstojníků 116, 117
vstup do Białystoku 144
vyšetřování Betaru 124, 125
zabití, zatyčání a deportace občanů SSSR 113
noc dlouhých noží 47, 85
normberské zákony (1935) 49, 85, 197
Normandie 211, 298

občanství 32, 38, 43, 50, 86-88, 102, 103, 115, 119, 127, 138, 157, 158, 188, 190, 194-200, 202, 205, 208, 218, 219, 220, 226, 230, 245, 248, 251, 268, 294, 336
Ogrozdiňská, Aleksandra 256
olympiáda v Berlíně (1936) 78
Oneg šabat 197
operace Barbarossa 124, 170, 229, 268
operace Tajfun 170, 173, 176
operační skupina A 150, 151, 154, 191
operační skupina B 146, 169
operační skupina C 166-168, 173
operační skupina D 223
operační skupina IV 144, 146
operační skupiny (Einsatzgruppen) 48, 92, 135, 156
invaze na Slovensko 229
při okupaci východní Evropy 132, 136-138, 142
v Československu 136, 137
v Rakousku 186, 187
vstup do Maďarska 211
vyražování Židů 136, 137
zabití Poláků 102, 103, 107, 113, 136, 137, 144, 146, 162, 176, 178
organizace ukrajinských nacionalistů 123, 124
Osmanů říše 44, 64
Osvětim 182, 194, 204, 236, 237, 240, 252, 266
a maďarské Židě 209-211
a rumunské Židě 205-209
a SSSR 187
Anne Frankové 196, 197
deportace chorvatských Židů 204
krematoria 224
muzeum 189
mucené práce 188
odesláni francouzských Židů 219, 220
odesláni Židů ze Saloniky 217, 218
Poláci jakožto první uvězněni 188
vlakové transporty z Nizozemska 216, 217
oxid uhelnatý 173, 178, 180, 188
oxid uhlíkatý 236, 238, 343
Pákistán 289
pakt Molotov-Ribbentrop (srpen 1939) 100, 101, 128, 190, 192, 228, 269, 291, 336
Pakt proti Kominterně (1936) 73, 75, 818
Palestina 40, 41, 64, 125, 126, 229, 230, 255
arabské stávy a nepokoje 64, 65, 67, 69, 70
terorismus proti Velké Británii 231
Zabovinského plán 66, 67
Židé s vojenským výcvikem 69
židovská imigrace 68, 69, 70, 76, 77, 87, 97, 98, 125, 127, 128, 231, 234, 235
Páris, Konstantin 190, 191
Pavel, sv. 16
Pearl Harbor 176
pesticidy 9
Pilecki, Witold 286-288, 242, 252
Pileudski, Jozef 52-56, 59, 60, 62, 64, 66-70, 72, 73, 108, 147
Příczak, Izrael 246
Pius XII. 253
plán vyhladování 30, 175
plynové komory 180, 186, 187, 189, 194, 230, 232, 236, 266, 283
Pobřeží slonoviny 284
Podkarpatská Rus 93, 157, 209
Podněsání 207
pogromy
na Ukrajině 143, 207
v Litvě 188

v Lotyšsku 148
v Německu 43, 88, 89
v Polsku 63, 71, 107, 142, 146-148, 245
v Rusku 31, 32
v SSSR 82
Židé a bolsévici 34
Pol Pot 346
Pollak, Ernest 84
Polská dělnická strana (komunisté) 249, 251, 252
polská Pořádková policie (modrá policie) 107, 132, 133
Polská vojenská organizace (Polska Organizacja Wojskowa, POW) 53-55, 68, 70, 78, 103, 113
Polsko 26, 55, 56, 72, 74
a arabské nepokoje v Palestině 61
a kolonizace Madagaskaru 63, 64, 76, 77, 108, 109
a konec první světové války 40, 50
a sovětská soustava gulagů 114-117, 121, 140, 249
antisemitismus 40, 52, 62, 68, 71, 72, 123, 138, 189
anulace státnosti 102, 108
bezstátní 194
bojkol. židovských obchodů 71
brisklé a francouzské záruky suverenity 99
dekolonizační projekty 40, 41, 37
dělení mezi SSSR a Německo 100
deportace a popravy 91, 107-109, 118-119, 120-122, 140, 143, 144
dobytí Německem 10, 39, 40, 101-109, 112, 122, 123, 176, 178, 220, 228, 232, 253, 271, 272, 281
dohoda s Německem o neutročení 59, 60, 72, 94
emigrace 52, 71, 78, 97, 98
108-108, 110, 112, 116
Gáringovy plány společné invaze do SSSR 72, 73
Hitlerova snaha o spojení proti SSSR 38, 39, 72, 73, 75, 92-96, 99, 320
Hitlerova snaha zajistit si pomoc s čkoslovenskou otázkou 39, 90
Hitlerovo rozhodnutí k invazi 95-97, 101, 102
holokaust 112, 127, 136, 137, 143, 144
146-148, 158, 162, 172, 178-184, 224, 235, 236, 255-257, 263-275, 277
kolaborace s Němci 143, 144
kolaborace se Sověty 122-124, 147
komunistická vláda po druhé světové válce 249, 251, 252
německá okupace 104, 117-119, 135, 142-148, 255, 280, 283
nepochození Hitlerových a Stalinových záměrů 73
občanský zákoník 120
obroda po roce 1918 41, 53
odboj 226, 232, 236, 237, 251
ozbrojený odpor proti Německu 181, 232, 236, 238, 240-245, 251, viz též Zemská armáda
podpora Ingunu 68-70, 77, 98, 99, 229
pogromy 62, 63, 71, 107, 142, 146-148, 245
pomoc Židům 182-184
poráženo za Hitlerova spojení 40
pozemková reforma 46, 52
rasová odlišia provedená nacisty 107-109
rozhodnutí vyvážet všichni Židy 181-184
anulova o neutročení se SSSR 58-60
sovětská moc vysvětlena Německem 142
sovětská okupace 108, 104, 118-128, 127, 128, 136, 140, 142, 229, 253, 281
sovětský zábor (1944) 248, 249
univerzitní protizidovská opatření 71
uprhlici z Ukrajiny 58

ústavy pro ebromyální 182
územní ústupky ze strany Německa 41, 50, 54
vyhlazení inteligence Němci 102, 103, 136, 178
zábor Těšínska 92, 93
zemědělství 267
zjištění rozvědky o programu Enigma 99, 136
ztráta Vilniusu ve prospěch Litvy 129, 130
Židé 85, 40, 50-52, 60, 62, 63, 71, 72, 100, 101, 103-109, 114, 115, 119-122, 127
polsko-litvská únie 26, 40, 52, 253
polsko-sovětská válka 35, 50, 53, 62, 73, 74
Ponary 151, 257, 262
Pořádková policie (Orpo) 48
potravní nepokoje 254, 285
Povrazi (říšská župa Povrazi) 104, 181, 182
povstání Madži-Madží 25
precedent bezstátní 45, 48, 122, 123
Prodoliet, Ernst 227
prometochovství 55, 56, 58, 70, 71, 228, 242
Proner, Mieczysław 116
Proppler de Callejón, Eduardo 227
první světová válka 16, 17, 22, 25, 38, 55, 80, 81, 90, 95, 96, 98, 178
Przybylská, Marcja 265
Přskov 174
psychiatrickí pacienti 182, 192
Putin, Vladimír 290, 291
Radnóti, Miklós 38
Rakousko
„vytrácaí party“ 84, 85, 93, 142, 227
antisemitismus viz antisemitismus v Rakousku
nervózé referendum o nezávislosti 83, 84
neúspěšný pokus nacistů o sítání převrat 92, 93
připojení k Německu (anšlus) viz anšlus
vznik po první světové válce 80, 81
za první světové války 31
Židé 80, 82-86, 93, 142, 190, 227
Rakousko-Uhersko 31, 53, 80-82, 90, 206, 254, 257, 293, 329
rakouští křesťanští socialisté 31-33, 85
Randová, Ayn 296
Rasch, Otto 173
rasismus 25-29, 50, 188, 189, 142
rasy 12, 13; viz též Židé; Slované
Ravensbrück 183, 225
Rek, Tadeusz 237
revizionistický stonismus, revizionistické sionisté 66, 67, 70, 86, 181, 281, 284, 285, 242, 247, 292, 298, 316
Ribbentrop, Joachim von 75, 77, 94, 95, 99, 100
Riga 50, 155, 160, 175, 199, 224
Ringebium, Emanuel 196, 197, 255, 276
Ringsrasse 84
Röhra, Ernst 47
Romové 137, 167, 168, 196, 203, 204, 208, 330
Roosevelt, Franklin D. 298
ropa 120, 289, 290
Rosenberg, Alfred 34
Rostov 174
Roščenkova, Oľha 274
Rotenbergová, Alija 264
Roussseau, Jean-Jacques 307
Rozmarýnová, Bronislava 276
Rudá armáda 32, 34, 35, 50, 54, 60, 78, 75, 90-92, 101, 114, 120, 121, 136, 140, 144, 150, 153, 155, 168, 175, 176, 211, 235, 249
Rufisein, Oswald 257-259
rumbulský les 160, 175, 224

Rumunsko 200, 205-209, 212-214
částičná sovětská okupace 205-207, 209
dortpatace Židů 207
Hitlerova snaha dosáhnout zásahu proti Židům 76
holokaust 207-209
obavy ze sovětské invaze 91
pogromy 206
přechod ke Spojeným 214
území přiléhající Německem 206, 207, 209
v první světové válce 205
v boji se SSSR 209, 210
Rusko (po rozpadu SSSR) 287, 288-291
Rwanda 25, 237, 238
Rybikowski, Michal 228, 229
Řecko 200, 212
antisemitismus 215
holokaust 217, 218
italská invaze 213, 217
německá invaze 217
okupace 200, 217-219
Židé 215, 218
řeckokatolická církev 252-254, 259
účet Poláků 54, 55
Říšský komisariát Ukrajina (Reichskommissariat Ukraine) 162
Říšský komisariát Východ (Reichskommissariat Ostland) 159, 162
SA (Sturmabteilung, úřední oddíl NSDAP) 46, 47, 54, 81, 84-86, 142
Sachsenhausen 188
Saudská Arábie 288
SD (Sticherheitsdienst, Bezpečnostní služba) 47, 48, 86, 151, 182, 192, 193
Sendlerová, Irena 287
Senegal 284
Severoatlantická aliance (NAFTA) 249
Sewarzyn, Sergius 266
Seyf-Inguart, Arthur 84, 135, 216
Schubner-Richter, Max Erwin von 84, 85, 88
Schmid, Anton 197, 198, 274, 275
Selmiel, Carl 12, 16, 47, 49, 130-136, 286, 322, 326
Schuschnigg, Kurt von 83-85, 227
Sibir 19, 80, 85, 54, 109, 136, 208, 286, 288, 326, 331
Silberski, Wladyslaw 233
Sinajský poloostrov 66
sionistký sionismus 257-259, 292
Stezko 269, 270
Stonianski, Antoni 5
Smlouva ze Saint-Germain (1919) 81
Smolensk 174, 187
Sniadowicz, Abraham 278
Sobibor 179, 181, 186-188, 333
Sobiesiak, Józef (Max) 246, 247
socialisť, polští 54, 72, 287
sociální darwinismus 52, 845, 846
sociální demokraté, německí 92
sociální demokraté, rakouští 81, 82, 85
solární energie 290, 298
Solun 217, 218
Somálsko 287-289
Souza Moridos, Aristides de 227
Sovětský svaz (SSSR) 42, 71, 140, 141, 172, 281
a myšus židobolského viz myšus židobolského a Osvětim 187
a poválečný komunismus v Polsku 249, 251, 252
a třetí boj 46
autokolonizace 57
berská 194
emigrace Židů 129
etnické čísky občarů polské národnosti 60
export revoluce 46
Göringovy plány německo-polské invaze do SSSR 73-75
gulag 48, 60, 115-117, 121, 127
hladomor 58, 187
holokaust 38, 175, 176, 222, 224, 233, 254-257, 277
invaze do východní části Polska 89, 101, 102, 103, 114, 121, 123, 124, 220, 223, 232, 243
kolektivizace 57-59, 124, 168
mizení etnických Poláků 75
německá invaze 110, 113, 117, 124, 138-142, 151, 152, 160, 162, 163, 204, 220, 230-232, 268, 282
obavy z polského ozbrojeného odporu 118, 119
odboj 226
okupace a zánik samostatné lávy 127-132, 140, 148-150, 153, 154, 228, 229
okupace a zánik samostatného Lotyšska 128-132, 139, 140, 153, 154
okupace Estonska 134
okupace severovýchodního Rumunska 205-207, 209
okupace východní části Polska 101, 118-123, 127, 128, 139, 140, 229, 253, 281
ozbrojený odpor vůči Německu 240, 241
Přilidský nepřítel 54-56
plány Německa na spojení s Polskem proti SSSR 73-75
pomoc nacistům 119, 120
propaganda v období studené války 249, 251
protiněmecká propaganda 39
smlouva o neutročení s Polskem 58-60
snaha Německa o spojení s Polskem proti SSSR 38, 39, 72, 73, 75, 92-99
spojenecví s Německem 90-101, 112, 113
spolubúčast na holokaustu 139, 187
sytupatie s Československem 90
sytupatie do druhé světové války 232
vznik 28
zabijení jedinců polské národnosti 59, 60, 118, 114
zbor Polska (1944) 243, 249
zajatci v německých rukou 178-180, 188, 189
zničení armádní skupiny Střed v Bělorusku 211
Spencer, Herbert 13
Spojené arabské emiráty 288
Spojené státy americké
antisemitismus 195, 293, 294
vznik Rakouska 80, 81
imigranti z Polska 52
indičtí 25, 26
jakožto rasové impérium 39, 40
obdivování Hitlerem 23-25, 35
otevření prostoru 25
umožnění vstupu Židům 235
uzavřeny Židům 128
v Hitlerových plánech ohledně SSSR 95
vstup do druhé světové války 232
Společnost národů 41, 61, 97
Spolková republika Německo 137, 343
Srbové 202-204
Srbstvo 44, 202, 240
SS (Schutzstaffel, ochranné oddíl NSDAP) 45-50, 54, 73, 189, 228, 233
a systematické pogromy 163, 164
a systématické pogromy 163, 164
invaze do Polska 102, 108, 107
invaze do SSSR 117, 118, 136
nábor v Bělorusku 169
pomoc žen 225, 226
při okupaci východní Evropy 135-137
stazeji z Bialystoku 144
toulha po válce proti Židům 173
v Žytomyru 165, 166
vražední lety 159
vražední na Ukrajině 143, 144
vyhnání Židů z polským občanstvím z Německa 37
Stahlecker, Franz Walter 150, 151, 154-156, 159, 162, 169, 179
Stalin, Josef Vissarionovič 116, 323
a zatykáni důstojník NKVD 113, 114
etnické čísky zaměřené na občany SSSR 113, 114
polského původu 59, 60, 113, 114
nepochopen Polky 73
mizení Stalinových soch 142, 144, 147
podezřivost vůči Hitlerovi 119
první pílečka 168
smrt 187
snaha o rozhovory s Přisudským 59
snaha o zajištění bezpečnosti zóny mezi Moskvou a Berlínem 241
spojenecví s Hitlerem 100, 101, 112, 113, 291
utůžení mocí 53
vina za hladomor na Ukrajině přičítána Polsku 58, 60
Stalino (Doněck) 168, 169, 305
Stanislavov 272
Steinová, Edith 17
Stern, Avraham 32, 68, 69, 77, 86, 98, 101, 125-128, 229, 292, 298
Stieff, Hellmuth 176
strana Šipových kráží 211
Straasman, Henryk 116
Strašová, Ita 262
Stroup, Jürgen 181
studená válka 249
Súdán 288, 289
Sudety 90, 92, 157, 204
Sughuara, Čuna 227-229
Suvalki 69, 129
Světový sionistický kongres 100
Sýrie (mandát) 61, 66
Szef, Mendel 120
Szembek, Jan 73
Szerynski, Józef 106
Szczajder, Anszel 240, 241
Szpanbergová, Cypa 271
Szpanbergová, Rywa 271
Szoldman, Wladyslaw 255
Sztyjok, Dome 210
Šamir, Jicchak 67, 125, 229, 231, 292, 293
Šepryckyj, Andrej 253, 254, 259, 301
Šeptickýj, Klimentij 252, 253
Školovy závod 90
Štundisté 255
Švédsko 194, 226, 228, 233, 265
Švýcarsko 237
Taber národního sjednocení (Obóz Zjednoczenia Narodowego, OZON) 63
Tanenberg, operace 103
Tanzenie 25
Tartarin-Tarniheyden, Edgar 185
Tatars 179
Tittelmanovi 273
Terezin 194
Tešínsko 92
Thrace 212
Tiso, Jozef 204
Transylvánie 206, 208, 209
Třebňka 116, 179, 181, 186-189, 212, 284, 235, 243, 265, 274, 280, 283
Trianonská smlouva (1920) 209
Trimbom, Kurt 223, 224
Trocki, Lev 16, 34
Trumpold, Josef 67, 68
Turecko 219
Tutsiové 287
Thwin, Julian 199
Ukrajina 27-31, 55-59, 103, 172
boj o potraviny mezi Sověty a Němci 241
cíl deportaci nežádoucích jedinců z Maďarska 153
dodavatelem potravin 80, 84, 43, 100, 121, 175, 180, 181
Dymnerova činnost 70
hladomor 57-60, 128, 124, 168, 169, 187
holokaust 19, 138, 143, 156, 163-168, 174, 228, 229, 245, 246
jakožto německá kolonie 34
jižní část okupovaná Rumunskem 207
komunisté 123, 124, 126
mizení etnických Poláků 75, 76, 270
nationalisté 124-128, 148, 165, 247, 258, 269
německá okupace 28, 29
občanská válka 34
podpora prometheovství 55-58, 70, 71
pogromy 143, 207
pokus o utvoření vlastního státu 268, 269
popravy Poláků 91, 92
posup armádní skupiny Jih 170
přijemcem území od Polska 119
sovětská okupace 163, 281
stalská hrůzovláda 164-169
válka s Ruskem 290
zabijení a deportace polské menšiny 113
zemřelství 268
Židovští uprchlíci z Československa 157
Ukrajinci 27, 28, 52, 53, 55, 287, 290, 314
Ukrajinská povstalecká armáda (UPA) 255, 269, 271
ukrajinská pravoslavná církev 252
Ukrajinské národní demokratické sdružení (UNDO) 123
Ulmanis, Kārlis 180
Umschlagplatz 180
ustašovci 203, 204
Uzbekistán 204
válka v Iráku 294
Varšava 234, 238
evakuace 107, 231
příběha Německu 100, 101
teroristické bombardování Němci 102
útok Rudé armády 85
Židé 50, 236, 237
varšavské ghetto 108, 116, 179-181, 197, 235, 274, 280
povstání (1943) 181, 182, 241-243, 251
906

varšavské povstání (1944) 236, 238, 240-243, 251, 252
Velká Británie 22
a arabské nepokojy v Palestině 64, 65, 67
a československé ústupky Německu 91, 92, 96, 97
a Hitlerovy proslov o „vyhlazení“ 96
a mandáty Společnosti národů 41, 64, 69, 97, 229, 230
antisemitismus 195
asijské impérium 64, 65
blokáda Německa 17, 22, 23
garant suverenity Polska 99
Hitlerova válka 108, 109
informace o programu Engna od polské rozvědky 99, 186
jakožto rasové impérium 89
sympatie s Československem 90
v první světové válce 17, 22, 23, 81
varování kolaborantům s Německem 193
velká hospodářská krize 41, 51, 59, 62, 72, 82, 88, 267, 286, 293, 295
Velký šok v Číně (Čína) 238
Verbivská, Oksana 267
Verbivská, Marko 267
Versailleská smlouva (1919) 41, 50, 81, 100
vězňice Lesfortovo 252
Vítězi 80, 81
antisemitismus 84-86
přípomínka holokaustu na chodnicích 9, 10
vědecká škola 295, 296
Vichy 109, 218, 219
Vidlik, Alexander 192
Vilks, Ervin 192
Vlčernina, nizozemská královna 215
Vilnius 125, 129, 130, 151, 174, 197, 198, 227, 228, 230, 256-259
Vlastenecká fronta 82, 83
Volha 29, 30
Volynská oblast 55, 69, 70, 121, 123, 242, 246, 247, 268, 269, 271, 278
Vorošilovgrad (Luhansk) 91
Vůle lidu (Narodnaja vůle) 54
výukové plyny 173, 179, 180, 182, 184, 188
výmarská republika 85, 41, 45
„výtržci party“ (Reibpartier) 84, 85, 98, 142, 227
Vyznavatelská církev 254
Wallen-SS 169, 192, 193
Wallenberg, Raoul 226, 227, 252
Weber, Max 45
wetrmacht 118, 186, 144, 158, 162, 173, 225
Weizmann, Chajim 100
Wüner, Arje 256, 257
Wilson, Woodrow 29, 81
Wirth, Christian 179, 180
Wisniowiec 165
Wolinski, Henryk 242
Wolkitrupová, Katarzyna 265
Woronówka 268, 269, 242
Wróbelová, Agnieszka 274
Záhřeb 204
Západní břeh 292
zásahové komando (Finsatzkommando) 185
zásahové komando 9 151, 153
Zboromiski, Adam 275
Zegota 237, 238, 242, 252
„zeloná revoluce“ 19, 282-285
zomčičtství 24, 44, 57, 64, 66, 83, 124, 168, 263, 267, 282, 284, 288, 289, 298
zemní plyn 289, 290
Zemská armáda 232, 236, 238, 240-243, 245, 248, 249, 251, 252, 256, 339
znečištění životního prostředí 289, 296, 298
Znidierová, Bronislawa 274
zóny bezstátí 48, 158, 193-198, 214, 218
nizozemští Židé 884
ukrytí Židů 276, 277
zabití německých Židů 224
zrušení státní ochrany 226
viz též bezstátí
Žalawska, Kazimiera 275
zvláštní komando 4a (Sonderkommando 4a) 166, 167
Zwartendijk, Jan 228
Zweig, Stefan 319
Žabotinskij, Vladimir 66-68, 70, 98, 126, 130, 293, 325
Železná garda 206
ženy
Nemky 225, 226
Židovky 225, 226
Židé 41, 43, 44
a byrokracie 196, 198, 199
a kolonizace Madagaskaru 63, 64, 76, 77, 89, 108, 109, 218
a mýtus židobolševismu viz mýtus židobolševismu
a obkasaní 196-198
američtí 195
britští 195
diskuse o jejich budoucnosti v Evian-les-Bains 87, 88
emigrace z Evropy 63-77, 97, 235
imigrace do Palestiny 64-66, 70, 76, 86, 97, 98, 125, 126, 239, 281, 284, 295
jako obchodníci 121
na levici 54, 55
nárust tempa zabíjení v Německu 214
podíl přeživších v okupovaných zemích 215-220
programy v Rusku 81, 82
považování Němci za komunisty 140, 141, 147, 166, 167, 207
považování Zemskou armádou za komunisty 245
povolena samospráva v Polsku 106, 107
práce pro SSSR 246, 247
přinucení nosit Davidovu hvězdu 151
rozkradený majetek 31, 32, 84-86, 88, 92, 98, 105, 106, 154-156, 168-170, 174, 180, 187, 207, 208, 210, 211, 249, 251, 252, 264
útek ze SSSR 164
v carském Rusku 91, 82, 263
v Československu 91, 92, 157
v Dánsku 190, 192-194
v gulagu 121, 127, 140, 195, 247
v Litvě 127-129
v Lotyšsku 129-180
v NKVD 113, 114
v Polsku 35, 40, 50-52, 60, 62, 63, 71, 72, 100, 101, 103-109, 115, 116, 119-122, 127, 128
v Rakousku 80, 84-86, 93, 142, 190, 227
v Sověty okupované východní Evropě 119-125, 127, 128
v SSSR 127-129
vyhladování 170, 180
vytřnění z Německa do Polska 87-89

vyhnaní z Rakouska-Uherska 31
vymizení z německého veřejného života 49, 86
z pohledu přeživších holokaustu 222, 228
zabití při německé invazi do Polska 102
zabití v Rumunsku 205
znásilňování 84, 105, 159, 207, 246, 247
viz též holokaust
Židé z Hitlerova pohledu 15-18, 76, 237
„vyhlazení“ 95, 96, 176, 178, 214, 215
a křesťalová noc 88
a plány invaze do SSSR 96, 110

komunisté 130, 140
o možnostech, že vyvolají válku 95
plány deportace na Madagaskar 85, 88, 89
plány přesídlení 19, 54
Polsko jakožto spojenec proti ním 89
SSSR jakožto židovská zástěrka 28-30, 35-38, 40-42, 49, 139, 140
v porovnání se sovětskými zajatci 178, 179
vinní kontaktů Maďarska se Spojenci 210
židovský ráz univerzálních idejí 15, 28
župa 104, 105, 182
Žydomyr 91, 165, 166